

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
«ҚОРҚЫТ АТА АТЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛОРДА УНИВЕРСИТЕТІ» КҰАҚ

**«МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ТҮРКІ ӘЛЕМІ:
ТАРИХТАН ТАҒЫЛЫМ МЕН ИДЕЯЛЫҚ
САБАҚТАСТЫҚ»**

халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның
ғылыми еңбектер жинағы

Қызылорда, 2024 ж.

ҚОРҚЫТ АТА атындағы ҚЫЗЫЛОРДА УНИВЕРСИТЕТІ

**«МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ТҮРКІ ӘЛЕМІ:
ТАРИХТАН ТАҒЫЛЫМ МЕН ИДЕЯЛЫҚ
САБАҚТАСТЫҚ»**

халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның
ғылыми еңбектер жинағы

2024 жыл, 31 қазан

Қызылорда қаласы-2024

ӘОЖ 373
КБЖ 74.268
М 12

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің Ғылыми-техникалық
кеңесі баспаға ұсынған

Редакция алқасы: Бурибаева М.А. (бас редактор), Тайман С.Т.
Жауапты редактор: Сактаганова Н.А.

ISBN 978-601-02-1286-7

«Мұстафа Шоқай және түркі әлемі: тарихтан тағылым мен идеялық сабақтастық» халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның ғылыми еңбектер жинағы. 31 қазан 2024 ж., Қызылорда - 270 б.

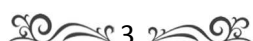
Жинақта Мұстафа Шоқайдың түркі әлеміндегі рөлі, оның саяси идеялары, түркі халықтарының азаттығы мен ынтымақтастығы жолындағы идеяларының заманауи түркі әлемінің дамуына тигізетін ықпалы қарастырылады. Еңбектер жинағында Мұстафа Шоқайдың өмірі мен мұрасына, оның тәуелсіздік пен әділеттілікке ұмтылған іргелі идеяларына арналған зерттеулер, ғылыми мақалалар мен баяндамалар ұсынылған. Конференция материалдары Мұстафа Шоқай идеяларының сабақтастығын сақтау және оны жас ұрпаққа насихаттау маңыздылығын көрсетіп, тарихи сананы жаңғыртуға және түркі әлемі халықтарының ынтымақтастығын нығайтуға бағытталған.

Жинақ саясаттанушылар, тарихшылар, жас ғалымдар мен білім алушыларға және көпшілік оқырман қауымға арналған.

Шығарылған материалдағы мәліметтердің шынайылығына авторлар жауапты.

ISBN 978-601-02-1286-7

□ Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда университеті

АЛҒЫ СӨЗ

Бөрібаева Майнұр Әбілтайқызы - Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің Басқарма мүшесі – Ғылыми жұмыс және халықаралық байланыстар жөніндегі проректоры

Қайырлы күн, құрметті бүгінгі конференцияға қатысушы ханымдар мен мырзалар, қадірлі әріптестер!

Бүгінгі конференция – тарихымызды тереңірек түсініп, түркі әлемінің бірлігі мен болашақ ынтымақтастығын нығайту жолындағы жаңа бағыттарды айқындауға арналған маңызды алаң.

Мұстафа Шоқай – қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі жұртының тарихи санасында ойып орын алған тұлға. Оның өмірі мен қызметі – ел бірлігі, тәуелсіздік пен ұлттық рухты ұлықтаудың символы. М.Шоқайдың отаршылдыққа қарсы күресі мен Түркістан халықтарының тәуелсіздігі жолындағы идеялары тек бір кезеңнің саяси күресі емес, түркі әлемінің болашағына бағытталған стратегиялық ойлау моделінің негізі. Бүгін біз конференцияда осы идеялардың тарихтан қандай сабақ алып, қазіргі түркі мемлекеттері арасындағы қарым-қатынастарда қалай көрініс тауып жатқанын талқылаймыз.

Бұл конференцияның маңызы зор. Себебі Мұстафа Шоқай ұсынған түркі бірлігі мен халықтардың ынтымақтастығы идеясы бүгінгі таңда қайтадан өзекті болып отыр. Қазіргі заманда түркі халықтарының бір-бірімен ынтымақтастығын нығайтып, бірегей құндылықтарды жаңғырту біздің ортақ мүддемізге айналуда. Осы мақсатта құрылған Түркі мемлекеттері ұйымы Мұстафа Шоқай армандаған тұтастыққа негізделген жаңа бастамалардың алаңына айналды. Бұл ұйымның аясындағы экономикалық, мәдени, саяси жобалар біздің елдеріміздің интеграциясын күшейтіп қана қоймай, ортақ болашаққа деген сенімді нығайтады.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2023 жылы 03 қарашада Астана қаласында өткен Түркі мемлекеттері ұйымының мемлекет басшылары саммитіндегі түркі тілдері мен мәдениеті туралы сөйлеген сөзінде ортақ тарих пен мәдени мұраны дәріптеудің маңыздылығына баса назар аударды. Ол түркі елдерінің бірлігі мәдениет, тіл және дәстүрлер арқылы нығайып келе жатқанын атап өтті.

Осы орайда Мемлекет басшысы түркі халықтарының тілі, тарихы және ділі ортақ екенін айта келіп, бұл ортақтықты сақтау және дамыту қажеттігін атап өтті.

Мұстафа Шоқайдың жазған еңбектері бізге ерекше тағылым береді. Ол өз мақалаларында халықтардың саяси азаттығы мен мәдени дербестігін сақтап қалу қажеттігін алға тартты. Оның пайымынша, шынайы тәуелсіздікке тек өзара ынтымақтастық, ұлттық сана-сезімді ояту және тарихи сабақтастықты сақтау арқылы қол жеткізуге болады. Мұндай ойлар бүгінде түркі әлеміндегі білім, ғылым, мәдениет және экономика салаларында әріптестікті нығайтудың идеологиялық негізі ретінде қызмет етіп отыр.

М.Шоқайдың еңбектеріндегі идеялардың түркі мемлекеттерінің интеграциялану үдерісі мен қазіргі Әділетті Қазақстан мұраттарымен сабақтастығы бір конференция аясында талдау мүмкін емес, дегенмен баршаңызға жемісті жұмыс, мазмұнды пікірталас және жаңа бастамаларға толы сәтті конференция тілеймін!

КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІСІ

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ПРОМЕТЕЙ ОДАҒЫ: ТҮРКІСТАННЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСТЕ ЖАҒАНДЫҚ СИНЕРГИЯ

Әбдіуақап Қара – Түркия, Мимар Синан көркем өнер университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы.

ТҮЙІН: Бұл мақала Прометей қозғалысы мен Мұстафа Шоқайдың аралық соғыс кезеңінде Түркістанның тәуелсіздік күресіндегі стратегиялық ынтымақтастығын зерттейді. 1920 жылдары Польша саяси топтарының бастамасымен құрылған Прометей қозғалысы, Кеңес Одағының бақылауындағы аймақтардағы антисоветтік ұлттық қозғалыстарды біріктіріп, кеңестік империализмге қарсы ұйымдасқан қарсылық көрсету платформасын құрды. Зерттеу барысында Мұстафа Шоқайдың Түркістан Ұлттық Бірлігі (ТМБ) қозғалысындағы көшбасшы және идеолог ретіндегі шешуші рөліне назар аударылып, оның Прометей желісін пайдалану арқылы Түркістан ісіне халықаралық қолдау тарту жолындағы күш-жігері сипатталады.

Мақала архив деректері мен тарихи құжаттарды талдау арқылы, Шоқайдың, әсіресе “Яш Түркістан” журналын шығару арқылы, Кеңестік саясат туралы ақпаратты таратуда және Батыс қоғамының назарын аударуда маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Польша үкіметінен қаржылай және логистикалық қолдау алу Шоқайға баспа қызметін жалғастыруға, Еуропадағы түркістандық студенттерге арналған білім беру бағдарламаларын қолдауға және қарсылықты үйлестіруге мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері Прометей қозғалысы мен Түркістан Ұлттық Бірлігі қозғалысының серіктестігі Түркістанның тәуелсіздік күресін күшейтіп қана қоймай, кеңестік ықпалды әлсіретуге бағытталған кең ауқымды халықаралық коалиция құруға ықпал еткенін көрсетеді. Мақала XX ғасырдың басындағы трансұлттық антиимпериалистік ынтымақтастықтың маңызды үлгісі ретінде бұл альянстың маңыздылығын атап өтеді.

Кілт сөздер: Прометей қозғалысы, Мұстафа Шоқай, Түркістан Ұлттық Бірлігі, антисоветтік қарсылық, Польша қолдауы

АБСТРАКТ: В данной статье рассматривается стратегическое сотрудничество между движением “Прометей” и Мустафой Шокаем в контексте борьбы за независимость Туркестана в межвоенный период. Движение “Прометей”, инициированное в 1920-х годах польскими политическими кругами, стремилось объединить антисоветские национальные движения из регионов с советским господством, обеспечив платформу для скоординированного сопротивления советскому империализму. В исследовании освещается ключевая роль Мустафы Шокая как лидера и идеолога Туркестанского движения национального единства (ТДН), подробно описываются его усилия по использованию сети “Прометей” для получения международной поддержки туркестанского дела.

С помощью анализа архивных источников и исторических документов в статье показано, как деятельность Шокая, в частности издание им журнала “Яш Тюркистан”, сыграла решающую роль в распространении информации о советской политике и мобилизации западного общественного мнения. Финансовая и материально-техническая поддержка со стороны польского правительства сыграла важную роль в этих усилиях, позволив Шокаю продолжать издательскую деятельность, поддерживать образовательные программы для туркестанских студентов в Европе и координировать усилия сопротивления.

Выводы, сделанные в статье, свидетельствуют о том, что партнерство между движением “Прометей” и Туркестанским движением национального единства не только усиливало голос борьбы за независимость Туркестана, но и способствовало формированию более широкой международной коалиции, направленной на подрыв советского влияния. В заключение исследования подчеркивается важность этого альянса как значимого примера транснационального антиимпериалистического сотрудничества в начале XX века.

Ключевые слова: Прометеевское движение, Мустафа Чокаев, Туркестанское движение национального единства, антисоветское сопротивление, поддержка Польши

ABSTRACT: This article examines the strategic collaboration between the Promethee Movement and Mustafa Chokayev in the context of the Turkestan independence struggle during the interwar period. The Promethee Movement, initiated in the 1920s by Polish political circles, sought to unite the anti-Soviet national movements from the Soviet-dominated regions, providing a platform for coordinated resistance against Soviet imperialism. The study highlights Mustafa Chokayev’s pivotal role as both a leader and an ideologue within the Turkestan National Unity Movement (TMB), detailing his efforts to utilize the Promethee network to gain international support for the Turkestan cause.

Through analysis of archival sources and historical documents, the article illustrates how Chokayev’s activities, particularly his publication of the “Yaş Türkistan” magazine, were crucial in disseminating information about Soviet policies and mobilizing Western public opinion. The financial and logistical backing from the Polish government was instrumental in facilitating these efforts, enabling Chokayev to maintain his publishing activities, support educational programs for Turkestan students in Europe, and coordinate resistance efforts.

The findings of the article suggest that the partnership between the Promethee Movement and the Turkestan National Unity Movement not only amplified the voice of Turkestan’s independence struggle but also contributed to a broader international coalition aimed at undermining Soviet influence. The study concludes by emphasizing the importance of this alliance as a significant example of transnational anti-imperialist collaboration during the early 20th century.

Keywords: Promethee Movement, Mustafa Chokayev, Turkestan National Unity Movement, Anti-Soviet resistance, Polish Support

Кіріспе

Прометей Қозғалысы 1920-1930 жылдары Кеңес Одағына қарсы ұлттық қозғалыстарға қолдау көрсетіп, әртүрлі этникалық және саяси топтардың кеңестік басқаруға қарсы тәуелсіздік ізденістерін қолдайтын маңызды күшке айналды. Әсіресе Шығыс Еуропа, Кавказия және Түркістан халықтарының тәуелсіздік күресіне қолдау көрсеткен Прометей Қозғалысы Польша бастаған Еуропаның әртүрлі елдерінен алған қолдаумен тәуелсіздік қозғалыстарын қаржыландыруға және ұйымдастыруға үлес қосты.

Прометей қозғалысының басты мақсаты Кеңес Одағының құрамындағы әртүрлі ұлттарды қолдау арқылы кеңестік билікті әлсірету еді. Осы тұрғыда, Түркістан тәуелсіздік қозғалысы Прометейдің негізгі назар аударған ұйымдардың бірі болды. Прометей одағының қолдауымен Түркістаннан шыққан көшбасшы эмигранттарға қаржылық ресурстар қамтамасыз етіліп, сондай-ақ олардың өз ойларын әлемдік жұртшылыққа жеткізетін платформалар құрылды. Мұстафа Шоқай Прометей Одағымен ынтымақтаса отырып, Берлинде шығарған “Яш Түркістан” журналы арқылы Түркістанның тәуелсіздік күресін әсіресе Батыс елдері халықтарына таныстырды. Бұл жарияланымдар Батыс қоғамында Түркістан мәселесіне деген ыңғайлы көзқарас қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Бұл қадамдар Түркістандықтардың халықаралық аренада заңдылыққа ие болуына және моральдық қолдау табуына көмектесті.

Осы баяндамада Прометей Қозғалысы мен Мұстафа Шоқай арасындағы стратегиялық ынтымақтастықтың Түркістанның тәуелсіздік күресіне қосқан үлесі талданады. Әсіресе, Прометей Қозғалысының Кеңестік билікке қарсы ұлттық қозғалыстарды қолдайтын қызметтері және Шоқайдың осы қозғалыстағы көшбасшылық рөлі зерттеледі. Прометей Қозғалысының қаржылай қолдауы және интеллектуалдық платформасы Шоқайдың “Яш Түркістан” журналы арқылы тәуелсіздік идеясын таратуына және Батыс қоғамында қолдау табуына қалай мүмкіндік бергені қарастырылады.

Прометей Қозғалысының құрылу мақсаты және құрылымы

Прометей Қозғалысы Кеңес Ресейіне қарсы тәуелсіздік күресін жүргізген әртүрлі ұлттардан топтарды біріктірген ұйым болды. Қозғалыстың құрылу мақсаты осы топтардың Кеңес Одағына қарсы күресін тиімдірек ету және олардың түпкі мақсаты болған елдерінің тәуелсіздігіне қол жеткізуін қамтамасыз ету еді.

Қозғалыс Кеңес Одағының қол астындағы ұлттардың өз тағдырын өздері анықтау құқығын қорғап, осы ұлттардың тәуелсіз мемлекеттер құруға құқығы бар екенін алға тартты. Бұл мақсатқа жету үшін оған мүше топтар арасында ынтымақтастық пен бірлікті нығайтуды мақсат етті. (Libera 2013, 4:15-17; Бәкір - Тайман 2022, 164)

Прометей Қозғалысының қызметтері кітап пен журнал шығару, кездесулер және конференциялар өткізу сияқты салаларға шоғырланды. Қозғалыс өзінің журналы Прометей мен мүше ұйымдардың Яш Түркістан сынды ұлттық журналдарын шығаруына қаржылай көмек беріп сол арқылы Кеңеске қарсы үгіт-насихат жүргізді. Сонымен қатар, мүше топтарды бір жерге жинап, стратегияларын үйлестіру мақсатында тұрақты кездесулер

өткізді. (А. Кара 2022, 225; Andican 2003, 245)

Прометей Қозғалысының алдындағы маңызды қиындықтарының бірі мүше топтар арасында толық бірлік пен үйлестіруді қамтамасыз ете алмауы болды. Қозғалыс мүшелері өздерінің ұлттық мүдде-мақсаттарына көбірек көңіл бөлгендіктен, ортақ стратегия бойынша толық келісімге келе алмады. Бұл жағдай Қозғалыстың тиімділігін азайтты. (Andican 2003, 443-44)

Прометей Қозғалысы 1920-1930 жылдары Кеңеске қарсы ұлттық қозғаластардың маңызды өкілі бола тұра, түпкі мақсаттарына жете алмады. Кеңес Одағы мықты әскери және саяси күшке ие болды, және Қозғалыс мүшелері оған қарсы тиімді қарсылық ұйымдастыра алмады. (Көшім Есмағамбетов 2012а, 3:560)

Польша Үкіметінен Прометей қозғалысына ғылыми қолдау

Прометей қозғалысына ғылыми қолдау Варшавадағы Шығыс институты арқылы жүзеге асырылды. Институттың құрметті төрағасы, маршал Пилсудскийдің жақын серіктесі болған сенатор Станислав Седлецкий еді. Бұл жағдай Польша үкіметінің Шығыс институтына ерекше мән бергенін көрсетеді.

Институт директоры, Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде Ресейде болып, Сібір арқылы Жапонияға жеткен поляк ғалымы әрі журналист Владимир Бончковский болды. Бончковский Ресейде жүргенде Ресей түркілерімен тығыз байланыс орнатып, институт шығарған журналдарда редакторлық қызмет атқарды.

Институттың бас хатшысы қызметін академик профессор Ольгерд Гурка атқарды. Сонымен қатар, институт жұмысына профессор Понятовский, профессор Заяньчовский және профессор Домашевич секілді ғалымдар да қатысып, Прометей қозғалысының мақсаттарына қолдау көрсетті.

Шығыс институты “Wschod (Шығыс)” атты ғылыми журнал шығарды, онда Ресейдің езгісіндегі халықтардың мәселелері талқыланды. Кейде Прометей қозғалысының жетекшілері Варшаваға шақырылып, ұлттық мәселелер бойынша конференциялар өткізетін. Сонымен бірге, кейбір көшбасшылардың еңбектері поляк тіліне аударылып, институт арқылы жарық көрді. Мысалы, осы институт Мехмет Емин Расулзаданың “Әзербайжан” және Жафер Сейдахметтің “Қырым және Қырым татарлары” атты кітаптарын поляк тіліне аударып, жарыққа шығарған.

Прометей қозғалысына ғылыми қолдау Шығыс институтының зерттеулері, жарияланымдары және ұйымдастырған конференциялары арқылы да жүзеге асырылды. Институт Ресей түркілері мен басқа да езгіге түскен халықтардың мәселелерін талқылап, Прометей қозғалысының идеологиялық негіздерін нығайтты. (Andican 2003, 253-54)

Прометей қозғалысының халықаралық деңгейде ықпалды болуын қамтамасыз ету үшін Польша Сыртқы істер министрлігі арнайы күш жұмсады. Бұл жұмыстар үшін министрліктің Шығыс бөлімі жауапты болды. Прометей қозғалысының Варшава, Берлин, Париж, Прага, Ыстамбұл, Тегеран және Харбин (Маньчжурия) секілді орталықтардағы іс-шаралары осы бөлім арқылы үйлестіріліп, қолдау көрсетілді. Бұл бөлім басынан бастап

Пилсудскийдің таңдауымен тағайындалған Люкашевич (1922-1926), Тадеуш Головка (1926-1931) және Тадеуш Шаецель (1931-1935) секілді тұлғалар тарапынан басқарылды. (Andican 2003, 254-55)

Прометей Қозғалысына мүше ұлттық қозғалыстар:

Әзірбайжандықтар: Прометей қозғалысының белсенді мүшелерінің қатарында Әзербайжан түріктері де болды. Қозғалыс Әзірбайжанның тәуелсіздігін қолдап, оның еркіндігін қорғауды мақсат етті.

Грузиндер: Грузиндер Прометей қозғалысының құрылуынан бастап белсенді рөл атқарды. Промете журналында грузин авторларының мақалалары жиі жарияланып, Грузияның тәуелсіздікке деген ұмтылысы айтылды.

Солтүстік Кавказдықтар: Солтүстік Кавказдықтар Прометей қозғалысындағы маңызды топтың бірі болды. Қозғалыстың басты мақсаттарының бірі Кавказдың тәуелсіздігін қамтамасыз ету және Кавказ Конфедерациясын құру болды.

Қырым татарлары: Қырым татарлары да Прометей қозғалысына қатысқан топтардың бірі еді. Қозғалыс Қырымды Кеңестік билігінен босатып, тәуелсіз Қырым мемлекетін құруды көздеді.

Түркістандықтар: Түркістан Ұлттық Бірлік қозғалысы Прометей қозғалысына 1927 жылы қосылды. Түркістанның тәуелсіздігі және бірыңғай Түркістан мемлекетін құру — түркістандықтардың басты талаптары болды.

Идель-Орал қозғалысы: Идель-Орал аймағындағы татар және башқұрт ұлтшылдары да Прометей қозғалысына қосылған.

Украиндықтар: Украиндықтар Прометей қозғалысының маңызды құрамдас бөлігі болды. Украинаның тәуелсіздігі және Совет Одағынан босатылуы — украиндықтардың негізгі мақсаты еді. (Көшім Есмағамбетов 2012b, 1:388)

Осы аталан ұйымдар ішінен Прометей қозғалысының Орталық Комитетінде негізінен Польша, Украина және Кавказияның (грузин, әзірбайжан және Солтүстік Кавказдық) өкілдері ғана болған. Бұл құрылым Промете ұйымының соңғы кезеңдеріне дейін өзгеріссіз сақталғаны байқалады.

Ал Түркістан, Қырым және Идел-Орал ұлттық қозғалыстарының өкілдері Жалпы Кеңесте орын алған. Алайда, осы қозғалыстардың жетекшілері Орталық Комитетке кіргізілмеген. Бұл жағдайдың себебі нақты белгісіз. Мысалы, Идел-Орал қозғалысының көшбасшысы Аяз Исхақи 1927 жылы Варшаваға көшіп, Пилсудскиймен келісім жасасқанына қарамастан, Промете ұйымының Орталық Комитетіне енгізілмеген.

Бұл жағдайдың ықтимал себебін зерттеуші Ахат Андижан былай деп түсіндіреді: Украина, Әзірбайжан және Грузия елдері патшалық Ресейден Кеңес Одағына өткен кезеңде қысқа мерзімге болса да тәуелсіздік алғанымен, Идел-Орал және Қырым Мәскеуден тәуелсіз мемлекет құра алмаған. Сонымен қатар, Польшаның қауіпсіздік мәселелері бойынша Украина және Кавказ аймақтарын басым көргені де ықпал еткен болуы мүмкін.

Түркістан Ұлттық Бірлік Қозғалысының Промете Лигасына қосылуы

басқа ұйымдарға қарағанда кешірек болғандықтан, Түркістан өкілдері де жоғарғы басқаруға кіргізілмеген дейді Андыжан. Ол Түркістан Ұлттық Бірлік Қозғалысының байланыстарын көбінесе Кавказ Комитеті арқылы жүргізгенін де атап өтеді. (Andican 2003, 246)

Мұстафа Шоқайдың Прометей Қозғалысында Рөлі және Тәуелсіздік Күресі

Мұстафа Шоқай – Алаш идеяларының туын Еуропа елдерінде көтере отырып Түркістанның тәуелсіздігі үшін күрескен саяси тұлға ретінде Прометей Қозғалысында белсенді рөл атқарды. Прометей Қозғалысы – Кеңес Ресейіне қарсы күрес жүргізген әртүрлі ұлт топтарын біріктірген платформа еді, ал Шоқай осы платформада Түркістан халықтарының мүдделерін қорғап тәуелсіздік күресіне халықаралық аренада қолдау табуға тырысты. Шоқай француз тілінде жарияланған “Promethee” журналында мақалалар жаза отырып, әлемнің көп бөлігі түсіне алатын тіл арқылы Түркістанның тәуелсіздік күресінің мақсаттары мен міндеттерін бүкіл дүниежүзіне жеткізуді көздеді. (Қара, 2023)

Сонымен қатар, Шоқай Берлинде шығарған “Яш Түркістан” журналымен де Түркістан тәуелсіздігі күресімен қатар туған елінің тарихы мен мәдениетін насихаттап, Батыс елдері халықтарының зиялылары мен Түркістан эмигранттарының қолдауын алды. Бұл журнал Түркістанның Кеңес Одағы астында көрген қысымын және Орталық Азия халықтарының тәуелсіздік күресін көрсететін насихат құралына айналды. 1917 жылдың сәуір айынан 1918 жылдың наурызына дейін Украин Халық Республикасының Сыртқы істер министрі қызметін атқарған, кейін Парижге қоныс аударған Александр Чульгин “Яш Түркістан” журналын жоғары бағалап оның Шоқай мен жолдастарының таңқалдырарлық деректі еңбегі екенін айтады. Шоқайдың өзі де “Яш Түркістан” журналына үлкен мән берді. Оның ойынша, журнал Түркістанның тәуелсіздігі жолындағы күрестің туы болып табылады. Журналдың мақсатын алғашқы санында атап көрсеткен Шоқай мұның Түркістанның тәуелсіздігі мен халқының өзін-өзі басқару құқығына қол жеткізуі жолындағы күрес екендігін айтады. (Қара 2004, 263)

Мұстафа Шоқай шығарған “Яш Түркістан” журналы сыртқы әлемде екі негізгі салада маңызды ықпалға ие болды. Біріншіден “Яш Түркістан” журналы, Түркістан мәселесін халықаралық деңгейге шығарып, бұл тақырыпқа деген қызығушылықты арттырды. Журналдың мазмұны салмақты әрі сенімді болғандықтан, Еуропадағы қуғында жүрген басылымдарға деген сенімсіздікті жоюға мүмкіндік берді. Бұл жағдай, “Яш Түркістанның” академиялық ортада да, саяси ортада да кеңінен оқылуына және зерттелуіне алып келді. Журналдың осы беделі, шетелдік оқырмандардың назарын аударып, Түркістан мәселесін жаһандық деңгейде көтеруге септігін тигізді.

Екіншіден “Яш Түркістан” журналы Кеңес Одағының басшылығы тарапынан мұқият бақылауға алынды. Журналда жарияланған мәліметтер мен талдаулар, Кеңес билігін алаңдатты және кейбір жағдайларда олардың үгіт-насихатына қарсы шықты. Кеңес Одағы “Яш Түркістанды” терістеуге тырысқанымен, мұнысынан түк шықпады. Тіпті кейбір сәттерде Кеңес билігі

журналда жарияланған ақпаратты жанама түрде растауға мәжбүр болды. Бұл, “Яш Түркістанның” Кеңес режиміне тигізген қысымын және оның беделін айқын көрсетеді. Сөйтіп “Яш Түркістан” журналы сыртқы әлемде Түркістан мәселесінің жақсырақ түсінілуіне ықпал етіп, Кеңес билігін қиын жағдайға қалдырды. Журналдың әсері Мұстафа Шоқайдың дипломатиялық қызметімен бірігіп, Түркістанның тәуелсіздік күресіне елеулі үлес қосты. (Көшім Есмағамбетов 2014, 11:358-59)

Шоқайдың Прометей Одағына мүше ұйымдардың басылымдарын пайдалануы

Мұстафа Шоқай, “Яш Түркістан” журналынан бөлек, ағылшын, француз, неміс және поляк тілдерінде шығып тұрған көптеген журналдар мен газеттерге мақалалар жариялап тұрды. Осылайша, Шоқай Түркістанның тәуелсіздік ісін осы әртүрлі тілдегі басылымдар арқылы кең аудиторияға жеткізіп, халықаралық қауымдастықтан қолдау алуды көздеді. Әсіресе, Батыс әлемінде ықпалды басылымдарда мақалаларын жариялау арқылы, Түркістан мәселесіне халықаралық қоғамдастықтың назарын аударуға тырысты.

“Яш Түркістан” журналында жарияланған кейбір мақалалары сонымен қатар “Прометей” қозғалысына мүше халықтардың журналдарында басқа тілдерге аударылып, қайта басылып, кең аудиторияға жетті. Бұл журналдар мыналар:

“Яңа Милли Йол”: Аяз Ишақи басқаратын Идел-Орал түріктерінің журналы. Ол Берлинде “Яш Түркістан” басылатын баспада басылып шығатын.

“Күртүлүш”: Әзірбайжан түріктерінің “Мусават” ұйымы арқылы Берлинде жарық көретін басылым.

“Одлы Юрт”: Әзірбайжан түріктерінің “Мусават” ұйымы арқылы Стамбулда шығарылған журнал.

“Билдириш”: Әзірбайжан түріктерінің журналы ретінде 1931 жылы басылып шыға бастады.

“Эмель”: Қырым ұлттық қозғалысы арқылы Румынияның Констанца қаласында басылып шығарылды.

“Северный Кавказ”: Солтүстік Кавказ ұйымдарының өкілі болған бұл журнал Варшавада басылып тұрды.

“Сакартвело (Отан)”: Парижде грузиндер шығарған басылым.

“Трисуб”: Эмиграциядағы Украина Үкіметі Парижде жариялаған журнал. (Andican 2003, 252; Көшім Есмағамбетов 2014)

Шоқайдың “Яш Түркістан” журналынан тыс жүргізген осы баспасөз қызметі, Түркістан ұлттық қозғалысын халықаралық деңгейде таныту және қолдау табу үшін үлкен маңызға ие болды.

Түркістан Ұлттық Бірлігінің Польша Үкіметінен алған қаржылай көмектері

Прометей Қозғалысы ТҰБ-ге қаржылай қолдау көрсетіп, ұйымның қызметін жалғастыруына көмектесті. Бұл қолдау, әсіресе ТҰБ-нің баспа қызметтері мен Еуропадағы өкілдіктерінің шығындарын өтеу үшін пайдаланылды. Прометей қозғалысына қаржылай қолдау тікелей

Пилсудскийдің бастамасымен құрылған арнайы қордан берілді. Сондықтан бұл қор әрі промете жақтастары, әрі сол кезенді зерттеуші ғалымдар арасында “Пилсудский қоры” деп аталып кеткен.(Andican 2003, 255)

Польша үкіметі Түркістандық студенттерге білім алу мүмкіндігін беріп, болашақта тәуелсіз Түркістанда қызмет атқаратын кадрларды дайындауға да үлес қосты. Зерттеуші Павел Либераның келтірген архив деректеріне қарағанда, 1930 жылдары Польшада тұрған түркістандық студенттерге көрсетілген қаржылық қолдау айқын көрінеді. Польша үкіметі түркістандық студенттерге білім алулары үшін стипендиялар ұсынған. Осы стипендиялар арқылы түркістандық жастар Берлин Саяси Ғылымдар Институты және Йена Университетінің Құқық Факультеті сияқты Еуропаның беделді жоғары оқу орындарында білім алу мүмкіндігіне ие болды.

Мұстафа Шоқай, Түркістан Ұлттық Бірлігінің жетекшісі ретінде алған бұл стипендиялардың Түркістанның болашағы үшін аса маңызды білімді жастарды тәрбиелеуге көмектесетініне сенген.

Аталған дерек бойынша түркістандық стипендиаттар мен олардың білім алған оқу орындары мыналар: Др. Таһир-Шакир Берлин Саяси Ғылымдар Мектебі, Др. Ысқақ Оғлы: Берлин Саяси Ғылымдар Мектебі, Захид Қасым: Йена Университетінің Құқық Факультеті.

Шоқай түркістандық жастардың білім алуына ерекше көңіл бөлуі тек академиялық саламен шектелмеген. Ол Бахран Әли есімді жастың 1937 жылы Польшадағы Әскери Мектепке қабылдануын сұраған. Шоқай, Түркістанның болашағы үшін білімді офицерлердің маңыздылығын атап өткен. Бұған қоса, Польшада техникалық білім алуға лайықты үміткерлер де іздеген.

Деректерге қарағанда, Польша үкіметінің көрсеткен қаржылық қолдауы, Түркістандық жастардың Еуропаның ең үздік жоғары оқу орындарында білім алуына және өз салаларында мамандануына мүмкіндік берген.(Libera 2013, 4:358)

Мұстафа Шоқайдың Түркістан Ұлттық Бірлігінің жетекшісі ретінде алған қаржылық қолдаулары туралы мәліметтер Ресей Мемлекеттік Әскери Тарихи Мұрағатындағы бір құжатта егжей-тегжейлі баяндалған. Бұл құжат 1936 жылғы 3 және 8 наурызда Парижде, Бас штабтың ЫЫ бөлімшесінің 2-бөлімінің бастығы майор Эдмонд Харашкевичтің Мұстафа Шоқаймен Түркістан эмиграциясының қызметі туралы өткізген кездесуіне байланысты жасалған есептік баяндама. Бұл арада айта кетерлік бір жәйт, Татар қозғалысының жетекшісі Аяз Исхақи “Пилсудскиймен болған сөйлесу жазбаларым” және “Прометей ұйымымен жасалған Прометей келісімі” сияқты маңызды құжаттарды Варшавадағы Банк Гасподарчиде орналасқан жеке сейфте сақтап жүрген еді. Өкінішке орай, неміс бомбалауы кезінде банкпен бірге бұл құжаттар да жойылып кеткен.(Andican 2003, 246)

Құжатта Шоқайдың өзі берген мәліметтері бойынша оның 1936 жылғы ақпан айында алған жалпы қаржының сомасы 9441 франк болған және бұл сома Шоқайдың жеке қажеттіліктерін де, ұйымдық шығындарын да жабу үшін пайдаланылған. Сол соманың қалай жұмсалғаны да нақты атап өтілген:

Жеке қаржылай көмектер:

- Шоқай, жеке шығындары үшін 1720 франк алған.
- Сондай-ақ, Шамбыл Балиновқа поляк достарынан жіберілген 100 злоты (285 франк) Шоқай арқылы жеткізілген.

Агенттерге қолдау:

- Ауғанстандағы екі агент, Садреддин мен Махмұд Бек, жалпы 600 франк алған.
- Түркиядағы екі агент, Разақбай мен Сабыр, жалпы 600 франк алған (Сабыр, алған соманың бір бөлігін екі делдалға жіберген).

Білім және басылым қызметтері:

- Йенада стипендиямен оқып жатқан Захид Қасымға 800 франк (200 рейхсмарка) қолдау көрсетілген.
- Берлиндегі Түркістан орталығына жалпы 5620 франк (1200 рейхсмарка) бөлінген.

Ыстамбул орталығы:

Шоқай Стамбулдағы орталықтың қызметтері және Осман Хожаоғлұна жеке төлемдер үшін 60 түрік лирасы сұраған. Бас штабтың 2. бөлімшесі Осман Хожаоғлұна ай сайын 35 түрік лирасы (шамамен 140 злоты) төлеу туралы шешім қабылдаған.

Бюджет қысқартуларына байланысты Түркістан бөлімінде үнемдеу қажет болғанда, Шоқай Ыстамбул орталығына жасалатын төлемнің сақталуын сұраған. Бұл жағдай, Шоқайдың Ыстамбул орталығына және Осман Хожаоғлұна қаншалықты маңыз бергенін көрсетеді.

Яш Түркістан журналына берілген қаржылай көмектер

Ал Берлинде шығып тұрған Яш Түркістанының 1115 рейхсмарка шығындары болса бұл құжатта ол соманың қалай жұмсалғаны былай деп баяндалған:

Бұл соманың едәуір бөлігі доктор Тахир Шакир, доктор Ысқақоғлы және “Яш Түркістан” журналының баспа шығындарын жабуға пайдаланылған.

Бұл шығындар келесідей бөлінген:

- Доктор Тахир Шакирге қолдау
- Доктор Ысқақ Оғлына 575 рейхсмарка
- “Яш Түркістан” журналының 4-ші санының баспа шығындары (басылым, қағаз, мұқаба және клише) 420 рейхсмарка
- Экспедиция шығындары 80 рейхсмарка
- Шағын пошта шығындары 25-30 рейхсмарка
- Редакция телефоны 12 рейхсмарка
- Күтпеген шығындар 38 рейхсмарка

“Яш Түркістан” журналының жазылымдарынан 35 рейхсмарка табыс түскен. Жалпы журнал шығындары 1115 рейхсмарка құраған. Қалған 85 рейхсмарка Берлин орталығының өзге ұйымдық қажеттіліктеріне жұмсалған. (Libera 2013, 4:359-60)

Дереккөздер Мұстафа Шоқайдың қызметтері үшін алған қаржылық

қолдау әртүрлі көздерден және әртүрлі мақсаттарға арналғанын айғақтайды. Бұл қолдаулар Түркістан Ұлттық Бірлігінің ұйымдық құрылымын нығайтуға, баспа қызметтерін жалғастыруға, агенттерді қаржыландыруға және түркістандық студенттерге білім беру мүмкіндігін ұсынуға бағытталған.

Қорытынды

Польша мен Мұстафа Шоқай арасындағы ынтымақтастық Кеңес Одағына қарсы халықаралық қарсылық желісін құру тұрғысынан күшті синергия қалыптастырды. Бұл синергия, Польшаның Прометей Қозғалысы арқылы Шоқай секілді тәуелсіздік жақтаушы көшбасшылармен орнатқан стратегиялық серіктестігі арқылы мүмкін болды. Прометей Қозғалысы Польшаның кеңеске қарсы сыртқы саясатының жалғасы ретінде Кеңес ықпалына қарсы тұрған барлық топтарға қаржылай, логистикалық және интеллектуалдық қолдау көрсетті, ал Шоқай бұл қолдауды Түркістанның тәуелсіздік күресін жария ету үшін тиімді пайдаланды.

Бұл ынтымақтастық Польша тарапынан жүргізілген федералистік саясат пен Шоқайдың Түркістанды тәуелсіз мемлекет ретінде көру идеясын біріктірді. Шоқайдың “Яш Түркістан” журналы арқылы Түркістан ісін Еуропада танытуы Прометейдің Польшадан алған қаржылай қолдауы арқасында мүмкін болды. Осылайша, Шоқай Түркістанның тәуелсіздік күресін Батыс жұртшылығына жеткізіп, бұл қозғалыстың заңдылығын арттырды және халықаралық аудиторияға қол жеткізді. Польша да бұл синергияның арқасында Орталық Азиядағы кеңеске қарсы қозғалыстарды өз қауіпсіздік саясаты мақсатында күшейту мүмкіндігіне ие болды.

Бұл синергия Шоқай мен Польша арасындағы ортақ мақсатқа негізделген сенім қатынасының және ынтымақтастықтың нәтижесі ретінде кеңеске қарсы қозғалыстардың кеңінен үйлестіріліп, күшеюіне мүмкіндік берді. Прометей Қозғалысының жан-жақты қолдауы тек қаржылық көмекпен шектелмей, тәуелсіздік күресіне идеологиялық және моральдық қолдау көрсетіп, Шоқайдың Түркістан ісін Батыс саяси ортасына танытуына жол ашты.

Прометей қозғалысы — Кеңес Одағына қарсы тәуелсіздік үшін күрескен әртүрлі ұлт өкілдерін біріктірген маңызды платформа болды. Қозғалыс саяси, әлеуметтік, баспасөз, ғылыми және барлау салаларында қызмет атқарды. Алайда, Прометей қозғалысы 1939 жылы Екінші дүниежүзілік соғыс басталуымен жұмысын тоқтатты.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Andican, A. Ahat. 2003. Ceditizm'den bağımsızlığa hariçte Türkistan mücadelesi. 1. bsk. İstanbul: Emre Yayınları.
2. Бәкір, Ә.К., ve С.Т. Тапман. 2022. “М. Шоқай - мұсылман эмигранттарының көшбасшысы”. Отан Тарихы, sy 1 (97), 160-70.
3. Kara, Abdulvahap. 2022. Türkistan Bağımsızlığının Bayraktarı Mustafa Çokay (Cumhuriyetin 100. Yılına Armağan). 1st bs. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı. ———, ed. 2023.

4. Кеңес Одағының Түркі Әлемі Саясаты Мұстафа Шоқай (Французша Таңдаулы Мақалалары). Istanbul: Doğu Kütüphanesi.
5. Қара, Абдуқап. 2004. Мұстафа Шоқай Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. Алматы: Арыс.
6. Libera, Paweł. 2013. II Rzeczpospolita Wobec Ruchu Prometejskiego. том 4. Varşova.
7. Көшім Есмағамбетов, ed. 2012a. Мұстафа Шоқай Шығармаларының Толық Жинағы том 3. Almatı. ———, ed. 2012b.
8. Мұстафа Шоқай Шығармаларының Толық Жинағы (Он екі томдық) том 1. Almatı. ———, ed. 2014.
9. Мұстафа Шоқай Шығармаларының Толық Жинағы (Он екі томдық) том 11. Almatı.

МУСТАФА ЧОКАЕВ И ПОЛЬСКО-ТУРКЕСТАНСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

Paweł Libera – Польша ғылым Академиясы Ұлттық жады институтының профессоры, PhD.

Здравствуйте, уважаемые дамы и господа! Прежде всего, я бы хотел поблагодарить организаторов конференции за приглашение и возможность выступить по теме истории и сотрудничества Мустафы Чокаева с поляками и польско-туркестанских взаимоотношений. Моё выступление посвящено отношениям между Польшей и Туркестаном в 20-30-х годах, а также личности Мустафы Чокаева.

Может возникнуть вопрос: если между Польшей и Туркестаном более 6 тысяч километров расстояния, какие могут быть взаимоотношения между такими странами? Однако оказалось, что такие отношения были, и о них осталось много документов, которые сейчас изучаются учеными из разных стран и народов. Нужно учитывать, что в 20-х и 30-х годах польское государство поддерживало очень тесные связи с эмигрантами других нерусских народов бывшей Российской империи.

Так, в середине 20-х годов было организовано сотрудничество в рамках Прометейского движения, и именно в этих рамках Мустафа Чокаев сотрудничал с поляками и другими народами. Конечно, уже много известно о Прометейском движении и польско-туркестанских отношениях. Я хотел бы подчеркнуть, что 25 лет назад московский ученый, уроженец Уфы Салават Исхаков, издал интересную переписку между Мустафой Чокаевым и Закимом Валидимом.

Несколько лет спустя в польских и других архивах было найдено еще много документов о Мустафе Чокаеве, его деятельности и работе в рамках Прометейского движения. Давайте начнем с истории Прометейского движения. Что такое Прометей? Что такое Прометейское движение?

Прометейское движение было основано в середине 20-х годов при участии различных политических эмигрантов из бывшей Российской империи и Польши. Среди польских политиков, Юзеф Пилсудский, бывший глава государства, еще в конце XIX века решил, что Польша не может вести борьбу против Российской империи в одиночку. У нас не было достаточно сил и возможностей. Но он понял, что русское государство — это не только русские, но и другие народы, которых даже больше, чем самих русских. Он решил, что поляки должны сотрудничать с этими народами и поддерживать с ними тесные связи.

После возвращения Пилсудского к власти в 1926 году в Польше он поднял этот вопрос, и его ближайшие сотрудники начали налаживать связи с различными политическими эмигрантами. В 1926 году было основано Прометейское движение. В эту организацию вошли такие народы, как украинцы, грузины, азербайджанцы, горцы Кавказа, а с мая 1940 года — армяне, а также татары из Идель-Урала и Крыма, финны (прежде всего карелы), и даже часть казаков и калмыков. Работы в рамках Прометейского общества велись по четырем основным направлениям. Первое — это политическое направление. Тогда издавались различные журналы на национальных языках, а также общий журнал "Прометей", который выходил на французском языке в Париже с ноября 1926 года по 1940 год.

Мустафа Чокаев был связан с этим журналом с самого начала и до конца. Все его статьи были изданы несколько лет назад одним из наших ученых, профессором Абдукакапом Кара. Кроме того, работа велась в рамках пресс-агентства *Ofinog*, основанного украинскими политическими эмигрантами в Вене, Женеве, Риме и Париже. Агентство издавало часто информацию для прессы, касающуюся истории и ситуации народов Прометейского фронта. В этих изданиях мы также находим материалы о Туркестане и туркестанской эмиграции. Мустафа Чокаев поддерживал тесные связи с руководителем этого агентства Михаилом Еремеевым.

Второе направление — дипломатическое. Все народы, входившие в Прометейское движение, часто отправляли петиции и письма в Лигу Наций. Третье — военное и разведывательное направление. В польской армии по контракту служили юнкеры и офицеры из таких народов, как грузины, азербайджанцы, горцы Кавказа и украинцы. Туркестанцы не служили в польской армии, хотя были попытки их принять, но они не увенчались успехом. Об этом я расскажу немного позже.

Наконец, последнее направление — молодежные организации. В рамках Прометейского движения большое внимание уделялось работе с молодежью, и молодежь активно участвовала в издании своих журналов и сотрудничала с более опытными коллегами.

Польское правительство официально не было частью Прометейского движения, но поддерживало его как организационно, так и финансово, финансируя различные аспекты работы движения. В то время как русские историки и пропагандисты утверждали, что Прометей было частью работы польской разведки против России, польские документы однозначно

показывают, что это было совершенно другое движение, не связанное с разведывательной деятельностью.

Если будет желание, я могу рассказать об этом более подробно, но, к сожалению, сейчас нет времени. После 1945 года Прометейское движение ослабло и в середине 1950-х годов прекратило своё существование. Однако для американцев оно стало важным примером, и в рамках холодной войны они также начали поддерживать нерусские народы бывшей Российской империи, создавая организации, связанные с Прометеем, одной из которых был Антибольшевистский Блок Народов.

Теперь поговорим о Мустафе Чокаеве и его связи с поляками. Первые контакты Мустафы Чокаева с поляками датируются серединой 20-х годов. Точную дату установить сложно, но, вероятно, это было в 1923-1924 годах. Он встречался с известным польским деятелем Прометейского движения Тадеушем Голувко, который был убит в 1930 году украинскими националистами. Однако польское Прометейское общество было убеждено, что Голувко был убит не украинскими националистами, а русскими агентами.

Мустафа Чокаев активно участвовал в дипломатической и прессовой деятельности Прометейского движения. Он часто ездил в командировки, в том числе в Берлин и Женеву, где встречался с политиками разных народов и политиками Прометейского фронта. Из его командировок сохранились документы, которые я частично опубликовал в своей книге.

Кроме того, Чокаев активно сотрудничал с журналами "Яш-Туркестан" и "Йени-Туркестан", которые частично поддерживались польским государством. Чокаев также сотрудничал с журналом "Прометей", издававшимся в Париже, и был одной из главных фигур и авторов этого издания. В рамках Прометейского движения Чокаев оказывал помощь молодежи из Туркестана, предоставляя стипендии для учебы в польских и европейских университетах.

В польских архивах есть документы, в которых указывается, что стипендии были прекращены для тех, кто не участвовал в деятельности Прометейского движения или в организациях своего народа.

Наконец, по военному вопросу. Мустафа Чокаев неоднократно пытался устроить туркестанских юнкеров в польскую армию. Однако ни одна из этих попыток не увенчалась успехом, и причины этого остаются неясными.

В заключение хочу сказать, что польское государство поддерживало тесные связи с Мустафой Чокаевым. В архивах Владислава Пельца, который был его главным польским контактом, я нашел несколько упоминаний о связи с Чокаевым, а также открытку от Марии Чокаевой.

Большое спасибо за внимание! Я рад, что имел возможность выступить, и надеюсь, что моё выступление было вам интересно.

МУСТАФО ЧОКАЙ О ПРАВИТЕЛЬСТВО ТУРКЕСТАНСКОЙ МУХТОРИЯТА И ПОВСТАНЦЕВ

Раджабов Кахрамон Кенджаевич – доктор исторических наук, профессор,
главный научный сотрудник Института истории Академии наук
Республики Узбекистана

Resume: This article analyzes the articles included in the IV-VI volumes of the XII volume collection of complete works of the famous statesman and theoretician Mustafó Chokay, written in 1929-1933. Chokay's articles mainly contain important information about the activities of the Turkestan Autonomous Government and military leaders.

Key words: Turkestan Autonomy, “basmachies”, fighters, rebels, Jadids, Bolshevics, Soviet regime, military commander.

Резюме: В статье анализируются статьи, вошедшие в IV-VI тома XII томного собрания сочинений известного государственного деятеля и теоретика Мустафо Чокая, написанные в 1929-1933 годах. Статьи Чокая содержат в основном важные сведения о деятельности Туркестанского Мухторията правительства и военачальников.

Ключевые слова: Туркестанской Мухторията, «басмачества», боевики, повстанцы, джадиды, большевики, советская власть, военачальник.

Известный государственный и политический деятель, знаменитый публицист и оратор, отважный сын братского казахского народа Мустафа Чокай (1890 – 1941) оставил после себя богатое политическое и научное наследие. Великий политик Мустафо Чокай за свою короткую, но яркую 52-летнюю жизнь занимался не только политической деятельностью, но и оставил за собой множество статей, сообщений и научных произведений, где он правильно раскрыл очень многие проблемы в новой истории Туркестана.

В IV том 12-томного сборника полных произведений входят произведения Мустафы Чокай, написанные в 1929 – 1930 годах. В этот том входят “Погром в Сергиопале”, “Русско-китайский конфликт”, “Большевики и Афганистан”, «Вопрос о межнациональных взаимоотношениях в Туркестане», «Turkistondarazgrom», «О современном положении Туркестана. Доклад», «О Туранском государстве», «О басмачестве», «Türkistan'da Milli Mücadele», «Вокруг национального вопроса», «Как пишут большевики «историю», «LemovementdesbasmachisauTurkestan», «Туркестанцы не склонят головы», «Керенский и национальное движение в Туркестане», «К 10-летию Казахстана», «В Туркестане (Хроника)», «На партийных съездах Туркестана», «Туркестан под властью Советов», «Принудительный труд в СССР» и другие произведения Мустафы Чокай.

В статье Мустафы Чокай “О Туранском государстве”[1,с.17-19], написанной в январе 1930 года, поднята очень актуальная проблема, где резко критикуется отношение большевиков и советского правительства к Туранскому государству, которое считалось общей исторической Родиной для тюркских народов, а также приводятся мнения о планах построения

Туранского государства на советском Востоке в 20-ых годах XX века группой местных коммунистов (М.Султан-Ганиев, Турар Рыскулов, Файзулла Ходжаев и др.) и турецким военным полководцем Энвером Пашой. Данная статья имеет особое значение и на сегодняшний день, так как она была написана великим государственным и политическим деятелем, глубоко знавшим историю тюркских народов, размышлявшим с умом о политических процессах своего времени, испытавшим в своем горьком опыте очень редкие стороны “политических игр” большевиков, двустороннюю политику и фальшивость в национальной проблеме. Мустафо Чокай начинает свою знаменитую статью о Туранском государстве следующими словами:

“В поисках контрреволюции большевики набрали на нового опасного врага. Враг этот – проект о создании ТУРАНСКОГО ГОСУДАРСТВА. Обвинить нас – туранцев в «пантуризме» вещь очень легкая» [2,с.199].

В статье Мустафа Чокай выражает кратко и ясно свои мысли, объяснив термин “пантуризм”, использованный большевиками по отношению к деятельности местных национальных коммунистических деятелей, следующим образом:

«Русские всегда боялись этого «пантуризма». Простое стихийное чувство родства между племенами Турана – турками Туркестана и турками на Волге в частности – русские воспринимали как наиболее враждебный для русского владычества акт «измены». Существовал даже проект – не допускать совместного обучения детей степных казахов и узбеков – горожан...

Отправка казахами детей своих учиться в Казань, Оренбург и Уфу, в татарские школы считалась преступлением. В канцеляриях русского охранного отделения (тайная полиция царского режима) велись списки всех туркестанских детей, обучавшихся в татарских школах. И эти малыши в возрасте от 12 до 15 лет считались «опасными врагами России».

Проще говоря, уж тем, что родились туранцами, мы являлись врагами России.

При советской власти положение дел не изменилось нисколько.

Туркестан, Туран, Турок – все это стали запретными словами и понятиями контрреволюционными. Большевики разбили нас по племенам. Татары, башкиры, казахи, киргизы, узбеки, туркмены, каракалпаки... все это дети Турана, турки, но запрещено им «сознавать» и выразить вслух свое между собою родство» [2,с.199-200].

Статья заканчивается следующим призывом:

«Мы – туранцы. Общая нам всем родина – Туркестан.

Мы уехали оттуда потому, что мы не могли видеть чужого господства над нашей страной.

Они там восстают потому, что они на опыте убедились, что под заманчивым флагом национально-освободительной революции коммунисты – панруссисты лишь воссоздали единую неделимую Россию.

Вот где источник общности наших переживаний.

Вот откуда мы все получаем директивы для неустанной борьбы за освобождение нашего народа.

Мы – туркестанцы. Да.

Туркестан – наша общая колыбель. Да.

За освобождение вот этой нашей колыбели от империализма всех цветов мы все сообща ведем борьбу» [2,с.203].

В этот том также входит знаменитое произведение Мустафы Чокая “Туркестан под Советской властью”, написанное на русском языке. Это произведение было издано сначала в Париже в 1928 году. Данное произведение, вошедшее в книгу, состоит из предисловия, 9 частей, таких как “Теория обмана”, «Первые Советы раб[очих], солд[атских] и крестьянских депутатов в Туркестане», «Первые шаги большевиков в Туркестане», «Провозглашение Автономии Туркестана (Кокандское правительство)», «Советская власть в Туркестане», «Предпосылки и причины голода в Туркестане», «Дальнейшая политика Советской власти в Туркестане», «Советизация Бухары и Хивы. Раздробление Туркестана», «В «национальных» республиках Туркестана», и заключения.

В части данного произведения о советизации Бухары и Хивы, а также о распаде Туркестана следующим образом показан процесс принудительной ликвидации Бухарского эмирата и Хивинского ханства советским режимом: «Свергнуть эмира Бухарского и хана Хивинского было по-этому делом весьма нетрудным, ибо держались у власти они не в силу народного признания, а, как сказал выше, силою русских штыков, оберегавших их от их же собственных «верноподданных». Но зверства советской власти в Туркестане способны были удержать хивинцев и бухарцев от каких бы то ни было шагов, могущих привести на место власти Сеид-Асфендиара и Сеид-Мир-Алима власть русских большевиков. Больше того, когда весной 1918 года, после разгрома Коканда и свержения Кокандского Правительства, советские войска двинулись на завоевание Бухары, то последняя оказала жесточайшее сопротивление и власть эмира как будто даже укрепились в стране. Соблюдал эмир Бухарский свое слово об обещанных в первые дни Февральской революции скромных реформах в области управления страной, быть может, он мог бы удержаться на своем месте значительно дольше. Ибо опыт туркестанских большевиков был слишком страшен. Однако, эмир Бухарский, как и его «коллега» хан Хивинский были от природы неспособны на отмену царства бесправия. Невероятные жестокости в отношении самых мирных сторонников введения новых, более человеческих начал в систему управления страной, порки и казни, совершавшиеся бухарским властелином в особенности, сделали свое дело. Младобухарцы, удовлетворившиеся скромной «конституцией по шариату», не выдержали и пошли на соглашение с большевиками. Последние обещали младобухарцам независимость и отказ от какого бы то ни было вмешательства во внутренние дела Бухары. Помощь деньгами и техническими советниками для приведения в должный порядок дело организации управления страной были обещаны в самых широких размерах...

Была советизирована и Хива. Оба эти ханства были провозглашены «Народными республиками», независимыми от советской России. Договором от 13 сентября 1920 г. с Бухарой и от 4 марта 1921 года с Хорезмом (так была переименована Хива) советское правительство признало полную самостоятельность и независимость этих стран от России. Но договоры эти оставались «клочками бумаги» и советское правительство распорядилось в Бухаре и Хорезме так же свободно, как и в остальном Туркестане. Бухарские и Хорезмские «назиры» (так назывались комиссары этих «народных республик»), пытавшиеся, ссылкой на договоры, отстоять хотя бы видимость внутренней независимости своей страны, подвергались арестам и увозились в Москву. Так продолжалось до осени 1924 года, когда, по приказу из Москвы, в Туркестане, Бухаре и Хорезме съезды партии и советов стали выносить постановления о так называемом *«межнациональном государственном разграничении Туркестана»*.

Ни в одной «колонии» нет такого национального единства, как именно в Туркестане. Здесь единственная нетурецкого происхождения национальность – это таджики, общей численностью немного превышающие полумиллиона душ. Все остальное коренное население Туркестана – турки по крови и по языку. Межнациональное разграничение, в строгом смысле этого слова, могло быть только в отношении вот этих групп: с одной стороны – таджики и с другой – около 12 миллионов турков. Но советская власть думала о другом» [2, с.427-429].

В V том 12-томного сборника полных произведений Мустафы Чокай вошли его произведения, написанные в 1930 – 1931 годах. В этот том входят «Борьба на идеологическом фронте», «От автономии к независимости», «Туркестанская хроника», «Хлопковый план на 1931 год в Узбекистане», «Борьба вокруг хлопка в Туркестане», «Джадидизм», «Шах-Ислам Шах-Ахмед бей», «По поводу воспоминания бывшего чекиста Агабекова», «СССР и колониальные народы», «Восстание против русских в Туркестане», «На фронте национальной борьбы», «Алиджан Мир-Сыдыков», «Через советскую среднеазиатскую федерацию к единому национальному Туркестану», «Национальная интеллигенция», «В Туркестане», «Красные дураки», «Политическое положение в Советской России» и другие произведения Мустафы Чокай, а также материалы журнала «*Yaş Türkistan*».

Статья Мустафы Чокай «От автономии к независимости. 1917 – декабрь – 1930», написанная в декабре 1930 года, посвящается 13-летию образования правительства Туркестанской автономии и начинается следующим образом:

«В истории нашего молодого национального движения имеются свои исторические даты, вспоминать которые, время от времени, необходимо. Одной из таких исторических дат является 10 ДЕКАБРЯ 1917 года. В этот день собравшийся в Коканде IV чрезвычайный съезд провозгласил АУТНОМИЮ ТУРКЕСТАНА [ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ]. И мы вспоминаем этот день, как начальный этап, как первый несмелый шаг на нашем пути к национальному самоопределению.

Теперь, по истечении тринадцати лет, после всего пережитого за эти странные годы, легко говорить об ошибках того времени. Но в ту пору казалось, что, ограничивая нашу национальную программу лишь Автономией, мы поступали правильно» [3,с.23].

Мустафа Чокай в своей статье приводит основной документ об объявлении Туркестанской Автономии и состав правительства в переводе с тюркского (узбекского) на русский язык:

«1. IV ЧРЕЗВЫЧАЙНЫЙ ТУРКЕСТАНСКИЙ КРАЕВОЙ СЪЕЗД, ВЫРАЖАЯ ВОЛЮ НАСЕЛЯЮЩИХ ТУРКЕСТАН НАРОДОВ К САМООПРЕДЕЛЕНИЮ НА НАЧАЛАХ, ВОЗВЕЩЕННЫХ ВЕЛИКОЙ РОССИЙСКОЙ РЕВОЛЮЦИЕЙ, ОБЪЯВЛЯЕТ ТУРКЕСТАН ТЕРРИТОРИАЛЬНО-АВТОНОМНЫМ В ЕДИНЕНИИ С ФЕДЕРАТИВНОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РОССИЙСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ. УСТАНОВЛЕНИЕ ФОРМ АВТОНОМИИ ПРЕДОСТАВЛЯЕТСЯ ТУРКЕСТАНСКОМУ УЧРЕДИТЕЛЬНОМУ СОБРАНИЮ, КОТОРОЕ ДОЛЖНО БЫТЬ СОЗВАНО В КРАТЧАЙШИЙ СРОК. СЪЕЗД ТОРЖЕСТВЕННО ЗАЯВЛЯЕТ, ЧТО ПРАВА НАСЕЛЯЮЩИХ ТУРКЕСТАН НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ БУДУТ ВСЕМЕРНО ОХРАНЕНЫ.

2. Одновременно с провозглашением Автономии, Чрезвычайный съезд избрал ВРЕМЕННЫЙ НАРОДНЫЙ СОВЕТ из 54 членов: 36 от коренного населения и 18 от русских.

3. *Состав Правительства Автономного Туркестана*[Туркистон Мухторияти Хукумати таркиби]:

1) Мухаммеджан Тынышпаев (инженер, бывший член Гос. Думы); 2) Хидаят-бек Юргули-Агаев (инженер-агроном); 3) Убайдулла-Хожа (адвокат); 4) Абдурахман-бек Уразаев (юрист); 5) Абиджан Махмудов (тов. председателя Кокандской городской думы); 6) Мир-Адиль (председатель Ново-Маргеланской городской думы и председатель Ферганского областного Национального совета); 7) Насыр-Хан (ученый мулла из Намангана); 7) Соломон Герцфельд (адвокат, еврей) 8) Шах-Ислам Шагиахмедов (адвокат) и 9) Мустафа Чокай (юрист).

Мухаммеджан Тынышпаев, несогласный с некоторыми мероприятиями Пр[авительст]ва, которые он считал могущими обострить между ним и большевиками, около середины января 1918 года вышел из состава пр[авительст]ва. После его ухода председателем Пр[авительст]ва был назначен Мустафа Чокай» [3,с.59-60].

Мустафа Чокай в своей статье “Джадидизм” анализирует движение джадидизма в Туркестане и Бухаре, а также подробно описывает два течения в деятельности джадидов: просвещение и политические реформы. Статья начинается следующим определением понятия джадидизма:

«ДЖАДИД» или еще правильнее «УСУЛЬ-ДЖАДИД» - слово арабское и означает «НОВЫЙ МЕТОД», «новаторство». Это понятие чисто школьное. И только ходом событий и благодаря неизвестному за пределами России своеобразию окраинной политики старой императорской России,

«джадидизм» стал синонимом и ярлыком определенного *политического* течения: «джадидами» стали называться туркестанские прогрессисты-радикалы и «джадидизм» стал обозначать радикализм в политике.

Как школьное понятие, «джадидизм» появился в виде протеста против старой мусульманской конфессиональной школы, учение, в которой у нас вызывало сравнение «рытья колодца иголкой» [3, с.59-60].

Мустафа Чокай следующим образом показывает борьбу младобухарцев против власти эмира, а также деятельность и программные взгляды джадидов в Бухаре:

«Главнейшие пункты требования бухарских «джадидов» сводятся к следующему:

Введение конституции с соблюдением Шариата.

Народное представительство, которое контролирует действия как центральной, так и местной администрации.

Подготовка к учреждению местного самоуправления.

Создание Государственного Банка. Упорядочение финансов.

Установление бюджета и жалования государственным служащим.

Отмена всех налогов, непредусмотренных Шариатом и издание налогового законодательства.

Реформа школы и свобода школьного преподавания с обязательным введением «нового метода».

Закон о печати. Разрешение открывать частные типографии. Свобода печати.

Реформа суда по турецкому образцу...

В феврале 1918 года советские войска свергают учрежденное туркестанскими «джадидами» Временное Правительство Автономного Туркестана. Город Коканд, служивший резиденцией этого правительства, подвергается небывалому даже в истории российской гражданской войны разгрому со стороны большевиков. «Джадидизм» объявляется вне закона.

Даже этот крайне жестокий акт российских большевиков не мог разорвать связи с ними «бухарских джадидов», которые, после кратковременного размышления пришли к заключению окончательного соглашения с российскими большевиками относительно совместной борьбы за свержение эмира. Бухарские «джадиды» говорили: «хуже, чем при эмире быть не может»...

В первых числах сентября 1920 года советские войска заняли Бухару, откуда эмир бежал, не сумев организовать никакого сопротивления.

Только неслыханные жестокости советской власти, зверства красной армии над мирным сельским населением, действия ЧЕКА – все это привело к тому, что в Бухаре, как и во всем остальном Туркестане, начались народные восстания против советской власти...»[3, с.67,71].

В VI том 12-томного сборника полных произведений Мустафы Чокай вошли его произведения, написанные в 1931 – 1933 годах. В данный том входят «Большевицкая ложь вокруг восстания 1916 года», «О бывшем эмире бухарском Сеид-Мир-Алим-Хане», «На туркестанских базарах»,

«Против одной «научной» лжи (к 14-ой годовщине Кокандской Автономии)», «О поддержке Турцией «Яш Туркестана», «О «Яш Туркестане», «Революция в Туркестане (Февральская эпоха), «Туркестан и Бухара» или просто «Туркестан»? (По поводу «Энджумен Саадат Бухара ве Туркестан»», «Коммунист по внешности – националист по содержанию», «Трагедия туркестанских беженцев», «Türkistanmillibirliđi», «Красная колония», «Туркестанские турки», «К десятилетию смерти Энвера», «Политическая география СССР», «О кадрах Туркестана», «Национальный террор в Туркестане», «Раскаявшиеся «алаш-ординцы», «О казахском родовом делении», «О восстаниях в Туркестане», «Китайский Туркестан», «Турецко-польская болезнь у русских», «Вокруг хлопка», «Туркестанская советская пресса и 12-летие Турецкой Республики» и другие произведения Мустафы Чокай, а также материалы журнала “Yaş Türkistan”.

В статье Мустафы Чокай под названием «О бывшем эмире Бухарском Сеид-Мир-Алим-Хане» речь идет о последнем эмире династии мангытов в Бухаре, Саиде Алимхане, жившем в 1931 году, когда была написана эта статья, уже десять лет в Кабуле в бегах, и в данной статье автор резко относится к бывшему эмиру и к его бездеятельности в борьбе против большевиков. Отношения между Амиром Саидом Алимханом, Энвер Пашой и Ибрагимбеком курбаши изображены в статье данным образом:

«1921-й год. В Восточной Бухаре появляется Энвер-паша. Сеид-Мир-Алим-Хан начинает исподволь интриговать против него из опасения, что, в случае успеха, Энвер-паша может или сам стать во главе Бухары (а может быть, всего Туркестана) или же даст выход к власти «младобухарцам», сам будучи младотурком, т.е. в глазах Сеид-Мир-Алима почти что «поганым революционером». Об этом ныне пишут даже большевистские источники. Но и Энвер не знает настоящего положения Бухары и настроения страны. Он становится «главнокомандующим войсками повелителя священной Бухары», и это в крайней степени отрицательно отражается на ход событий. Большинство повстанческих сил отказывается следовать Энверу, в виду его нового положения, - как бы сторонника эмира. Не обошлось и не без интриг со стороны некоторых честолюбивых дураков, которые восхотели «делить с Энвером власть», считая бесконтрольное пребывание во главе вооруженных сил турецкого «генерала» опасным экспериментом. Эмир пользуется подчиненным положением Энвера и назначает к нему, в качестве секретного наблюдателя за ним, недавно пойманного большевиками главаря бухарских повстанцев Ибрагим-бека. Этот последний старается из всех сил «отбить» у Энвера славу. В результате – неудача энверовской кампании...

Сеид-Мир-Алим-хан продолжал оставаться в Афганистане и при Надир-шахе. Ближайший сотрудник б[ывшего] бухарского эмира Ибрагим-бек на стороне Бача-и-Сака вел борьбу и против Надир-шаха. В 1930 году Ибрагим-бек был захвачен афганскими войсками и доставлен в Кабул, где содержался под охранной. Затем через некоторое время он оказался вновь на свободе, произвел набег на Таджикистан, попался в руки большевиков» [4,с.34-36].

В статье Мустафы Чокай «К десятилетию смерти Энвера», написанной

в 1932 году, почитается память о турецком военном полководце Энвере Паше, павшем 4 августа 1922 года в Восточной Бухаре в одной из битв против красноармейцев при борьбе за национальную независимость Туркестана, а также описывается его политическая и военная деятельность в Туркестане. Автор следующим образом описывает деятельность Энвера Паши в Бухаре:

«И вот поздней осенью 1921 г. Энвер внезапно появляется в Бухаре...

Правительство Бухарской Народной Республики, с Осман-беем во главе, решило воспользоваться авторитетом Энвера и его связями в Москве, чтобы положить конец большевистскому безобразию в Бухаре и добиться, наконец, соблюдения Москвою договора о независимости Бухарской Республики. Энвер соглашается быть посредником между Бухарой и Москвою, и вот его первое обращение к московскому правительству (приводится полностью):

«Через независимую Бухару, под революционным водительством дружественной Сов[етской] России, мы успешно выполним нашу миссию об освобождении мусульманской Азии от британского империализма. Прошу Московский совет народных комиссаров отозвать из пределов Бухары красные войска, которые ведут себя здесь, как вражеская армия в оккупированной стране. Их содержание отнимает кусок хлеба из рук голодающего мусульманского населения, среди которого день ото дня растет недовольствие Сов[етской] Россией. Необходимо немедленно прекратить реквизицию и вывоз из страны продуктов питания и ценных товаров. В Восточной Бухаре происходит восстание. Оно может перекинуться и в другие части республики. Стоящие во главе управления бухарцы-комиссары терроризированы отрядами чекистов и русскими войсками и лишены возможности действовать самостоятельно. Брожение растет и среди революционеров-младобухарцев. Предупреждаю советскую власть об опасности на самом важном для нее Восточном фронте. Необходимо предоставить бухарскому народу полную возможность самому устраивать свою жизнь. По поручению бухарского народа, я беру на себя представительство его интересов при предстоящих переговорах с делегатами Советской России. Прошу ускорить ответ на мое обращение, назначить своих уполномоченных и указать время и место встречи. С своей стороны предлагаю конец декабря (1921 г.) и город Бухару».

Советское правительство ответило на это обвинением Энвера... «агентом британского империализма»...

На стороне Советской России все преимущества военной силы. Она держит в своих руках все жизненные центры страны, все пути сообщения. Продовольствие в ее руках. Энвер мог сообщаться с отдельными частями обширного Туркестана только через посредство конных гонцов. Нет вооружений, нет продовольствия. Прибавьте к этому подлые интрижки мелких личностей, заводящих в среде национальной организации споры о социализме, как будто в Туркестане шла в то время борьба за какие-то социалистические реформы...

И Энвер гибнет смертью героя за освобождение Туркестана.

И через десять лет после его смерти московские «красные войска ведут себя в Туркестане, как вражеская армия в оккупированной стране»...

Наступит ли день освобождения нашей страны от этой поистине вражеской армии!

Мы верим, что этот день наступит. И тогда прах Энвера из отдаленного уголка Туркестана будет перенесен в центр, в столицу свободного независимого Туркестана. И память о нем будет жить вечно в сердцах туркестанцев» [4,с.302-303].

На самом деле, яркая память об Энвере Паше навеки сохранилась в сердцах туркестанцев. Как и предсказывал Мустафа Шокай, после распада СССР и образования независимых государств Центральной Азии, 4 августа 1996 года прах Энвера Паши был привезен из деревни Балджуван Таджикистана в Турцию и был торжественно похоронен в знаменитой площади в Стамбуле.

Итак, можно было бы еще больше написать о произведениях известного государственного и политического деятеля Мустафы Шокай. Но лучше Вы сами прочитайте его 12-томный сборник полных произведений или хотя бы пролистайте каждый том, как и поступил я...

Литература

1. Мустафа Шокай. О Туранском государстве // “История Турана” (Ташкент), 2015. № 5-6. –С. 17 – 19.

2. Мустафа Шокай. О Туранском государстве // Мустафа Шокай. Шығырмаларынын толық жинағы. Он екі томдық. Курастырған, алғы соз бен тусіндіртелерді жазған Кошім Есмағамбетов Том IV. 1929 – 1930. –Алматы: “Дайк-Пресс”, 2012.

3. Мустафа Шокай. От автономии к независимости. 1917 – декабрь – 1930 // Мустафа Шокай. Шығырмаларынын толық жинағы. Он екі томдық. Курастырған, алғы соз бен тусіндіртелерді жазған Кошім Есмағамбетов Том V. 1930 – 1931. –Алматы: “Дайк-Пресс”, 2013.

4. Мустафа Шокай. О бывшем эмире Бухарском Сеид-Мир-Алим-Хане // Мустафа Шокай. Шығырмаларынын толық жинағы. Он екі томдық. Курастырған, алғы соз бен тусіндіртелерді жазған Кошім Есмағамбетов Том VI. 1931 – 1933. –Алматы: “Дайк-Пресс”, 2013.

МУСТАФА ШОКАЙ: ТҰЛГАЛЫҚ ФЕНОМЕНІ МЕН САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Әбдіжәлел Бәкір Қошқарұлы – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Мұстафа Шокай ҒО ғылыми жетекшісі, саяси ғылым докторы, , профессор.

Резюме: Данная работа освещает яркие страницы личности и

политической деятельности всемирно признанного Мустафы Шокая. На конкретных примерах рассматриваются его семейное окружение, среда, в которой он вырос, учебные заведения и полученные знания. Характеризуются человеческий образ Мустафы Шокая, его отношение к политико-общественной жизни своего времени, а также его роль как политического деятеля.

Ключевые слова: личность, политика, общественная среда, деятель, Туркестан, независимость, единство.

MUSTAFA SHOKAI: THE PHENOMENON OF PERSONALITY AND POLITICAL ACTIVITY

Abstract: This work illuminates the remarkable aspects of the personality and political activities of the world-renowned Mustafa Shokai. Through specific examples, it examines his family environment, the milieu in which he grew up, the educational institutions he attended, and the knowledge he acquired. The work characterizes Mustafa Shokai's human image, his attitude towards the political and social life of his time, as well as his role as a political figure.

Keywords: personality, politics, social environment, public figure, Turkestan, independence, unity.

Құрметті конференцияға қатысушылар! Әлемге танылған Мұстафа Шоқайдың тұлғалық болмысы мен саяси қызметінің жарқын беттерін көрсету оңай тірлік емес. Өйткені осы кезге дейін оның толық өмірбаяны жазылмаған. Сол себепті бірсыпыра мәліметті Мария Шоқайдың «Менің Мұстафам» атты естелік кітабына, сонымен қатар әртүрлі елдердің қайраткерлерімен, ғалымдарымен жазысқан хаттарына және өз еңбектеріне сүйене отырып айта аламыз.

Мұстафа Шоқай - өз кезіндегі мұсылман саяси қайраткерлерінің ішінде айрықша белсенділігімен кеңінен танылған тұлға. Бұл пікірімізге жапонның белгілі ғалымы Уяма Томохиконың 2001 жылы Мәскеу мен Токио бірігіп шығарған Мұстафа Шоқайдың «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» деген еңбегіне жазған алғы сөзіндегі: «XX ғасырдың басында Ресейдің өз ішінде және оның төңірегінде Исмаил Гаспринский, Абдурашид Ибрагим, Мирсаид Сұлтанғалиев, Заки Валидов (Тоған), Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Тұрар Рысқұлов, Махмудқожа Бехбуди, Абдурауф Фитрат, Файзулла Қожаев, Мехмед Эмин Расулзаде және тағы басқа көптеген мұсылман ұлы реформаторлары мен революционерлер шоғыры пайда болды» дей келіп, жаңа азат жолдан «Тіпті осы жұлдыздар ішінде Мұстафа Шоқаев (1890-1941) немесе Шоқай бірегей орын алады» дегенін дәлел ете аламыз [1].

Мұндай бағаға Мұстафа Шоқай қалай жетті деген үлкен сұрақ тұр. Бұған жауап беру үшін сөзімізді оның дүниеге келген отбасынан, өскен ортасынан бастауымыз керек. Біздің танымымыз бойынша жас ұрпақтың тағдырында тәрбиенің темір қазығы - отбасындағы адамгершілікті, ізгілікті, имандылықты негіз еткен ұлттық тәрбиенің орны ерекше. Мұнсыз тәрбие мен оқудың кейінгі буындары тиімді нәтиже бере қоймайды. Оны өмір

көрсетіп келеді, көрсете беретініне сеніміміз мол.

Атасы Торғай датқа, болыс-би әкесі Шоқай шаңырағында дүниеге келген Мұстафа ұлттық тәрбиені молынан көріп өсті. Туасы зерек оқу-жазуды анасы Бақтыбикеден бес жасында үйренеді. Ағасы Әліш ашқан төрт жылдық медресені екі жылда бітіріп, 1902 жылы үш жылдық Перовск училищесін аяқтады. Осы жылы Ташкенттегі сегіз жылдық ерлер гимназиясына түсіп, орыс тіліне сауатын жетілдіріп алғаннан кейін өлке тұрғындарының арыз-шағымдарына көмектесіп, қоғамдық жұмысқа белсенді араласа бастайды. Осы істе жергілікті халықтың талай теңсіздігіне куә болады.

1910 жылдан араларында үзілістері бар алты-жеті жыл Ресей орталығы Петербургте болуы Мұстафа Шоқайдың кейінгі тағдырын шешті. Санкт-Петербург университетінің заң факультетінде терең білім алып, Батыстың өркениетінен де сусындады. Осында оқып жүрген кезіндегі беталысын, бір топ студенттермен бірге тіл мен діннің тазалығын сөз еткен 1913 жылы Орынборда шыға бастаған «Қазақ» газетіне хат пен «Сиратул-Мустақим» (Тура жол) ұйымын жақтаушыларға қарсы бағытталған үндеудің мазмұны айқын байқатады. Сондай-ақ студент кезінде «Сен ақ патшаға жақын тұрасың, оған біздің тілектерімізді жеткіз. Мына мәселе былай болуы керек еді, былайша уәде берілген еді, бірақ олай болмады» деген мазмұндағы өтініш хаттар, әртүрлі хабарлар өзі дүние есігін ашқан Ақмешіттен де жиі келіп тұрған көрінеді [2,215б.]. Мәселенің көбі жер дауымен, әсіресе қоныс аудару басқармасының Ресейден келген орыстарға бөліп беру үшін тартып алған жерлері көбіне көшпенді халықтың тіршілік негізіне айналған қыстауларына байланысты болады. Мәселелер айлар бойы шешімін таппай, кейде Сенат мәжілісіне дейін жетіп жатыпты.

Мұстафа Шоқай Орталықтағы түрлі қоғамдық-саяси жұмыстарға белсенді араласады. Алаш қозғалысының жетекшілерімен жиі қарым-қатынасқа түседі. Әлихан Бөкейханның ұсынысымен 1916 жылғы 15 тамызда Мемлекеттік Думаның жанындағы Мұсылман фракциясының төрағасы Қ.Тевкелев жетекшілік еткен құрамында фракция мүшесі Шәкір Мұхамедияров және кейін қосылған депутат А.Ф. Керенскийлер бар делегацияның аудармашысы, хатшысы және маман зерттеушісі ретінде Түркістан өлкесінде сапарда болады. Мұнан кейін Мұстафа Шоқай Мемлекеттік Думаның Мұсылмандар фракциясындағы хатшылық жұмысқа орналасады. 1917 жылғы Ақпан төңкерісі болмағанда оның Мемлекеттік Думаның депутаттығына сайлануы да мүмкін еді.

Патшаның тақтан таюы, Уақытша үкіметтің құрылуы ұлттық аймақтарды оятып, оларды азаттық үшін қозғалысқа түсіргені белгілі. Наурыздың соңғы күндері Мұстафа Шоқай Ақмешіттен Түркістан өлкелік атқару комитетінің құрылтайына делегат болып сайлануына байланысты Ташкентке шақыртқан жеделхат алады. Жол жүрер алдында ол сол кезде Ресейде белгілі рөл атқарған Петербург жұмысшы және солдат депутаттары кеңесінің төрағасы Н.С.Чхеидземен арнайы кездеседі. Араларындағы

әңгіменің тақырыбы Түркістан аймағының автономия алуы туралы болады. Бұл кездесу екі мәселені байқатты. Біріншісі Әлихан Бөкейхан басқарған Алаш қозғалысының автономия туралы пікірлерінің толысқанын көрсетсе, екіншіден, Ресейге белгілі тұлғамен осындай деңгейде сөйлесу Мұстафаның ой өресін байқатқан болатын.

16-22 сәуір күндері Ташкентте өткен Түркістан мұсылмандарының бірінші құрылтайында Өлкес мұсылмандары орталық кеңесінің төрағасы болып сайланған Мұстафа Шоқай Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті, өлкелік жұмысшы және солдат депутаттарының кеңесі мекемелерімен тиімді қатынас жасау, революцияның алғашқы күндері құрылған араларында байланысы жоқ, бола қойғанда көбіне қайшылықты қарым-қатынасты екінші қатарға қойып, түрлі мұсылман қоғамдарын, комитеттер мен одақтарды бір орталыққа біріктіруге ұмтылады. Өлке халқының алдыңғы қатарлы қайраткерлерін тиімді ұйымдастырудың нәтижесінде Қоқанда өткен Төртінші ұлттық құрылтайда Түркістан автономиясы жарияланады. Бұл Мұстафа Шоқайдың саяси қызметінің алғашқы шыңы болды.

Кейін Түркістан Мұқтарияты аталып кеткен жаңа типтегі мемлекеттік құрылым барлығы 64 күн ғана өмір сүрді. Кеңестік жүйе «Алаш» партиясы программасы жобасының «Мемлекет қалпы» бөліміндегі: «Федеративная республикада әр мемлекеттің іргесі бөлек, ынтымағы бір болады. Әрқайсысы өз тізгінін өзі алып жүреді») деген қағиданы қауіпті санады [3, 458б.]. Автономия басшылары түгел дерлік тұтқындалады. Бұдан аман қалған, бірақ басына 1000 сом бәйге тігілген Мұстафа Шоқай шет елге кетуге мәжбүр болды. 1918 жылғы мамырдың бірінде Ташкенттен шығып, талай қиыншылықтарды бастан өткізіп, 1919 жылдың наурызында Тифлиске жетеді. Онда екі жылдай тұрып, қызылдар оны басып алғаннан соң Түркия арқылы Францияға жетіп, сонда тұрақтады.

Әділеттілік пен заңдылықтың орталығы Парижде жиырма жылдан астам тұрғанда Мұстафа Шоқай Стамбул, Париж, Лондон, Варшава, Берлин және т.б қалалардағы тиісті мінбелерде Кеңес Одағындағы түркі халықтары көріп жатқан большевиктік саясатты әшкерелеген баяндамалар жасады, берісі Түркістанның, арысы бүкіл түркі жұртының тәуелсіздігі үшін сан қырлы саяси қызметтер атқарып, бірнеше тілде жазылған мол шығармашылық мұрасымен әлемге танылды.

Мұстафа Шоқайдың тұлғалық болмысы туралы Мария Шоқайдың «Менің Мұстафам» атты естелік-кітабында бірнеше жарқын беттер бар. Сонау Еуропаның ортасында жүріп, үлкен жүректі, терең сезімді қарапайым жанның елін сағынған сәттері шебер жазылған. Ұлы тұлғаның табиғи жаратылысын, рухани дүниесін аша түсетін бұл сипаттар оқырманды еріксіз терең сезімдерге тартады. Жүрегі жұмсақ жанның ерекше қарапайым адами болмысы таң қалдырады.

Парижге барған алғашқы жылдар Шоқайларға аса ауыр болады. Күнелтудің қиыншылығы, күнделікті тірліктің таусылмайтын күйбеңі әбден қажытып, Мария Шоқай ауырып қалады да, Германиядағы инфляцияға

байланысты 1923 жылы Берлинде алты айдай тұрады. Сол кезде жарына жазылған хатында Мұстафаның отбасына, ағайын-туыс жақындарына деген шынайы сезімі былайша берілген: «Мен үшін ең қымбатты, ең жақын адамдардың көбі бұл күнде арамызда жоқ. Мен олардың ешбірімен соңғы рет арыздасып, қоштаса алмадым. Егер сен біздің туыстар арасындағы қатынастарды білген болсаң, менің қайғымның қаншалықты орынды екенін, шын мәнінде орны толмас екенін түсінер едің...» болмаса «Көз алдында ұлы мен немересінен бірдей айырылып әрі сүйікті ерке ұлы мен де қасында болмаған қарт анамның қалай қайғырғанын кім білсін? Ол менің өз анам емес екенін, алайда оны өз анамдай жақсы көретінімді сен, әрине, білесің. Ол идеал ана болатын» » [2, 213б.].

Мұстафа Шоқайдың елге деген өзгеше сағынышын мына бір оқиға да айқын аңғартады. 1922 жылы Париждегі Трокадеродағы этнография музейінде болғанда Мұстафа сондағы домбыраны қызметкерден сұрап алып, құлақ күйін келтіріп, әсем қазақ күйін орындайды да аспапты орнына қояды. Жүзі жабырқау тартып, жанары жасқа толады. Мария Шоқай «Мен алғашқы және соңғы рет Мұстафаның көз жасын сол кезде көріп едім» деп жазды [2,206б.].

Түркістан халқының бірлігін аңсаған, мұнсыз тәуелсіздікке жетудің өте қиын екенін білген Мұстафа Шоқай әрдайым былай дейді екен: «Біздің Түркістан үшін ең қорқыныштысы – халықтың бірлігінің болмауы. Өзіміздің әлсіз екенімізді мен білемін. Мен халқымның тыныштығын және бірлігін қалаймын. Сондықтан да Швейцария мемлекетінің үлгісімен федерация құрғым келеді». Сол себепті ол өзінің саяси істерінде барлық күш жігерін Түркістанда әлеуметтік реформа жасауға жұмсайтынын ескертіп: «Біз қазір оқымасак, ешқашан тәуелсіз бола алмаймыз, ол жолды бізге сырттан біреу әкеліп бермейді, біз өзіміз бірте-бірте мемлекет органдарын қолға алып, өзімізді өзіміз басқаруға тиіспіз» дейді екен [2,224б.].

Мұстафа Шоқаймен араласқан әрбір адам оны ерекше сыйлап, жеке қабілетін, адами болмысын қастерлеген көрінеді. Бұған бірнеше мысал келтіруге болады. Кеңес үкіметі Түркістан автономиясын құлатқаннан соң Мұстафа Шоқай Ташкентке жетіп, Өлкелік прокуратурасының мүшесі, Мария Яковлевнаның бұрынғы күйеуіне уақытша тұруға келісім сұрағанда ол Мұстафаның жағдайын жақсы біле тұрып, үнсіз келісім береді. Ал Мария Шоқайдың 1918 жылғы 24 қарашада Челябинскіде жалғыз өзі бөлініп қалуға мәжбүр болып, келер жылдың мамыр айының бірінде аман-есен, жүйелі жүріспен, аялы алақандардың қамқорлығымен Тифлистің вокзалына жетуі Мұстафа Шоқайдың белгілі кісілер алдындағы таза беделінің арқасында болғанына дау жоқ.

Мария Шоқай жарының ең үлкен кемшілігі ретінде оның сенгіштігін, осының кесірінен үлкен қиындықтарға да ұшырағанын, оның азғантай адамгершілікке жатпайтын әрекеттерге ренжіп қалатындығын, алайда қателіктерді кешіре салып, тез ұмытатынын, кейін оны есіне де алмайтынын ерекше қасиеттер ретінде атаған. Ол саяси менмендіктен аулақ болып, саяси

интригандарды жаны сүймеген, ал жағымпаздықты өзін өзі қорлаумен бірдей санаған.

Отанын жанындай жақсы көрген, оның келешегі мен тыныштығы үшін еш аянбайтын жан ретінде Мұстафа Шоқай өмірінің соңғы сәттерінде, 40-жылдардағы соғыс кезінде Түркістанның большевиктерден құтылуын армандап: «Алла елімнің тәуелсіздікке қол жеткізгенін көруді нәсіп етсе, мен тек саяси үгіт ісімен айналысар едім. Жастар үкімет құрса, мен елімнің тарихы және басқа өлке халықтары туралы кітаптар жазумен шұғылданар едім. Адамдар бір-бірімен араласуы керек. Халықтар өзара білім алмасып, бірін-бірі терең танып және түсініп, жарасымды қатынас дәрежесіне көтерілсе, сонда ғана халықтар федерациясын құруға жол ашылмақ» деп жазды [2, 221б.]. Бұл сөздер бірінші, Мұстафа Шоқайдың өз елінің жарқын болашағын, тәуелсіз болуын армандайтынын танытса, екіншіден, оның терең білімін, азаттығы үшін күрескен Түркістанның тарихын да жақсы білетінін көрсетеді.

Естелік-кітаптың «Мұстафа Шоқайдың саясатқа араласа бастауы», «Алғашқы саяси сабақтар» және «Мұстафа Шоқай – саясаткер» деген бөлімдерінде Мария Яковлевна жарына саяси қайраткер ретінде бірсыпыра сипаттамалар берген. Саясатқа араласқан алғашқы жылдарынан бастап ешбір партияға кірмей, социализмнен алшақ демократ ретінде Мұстафа Шоқай өз халқын жанындай жақсы көріп, оның болашағына сеніммен қараған. Көзқарас көкжиегі кең, өз ойын еркін жеткізетін, пікірлесіп отырған жанның жүрегіне жол таба алатын саясат адамының көпшілікті басқаруы үшін оның тез шешім жасай алатын саяси сауаты, қатал мінезі болуы керек деп түсінген. Мұстафа Кемалға таңғалып, оны биік санап, Түркістан үшін осындай реформатор болса деп армандаған.

Мұстафа Шоқай табиғатында бейбіт саясатты қолдаушы болғандықтан, халықтардың бауырластығын, өз мемлекетінің егемендігін, азаттығын ойлады. Ол тар ауқымды ұлтшылдықтың дұшпаны болған. «...Біз барлық халықты құрметтеуге тиіспіз. Мемлекет үшін бір халықтың өзге халықтан айырмасы жоқ. Географиялық жағдайымыз да Ресеймен достық және бейбіт қатынаста болуымызды талап етеді. Жаман халық деген жоқ, жаман адамдар бар; адамгершілігі мол мемлекет деген болмайды, адамгершілігі мол адамдар болады» деуі де кемел ойлардың жарқын көріністері еді [2,221б.]. Сондай-ақ ол: «Мен халыққа қарсы емеспін, халықты басқарып отырған басшыларға қарсы сөзбен күресудемін» деп жазды. Мұстафа Шоқай Ресейді жеріне жеткізе сынағанда оны әсте орыс халқының отаны ретінде емес, патшалық биліктің, кеңестік жүйенің орталығы болғанын есте ұстады [2,222б.]. Саясатта намысқой әрі жанға жақын болуы арқылы адамдардың жүрегіне жол таба білген Мұстафа Шоқай пікірталаста қызуқанды, өз пікірін дәлелдеуде қарсыласының намысына тиюден аулақ болған көрінеді. Оның психологияға жетік болғанын, қандай тақырыпта болмасын сабырлылық танытып, қарсыласының пікіріне құрмет көрсететінін оның эпистолярлық мұрасынан, ондағы әртүрлі ұлттардың 100-ге тарта түрлі саяси көзқарастағы

өкілдерімен, саяси қайраткерлерімен, ғалымдарымен т.б. жазысқан үш жүздей хаттарынан айқын аңғарасың.

Саясат адамы ретінде Мұстафа Шоқай шен құмарлықтан аулақ болған. 1917 жылғы сәуір айында Түркістан өлкесі мұсылмандары орталық кеңесінің төрағасы болып сайланғанда: «Өз басым Түркістан ұлттық қозғалысының құрылысына ең соңғы қарапайым қара жұмысшы-мердігер болып қатыссам да, өзімді асқан бақыттымын деп есептер едім! Бірақ тағдыр мені ұлттық қозғалысымыздың, ұлттық құрылысымыздың аса күрделі де жауапты кезеңінде өлкелік ұлттық ұйымның басына әкеліп қойды» деп жазуы оның шынайы қарапайымдылығын танытады [2,29б.]. Алайда тағдыр оны ылғи алдыңғы қатарға шығарып отырды.

Мұстафа Шоқайдың Алаш жетекшілерінен өзіндік ерекшеліктері де болды. Біріншіден, тәуелсіздігі үшін тұрақты күрескен Түркістан аймағы Ұлы дала, Түркістан өлкесі, Бұхара мен Хорезм хандықтарын қосқандағы тұтас күйін қамтыды. Сондықтан 900-ден астам еңбектерінің 230-дайы тікелей Түркістан атауымен байланысты. Екіншіден, Мұстафа Шоқай күнделікті өмірде де, саяси қызметінде де Шығыстық менталитетке ерекше көңіл бөлді. Сол себепті ол берісі Түркістанның, арысы бүкіл түркі халқының азаттығы үшін күресті. Үшіншіден, өз халқын азат ету Еділ, Қырым татарларын, Кавказ халықтарын, Орал башқұрттарын, патша өкіметінің отаршылық саясатына қарсы басқа да халықтарды ұйыстырудың нәтижесінде ғана мүмкін деп түсінді.

1940 жылы Германияның Францияны басып алуы, 1941 жылы маусым айында большевиктерге қарсы соғыс ашуы Шоқайлардың онсыз да жеңіл емес өмірлерін тіпті қиындатып жіберді. 1939 жылдың екінші жартысынан «Яш Түркістан» журналы жұмысын тоқтатады. Эмигранттардың бірсыпырасы Америкаға, мұсылмандары Түркияға кетіп жатты. Мұстафа Шоқайдың Америкаға визасы бар болатын. Бірақ ол: «Маған паналайтын орын берген мемлекетті тастап кету, өз Отаныңды тастап кеткенмен бірдей» деп Парижде қалды [2,300б.]. Алайда сағыныштан сарғайытқан Наршоқы түгіл өзі екінші отаны санаған Франция да бұйырмай, Берлинді мәңгілік мекен етті.

1942 жылы 8 ақпанда Мұстафа Шоқайдың қайтқанына қырық күн толуына байанысты Париж мешітінің «Дебасси» залында ұйымдастырылған жиында Украина Халық Республикасының Сыртқы істер министрі, саяси қайраткер, профессор Александр Шульгин: «Егер Түркістан тәуелсіздік алып, М. Шоқай тірі болса, ол Джавахарлал Неру, Ататүрік сияқты қайраткер болар еді... Түркістан бір күндері жаңарып, өз батырларын еске алатынын, Мұстафаға Перовскіде, не Ташкентте ескерткіш қоятынын білмеймін. Бірақ халық оған өз жүрегінен ескерткіш орнататынына кәміл сенемін» деді [4, 334б.].

Бұдан артық айту қиын да шығар. Сол себепті осымен Мұстафа Шоқайдың тұлғалық болмысы мен саяси қызметі туралы қысқаша баяндамамыз аяқтағымыз келіп тұр.

Әдебиеттер:

1. Uyama Tomohiko. Preface // Чокаев М. Отрывки из воспоминаний о 1917 г. Токио, М., 2001(б.с.).
2. Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдық. 3-т. – Алматы: «Қайнар» баспасы. – 2007. – 392 бет.
3. Бөкейхан Әлихан. Шығармалары-Сочинения / Әлихан Бөкейхан. – Толықт. екінші бас. Т.9. – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2016. – қазақша, орысша. – 576 бет.
4. Мұстафа жолы. Зерттеулер, естеліктер, арнаулар. Құраст.А.Ысымұлы. -Астана. «Сарыарқа» баспасы, -568 бет.

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ҒЫЛЫМИ ТҰЛҒАЛАНУЫ

Тұрсын Хазіретәлі - Тарих ғылымдарының докторы, профессор. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Андатпа. Мақалада Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметі тарихының тарихнамасы арнайы қарастырылады. Қазіргі кездегі шоқайтану ғылыми бағытының тарихнамасын кеңестік және тәуелсіздік кезеңге бөліп қарастыру арқылы әр кезеңнің ерекшеліктері сөз болады. Сонымен бірге отандық, шетелдік тарихнаманың бағыттары мен ерекшеліктері талданып, шетелдік тарихнаманы ресейлік, түркиялық және өзбекстандық деп топтастырылып, олардың өкілдерінің еңбектері талданады. Түркі халықтарының арасынан шыққан ХХ ғасырдың алғашқы жартысындағы аса ірі саяси қайраткер ретінде М.Шоқайдың мұрасын зерттеуді одан әрі жалғастыру қажеттігі жөнінде тұжырым жасалады.

Кілт сөздер: Шоқайтану ғылыми бағыты, тарихнама, Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы, Тұтас Түркістан идеясы

Аннотация. В статье специально рассматривается историография истории общественно-политической деятельности Мустафы Шокая. Рассматривая историографию современного научного направления шокаеведения с разбивкой на советский и самостоятельный периоды, можно выделить особенности каждого этапа. При этом анализируются направления и особенности отечественной, зарубежной историографии, зарубежная историография группируется на российскую, турецкую и узбекистанскую, анализируются труды их представителей. Делается вывод о необходимости дальнейшего изучения наследия М. Шокая как крупнейшего политического деятеля первой половины ХХ века из числа тюркских народов.

Ключевые слова: Научное направление Шокаеведения, историография, Туркестанское национально-освободительное движение, идея Единый Туркестан.

Annotation. The article specifically examines the historiography of the history of the socio-political activity of Mustafa Shokaya. Considering the

historiography of the modern scientific field of shock studies, broken down into Soviet and independent periods, it is possible to identify the features of each stage. At the same time, the directions and features of domestic and foreign historiography are analyzed, foreign historiography is grouped into Russian, Turkish and Uzbek, the works of their representatives are analyzed. The conclusion is made about the need for further study of the legacy of M. Shokaya as the largest political figure of the first half of the twentieth century from among the Turkic peoples.

Keywords: The scientific direction of Shock studies, historiography, the Turkestan national liberation movement, the idea of a United Turkestan.

Түркі халықтарының тәуелсіздігі мен бірлігі жолында пәрменді қоғамдық-саяси қызметі мен жарқыншығармашылық еңбегімен танылған Мұстафа Шоқай жөнінде қоғамтанушы ғалымдар, соның ішінде тарихшылар қауымы соңғы жылдары түбірлі мәселелер қозғап, көптеген зерттеу еңбектерін жазды. Осы еңбектер қоғамдық ғылымдар салаларының тоғысында дүниеге келген шоқайтану ғылыми бағыты жөнінде келелі ой қозғап, тұжырымдар жасауға негіз болады. Алғашқы кезекте шоқайтану ғылыми бағыты тарихнамалық талдау жасауды қажет етеді.

М.Шоқай туралы ғылыми зерттеулерді бірнеше бағыттарға бөліп қарастырған орынды. Бірінші бағыт: кеңестік кезеңде қалыптасқан тарихи зерттеулер. Екінші бағытты тәуелсіздік жылдары жүргізілген зерттеулер құрайды. Үшінші бағытты шетелдік тарихнама деп айқындаймыз. Әрине, шетелдік тарихнаманы кеңестік факторына сай түркиялық, ресейлік, өзбекстандық деп бөліп қарастыруға да болады.

Мұстафа Шоқайдың кеңестік кезеңде қалыптасқан тарихнамасы бойынша арнайы ғылыми еңбектер жазыла қоймағаны мәлім. Ол туралы партиялық әдебиеттерде оның қызметін біржақты айыптаған саяси бағалар берілді. Әрине, бұндай тұжырымдарға И.Сталиннің 1925 жылдың мамырында БК(б)П Қазақ Өлкелік партия комитетіне жолдаған әйгіл хаты негіз болған еді. Осы хатта «ұлттар көсемі» «Мен осыған байланысты белгісіз емес Шоқаевтың ақгвардияшыл баспасөздегі кейбір мақалаларын еске түсірдім және өзімді шошытқан осы мақалалар мен «Ақ жол» журналының рухани «бірлігі» деуге болатын кейбір жаңалықты аштым. Ақылға сыймаса да бұл факт. «Ақ жол» әрине, өзі де аңғармастан Шоқаевқа көлемді материал берді» [2, Б.91] деп жазған болатын. Осы жерде аталған «Ақ жол» газеті және Шоқайдың Ташкентте 1922-1925 жылдары жарық көрген бұл басылыммен байланысы өз алдына бөлек әңгіме. Міне, осы басылымды жабу және онда қызмет істеген алашшыл тұлғаларды партия-кеңес, білім беру жұмыстарынан шеттетуге бағытталған хаттың ықпалымен Қазақстанда басталған саяси науқан Брайнин, Шафиро сияқты тарихшылардың саяси-партиялық сипаттағы тапсырыспен жазылған әдебиеттерін дүниеге әкелді. Оларда қалыптасқан Шоқай туралы айыптау сарынындағы тұжырымдар көркем әдебиетке ауысып, Серік Шәкібаевтың 1972 жылы жарыққа шыққан әйгілі «Үлкен Түркістанның күйреуі» сияқты

еңбекке негіз болды. «Қатаң құжаттық негізде» жазылған бұл повест-хроникада кеңестік қауіпсіздік қызметінің офицері «қазақ ұлтшыл-контрреволюционері» Мұстафа Шоқайдың жағымсыз бейнесін сомдаған. Әрине, қазіргі кезде бұл көркем туындының деректік құны жоқ дегенімізбен кеңестік кезеңде өмір сүрген бірнеше буынының М.Шоқай туралы тарихи танымы осы еңбек арқылы қалыптасқаны ақиқат. Ол таным Мұстафаны елге «ұлтшыл», фашистермен сыбайласқан, отанына опасыздық жасаған жексұрын тұлға етіп танытып еді. Тарихшылар үшін қоғамда орын алған бұндай саяси-психологиялық стереотипті бұзу көп күшке түсті.

Шоқайтану бағыты, оның болашақ сұлбасы тарих ғылымының маркстік таптық қағидалардан арылып, жалпыадамзаттық құндылықтарға сай еліміз тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында қалыптаса бастады. Осы кезеңде Шоқай туралы Ә.Әлімжанов, А.Шарафиддинов, И.Шәмшатұлы, Т.Омарбеков, К.Нұрпейісов [1] М.Қойгелдиев [2, 3] және т.б. ғалымдар мен әдебиетшілер қайраткердің шынайы тарихи бейнесін қалыптастыруды алғашқы болып қолға алды. Бұл еңбектердің басты ерекшелігі тоталитарлық билік қалыптастырған М.Шоқай тұлғасына деген біржақты айыптауға негізделген тұжырымды ғылыми тұрғыда әшкерелеуге бағытталғандығы деп білеміз.

Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметіне жаңа әдіснамалық тәсілдермен ғылыми талдау жасаған М.Қойгелді оның күрескерлік қызметі «тұтас Түркістан идеясына» байланғандығы жөнінде қорытынды тұжырым жасайды. Әсіресе, ұлт-азаттық күрестің дем берушісі ретінде Шоқайдың осы мәселеге ерекше назар аударып, түркілік бірлік және тәуелсіздік жолындағы күрес тәжірибелерін қорытқан пікірлеріне өте әділ баға берген. Зерттеуші ұлт-азаттық күрестің тарихи кезеңінің тәжірибесіндегі орын алған мынадай үш кемшілікті атайды: «біріншіден, Түркі елі зиялыларының орыс революцияшыл демократтарына сеніп, оған арқа сүйеу арқылы бостандық алудан үміттенуі; екіншіден, ендігі бір топтағылардың «саяси табысқа дұға арқылы жететініне» сенгендігі; үшіншіден, бұларға қосымша қозғалыс басшыларында саяси кемелдіктің жетіспегендігі, жалпы қозғалыстың басын біріктіретін ортақ бағдарламаның болмауы, өзара түсінісе алмаушылықтың етек алуы еді» [3, Б.209]. М.Қойгелдиев «Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII-XX –ғғ.)» еңбегінде «Мұстафа Шоқай және Тұтас Түркістан идеясы» атты арнайы тарауда оның осы идеяны қалыптастыру, дамыту және нақты саяси жағдайда іске асыру жолдарын көрсеткен элиталық тұлға ретіндегі саяси көрегендігін Алаш қозғалысының идеяларымен сабақтастырып көрсетеді. Ғалымның «Шоқай өнегесінің құндылығы халқымыздың жүріп өткен жолын, әсіресе ХХ ғасырдағы тағдырын жаңа көзқарас тұрғысынан қорытуға, сол арқалы бүгінгі жағдайымызды түсінуге себепші болуында» [3, Б.199] деген тұжырымының концептуалды маңызы бар деп білеміз. Өйткені, Шоқайды тану арқылы біз өз тарихымыздың тұтас кезеңін жаңа қырынан танитын боламыз. Бұлай деп тұжырым жасауымызға Шоқайдың мұғажырлық жағдайда тоталитарлық биліктің қазақ жерінде

жүргізген ұлт саясатының шынайы бет-бейнесін әшкерелеудегі ұстанымдары кеңестік биліктің идеологиялық қасаң қағидаларының өлшеміне сыймайтындығы және оған мүлдем қарама-қарсы методологиялық бағыт ұстануы негіз болады.

Дегенде, Кеңес Нұрпейіс пен Мәмбет Қойгелдиевтердің іргелі зерттеулеріндегі басты ерекшелік М.Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығын негізінен Алаш қозғалысына қатысты қарастырудан туындайды. Шындығында да, Мұстафа Шоқайдың Түркістанда және Ресейдің орталығында жасаған қоғамдық-саяси қызметі Алаш қозғалысымен тығыз байланыста өрбігендігі белгілі. Оның Алаш көсемі Ә.Бөкейхановпен тығыз саяси бірлікте болуы олардың отаршылыққа қарсы идеялық күресте ой-пікірлері мен идеяларының үндесіп жатуына негіз қалаған.

Шоқайдың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін жекелеген географиялық аймақтарға бөліп қарастыру да зерттеуге айқындық береді. Айталық Х.Тұрсұнның зерттеулерінде М.Шоқайдың Түркістандық кезеңінің тарихы, соның ішінде Түркістан Мұхтариятын құру жолындағы қызметтеріне арнайы ғылыми талдау жасалады. Әсіресе, оның Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының бастауында тұрған саяси қайраткер ретіндегі қызметі деректік негізде тұлғаланған. Түркістанда Ақпан төңкерісіне дейін жасырын жағдайда жұмыс істеген қазақ зиялыларының «Кеңес» үйірмесінде М.Шоқайдың идеялық ықпалы аңғарылады деген тұжырым жасаған [4, Б.323] Х.Тұрсұн Түркістан Мұхтариятын құрудағы Шоқайдың қызметіне кеңінен тоқталады. Сол сияқты зерттеуші Түркістандағы саяси ахуалға талдау жасай келе «Өлкеде өз саяси қарсыластарын түрлі жолдармен ығыстырған большевиктер жеке дара билікке қол жеткізді. Ұлттық элитаның саяси күресінде басымдыққа ие болған түркілік, мұсылмандық, түркістандық бірлік идеялары бөздей сетінеп, этносаяси мүддеге қарай ойыса берді. Кеңестік билікпен келісімге келе алмаған ұлттық күштердің басым бөлігі басмашылық қозғалысқа бет бұрса, Түркістан ұлттық элитасының Мұстафа Шоқай бастаған үркердей тобы саяси мұғажырлық жағдайда коммунистік билікке қарсы бітіспес күрес бастады» [4, 344 б] деген тұжырым жасай отырып, оның алаштық идеялардың ауқымын кеңейтіп, ол идеяны саяси, әлеуметтік тұрғыда барынша ауқымды мұсылмандық, түркілік бірлік идеяларына ұластырғандығын, сол арқылы Орта Азия мен Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстың тарихи маңызын халықаралық деңгейге шығарғандығын атап көрсетеді.

Д.Қыдырәлінің зертеуінде М.Шоқайдың мұғажырлық жағдайдағы саяси қызметі мен шығармашылығы арнайы тақырып ретінде қарастырылады. Түрік тілін еркін меңгерген ғалым Шоқай еңбектерінің түпнұсқасына ғылыми талдаулар жасаған [5]. Ал С.Шілдебайдың зертеуінде Шоқайдың түркішілдік қозғалыстағы рөліне баса көңіл бөлініп, М.Қойгелдінің Шоқай қызметіне өзек болған түркілік бірлік тұжырымы одан әрі өрбітіледі. Ал Б.Садықованың зерттеулерінде [6, 7] М.Шоқайдың тұлғасына тоталитарлық биліктің таққан саяси айыбының бірі - оның фашистік биліктің

қамқорлығында Түркістан легионын құру мен оның қызметіне қатысты «аңыз» деректік негізде әшкереленеді. Сонымен бірге жалпы көпшілікке беймәлім болып келген Шоқайдың неміс тұтқынындағы мұсылман бауырларына жасаған көмегі жөнінде тың мағлұматтар ұсынылған.

Шоқайтану ғылыми бағыты дегенде, осы бағыттың қыры мен сырын ашып, оның ғылыми өмірбаянын барынша толық қалпына келтіруде барынша өнімді еңбек еткен Көшім Есмағамбетовтың зерттеулерін атап өтуге болады [8, 9]. Ғалымның шоқайтанудағы тәуелсіздіктің алғашқы жылдары басталып, он екі томдық толық шығармалар жинағын жарыққа шығаруымен қорытындыланған зерттеулерін теориялық тұжырымдарының жаңалығы мен деректік құндылығының жоғарылығына қарап Қазақстанның тарих ғылымы үшін үлкен жетістік деп бағалауға болады. Осы зерттеулерде Шоқайдың өмірбаяны деректік тұрғыда толық тұлғаланды және оның қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығы барынша толық нұсқада ғылыми қалпына келтірілді деп айта аламыз.

Ендігі кезекте шоқайтану бағытының шетелдік тарихнамасында ресейлік тарихшылардың зертеулері аса маңызды. Өйткені, Шоқайға қатысты Кеңес Одағы тұсында қалыптасқан идеологиялық мақсатты көздеген тұжырымдардың сеңін бұзу оңай емес еді. Қайта құру және жариялылық жағдайы көптеген мәселелерді жаңа көзқараспен бағалауға мүмкіндік берді. Осы мүмкіндікті пайдаланған ресейлік зерттеушілердің қайта қараған тақырыптарының бірі – татар, башқұрт халықтарының ХХ ғасырдың бас кезіндегі тәуелсіздікке ұмтылған ұлт-азаттық қозғалысының тарихы еді. Посткеңестік кеңістікте Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығы осы контексте қарастырылды. Оның тұлғасына қатысты деректік негізде ғылыми тұжырымдар жасаған ресейлік ғалымдардың арасында С.М.Искаковтың [10, 20] зерттеулері назар аудартады. Оның зерттеулерінде қайраткердің ұлт-азаттық күрестегі қызметіне саяси догмалардан арылған, шынайы ғылыми баға берілген. Бұл зерттеулерде Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметі патшалық Ресейдің отарлық саясаты мен кеңестік тоталитарлық биліктің ұлт саясатына қарсы түркі халықтарының азаттық жолындағы күресінің аясында және татар, башқұрт зиялыларымен тығыз қарым-қатынаста қарастырылады.

М.Шоқайдың ұлт-азаттық күрестегі қызметі Түркістан өлкесінде басталып, қалыптасқандығын ескерсек, өзбекстандық ғалымдардың да оның өмір жолына қатысты жүргізген зерттеулерінің маңызы үлкен. Осы орайда Түркістан Мұхтариятының тарихын ғылыми негіздеген ғалым С.С.Агзамходжаевтың зерттеулерінде [12] Шоқайдың өлкедегі қайраткерлік қызметі Түркістан зиялыларымен тығыз бірлікте қарастырылады. Түркістан өлкесінде кең өріс алған ұлт-азаттық қозғалыста жергілікті халықтар – қазақтар, өзбектер, тәжіктер, қырғыздар және түркімендердің зиялылары арасындағы түркілік, мұсылмандық бірлік сияқты ортақ идеялармен бірге этносаяси процестердің барысында өмірге келген саяси ағымдар жайлы және Шоқайдың осы ағымдардың бірлігін сақтау жолындағы еңбегіне лайықты

баға берілген. Әсіресе, Түркістан Мұсылмандар Кеңесі – «Шураи Исламия», «Шураи Улема» қоғамдық ұйымдарындағы Шоқайдың қызметі Түркістан жәдитшілері М.Бехбуди, Мунауар Қары, Ташбулатбек Нарботабеков, Абдулла Авлони және т.б. қайраткерлермен өзара байланыстарының Түркістан Мұхтарияты түрінде ұлттық мемлекеттік құрылымды жариялауға ұласқандығы талданған. Осы ұлттық ұйымдар мен қозғалыстардың большевиктік биліктің ұлт мәселесіндегі ұстанған озбыр саясатына қарсы күрес тактикасын айқындаудағы өзге жәдит көсемдерімен бірге еврапалық білімі және Ресейдің орталығындағы саяси күресте мол тәжірибе жинақтаған Шоқайдың саясаткерлігіне жоғары баға берілген.

Шоқайдың мұғажырлық жағдайдағы өмірі мен қызметі Түркиямен тығыз байланыста өрбігендіктер де, оның үстіне кеңестік билік кезеңінде шоқайтану «жабық» тақырыпқа айналған кезде түрік ғалымдары бұл мәселеге жіті назар аударған болатын. Жалпы, шоқайтану ғылыми бағытының тарихнамасына А.З.Тоғанның [13] негіз қалағандың атап айтуға болады. Шоқайдың замандасы әрі идеяласы ретінде ғана емес, сонымен бірге тағдырласы әрі мұғажырлық жағдайдағы күрестегі жолдасы ретінде ғалым оның қайраткерлігіне барынша ғылыми баға беруге тырысқан. Дегенде, Тоған мен Шоқайдың тұлғалық қатынастарында жекелеген мәселелерге қатысты орын алған пікір алшақтығы, ғылыми, саяси мәселелер бойынша келіспеушіліктері орын алғанымен де олардың Тұтас Түркістан идесы төңірегіндегі ұстанымдары мен идеялары ортақ болғандығы күмәнсіз еді. Сол үшін де Тоғанды шоқайтану ғылыми бағытына алғаш қалам тартқан зерттеуші ретінде атай аламыз.

Түркиялық тарихшылар арасынан шоқайтанумен арнайы айналысқан Абдулақап Қараның еңбегіне [14] тоқталуға болады. Оның зерттеуінде М.Шоқайдың мұғажырлық кезеңдегі қызметі барынша толық ашылған. Түркиялық тарихшылар, соның ішінде А.Қара да бар, Шоқай қызметінің тарихын негізінен түркілік бірлік идеясын ғылыми тұрғыда одан әрі дамытып, оны халықаралық жағдайға байланысты сол кезеңдегі саяси ахуалдағы мәселелерге қатысты көтере білген шығармашыл және күрескер тұлға ретінде бағалайтындығын айтуымыз керек.

Мұстафа Шоқайдың өмірі мен қоғамдық саяси қызметі және шығармашылығы туралы арнайы зерттеулер жүргізген ғылыми зерттеу институттары, ғылыми орталықтар және жекелеген ғалымдардың қатары мол. Үкіметтік ұйымдар мен қоғамдық қорлардың ұйымдастыруымен Астана, Алматы, Қызылорда және т.б. қалаларда Шоқайдың 125 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда шоқайтану ғылыми бағытының әртүрлі желілерін қамтыған баяндамалар жасалды. Конференция материалдарының жинақтарында да көптеген мақалалар жарық көрді. Көшім Есмағамбетовтың құрастыруымен М.Шоқайдың 12 томдық толық шығармалар жинағының жарық көруі де шоқайтану ғылыми бағытының дамуына орасан зор ғылыми деректердің кешенін ұсынды. Міне, осындай жұмыстар тақырыптың аясын кеңейте түседі, шоқайтанудың жаңа

тақырыптары мен желілерін игеруге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, М.Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығы жайлы жүргізілген зерттеулердің тұтастай кешені қалыптасты. Оның тұлғасына қатысты ғылыми деректер талданып, ұстанған саяси құндылықтары мен азаматтық ұстанымын, шығармашылық кредосын айқындаған тұжырымдар жасалды. Осы тұжырымдар оның тұлғасын ұлт-азаттық идеяларын аймақтық, ұлттық деңгейден шығып, халықаралық дәрежеге көтерген түркі халықтары арасынан шыққан XX ғасырдың алғашқы жартысындағы аса ірі саяси қайраткер ретінде бағалауға негіз болады. Біз тарихнамалық шолуымызда шоқайтану ғылыми бағыты тарихнамасының негізгі бөлігіне ғана шолу жасаумен шектелдік. Шоқай тұлғасын толық тану үшін алдағы уақытта осы тақырыптағы зерттеулер одан әрі жалғасын табуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. Алматы, 1995
2. Қойгелдиев М. Тұтас Түркістан идеясы және Мұстафа Шоқайұлы. Алматы, 1997
3. Қойгелдиев М. Ұлттық элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII-XX-ғғ.). Зерттеулер. –Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2004. – 400 б.
4. Тұрсұн Х. Алаш һәм Түркістан. –Алматы: «Ел-Шежіре» ҚҚ. 2013. - 400 б.
5. Қыдыралиев Д. Мұстафа Шоқай. Астана, 2007. 287 б.
6. Садыкова Б. История Туркестанского легиона. -Алматы: Қайнар, 2002. -248 с.
7. Садыкова Б. Мустафа Чокай. –Алматы: Алаш, 2004. –240 с.
8. Есмағамбетов К.Л. Что писали о нас на Западе. -Алматы: 1992
9. Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға (Мұстафа Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы). –Алматы, 2008 -504 б.
10. Искаков С. Мустафа Чокаев о революции в Центральной Азии // Acta Slavica Japonica. 2001. №18
11. Искаков С.М. Мустафа Чукаев: Революция в Туркестане. Февральская эпоха // Вопросы истории. 2001. №2
12. Аъзамхуджаев С.С.
13. Валидий Туғон. Бугинги Турк эли (Туркистон) ва якин тарихи. – Стамбул, 1947. 388 с.
14. Қара Ә. Мұстафа Шоқай. Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. /Түрік тілінен ауд. Г. Шадиева. –Алматы: Арыс, 2004. –320 б. және т.б.

"ЯШ ТҮРКІСТАН" МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША ТҮРКИЯ-КЕҢЕСТЕР ОДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ

Вежихи Сефа Фуат Хекимоглу - Түркия, Күтахия Думлупынар
Университетінің доценті, PhD

On The Materials Of "Yash Turkestan" Turkey-Soviet Union Relations

Summary: Relations between Türkiye and Soviet Russia began during the years of Türkiye's national liberation struggle. Although it is said that these relations were established on the basis of friendship, what was written in the Soviet press shows that this is not true. In this study, Turkish-Soviet relations in the early years of the Republic of Türkiye will be examined using the materials of the "Yash Türkistan" magazine.

Key words: Mustafa Shokay, Turkestan, Türkiye, Yash Turkestan, Soviet Union

Отношения турция-советский союз на материалах «Яш Туркестана»

Резюме: Отношения между Турцией и Советской Россией начались в годы национально-освободительной борьбы Турции. Хотя и говорят, что эти отношения были установлены на основе дружбы, то, что писалось в советской прессе, показывает, что это не так. В данном исследовании турецко-советские отношения в первые годы существования Тюркской Республики будут рассмотрены с использованием материалов журнала «Яш Туркестан».

Ключевые слова: Мустафа Шокай, Туркестан, Турция, Яш Туркестан, Советский Союз

Большевиктер Түркістан өкіметін жойғаннан кейін шетелге кетуге мәжбүр болған Мұстафа Шокай Кеңес Одағында Большевиктердің қуғын-сүргініне ұшыраған Түркістан халқымен бірге барлық халықтардың құқықтарын, Еуропада қорғауды жалғастырды. Оның бұл күресінде " Яш Түркістан " журналы ерекше орын алады. 1929-1939 жылдар аралығында 117 саны жарық көрген бұл журнал бір жағынан, Кеңестік Ресейде тәуелсіздігінен айырылып, қуғын-сүргінге ұшыраған Түркістан, Кавказ, Едил-Орал, Украина және Грузия халықтарының заңдарын қорғау үшін күрес жүргізіп жатқанда, екінші жағынан, өз оқырмандарына әлемдегі саяси, әлеуметтік және экономикалық оқиғалар туралы өте құнды ақпарат берді. " Яш Түркістан" журналынан саясаттан экономикаға, тарихтан әдебиетке дейінгі көптеген тақырыптар бойынша жазылған құнды мәліметтерді табуға болады.

Мұстафа Шокай Францияның астанасы Парижде тұрса да, Берлинде шығатын " Яш Түркістан" журналының әр санына үнемі мақала жазып, журнал шығарылғанға дейін басқа авторлар тарапынан жіберілен мақалаларын оқып, қажет болған жағдайда түзетулер енгізетін. Кеңес өкіметі

тарапынан Еуропаға білім алуға жіберген Тахир Чағатай мен Абдулвахап Октай сияқты Түркістан жастары "Яш Түркістан" журналының басып шығарылуында Мұстафа Шоқайдың ең үлкен көмекшілері болды. Осы журналда Мұстафа Шоқай; кейде мақалаларды есімсіз жариялап, кейде мақаласының басына "Негізгі Мақала" тіркесін қояды немесе "М", "Байсұнғұр", "Жанай" сияқты бүркенші есім қолданған. Абдулвахап Октай; "Ілтер", "Тоқтамысұлы", "Тевеккүл Бабұр", "Тойғын"; Тахир Шағатай болса "Шағатай", "Есен Тұрсын", "Тасбалта", "Темірұлы" бүркенші аттарымен мақалалар жазды. [1, 36 б.] Бұл зерттеу Мұстафа Шоқай, Абдулвахап Октай және Тахир Чағатайдың еңбектері негізінде дайындалған.

"Яш Түркістан" журналында Түркия:

Мұстафа Шоқай "Яш Түркістан" журналында Түркияға ерекше орын арнаған. Көптеген нөмірлердің беттерінде Түркияның ішкі және сыртқы саясатына қатысты мақалаларды енгізген. Егер Түркия Республикасында айтарлықтай маңызды бірдеңе орын алса, осыған байланысты мақала, "Яш Түркістан"ның сол айдағы басылымында міндетті түрде орын алар еді. Журналдың барлық нөмірлерінің соңында Түркістандағы өзекті мәселелері "Түркістаннан Жаңалықтар" деген атпен ақпарат берілген. Түркияның Түркі әлемі үшін орны ерекше деп есептейтін Мұстафа Шоқай, журналдың кейбір сандарында "Түркияда" және "Түркиядан Жаңалықтар" деген атаулармен Түркия Республикасындағы маңызды оқиғаларды жариялауды да назардан тыс қалдырған емес.

Бірінші Дүниежүзілік Соғыстан кейін ыдырап Кеткен Осман Империясының орнына құрылған Түркия Республикасы әлемдік саясатта маңызды орын алады деп есептейтін Мұстафа Шоқай және оның достары оқырмандарын "Жаңа Түркияның" халықаралық саяси аренада орны туралы хабардар еткен. "Яш Түркістан" журналының 13-ші басылымында Абдулвахап Октайдың жазған мақаласында, Түркия Республикасының Азия мен Еуропа арасындағы көпір екенін, сондықтан оның саяси қатынастарының өте маңызды екенін мәлімдеген. Мақалада Түркия Республикасының Шығыс пен Батыстағы көршілерімен достық және бейбітшілік саясатын сәтті жүргізіп жатқаны айтылған.

Бірінші Дүниежүзілік Соғыс аяқталғаннан кейін 1920 жылы 10 қаңтарда тұрақты Халықаралық бейбітшілікті қамтамасыз ету үшін "Ұлттар Лигасы" деп аталатын ұйым құрылған. 1930 жылдары Түркия Республикасының бұл қоғамға мүшелігі күн тәртібінде тұрды. "Яш Түркістан" журналы да бұл мәселеге қызығушылық танытпай қалмады. Түркияның Сыртқы істер Министрі Тевфик Рүштү Арастың Түркияның Ұлттар Лигасына кіруіне қызығушылығы туралы хабар Еуропалық баспасөзде жарияланғаннан кейін Мұстафа Шоқай бұл мәселе туралы мақала жазды. Ұлттар Лигасының органдары мен жұмыс жүйесі туралы мәлімет берген мақаласында Шығыс саясатының маңызды мемлекеттерінің бірі Түркияның Ұлттар Лигасының тұрақты мүшесі болуын талап етілуі өте табиғи мәселе екенін атап өтті. [3, 26 б.] Бұл мақалада ол 54 мемлекеттің

лиганың мүшелері екенін мәлімдегеннен кейін, "АҚШ, Кеңестік Ресей және Түркия Республикасы сияқты үш ірі мемлекет әлі Ұлттар Лигасының мүшесі болған жоқ" [3, 27 б.] деп айта отырып, Ол Түркияны осы екі мемлекеттік дәрежесіндегі үлкен мемлекет ретінде көрсетті.

Яш Түркістан журналында Түркияның Ұлттар Лигасына кіруі туралы мыналар да жазылған: "Географиялық тұрғыдан Еуропаны Шығыс елдерімен байланыстыратын нүктеде орналасқан, Қара Теңіз бен Жерорта теңізінің жағалауы бар Түркияның әлемнің осы бөлігінде үлкен саяси және экономикалық маңызы бар. Еуропалық өркениет Таяу Шығысқа, Түркия арқылы ғана кіруі мүмкін, сонымен бірге өзінің экономикалық қатынастары мен саудасын осы жерлерде Түркия арқылы жүргізе алады. Бұған Түркияның Барлық Ислам халықтары арасында ықпалы мен беделі зор екенін де айта кеткен жөн.

Түркия Республикасы Балқанда тиімді саясат жүргізетін мемлекет ретінде назар аударады. Балқан халықтарымен достық қарым-қатынасы мен бейбіт саясатының арқасында ол, Балқан түбегіндегі бейбіт ортаның қорғаныш элементтерінің біріне айналды.

Осының барлығын ескере отырып, Түркияның Ұлттар Лигасына мүше болып, осы жердегі жұмысқа қатысуы табиғи және қажет екені түсінікті болмақта. Бірақ белгілі болғандай, Түркия Ұлттар қоғамына мүше мемлекеттердің бірі емес... бірақ бұл лигаға да дұшпандық қарым қатынас болмаған. Керісінше, ұлттар арасындағы бейбітшілік пен ынтымақтастық қағидаттарын қабылдаған Жаңа Түркия, Ұлттар Лигасы жүзеге асырған барлық бастамаларға оң көзқараспен қарады...

Түркияның Ұлттар Лигасында болмауы бүгін, өткен жылдарға қарағанда көбірек сезіледі. Бұл олқылықты басқа мемлекеттер де мойындап, енді Түркияның қоғамға мүше болуы қажеттігі туралы талқылана бастады." [4, 28-29 б.]

Қытай-Жапон дауын талқылау үшін 1932 жылы 6 шілдеде өткен Ұлттар Лигасы Бас Ассамблеясының кезектен тыс отырысында Түркия, Ұлттар Лигасына, Грек өкілінің қолдауымен және Испания өкілінің ұсынысымен шақырылды. Бұл шешім Түркияға жеткізіліп, 9 шілдеде Түркияның Жоғарғы Ұлттық Мәжілісінде қабылданды және Түркия қоғамның мүшесі болды. [5, 246 б.] Түркияның Ұлттар Лигасына кіруін Яш Түркістан құптады. Журналда Түркияның қысқа мерзімде Женевада шақырылатын Бас Ассамблеяның ресми мүшесі ретінде қатысуы Түркияны одан әрі нығайта түсетін оң оқиға екені жазылған. Сол мақалада Кеңестік Ресейдің бұл жағдайға мүлде көңілі толмайтыны да айтылып", Туркменская искра" газеті Түркияның сыртқы саясатында елеулі өзгерістер болғанын және Түркияның Ұлттар Лигасына, "Ұлттар ынтымақтастығы" маскасының астында жасырылған "империализм орталығы" болған Ұлттар Лигасына қосылуды Кеңестік достыққа жөн көргенін хабарлады. [6, 33-34 б.]

Түркия Ұлт-Азаттық соғыс кезінде және республиканың алғашқы жылдарында Кеңестік Ресеймен жақсы қарым-қатынас орнатты. Алайда, кейінгі жылдары Кеңестер, Түркия Республикасының Сыртқы саясатында

Екінші орынға түсіп, бағытын Батысқа бұрды. 1930 жылдардан бастап екі ел арасындағы қарым-қатынастың бәсеңдеуі сезіле бастады. Бұл жағдай Мұстафа Шоқайдың Түркия Республикасының 10-шы жылына орай жазған ауқымды мақаласынан да көрінеді. [7] М. Шоқай осы мақаланың соңында, Түркия Республикасының 10 жыл тойлауында Кеңес Одағындағы Түркі Республикаларының қатысуына Мәскеудің жол бермейтінін мәлімдеді.

Түрік-Кеңес Қатынастары:

Түркия Ұлыбритания мен Франция сияқты Батыс Державаларына қарсы ұлт-азаттық күрес жүргізіп жатқан жылдары Кеңестік Ресеймен жақындасып кетті. Бұл жақындық Республиканың алғашқы жылдарында да жалғасын тапты. Кейбір міндеттерден туындаған бұл қатынастар, екі елге шынайы достық пен одақтастық сатысына шығуға мүмкіндік береді деген үміт тудырды. Тіпті Түркішіл көзқарастарымен танымал көптеген жазушылар Кеңестік Ресейді Түркияның "адал және шынайы досы" деп санайтындықтарын мәлімдеді. Алайда, бұл көзқарасқа үзілді-кесілді қарсы шыққандар да болды. Әзірбайжан ұлттық қозғалысының маңызды тұлғаларының бірі, Кавказда Большевиктер билікке келгеннен кейін Түркиядағы саяси қызметін жалғастырған Мирза Бала Мехметзаде, Түркия мен Кеңес өкіметі арасындағы шынайы достықты ешқашан орнатуға болмайтынын алға тартты.

"Яш Түркістан" журналы арқылы осы пікірталасқа қатысқан Мұстафа Шоқай, Түркия мен Кеңестік Ресей арасындағы шынайы достық бар деп айту, Кеңестік Ресей билігінде өмір сүрген түріктер мен Анадолы түріктері арасындағы байланысты үзуді қабылдауды білдіретінін айтты. Мырза Баланың пікірінің дұрыс екенін мәлімдепген Шоқай, бұл мақалада бірнеше мысалмен Кеңес өкіметі мен Түркия арасындағы достық туралы айтуың мүмкін еместігін түсіндірді. Оның көрсеткен мысалдардың бірінің айтуы бойынша, Кеңестік Ресейдегі Большевиктердің "дост ел" деп сипаттаған Түркия Республикасының астанасы Анкараны, бір Түркістандықтың бейнелеу кезінде қолданған сөздері олардың мазасын алды. Ол Түркістандық, Анкараны жауып тұрған "Күн сәулесі" туралы атап өтіп, Ұлы Ұлттық Жиналысты азат халықтың еркі ретінде көрсетті. "Күн сәулесі" сөзіне басқа мағына берген Большевиктер бұл кісіні Пантүркизмге айыптап, партиядан шығарып жіберген. Мұстафа Шоқай, сондай-ақ Большевиктер Түркияның 10 жыл мерекесінде Кеңес Одағындағы Түркі елдерінің шынайы сезімдерін білдіруге жол бермеуінін "адал достыққа" сәйкес келмейтінін мақаласында білдірді. [8, 29-30 б.]

Кеңес Одағындағы оқиғалар туралы хабардар болу үшін Мұстафа Шоқай Түркістандағы Кеңестік баспахананы жіті қадағалап, онда жазылғандарды ұсақ-түйекке дейін зерттейтін еді. Түркия Республикасының 10. жылы туралы Кеңестік баспаханадағы мәліметтерді білу үшін ол осы газеттердің 1934 жылғы қазан айындағы даналарын ерекше қызығушылықпен күтті. Алайда, "Қызыл Өзбекстан", "Сосялды Қазақстан", "Шуралар Түркіменстаны", "Правда Востока", "Казахстанская Правда",

"Туркменская Искра" және "Бұхара Пролетариаты" газеттерінің ешқайсысында Түркия Республикасының атаулы күні туралы Түркістан жазушыларының бірде-бір газетке жазған жазбасына тап болған жоқ. Тек "Қызыл Өзбекстан", "Сосялды Қазақстан" және "Шуралар Түркіменстаны" газеттерінде, Мәскеуде шыққан "Известия" газетінде Кеңестік жаңалықтар агенттігінің қысқаша мазмұны жарияланды. Мұстафа Шоқай, Германияда сотталып жатқан Болгар және Неміс Коммунистері Димитровқа, Торгленге және басқаларға "жалынды сәлем" жолдаған Түркістан Түріктерінің Анадолыдағы өз бауырларына деген сүйіспеншілігі мен достығын сезінбеуі мүмкін емес екенін білдірілген және олардың ұлттық мереке туралы айтатын сөздеріне, Түркістандықтардың шынайы сезімдерін білдіруіне, Кеңес өкіметінің кедергі келтірдігіне балады. [9, 14 б.]

Мәскеу ресми хат-хабарлары мен келіссөздерінде Түркия Республикасын өздерінің "шынайы және адал достары" деп санайтындарын білдіргенімен, "Яш Түркістан" журналында жазылғандардан бұл шындықты көрсетпейтінін түсінеміз. Большевиктер әрқашан Түркия мен Түркістан Түріктерінің арасын ажыратып, Түркия туралы жағымсыз жарияланымдары арқылы Түркияны Түркістан Түріктеріне жалған түрде таныстырды. Бұл туралы Яш Түркістан журналында көптеген мысалдар келтірілген. Түркия Республикасының 1931 жылы өз елін дамыту әрекеттері Кеңес Үкіметінің Түркістандағы "Правда Востока" газетінің 11 қыркүйектегі санында жарияланған "Түркияны Сату" (Распродажа Турций) және "Кемалистер шетелдік капиталистерге әртүрлі жеңілдіктер беру арқылы елді өздеріне бөледі" [10, 24 б.] деп түсіндірілді. Осылайша, Олар Түркістан Түріктеріне Кемалистерді, Түрік халқының жауы және олардың зиянына жұмыс істейтіндер ретінде көрсеткілері келді. Сол газеттің 1932 жылғы 16 желтоқсандағы санында "Американдық Империализмнің Түркияға Енуі" (Проникновение американского империализма в Турции) атты мақаласында түркияның Сыртқы істер Министрі Шукру Бейдің Америка Құрама Штаттарына сапары, Түркия өнеркәсібі әлсіз және Америкаға мұқтаж ел ретінде сипатталған. [11, 38 б.]

Кеңес газеттері Түркістан халқы арасында Түркия туралы жағымсыз әсер қалдыру үшін "жалған жаңалықтар" беруден тартынбады. 1935 жылы 12 қазанда бір топ спортшылар Кеңестік Ресейден Түркияға қонақ ретінде келген еді. Бұл команда Бүкіл Кеңестік Ресейде атақ-даңққа ие болған және кейбір Еуропа елдері де маңызды деп санайтын Ресейлік спортшылардан құралған еді. Ресейлік және Түрік спортшылары Ыстамбул, Анкара және Измирде футбол, семсерлесу және күрес салаларында достық жарыстарын өткізді. Бұл спорттық іс-шаралар туралы жаңалықты "Қызыл Өзбекстан" газетіне телеграмма арқылы, Ыстамбулдағы Кеңес тілшісі хабарлады. Осы газеттің 1935 жылы қазан айында жарық көрген 239 және 241-і санында Түркияда өткен барлық жарыстардың нәтижесінде Ресейлік спортшылардың жеңіске жеткені жазылған. Сол күндері Түркиядағы "Республика" газеті егжей-тегжейлі статистикалық мәліметтерді тіркеген, онда кейбір матчтарда Ресейлік спортшылар, ал басым көпшілігінде Түрік спортшылары басым

болды деп жазылған. [12, 28-29 б.] Абдулвахап Октай Большевиктік тілшінің осы жалған жаңалықтар туралы жазған мақаласында спорттың да өз абыройы бар екенін, Большевиктердің Түркістан Түріктеріне, Орыстардың Түрік спортшыларынан "жоғары" екенін көрсету үшін спортты саясат үшін пайдаланып, әдепсіз әрекет жасағанын айтқан. [12, 31 б.]

1930 жылдары Кеңестік Ресейде Түркия туралы көптеген еңбектер жарық көрді. Мұстафа Шоқай оқырмандарын, "Яш Түркістан" журналында осылардан маңызды деп санайтын мәліметтермен таныстырды. Солардың бірі Профессор Жуковскийдің "Ауылшаруашылықтық Түркия" (Земледельческая Турция) атты еңбегі еді. Мұстафа Шоқай Бұл 780 беттік кітапты мұқият оқып шығып, онда Кеңес Сыртқы істер Жөніндегі Комиссарының Орынбасары Қараханның, кіріспе сөзін жазғанын, оның "Түрік-Кеңес достығының дамуына" зор үлес қосуын тілегенін баяндады. Шоқайдың пікірінше, Большевиктік таптық идеологияға негізделмей, ғылыми әдіспен дайындалған бұл еңбек өте құнды және Түркиядағы совхоздардың болашақ дамуына қызығушылық танытқан мамандар пайдалана алатын кітап еді. [13, 33 б.]

Алайда, сол күндері "Түркиядағы Агрономия және Шаруалар Қозғалысы" (Аграрный вопрос; Крестьянское Движение) атты мақала "Международный Агрономиялық Институты" / Халықаралық Ауыл Шаруашылығы Институты" журналында *В-ский* есімді бірі тарапынан Большевиктік идеологияға сәйкес жазылған еді. Мақала авторы Түркияның ауылдарында болып жатқан тәртіпсіздіктердің себебін Кемализмнің саяси салдары ретінде туындаған "таптық қақтығыста" көруге көп күш жұмсаған. Мақалада айтылған бойынша, *"сол жылдары Кемалистік Түркияның ауылдарындағы кедей фермерлер бір жағынан қатыгез қожайындардың қысымына ұшырап, екінші жағынан ауыр мемлекеттік салықтарға ұшыраған. Кемалистердің шаруаларға қарсы жүргізген саясатының бұл стилі соңғы жылдары Түрік фермерлері арасында "қарақшылық" қозғалыстарының көбеюіне әкелді. 1930 жылы Менеменде болған оқиға шаруалардың Кемалистер жүргізіп жатқан жер саясатына қарсы бастаған революциясының алғашқы көрінісі болды. Кемалистік Үкімет Түрік шаруасын өте ауыр халге түсірді.."* [13, 34 б.] Өздерін Түрік үкіметіне қарағанда Түрік шаруасына мейірімді қарайды деп ойлайтын Мәскеу Большевиктері аз уақыттың ішінде Кемалистік Ұлттық-Буржуазиялық Революцияны Пролетарлық Социалистік Революцияға айналдыру қажеттігін білдірді. Мұстафа Шоқай бұл мақаланы "Яш Түркістан" журналына жаза отырып, оның мазмұнын көрсету арқылы Кеңестік Ресейді Түркиядағы "шынайы дос" деп санайтындардың, Большевиктердің Кемализмді қалай бағалайтынын түсінгеніні қалады.

Кеңестік Ресейдегі Түркияға қарсы жазулар мен әрекеттер мұнымен шектелмейді. Большевиктердің Түркия туралы шынайы көзқарастарын Республикаға дейінгі ұлттық күрес жылдарында жасаған істерінен де оңай түсінуге болады. Ленин мен Сталин қол қойған 1918 жылы 3 қаңтарда жарияланған Халық Комиссарлары Кеңесінің "13 нөмірлі жарлығында"

Түркияның Шығысында Армян Мемлекетін құрып, оны Кеңестік Ресейдің қорғауына беру жоспарланған болатын. [14, 15 б.] 1919 жылы 13 қыркүйекте "Түркияның Жұмысшылары мен Шаруаларына" деп аталатын, Кеңес Сыртқы істер Жөніндегі Комиссары Чичериннің қолымен жазылған декларациялық баяндама Коммунист интернационал журналында жарияланды. Бұл декларацияда Мұстафа Кемалдың басшылығымен жүргізілген ұлттық күрес сәтті болса, олар шетелдіктермен келісе отырып, Анадолы шаруаларына қысым көрсетуді жалғастырыуы мәлімдеп, олардан ұлт-азаттық соғысын қолдамауды сұрайтыны айтылған. Осы журналдың сол санында Мұстафа Кемал қозғалысы туралы: *"Шығыстағы ұлт-азаттық қозғалыстардың жақтастары біздің соңына дейін бірге жүретін достарымыз емес. Әрине, біз өзіміздің бағдарламамызды жүзеге асыру үшін олардың күшті жақтарын пайдаланамыз. Егер революция принциптері мұны талап етсе, біз қару-жарағымызды кеше одақтас болған адамдарға бұра аламыз."* деген жолдар жазылған [15, 10 б.] Мұстафа Шоқай айтқандай, Кеңес Үкіметі мен Ресей Большевиктерінің Түркия мен Кемализмге қысым жасау ниеті бар екенін бұдан артық нақты айту мүмкін емес.

Қорытынды:

Түрік-Кеңес қарым-қатынасы большевиктер билікке келген күннен бастап достық негізде құрылды деп үнемі айтылып жүрді және бұл достық, Кеңестік Ресейде де, Түркияда да "Республика" жарияланғаннан кейін де жалғасты. Ұлт-азаттық күрес кезінде және Республиканың алғашқы жылдарында Кеңестік Ресейдің Түркияға қаржылай көмегі, екі ел арасындағы шынайылық пен ізгі ниетке негізделген достықты дамытқаны әр мүмкіндікте айтылды. Түркиядағы кейбір «кеңестік достықты сүйетіндер» тіпті одан әрі ілгерілеп, большевиктік революция мен түрік ұлттық төңкерісі арасында идеологиялық ортақтық бар деп мәлімдеді. Олар бұл идеяға өздері сенгені сияқты, басқаларды да сендіруге тырысты. Мұстафа Шоқайдың пікірінше бұл соңғы ұғым, яғни Түрік ұлттық революциясы мен Ресей Большевиктік революциясының ұқсастығын іздеу-таңқаларлық жағдай және мүлде қате. М. Шоқайдың айтқаны бойынша, Большевизм мен ұлтшылдық бір-біріне жақындай алмайтын екі полюс. Большевизм ұлтшылдықты жоққа шығаратыны сияқты ұлтшылдық та Большевизмді қабылдамайды. Түркия нағыз Батыс өркениетінің жолына түсті, бұл орыс Большевизмі қандай да бір жолмен қабылдамаған жол. Орыс Большевизмі Батыс өркениетін капитализм, феодализм және буржуазиялық ұлтшылдық өркениеті ретінде қабылдайды. Олар Большевизмге осы өркениетке қарсы тынымсыз күрес жүргізуді қажет деп санайды. Большевиктік ойда демократия "шіріген либерализмнің" көрінісі ретінде қарастырылатыны сияқты, іс жүзінде оны тамырымен жұлып, жою үшін кескілескен күрес жүріп жатыр. [15, 8-9 б.]

Мұстафа Шоқай Түркия мен Кеңестік Ресей арасындағы қарым-қатынасты бағалайтын барлық мақалаларында Большевиктердің Түркияны ешқашан шынайы дос ретінде көрмегенін дәлелдеуге тырысты. Ұлттық күрес жылдарында Түріктердің шетелдік басқыншыларға қарсы жүргізген

соғысы кезінде Кеңестік Ресей Түрік ұлттық күштеріне қаржылай көмек көрсету арқылы қолдау көрсеткені шындық. Мұстафа Шоқай да мұны қабылдайды. Алайда, Түркия Республикасының құрылуына әкелген бұл күрестегі табысқа орыс Большевиктерінің көмегімен емес, Түрік халқының ерлігі мен олардың көсемдерінің, әсіресе Мұстафа Кемалдың данышпандығының арқасында қол жеткізілді. Шоқайдың ойының дұрыстығын Екінші Дүниежүзілік Соғыс жақындаған кезде Мәскеудің Сталин тұсында Түркияға деген дұшпандық көзқарасы айқын көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Köşim Yesmagambetov, *Mutafa Çokay, Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür*, (Çeviren: Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu), Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.
2. İter, “Türkiye ve Koşunları”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 13, Aralık 1930, 27-31 s.
3. M. “Türkiye ve Milletler Uyuşması”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 21, Ağustos 1931, 26-27 s.
4. Doktor Mir Yakup, “Türkiye ve Avrupa”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 30, Mayıs 1932, 28-31 s.
5. Şayan Ulusan, “Türkiye’nin Milletler Cemiyeti’ne (Cemiyet-i Akvam) Girişi”, *Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII/16-17, (2008/Bahar-Güz), 237-258 s.
6. -----, “Türkiye’nin Milletler Uyuşmasına Kirişige Bolşeviklerin Karışı”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 34, Eylül 1932, 33-35 s.
7. Mustafa Çokay (Baş Makale), “Türkiye Cumhuriyeti’nin On Yıllığı”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 47, Ekim 1933, 2-6 s.
8. Mustafa, “Türkiye-Sovyet Dostluğu”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 50, Ocak 1934, 27-32 s.
9. Mustafa, “Türkistan Sovyet Matbuatı ve Türkiye’nin 10 Yıllığı”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 49, Aralık 1933, 14-17 s.
10. M., “Bolşeviklerin Türkiyege Karşı Dostluğu”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 23, Ekim 1931, 23-24 s.
11. -----, “Rus Bolşevikleri, Türkiye Hakkında”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 26, Ocak 1932, 38 s.
12. Abdulvahap, “Bolşeviklerin Türk Sporcularına Karşı Namerdliğı” *Yaş Türkistan*, Sayı: 73, Aralık 1935, 27-31 s.
13. M., “Türkiye Hakkında Bolşeviklerin İki Neşriyatı”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 55, Haziran 1934, 33-35 s.
14. -----, “Bolşeviklerin Türkiyaga Karşı Samimi Dosluğuna Şahit Bolarluk Tarihi Bir Vesika”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 54, Mayıs 1934, 15 s.
15. Mustafa, “Bolşeviklerin Rus Dostluğu”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 54, Mayıs 1934, 8-13 s.

БРИТАНИЯ ҰЛТТЫҚ АРХИВ ҚОРЛАРЫНДАҒЫ М. ШОҚАЙ ДЕРЕКТЕРІ

Болдыков Ж.Б., – ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің РММ
«Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығының» директоры,
PhD докторы

Бисенова Г.А., – ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің РММ
«Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығының»
ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру бөлімінің
жетекші сарапшысы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Түйіндеме. Мақалада Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы мамандарының Британия ұлттық архив қорларынан анықталған М.Шоқайға қатысты құнды архив құжаттарына талдау жасалады.

Кілт сөздер: Британия ұлттық архиві, архив құжаттары, М.Шоқай, Түркістан, саяси партия, Түркістан автономиясы

Аннотация. В статье анализируются ценные архивные документы, связанные с деятельностью М. Шокая, выявленные в Британском Национальном архиве специалистами Национального центра рукописей и редких книг.

Ключевые слова: Британский Национальный архив, архивные документы, М. Шокай, Туркестан, политическая партия, Туркестанская автономия.

Abstract. The article analyzes valuable archival documents related to the activities of M. Shokai, which were discovered in the British National Archives by specialists from the National Centre of Manuscripts and Rare Books.

Key words: British National Archives, archival documents, M. Shokai, Turkestan, political party, Turkestan autonomy.

Мемлекеттің, халықтың өркендеп өсуіне, дамуына бағыт-бағдар беретін, өткенін саралап, болашағын жоспарлап, даму стратегиясын қалыптастыруда тарих ғылымының алар орны ерекше. Ұлттың шынайы тарихы ұлттық идеологияның қалыптасуының да қайнар көзін құрайды.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Атырауда өткен Ұлттық құрылтайдың «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты үшінші отырысында сөйлеген сөзінде: «Соңғы жылдары мемлекетіміз тарихи әділдікті қалпына келтіруге баса мән беріп отыр. «Төл шежіреміздің ақтаңдақ беттерін» ашу үшін жүйелі жұмыс жүргізіліп жатыр. Өткенді саралап, оған шынайы баға берудің маңызы зор. Сол үшін мұрағат материалдарын мұқият зерттеу қажет» - деп атап өткен болатын [1].

Бүгінгі таңда, елімізде «Архив-2025» жобасы жүзеге асырылып, шетел архивтерінен тарихымызға қатысты деректік материалдар жинастырылуда. Аталмыш іс-шара аясында ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің РММ «Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығының» бір топ ғылыми қызметкерлері алыс-жақын шет мемлекеттердің ғылыми мекемелерінде

нәтижелі ізденіс жұмыстарын жүргізген болатын. Басты мақсат – өткен дәуірлердегі бабаларымыздың еліміздің тарихында алар орнын, олардың алыс-жақын елдермен қарым-қатынастағы саяси ұстанымдарын және мәдениетіміз бен өнерімізге қосқан үлесін бағамдап, ғылыми негізделген тарихи еңбектердің жазылуына өзіндік үлес қосу. Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығының мамандары 2024 жылдың наурыз айында Ұлыбританияның Манчестер университетінің Джон Райландс, Оксфорд университетінің Бодлиан кітапханалары мен Британия Ұлттық архив қорларында жоспарланған іссапар бойынша ғылыми ізденіс жұмыстарын жүргізді. Ғылыми экспедиция нәтижесінде егемен еліміздің тарихына қатысты құнды жазба деректер мен тың архив құжаттарының көшірмелері алынды.

Британия ұлттық архив қорларынан Орталық Азияда Ресей билігінің кеңейуі мен Түркістанға қатысты (1918-1920жж.) маңызды мәліметтер беретін архив құжаттарының көшірмелері алынды. Атап айтар болсақ, Британия ұлттық архив қорларынан көшірмелері елге жеткен «Азия және Ресей, Орталық Азия. Батыс Түркістанға қатысты орыстардың саясаты» 1873ж, «Түркістандағы экономикалық жағдай» 1918ж, «Түркістандағы Ресей революциясы» 1919ж, «Большевиктерге қарсы – Серәлі Мұңайтпасұлы Лапин ісі» 1919ж, «Хат алмасулар; Түркістан – Түркия» 1920ж атты архив құжаттары Түркістанда орын алған саяси оқиғалар жөнінде жан-жақты мәліметтер береді.

Британия ұлттық архив қорларындағы ұлттық орталық мамандарының ғылыми-ізденіс жұмыстарының нәтижесінде – бүкіл түркі әлемінің тарихи тұлғасына айналған, Қазақстанның тәуелсіздік тарихындағы маңызды тұлғалардың бірі - Мұстафа Шоқайға қатысты архив құжаттары анықталды.

Мұстафа Шоқайдың Түркістандағы қызметін талдай келіп, Англияның Орталық Азияны зерттеу қоғамы былай деп баға береді: «М.Шоқайдың қызметі мұсылман халқының санасын оятуға бағытталды... Оның барлық күш-жігері бүкіл Түркістанды біріктіруге арналды» десе, Француз ғалымдары А. Беннигсен мен Ш.Лемерсье-Кельеже де Мұстафа Шоқайды Орталық Азияның саяси өмірінде «маңызды рөл атқарған, Қоқан автономиясының» негізін қалаушы ретінде таниды [2,бб.453-454].

Түркістан өлкесінің орталығында және Сырдария облысының Ташкент қаласында саяси өмір жандана бастады. Тұтастай еуропалықтардан тұратын және жергілікті (мұсылман) халықтардың өмірімен санаспайтын жұмысшы, солдат депутаттарының ташкенттік Кеңесіне қарама-қарсы өлкеде әрқайсысы өз алдына Түркістанның жергілікті халықтарының мүдделерін қорғайтын екі саяси партия құрылды. Олардың алғашқысы жәдиттердің, яғни ұлттық-демократиялық қозғалыстың күшімен құрылып, «Шура-ислами» («Ислам кеңесі») деп аталды. «Шура-исламидің» жұмысына 1917 жылы сәуірде Петроградтан Түркістанға оралған М. Шоқай да араласты. «Шура-исламилықтар» тұтастай алғанда Уақытша үкіметтің саясатын қолдады және Түркістанның демократиялық жолмен дамуын құптады. Екінші бір партия –

өзін «Шура – улема» («Діни қауым кеңесі») деп атап, Серәлі Лапиннің жетекшілігімен 1917 жылы маусымда «Шура – исламидің» құрамынан шыққан мұсылмандардың топтасуымен құралды. Бұл әлсіз әрі мүшелерінің саны аз ұйым іс жүзінде Оңтүстік Қазақстан тұрғындарының өміріне айтарлықтай ықпалын тигізе алған жоқ[3,б.98].

Британия ұлттық архивінің «Түркістандағы Ресей революциясы» (1919ж) атты құжаттың Ташкент мұсылман қауымдастығының саяси бағыты бөлімінде Ресейде мұсылман саясатының екі нақты анықталған бағыты пайда болды деген мәліметтер келтірілген. Біріншіден, "прогрессивті" саясат жалпы айтқанда, кадеттермен азды-көпті ортақ тенденциялары бар демократтар партиясы және "Шура ислами" деп аталатын жартылай саяси, жартылай діни партия. Ол исламды діни тұрғыдан насихаттауға ғана емес, оны саяси билік ретінде біртұтас тұтастыққа біріктіруге бағытталған. Бұл партияның басты мақсаты; 1. Мұсылман халықтарын бір орталыққа біріктіру. 2. Мұсылман халықтарын кәпірлер қамытынан босату. 3. Құранды зерттеу арқылы қоғамдық өмір мен адамгершілікті жандандыру және реттеу. Бұл діни-саяси партияның жетекші қайраткерлері, ықпалды дін өкілдері болды. «Прогрессивті» партия мен «Шура ислами» партиясының қарым-қатынастары арасында қарама-қайшылықтар орын алды. Большевиктердің билікке келуімен «Шура-Ислами» да билікке келді. «Шура исламидің» салтанат құруы ұзаққа созылмады көп ұзамай большевиктермен арасында діни негізде келіспеушіліктер туындай бастады, ал «Шура-исламидің» саяси жағы дінмен тығыз байланысты болды, большевизм саясат пен діннің мүлдем бөлінуін талап етті, сондықтан бұлар екі ұйым қатар жұмыс істеу мүмкін емес деп тапты. Алайда, мұндай өзара келіспеушіліктің діннен гөрі нақты себептері басым болды. Олар өздерін мұсылман үкіметі деп жариялады, өйткені олар халықтың басым көпшілігінің сайланған өкілдері болды және түркістандықтар мемлекеттің жоғарғы билігін оларға беруді талап етеді. Большевиктер мұсылман үкіметін мойындаудан бас тартты және мұсылмандардың жұмысшы табына жүгінді, алайда олар өзінің діни жетекшілеріне адал болып, биліктің талабын қолдады, сонымен бірге Түркістан автономиясын жариялады, осылайша большевиктерге оларды құлатудан басқа ештеңе қалмады. Олар осылай жасады[4,б.3].

Тарихи деректер бойынша, 1917 жылы қарашада Түркістан мұсылмандарының IV төтенше съезі шешімімен, аймақ мұсылмандарының өзін-өзі басқаруын мақсат тұтқан «Ресейдің автономиялы өлкесі» ретінде Түркістан автономиясы жарияланды. Оған қазіргі Өзбекстан, Түркіменстан, Қазақстанның кейбір аймақтары кірген. Түркістан Құрылтайы шақырылғанша саяси билік 54 адамнан тұратын Уақытша Кеңеске беріледі. Түркістан Уақытша Кеңесі 12 орыннан тұратын Түркістан автономиясының Уақытша үкіметін бекітеді. Бас Министр болып Мұхамеджан Тынышбаев, ол отставкаға кеткеннен кейін (бұған дейін Сыртқы істер министрі болған) Мұстафа Шоқай бекітіледі. Дегенмен кеңестік тарихнамада Мұстафа Шоқай басқарған Түркістан автономиясының мән-мағынасы төмендетіліп, қала

деңгейіне түсіріліп, «Қоқан автономиясы» аталып келді. Сонымен бірге, бұл автономия жергілікті халықтың қолдауын таппай құлап қалды, ал оның басшылары қашып кетті деген пікір қалыптасты. Шындығында олай емес. Ташкендегі жұмысшы-солдат депутаттарының үкіметі өзін бірден-бір билік иесі деп есептеп, 1918 жылдың қаңтарында Қоқандағы Мұсылман автономиясына қарсы қанды қырғын ұйымдастырды, өйткені оны контрреволюцияның ошағы деп санады. Мұны Түркістан халықтары Совет үкіметінің өздеріне қарсы жасалған шовинистік акциясы деп қабылдады. Бұл шара жалпыхалықтық қарсылық туғызып, ол кеңестік тарихнамада «басмашылық», яғни бандалар қозғалысы деп теріс бағаланды[5,бб.13-14].

Британия ұлттық архив құжаттарында Түркістан автономиясының жариялануы мен оның қысқа мерзім ішінде таратылу себептері жөнінде жан-жақты мәліметтер берілген. Британия ұлттық архив қорынан көшірмесі алынған «Түркістандағы Ресей революциясы» (1919ж), атты құжаттың Қоқан автономиясына қатысты деректерінде, 1917 жылы желтоқсанда Қоқан қаласында Құрылтай жиналысы құрылғанға дейін уақытша шара ретінде автономды Түркістан үкіметі құрылды. Бұл үкімет мүшелерінің үштен екісі елден шыққан мұсылмандар өкілдері. Үкімет Ташкенттегі большевиктер Үкіметінің орнына жергілікті халықтың негізгі бөлігінің қолдауына ие болуға және Түркістанның орталық үкіметін құруға ұмтылды. Бұл жаңа үкімет бірнеше айға ғана созылды. Ол әлсіз болды, өйткені ол тек 1000 адамнан тұратын нашар қаруланған отрядқа сүйенді. Қоқан автономиясы өмір сүруінің басынан бастап, қоқандықтар мен большевиктер арасында жанжал болды. Большевиктер Қоқанға қарсы тұрақты науқан жүргізуге әлі дайын емес еді, дегенмен Колесов қызыл гвардияшылардың шағын тобымен Қоқан еріктілеріне кенеттен шабуыл жасады. Қоқан отряды оған шабуыл жасамас бұрын қашып үлгерді - бұл қаланы алудың алғашқы әрекеті болды. Екі ай өтті, большевиктер әскер жинады және бұл жолы Колесов ұйымдасқан шабуылды басқарды. Ташкент пен Қоқан мұсылмандарымен қақтығыстан кейін большевиктер жергілікті халықты жаппай қыра бастады. Бұл саяси қозғалыстарға қарағанда таза бұзақылыққа көбірек ұқсады жалпы мұсылмандар контрреволюционерлер деп аталды. Жергілікті тұрғындар тоналып, Қоқан автономиясы таратылды[6,б.4].

Мұстафа Шоқай 1930 жылы жазылған «Автономиядан – тәуелсіздікке» атты мақаласында Түркістан (Қоқан) автономиясы туралы өзінің ойларын былай қорытындылаған болатын: “Автономия біздің басымыздан кешкен бір тарихи құбылыс. Бүгін біз оны еске түсіруменен ғана шектелеміз. Қайталамаймыз! Ересек адамдар өздерінің балалық дәуірін еске алатыны табиғи. Бірақ ол сол дәуірге қайта ораламын деп ойламайды. Сол сияқты біз де ұлттық саяси өміріміздің балалық дәуірі болған Түркістан автономиясын тек тарихи құбылыс ретінде ғана еске аламыз” [7,б.133]. Дегенмен Қоқан автономиясы сол кездегі қалыптасқан жағдайдың, азат ұлттық мемлекет құрудың алғашқы көріністерінің бірі болғаны даусыз. Мұстафа Шоқайдың өзі айтқандай, автономия Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының бастау көзі

болды.

Британия ұлттық архив қорларының Сыртқы істер министрлігі бөлімі бойынша анықталған «Хат алмасулар: Түркістан – Түркия» (1920ж.) атты құжатында, Түркістан автономиясы таратылғаннан кейін Тифлис (қазіргі Тбилиси) қаласындағы М. Шоқайдың саяси-ғылыми-баспагерлік қызметіне қатысты маңызды мәліметтер келтірілген. Өзін Түркістандағы Құрылтай жиналысын құру комитетінің төрағасы деп атаған М.Шоқайдың 1919 жылы Грузияның Тифлис қаласында жарық көрген «Слово» газетінде Түркістандағы соңғы әкімшілік өзгерістерге қатысты мәселелерге тоқталып, Түркістандағы большевиктердің жүргізіп отырған саясатының нәтижесіне қатты алаңдайтынын білдірген. Сонымен қатар, аталмыш құжатта, Ресей мұсылмандарының мәселесі бойынша жетекші сарапшылардың бірі ретінде М.Шоқай Түркістанда орын алған саяси жағдайларға түсініктеме бере отырып, болашақ үшін күресте, мұсылман халықтары барлық күш-жігерді біріктіре отырып, әрекет етуі қажет деген ой-пікірін білдіреді[8,б.222].

Тарихи шындықты тура жеткізудің бірден - бір жолы – өз уақытында халқымыздың болашағы үшін бар ғұмырын күресте өткізген тұлғаларымыздың қызметі мен артында қалдырған рухани мұраларын жарыққа шығарып, болашақ ұрпаққа жеткізу болып табылады. Бүгінгі таңда, М.Шоқайдың қоғамдық – саяси көзқарастары мен эмиграция жылдарындағы қызметін зерттеу өзінің өзектілігін жоғалтқан жоқ. Жақында, Мимар Синан Көркем Өнер университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы Әбдіуақап Қараның «Кеңес одағының Түркі әлемі саясаты» атты Мұстафа Шоқайдың (французша таңдаулы мақалалары) жинағы жарық көрді. М.Шоқай жалғыз Түркістан емес, әзірбайжан, грузин, украин, татар, башқұрт халықтарының ұлттық мүдделері туралы мәселені олардың жетекшілерімен бірге әлем сахнасына шығаруға ат салысты[9,б.12].

Қорыта келгенде, бүгінгі жаһандану заманында түркі халықтарының ұлттық кодын, руханияты мен мәдениетін және мемлекеттілігін сақтап қалу үшін өзара ынтымақтастығын нығайтып, бірлігін бекемдей түсуі М.Шоқай идеяларының өміршеңдігінің айқын көрінісі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер мен дереккөздердің тізімі:

1. Тоқаев, 2024 – Тоқаев Қ-Ж. Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс // Ұлттық құрылтайдың үшінші отырысында сөйлеген сөзі. 2024. 15 наурыз
2. Есмағамбетов, 2008 – Есмағамбетов К. Әлем таныған тұлға / Есмағамбетов К. Алматы. «Дайк – Пресс».2008. 504 б.
3. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін бес томдық,Т.4 – Алматы «Атамұра», 2010. 752 б.
4. Іс. W 106/61.1919ж Британия ұлттық архиві
5. Шоқай, 1998 – Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. Екі томдық. Т.1./ М.Шоқай. Алматы: «Қайнар», 1998. 512 б.
6. Іс. W 106/61.1919ж Британия ұлттық архиві

7. Шоқай, 1998 – Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. Екі томдық. Т.1./ М.Шоқай. Алматы: «Қайнар», 1998. 512 б.
8. Іс. FO 248/1318.1920ж Британия ұлттық архиві
9. Қара, 2023 – Қара Ә. Кеңес одағының түркі әлемі саясаты. Мұстафа Шоқай (Французша таңдаулы мақалалары) / Ә. Қара. Ыстамбұл. 2023. 343 б.

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ИНТЕГРАЦИЯЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тайман Сағат Тамшыбайұлы – Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.

Аңдатпа: Бұл мақала Түркі мемлекеттерінің ұйымының (ТМҰ) құрылуы мен қызметін, оның түркітілдес елдер арасындағы мәдени, саяси, экономикалық ынтымақтастықты нығайтудағы рөлін талдайды. ТМҰ-ның басты мақсаты — ортақ тарихи және мәдени құндылықтарды сақтап, түркі елдері арасындағы байланыстарды тереңдету. Сонымен қатар, мақалада «Орыс әлемі» мен «Түркі әлемі» арасындағы геосаяси және мәдени бәсекелестік мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: Түркі мемлекеттерінің ұйымы, Түркі әлемі, Орыс әлемі, геосаяси бәсекелестік, мәдени ынтымақтастық.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы создания и деятельности Организации тюркских государств (ОТГ), а также её роль в укреплении культурного, политического и экономического сотрудничества между тюркоязычными странами. Основная цель ОТГ — сохранение общих исторических и культурных ценностей и углубление связей между тюркскими странами. Также в статье рассматривается геополитическая и культурная конкуренция между «Русским миром» и «Тюркским миром».

Ключевые слова: Организация тюркских государств, Тюркский мир, Русский мир, геополитическая конкуренция, культурное сотрудничество.

Abstract: This article analyzes the creation and activities of the Organization of Turkic States (OTS), highlighting its role in strengthening cultural, political, and economic cooperation among Turkic-speaking countries. The main goal of OTS is to preserve common historical and cultural values and deepen ties among Turkic nations. The article also explores the geopolitical and cultural competition between the "Russian World" and the "Turkic World."

Keywords: Organization of Turkic States, Turkic World, Russian World, geopolitical competition, cultural cooperation.

Бүгінгі таңда Түркі мемлекеттерінің ұйымы (ТМҰ) — түркітілдес елдер арасында саяси, экономикалық, мәдени және әлеуметтік ынтымақтастықты нығайту мақсатында құрылған халықаралық ұйым. Бұл ұйым 2009 жылы Әзірбайжанның Нахчыван қаласында өткен саммитте құрылып, түркітілдес елдердің интеграциясын тереңдетуді және

халықаралық аренада олардың рөлін арттыруды көздейді. Ұйымның құрылуындағы басты мақсаттар — ортақ мәдени, тарихи және тілдік құндылықтарды сақтау және нығайту, саяси және экономикалық ынтымақтастықты дамыту. Қазіргі таңда ТМҰ түркі елдерінің мүдделерін қорғау, ортақ мәдени және тарихи құндылықтарды дамыту үшін маңызды алаңға айналып отыр. ТМҰ құрылғаннан бері көптеген жетістіктерге қол жеткізді, оның ішінде түркі халықтарының мәдениетін әлемге таныту, экономикалық ынтымақтастықты дамыту және саяси бірлікті нығайту бағытында бірқатар нәтижелерге қол жеткізді. Әсіресе, мәдени мұраны сақтау және дамыту бойынша ТМҰ-ның қызметі түркі халықтарының мәдениетін сақтап, оны әлемге насихаттауға бағытталған. Мысалы, 2012 жылы Түркістан қаласы Түркі әлемінің мәдени астанасы деп жарияланып, бұл бастама мәдени байланыстарды нығайтуға ықпал етті. Түркістанды «Түркі әлемінің рухани астанасы» деп жариялау сынды бастамалар түркі мәдениеті мен құндылықтарын сақтаудағы маңызды қадамдар ретінде қарастырылды. Мұстафа Шоқай мен Ахмет Байтұрсынұлының идеяларын жалғастырушы бұл ұйымның жұмысы түркі әлемінің бірлігіне үлес қосады деп саналады. Ал, білім беру және ғылыми-зерттеу жұмыстарын дамыту Түркі Академиясының қызметі түркі халықтарының ортақ мұрасын сақтау және насихаттауға бағытталған. Бұл ұйым көптеген ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, түркі әлемінің тарихы мен мәдениетіне арналған конференциялар мен форумдар өткізеді. ТМҰ мүше мемлекеттер энергетикалық ынтымақтастықты нығайтуға және мұнай мен газ ресурстарын қауіпсіз тасымалдау бойынша ортақ саясат жүргізуге көңіл бөлуде. Түркия арқылы өтетін Трансанатолій табиғи газ құбыры (TANAP) сияқты жобалар аймақтағы энергетикалық қауіпсіздікті нығайтуға ықпал етеді. Сарапшылардың пікірінше, ТМҰ түркі халықтары арасындағы ортақ құндылықтарды сақтап, түркі бірлігін нығайтуға мүмкіндік береді. Қазақстандық ғалым Мұхтар Құл-Мұхаммед ТМҰ-ның "Түркі әлемінің үлкен отбасын" құруға көмектесетінін айтады. Түркі елдерінің цифрлық жүйеге көшуі және жасанды интеллект саласындағы ынтымақтастықты арттыру, интеграциялану мәселелері де ТМҰ күн тәртібіндегі маңызды тақырыптардың бірі болып отыр.

ТМҰ-ның маңызды қызмет бағыттарының бірі — түркі халықтарының мәдени мұрасын қорғау және дамыту. Түркі мемлекеттерінің ортақ тарихи және мәдени негіздеріне сүйене отырып, ТМҰ көптеген мәдени іс-шаралар, форумдар мен фестивальдар ұйымдастыруда. Бұл шаралар ортақ мәдениетті сақтау және түркі халықтарының бірлігін нығайту мақсатында өткізіледі. Ал, экономикалық салада ТМҰ-ға мүше елдер арасында сауда, инвестиция және көлік инфрақұрылымын дамытуға бағытталған жобалар іске асуда. Түркі елдері ортақ экономикалық мүдделерге негізделі отырып, өзара сауда қатынастарын нығайту және инвестициялық климатты жақсарту бағытында бірқатар қадамдар жасады. Мысалы, «Орта дәліз» жобасы — бұл Жібек жолының заманауи бағытындағы түркі елдерінің көлік байланысын нығайтуға бағытталған бастама. Қауіпсіздік және сыртқы саясат саласындағы

ынтымақтастық бойынша Түркі мемлекеттері халықаралық аренада бірлесе отырып, өздерінің саяси мүдделерін қорғауға және тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған бастамаларды іске асыруда. ТМҰ-ның бұл бағыттағы қызметі қауіпсіздік, сыртқы саясат және құқық қорғау органдарының ынтымақтастығын нығайтуға бағытталған. Қауіпсіздік және сыртқы саясат саласындағы ынтымақтастық Түркі мемлекеттері халықаралық аренада бірлесе отырып, өздерінің саяси мүдделерін қорғауға және тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған бастамаларды іске асыруда. Түркі мемлекеттері басшылары ТМҰ-ның түркі халықтарының бірлігі мен ынтымақтастығын нығайтуға ерекше мән беретінін атап өтеді. Мысалы, Түркия Республикасының Президенті: «Түркі мемлекеттері ұйымы түркі әлемінің бірлігін нығайтып, ортақ құндылықтарымызды сақтауда маңызды платформа болып табылады» деп пікірін білдірсе, Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев: «Қазақстанның бастамасымен құрылған Түркітілдес мемлекеттер ынтымақтастығы кеңесі қазір толыққанды беделді халықаралық ұйымға айналды» десе, Әзербайжан Президенті Ильхам Әлиев ТМҰ-ның саяси-экономикалық ынтымақтастықты тереңдетуге, сондай-ақ мәдени байланысты нығайтуға үлкен ықпал жасайтынын айтып, оны «Түркі әлемінің ортақ болашағы үшін маңызды қадам» деп атаған. Әрине, әрбір тәуелсіз мемлекеттердегі ұлттық мүдде мемлекеттік мүддесімен тығыз байланысты екені белгілі. Мемлекет басшысының пікірінше, қазіргідей халықаралық ахуал тұрақсыз, алмағайып кезеңде түркі жұртының бірлігін бекемдей түсу маңызды. Президент ТМҰ X саммитінде: «Бұл – ортақ қауіпсіздігіміздің сенімді кепілі. Қару-жарақ және есірткі саудасына, терроризм мен экстремизмге, көші-қонға қатысты сын-қатерлер көбейді. Мұндай қауіптердің алдын алу үшін қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты нығайтуымыз керек» деп бекер айтқан жоқ. Сонда да болса ресейлік саясаткерлердің түркі әлеміне қатысты көзқарастарын талдайтын болсақ олар да әр түрлі және уақыт өте келе жиі өзгеріп отырады. Кейбіреулері Түркі мемлекеттері ұйымының (ТМҰ) құрылуы мен оның қызметін Ресейдің аймақтағы ықпалына қауіп ретінде қабылдаса, басқалары бұл ұйымды аймақтық ынтымақтастықтың табиғи нәтижесі деп санайды. Мәселен, Ресей Федерациясының президенті Владимир Путин, Түркі мемлекеттері ұйымының құрылуына қатысты ресми мәлімдеме жасамағанымен, Ресейдің Орталық Азиядағы мүдделерін сақтауға ұмтылатындығын байқатады. Ол аймақтағы интеграциялық процестерге назар аударып, Ресейдің қатысуын қамтамасыз етуге тырысады. Ресей либерал-демократиялық партиясының бұрынғы жетекшісі Владимир Жириновский, Түркі мемлекеттері ұйымының құрылуын сынға алып, бұл ұйымның Ресейге қарсы бағытталғанын мәлімдей отырып, оны Ресейдің аймақтағы ықпалына қауіп ретінде бағалаған болатын.

Дегенмен бүгінде әлемде «Орыс әлемі» мен «Түркі әлемі» деген - геосаяси, мәдени және идеологиялық жағынан екі түрлі ұғым бар. Осы бағытта Түркі әлеміне, әсіресе Қазақстанға «Орыс әлемінен» төнетін ықтимал қауіп-қатерлер тақырыбы соңғы жылдары жиі талқыланатын

мәселеге айналды. Бұл қауіптер бірнеше аспектілер бойынша қарастырылады: 1) Ресей Түркі әлемінің бірқатар елдерін, оның ішінде Қазақстанды өзінің ықпал аймағы ретінде қарастырады. Қазақстанның Түркі мемлекеттері ұйымына қосылуы мен түркі әлемі елдерімен байланыстарын күшейтуі Ресейде белгілі бір алаңдаушылық тудырады. Мәскеудің мұндай интеграциялық процестерді Ресейдің мүдделеріне төнетін қауіп ретінде қабылдауы мүмкін, әсіресе Орталық Азияда «Орыс әлемі» идеясы күшейген жағдайда, бұл шиеленістерге алып келу ықтималдығы бар. 2) Ресейдің «Орыс әлемі» идеологиясы көбінесе Ресейге мәдени және тілдік жақындықты қолдайтын елдерді өз қатарында көргісі келеді. Қазақстанның латын әліпбиіне көшуі мен қазақ тілінің мәртебесін арттыруы Ресейде алаңдаушылық тудырады. Кейбір ресейлік саясаткерлер бұл әрекеттерді Қазақстандағы орыс тілі мен мәдениетіне «қысым» деп бағалайды. Мұндай пікірлер Қазақстандағы ішкі жағдайға, әсіресе орыс тілді тұрғындарға әсер етуі мүмкін. 3) Ресейдің ақпараттық кеңістігінде «Орыс әлемі» идеясы насихатталып, Ресейге жақын көршілес елдерге ықпал ету үшін қолданылады. Бұл Қазақстандағы орыс тілді БАҚ пен әлеуметтік желілер арқылы Ресейдің саясатын қолдауға бағытталған ақпараттық науқандар арқылы іске асып келеді. Бұл насихат ұлттық бірлікке зиян келтіріп, жергілікті тұрғындар арасында алауыздық тудыруы мүмкін. 3) Экономикалық тәуелділік және қысым көрсету: Ресейдің Қазақстан экономикасымен тығыз байланысы бар, әсіресе энергетика және сауда салаларында. Бұл Ресейге экономикалық санкциялар, тарифтер және шектеулер арқылы қысым жасауға мүмкіндік береді. Мұндай жағдайлар Қазақстанның сыртқы саясаттағы шешімдеріне әсер етуі мүмкін. 4) Ресейдің ықпалды әскери күші мен Орталық Азиядағы тұрақсыздық Ресейдің бұл аймақтағы қауіпсіздік мәселелеріне араласуына негіз болуы мүмкін. Мұндай жағдайда Ресей өз әскери күшін аймақтағы ықпалын күшейту үшін пайдалана алады. Бұл әсіресе ҰҚШҰ сияқты ұйымдарға қатысатын елдерге қатысты маңызды.

Көпшілік сарапшылар осы екі ұғымды сарапқа салып, сан-сақты пікірлерін жазып жатады. Мәселен, Ресей саясаткері П.Своик *«Қазақстан және қазақтар – орыс әлемінің бір бөлігі. Тарихи және географиялық тұрғыдан. Бәрі керемет болды дей алмаймыз. Түрлі жағдай болды. Бірақ Қазақстан мен қазақтар ұлт ретінде осының бір бөлігі»*, – деп ашықтан-ашық «орысшыл» өз пікірін білдіреді. Керісінше, ресейлік жазушы және ақын Дмитрий Быков: *«Орыс әлемі – жалғыздық пен мәңгілік қанағатсыздық әлемі. Бұл өте талантты, рухани тәртіпті емес, өз-өзімен күресуге қабілетсіз адамдар әлемі»* деп баға береді. Танымал журналист және саясаткер **Сергей Дуванов** Петр Своиктің пікіріне мүлде келіспейді. Әлемнің өзгергені соншалықты, бүгінгі қазақтар басқаша. Оның жасындағы қазақтардың сол дәуірден мұраға қалған сипаттары бар. Мұнымен келісуге болатын шығар. Бірақ ол дәуір туралы ештеңе білмейтін буын өсіп жетілді. Украинадағыдай, қазақтардың да ұлттық санасы өсті. Адамдар өзінің этникалық тегін, тарихи тамырын біледі. Кеңес одағы таңған дүниелер, кеңестік идеологиялар келмеске кетті. Жаңа идеологиялар басымдыққа ие болды. Ұлттық сананы

жаңғырту үдерісі жүріп жатыр- деп пікір білдіреді.

Сонымен «Орыс әлемі» — Ресейдің ықпалын кеңейтуге және посткеңестік кеңістіктегі елдерде өз мәдениеті мен тілін таратуға бағытталса, ал «Түркі әлемі» түркітілдес халықтардың мәдени, тілдік, тарихи және экономикалық ынтымақтастығын нығайтуға арналған. Бұл екі әлемнің (нақты мойындалмаса да) өзара бәсекелестігі тек идеологиялық немесе мәдени емес, сонымен қатар геосаяси сипатта да болуы мүмкін. Міне, осы тұрғыдан алғанда, «Түркі әлемінің» «Орыс әлеміне» қарсы тұруы мүмкіндігі туралы бірнеше негізгі факторларды қарастырайық: 1) «Түркі әлемі» идеясы түркітілдес елдердің өзара ынтымақтастығы, мәдениеті мен тілінің сақталуы, тарихи және рухани бірлігін нығайту сияқты мақсаттарды көздейді. Бұл тұрғыда «Түркі әлемі» елдері бір-бірімен экономикалық және мәдени байланыстарды дамытуға, өзара көмек көрсетуге бағытталса, «Орыс әлемі» Ресейдің өзіндік ұлттық мүддесін қорғау және посткеңестік кеңістіктегі ықпалын сақтап қалуға тырысады. Бұл ұғымға Ресейдің тарихи, саяси және діни ықпалына негізделген стратегиялық мүдделер кіреді. 2) «Орыс әлемінің» экономикалық күші Ресейдің табиғи ресурстарға байлығына, әсіресе энергетикалық ресурстарына негізделген. Ресей бұл ресурстарды көптеген көршілес мемлекеттерге экономикалық қысым жасау құралы ретінде қолдана алады. Ал, "Түркі әлемі" елдері өзара экономикалық интеграцияны дамытуда, алайда олардың жалпы ішкі өнімдері, ресурстық базалары және экономикалық қуаты әртүрлі. Бұл жерде Түркия бұл әлемнің ең ірі экономикасы зор ел болып саналғанымен, Орталық Азияның түркітілдес елдері өз экономикалық тәуелсіздігін қалыптастыру жолында көптеген кедергілерге тап болуда. Дегенмен, түркі әлемі елдері сауда мен көлік-логистикалық жобалар арқылы өзара тәуелділікті азайтуға ұмтылуда. 3) Тарихи және мәдени ықпалдың өзектілігі. Түркі әлемінің тарихи және мәдени мұрасы көптеген түркітілдес халықтарды біріктіреді. Бұл ортақ мәдениет түркі мемлекеттерінің ынтымақтастықты нығайтуына мүмкіндік береді, сондай-ақ сыртқы ықпалдарға қарсы тұруда ішкі күшті қалыптастырады. Ал, «Орыс әлемі» мәдени ықпалын, әсіресе посткеңестік елдердегі орыстілді халықтар мен ортақ тарихи кезеңдер арқылы таратады. Көптеген елдерде орыс тілі және мәдениетінің ықпалы сақталғандықтан, бұл да Ресейдің өз ықпалын нығайтуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Ресейдің кейбір мемлекеттердегі әскери және экономикалық қатысуы орыс мәдениетінің сақталуына қолдау көрсетеді. 4) Бүгінде Түркі әлемі елдерінің ынтымақтастығы, әсіресе Орталық Азия аймағында, Ресейдің тарихи ықпалына балама ретінде қарастырылады. Түркия мен Орталық Азия мемлекеттері арасында серіктестіктің күшеюі Ресейдің аймақтағы ықпалын әлсіретуі мүмкін. Дегенмен, Ресей өзінің геосаяси мүддесін қорғауда аймақтағы әскери, экономикалық және саяси ықпалын сақтау үшін түрлі тәсілдер қолдануда. 5) Егер «Түркі әлемі» өзара ынтымақтастықты нығайтып, біртұтас экономикалық, саяси және мәдени блок ретінде дамыса, ол «Орыс әлеміне» тең дәрежеде қарсы тұра алуы мүмкін. Дегенмен, бұл үшін түркі әлемінің елдері өзара сенім мен ортақ мүдделерге негізделген біртұтас саясат

ұстануы қажет. Орталық Азия елдерінің тәуелсіздікке ұмтылысы, Түркияның халықаралық аренадағы рөлі және ортақ тілдік-мәдени байланыстар түркі әлемінің болашақтағы ықпалды күшке айналуына негіз болуы мүмкін. Қорыта айтқанда, қазіргі кезеңде «Түркі әлемі» Ресейдің «Орыс әлеміне» идеологиялық және мәдени тұрғыда балама бола алатын ықпалға ие. Дегенмен, саяси және экономикалық тұрғыда түркі әлемінің өзара ынтымақтастығын арттыру және біртұтас мүдде аясында бірігуі қажет. Бұл интеграциялық үдерістер түркі әлемінің ортақ құндылықтары мен мүдделерін сақтауға және олардың халықаралық аренада беделін арттыруға ықпал етеді. Егер «Түркі әлемі» өз мақсаттарына жетуде табандылық танытып, саяси, экономикалық және мәдени байланыстарды күшейтсе, болашақта ол "Орыс әлеміне" теңестіре алатын өзіндік ықпалды күшке айналуы ықтимал.

Әдебиеттер мен дереккөздер:

1. Turkic Council Official Site. (2009). "Nakhchivan Agreement on the Establishment of the Cooperation Council of Turkic Speaking States."
2. Turkic Academy Official Website. "International Turkic Academy: Projects and Activities."
3. Turkic Council Reports on Economic Cooperation. (2021). "Middle Corridor Initiative."
4. Turkic Council Annual Report. (2015). "Cultural Heritage Preservation Initiatives."
5. Turkic Council Annual Report. (2020). "Economic Integration in the Turkic World."
6. Turkic Council Strategic Vision Document. (2022). "Future Prospects for Turkic Council."
7. <https://egemen.kz/article/366716-turki-memleketteri-uyymy-zhanha-strategiyalyq-maqsattar>
8. <https://egemen.kz/article/366716-turki-memleketteri-uyymy-zhanha-strategiyalyq-maqsattar>

1-СЕКЦИЯ

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ҚАУІП-ҚАТЕРГЕ ҚАРСЫ БІРІГУ ҮДЕРІСІ, МҮСТАФА ШОҚАЙ: ТҰЛҒАЛЫҚ ФЕНОМЕНІ ЖӘНЕ СЯСИ ҚЫЗМЕТІ

ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ И БОРЬБА МУСТАФЫ ШОКАЯ В ЭМИГРАЦИИ ПРОТИВ СОВЕТСКОГО КОЛОНИАЛИЗМА

Ауанасова А.М. – руководитель Отдела истории социально-экономического развития Казахстана, доктор исторических наук, профессор

Түйін. Мақала 1917 жылғы Түркістан автономиясының көшбасшысы

Мұстафа Шоқайдың өлкені автономизациялау үшін күрескен шетелдік рухани мұрасын зерттеуге арналған. Автор оның «Вольный горец», «Борьба» (Баку, Әзірбайжан) газеттерімен ынтымақтастығын, содан кейін "На рубеже" (Тефлис, Грузис) журналындағы редакторлық жұмысын талдайды. ХХ ғасырдың 20-30-шы жылдарында Түркия мен Францияға қоныс аударған Мұстафа Шоқай өзінің публицистикалық қызметін Берлин, Лондон, Варшавадағы газет баспаларымен белсенді ынтымақтастықта жалғастыруда. Оның қаламынан Түркістандағы кеңестердің саясаты туралы «The Times», «Yeni Dünya» («жаңа әлем») және «Шафак» («Şafak») газеттеріндегі өткір полемикалық мақалалар шығады. 1926 жылдан бастап Мұстафа Шоқай «Прометей» баспа органының – «Promethée» журналының редакциялық комитетінің мүшесі болды. 1927 жылы «Жаңа (жаңа) Түркістан» журналының редакторы болды (1927-1931) — еркін Түркістанның мүйізіне айналған ол кеңестік Түркістанның объективті бейнесін беруге тырысты.

Түйінді сөздер: Мұстафа Шоқай, эмиграция, рухани мұра, күрес, Түркістан, «Прометей», «Яш Түркістан», саяси Өмірбаян, Кеңестер, отаршылдық.

Summary. The article is devoted to the study of the foreign spiritual heritage of the leader of the Turkestan autonomy in 1917, Mustafa Shokai, who fought for the autonomy of the region. The author analyzes his cooperation with the newspapers «Free Highlander» «Struggle» (Baku, Azerbaijan), then editorial work in the magazine "At the turn" (Teflis, Gruzis). Having moved to Turkey and France in the 20-30s of the twentieth century, Mustafa Shokai continues his journalistic activities, actively cooperating with newspaper publishers in Berlin, London, Warsaw. From his pen, there are sharp polemical articles about the policy of the Soviets in Turkestan in the newspapers «The Times», «Yeni Dünya» («New World») and «Shafak» («Şafak»). Since 1926, Mustafa Shokai has been a member of the editorial committee of the Prometheus press, the Prometheus magazine. In 1927, he became the editor of the magazine «Zhana (New) Turkestan» (1927-1931) — which became the mouthpiece of free Turkestan, sought to give an objective picture of Soviet Turkestan.

Keywords: Mustafa Shokai, emigration, spiritual heritage, struggle, Turkestan, Prometheus, Yash Turkestan, political biography, Soviets, colonialism.

Мустафа Шоқай (Чоқай, Чокаев, в эмиграции Чоқай-оглы) (1870-1941) – общественно-политический деятель, идеолог единого Туркестана, юрист, публицист, журналист. Он прошел путь от секретаря туркестанской секции мусульманской фракции IV Государственной Думы Российской империи до одного из основателей партии «Шуро-и-исламия» (Мусульманский совет) и организаторов Туркестанской (Кокандской) автономии. Мустафа Шоқай, выдающийся казахский политический лидер в истории Туркестана, смог предвидеть и повлиять на движение тюркских народов Центральной Азии против колониального господства Российской империи и ее преемника, Советского Союза.

После того, как Советы провозгласили свою власть в Туркестане,

Мустафа Шокай через казахские степи и Каспийское море благополучно прибыл в Баку, а затем и в Тифлис, где он прожил с женой два года с весны 1919 года по февраль 1921 года. В Баку и Тифлисе он начал сотрудничать с газетами «Вольный горец» и «Борьба», затем был главным редактором журнала «На рубеже». Однако после того как Красная Армия под руководством Орджоникидзе 16 февраля 1921 года вошла в Тифлис Мустафа Шокай эмигрирует в Турцию, где развивает свой публицистический талант журналиста. Он публикует острые полемические статьи о жестокой политике Советов в Туркестане для «The Times», «Yeni Dünya» («Новый мир») и «Шафак» («Şafak»).[1]

С этого момента он погрузился в интенсивные эмигрантские дебаты о судьбе Туркестанского края и борьбе с колониализмом, став одним из лидеров Туркестанского национального движения за рубежом.

Наша задача как исследователей – изучить наследие Мустафы Шокая, сосредоточившись на центральном споре о том, были ли туркестанские эмигранты, оторванные от своей родины, способны объективно изобразить свою далекую страну миру в то время.

С 1921 года Шокай эмигрирует во Францию, где продолжает свою деятельность в крупных «белых» газетах «Дни» (учредитель Керенский) и «Последние новости» (учредитель Милюков). В его работах прослеживается характерный только для него почерк, в котором автор проявляет себя врагом великодержавного шовинизма и узколобого национализма. Его целью было разъяснение позиций правительства Туркестанской автономии партии «Шуро-и-исламии», которая могла объединить тюркские народы Туркестана в рамках российской федерации.

Мустафа Шокай любил спорить с людьми, придерживавшимися иных политических взглядов, чем его собственные. Он оставался спокойным в спорах и всегда уважал точку зрения своего оппонента и мог наладить связь с людьми благодаря своей честности, сочувствию и терпимости. Известный своими ораторскими способностями, Мустафа Шокай страстно выступал в защиту своих позиций, не оскорбляя своих оппонентов.

В эмигрантских «белых» кругах лишь представители нерусских народов поддерживали его взгляды и движение за независимость Туркестана. Доминирующий в эмигрантской «белой» среде великодержавный шовинизм привел к водоразделу в ее рядах. Этим объясняется то, что многие национальные эмигранты - казахи, узбеки, татары и башкиры – отходят от них, демонстрируя раскол в среде зарубежной эмиграции по политическим мотивам. Они также, как и Мустафа Шокай, в 1923 году фактически разрывают отношения с российской периодической прессой[2] образуя зарубежное национальное движение тюркских народов и Закавказья для борьбы с Советами.

В 1926 году при поддержке польской разведки и бывшего главы Польши, военного министра Юзефа Пилсудского было основано движение «Прометей», органа Национальной Защиты народов Кавказа, Украины и

Туркестана. Мустафа Шокай принимает активное участие в деятельности парижской части движения (идеологический центр находился в Варшаве). Он вошел членом редакционного комитета печатного органа «Прометей» – журнала «Promethée», где активно пропагандировал ценности демократии и разоблачал политику советской власти в Туркестане и Казахстане. Журнал «Promethée» рассылался в большинство стран Западной Европы и многие страны Азии. После того как Движение стало шириться и поддерживаться в других странах (Франция), Мустафа Шокай стал одним из членов Комитета «France – Orient» («Франция – Восток»). Начиная с 1934 года Мустафа Шокай и другие туркестанцы прекратили публиковаться в Promethee, который превратился в издание, ориентированное на кавказские народы и отражающее приверженность некоторых его участников фашистским идеям, зарождавшимся в Европе.

В 20-30-е годы XX века Мустафа Шокай публикуется не только в Стамбуле и Париже, но и в Берлине, Лондоне, Варшаве. Это позволило и его единомышленникам в 1927 году организовать в Стамбуле журнал «Жана (Новый) Туркестан» (1927-1931) – политический орган Национальной Защиты Туркестана.

Начиная с 1929 года основным изданием туркестанского движения стал журнал «Яш Туркестан» («Молодой Туркестан»), издававшийся в Берлине на чагатайском языке. Этот журнал просуществовал до 1939 года, выпустив в общей сложности 117 номеров. На его страницах Мустафа Шокай и его сторонники публиковали статьи об общественно-политической жизни, экономике и культуре Советского Туркестана, анализировали внешнюю политику СССР и обсуждали мировые события. Информацию об СССР он черпал скрупулёзно изучая публикации советских и партийных лидеров большевизма, официальную периодическую печать, выходящую на родине. Это укрепляло его критические политические взгляды и приверженности, отношению к большевизму и советской власти. Вместе с тем в своих работах Мустафа Шокай анализировал недавние трагические события, такие как октябрьский переворот 1917 года, захват большевиками власти, разгон Всероссийского Учредительного Собрания, борьбу за создание Алашской автономии, победу большевизма в крае.

Как голос свободного Туркестана, журнал «Яш Туркестан» стремился предоставить объективную картину советского Туркестана. В нем также были опубликованы материалы о дореволюционном Туркестане и первых годах революции, в частности о 64 днях Туркестанской (Кокандской) автономии – периоде, в течение которого Мустафа Шокай был свидетелем, участником и организатором.

Он весьма критически относился к деятельности своих политических и идеологических оппонентов – Керенского, Валидова, Джангильдина и Иманова.

Статьи, отчеты, речи, аннотации и обзоры представляют большой интерес, поскольку они написаны объективно и правдиво. Они ценны, поскольку

исторические очерки о Туркестане, созданные в советское время, часто страдали от искусственного романтизма, упрощения и предвзятости.

Когда его спросили, что побудило его начать «Яш Туркестан», издатель Мустафа Шокай объяснил, что одной из причин была его надежда на студенческую молодежь, которая приехала учиться в Германию и представляла будущую духовную элиту Туркестана. Комментируя подготовку будущих граждан, он заявил: «У нас нет ни традиции, ни, прямо говоря, закваски национальной борьбы. Все старое в нашей стране отдает настоящим кладбищем. Единственное спасение мы можем найти в молодом поколении, которое растет при советской власти». Он считал, что «это поколение растет и воспитывается в антинациональных инкубаторах московского большевизма. Только прививая им амбициозное стремление к власти в своей стране (Туркестане), к борьбе с москвичом, обосновавшимся на их «законном» месте, мы можем найти если не решение, то хотя бы некоторое облегчение в наших поисках национальной свободы».[3]

Нельзя утверждать, что Мустафа Шокай в эмиграции не поддерживал связи с исторической родиной. Он демонстрировал замечательную осведомленность о событиях в Казахстане и Туркестане. Например, в июле 1925 года он встретился с казахским певцом Амре Кашаубаевым, приехавшим в Париж для участия в этнографическом концерте ЭКСПО-25, и передал ему письмо для своих друзей-алашцев. В 1933 году он пытался организовать побег одного из лидеров Алаш-Орды Миржакипа Дулатова из Соловецкого лагеря системы ГУЛАГа. Однако Дулатов, опасаясь за безопасность своей семьи, отказался и вскоре скончался в лагерьной больнице.

Работы Мустафы Шокая, ранее недоступные массовому читателю и сегодня по-лучившие выход на широкую публику, позволяют преодолеть догматическо-схематизированный подход к истории Туркестана. Не зная его трудов трудно понять глубинной сути происходивших в России и Туркестане общественно-политических процессов. Изучая его работы, мы имеем возможность наблюдать, как менялись взгляды и позиции, в чем оказался прав, а где заблуждался и ошибался Мустафа Шокай. Это позволяет исследователю осмыслить его роль в сложной и противоречивой истории Туркестана в первой четверти XX века.

Продолжив идеологическую борьбу против Советов в 30-е годы XX столетия он активно публикует материалы об антигуманной политике большевиков на английском, французском, турецком, польском языках в таких ведущих европейских изданиях как «The Journal of Royal Central Asian Society» (London), «The Asiatic Review» (London), «Orient et Occident, Revue du Promethee» (Paris), «Wschod» (Warsaw) и других. Благодаря разносторонней политической деятельности и большой эрудиции, знанию проблемы авторитет Мустафы Шокая в Европе был настолько высок, что он пользовался поддержкой польских, французских и германских властей, а также различных европейских организаций и институтов.

Из под его пера вышли и были опубликованы работы[4] «Turkestan pod vlast'yu Sovetov», «1917 – INCI YIL NATIRA PARÇHALARI» и многие другие, которые не признавала и шельмовала советско-партийная цензура. Лишь с обретением Казахстаном независимости были опубликованы многие работы Мустафа Шокая: «Туркестан под властью Советов (к характеристике диктатуры пролетариата)»[5], «Избранное» (в 2-х томах, на казахском языке)[6], «Революция в Туркестане, Февральская эпоха»[7], «Национальное движение в Средней Азии», Собрание сочинений в 3 томах (на казахском языке)[8]. А с 2013 года в Казахстане начало издаваться 12-томное собрание сочинений, трудов и писем Мустафы Шокая. Однако, еще многие работы Шокая, написанные и опубликованные им в газетах Закавказья, Турции и Западной Европы на турецком, французском, английском, немецком, до сих пор ждут своего исследователя.

Таким образом, вместе с издававшимися в Берлине, Париже и Стамбуле крупными еженедельными СМИ «Тюрк юрду» (Стамбул. 1911-1931 гг.), «Тюркский ежегодник» (издавался Ю. Акчурой в 1928 г.), «Йени Туркестан» (июнь 1927 г – сентябрь 1931 г., печатный орган ТНО запрещен турецкими властями, затем издавался в Берлине), журнал «Яш Туркестан» (1929-1939 гг.) нес в себе богатую информацию о бурных событиях начала XX века, позволяющих исследователям изучить вклад и роль политических лидеров национального движения против советского колониализма и тоталитаризма.

Историческая миссия Мустафы Шокая в эмиграции демонстрирует продолжающуюся борьбу национального движения за рубежом против советского колониализма, за победу демократических ценностей и политических свобод. В своих трудах он старался дать объективную оценку деятельности правительства Туркестанской автономии, программным установкам партии «Шуро-и-исламия», советско-партийным установкам в вопросах форм и методов автономизации края. Активно продвигая идеи тюркских народов на Западе, выпуская журнал «Яш Туркестан», Мустафа Шокай освещал ход строительства социализма в Средней Азии и Казахстане, осуждая бесчеловечную эксплуатацию советской властью тюркских народов, жертвами которого стали миллионы безвинных людей подвергшихся репрессиям в годы тотального разгула большевизма.[9]

Таким образом, деятельность Мустафы Шокая в эмиграции по своему предметному содержанию была продолжением его революционной деятельности на родине, но только в другой социальной среде и другими средствами. Значимость его трудов для решения сложных вопросов истории Средней Азии бесценна. Его эмигрантская деятельность и духовное наследие имеют огромное значение для потомков, открывая новую главу в истории государственного строительства в двадцатом веке. Объективная оценка деятельности политического лидера во время социально-политического кризиса туркестанского общества, предвидевшего появление молодых независимых государств в Центральной Азии, оправдывает изучение его наследия в современных контекстах.

Список литературы

1. URL.: https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.f7a61c02-66e12a1e-ab525f10-74722d776562/https/en.wikipedia.org/wiki/Mustafa_Shokay
2. URL.: https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.f7a61c02-66e12a1e-ab525f10-74722d776562/https/en.wikipedia.org/wiki/Mustafa_Shokay
3. Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар, – 1998. – Т. 1. – Бб. 22-23 (512 б.)
4. Tchokai-oghly Moustapha. Turkestan pod vlast'yu Soveto. – Paris, 1935., Chokay oglu Mustafa. 1917 – INCI YIL NATIRA PARCHALARI. – Paris – Berlin, 1937.
5. Чокай-оглы М. Туркестан под властью Советов (к характеристике диктатуры пролетариата). - Алматы, «Айкап», 1993.
6. Шоқай М. «Избранное» (в 2-х томах, на казахском языке. - Алматы, Кайнар, 1998.
7. Чокаев М. «Революция в Туркестане. Февральская эпоха»// «Вопросы истории», 2001, № 2.
8. Шоқай М. Собрание сочинений в 3 томах (на казахском языке). Алматы, Кайнар, 2007
9. URL.: <https://www.caravan.kz/gazeta/posol-velikojj-stepi-50698/>

МҰСТАФА ШОҚАЙ: ӨНЕГЕЛІ ӨМІРІ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Ауелгазина Т.К., с.ғ.д., доцент.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Аңдатпа: ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ зиялылары тәуелсіздікке қол жеткізу, қазақтың ұлттық мемлекетін құру мақсатында саяси күрес алаңына шоғырланды. Сол қайраткерлердің ішінде Мұстафа Шоқай бүкіл түркі әлемінің тарихи тұлғасына айналған біртуар азамат болды.

Сондықтан мақала бүкіл саналы ғұмырын Қазақстан мен Орта Азия Қазақстан халықтарының тәуелсіздігі жолындағы күреске арнаған Мұстафа Шоқайдың өнегелі өмірі мен шығармашылығын зерттеуге арналған. Сонымен қатар мақалада халықаралық дәрежедегі саяси қайраткер Мұстафа Шоқайдың табанды күрескерлік қызметі мен қоғамдық-саяси қызметі де қарастырылады.

Кілт сөздер: автономия, демократиялық идеялар, қазақ зиялылары, ұлттық бірегейлік, саяси тұлға, саясат, түркі халықтары, университет, эмиграция.

Аннотация: В начале ХХ века казахская интеллигенция сконцентрировалась на политической борьбе с целью обретения независимости, создания Казахского национального государства. Среди этих

деятелей Мұстафа Шоқай был выдающимся гражданином, ставшим исторической фигурой всего тюркского мира.

Поэтому статья посвящена изучению нравственной жизни и творчества Мұстафы Шоқая, посвятившего всю свою сознательную жизнь борьбе за независимость народов Казахстана и Средней Азии. Также в статье рассматривается упорная боевая деятельность и общественно-политическая деятельность политического деятеля международного класса Мұстафы Шоқая.

Ключевые слова: автономия, демократические идеи, казахская интеллигенция, национальная идентичность, политическая личность, политика, тюркские народы, университет, эмиграция.

Annotation: At the beginning of the twentieth century, the Kazakh intelligentsia concentrated on the political struggle to gain independence and create a Kazakh national state. Among these figures, Mustafa Shokai was an outstanding citizen who became a historical figure of the entire Turkic world.

Therefore, the article is devoted to the study of the moral life and work of Mustafa Shokai, who devoted his entire adult life to the struggle for the independence of the peoples of Kazakhstan and Central Asia. The article also examines the persistent combat activities and socio-political activities of an international political figure, Mustafa Shokai.

Keywords: autonomy, democratic ideas, kazakh intelligentsia, national identity, political personality, politics, turkic peoples, university, emigration.

XX ғасырдың бас кезінде қазақ жерінде алдарына үлкен мақсат қойған көптеген қазақ зиялылары шоғыры пайда болды. Сол бір қилы кезеңде олар бар күш-жігерлерін тәуелсіздікке қол жеткізу, қазақтың ұлттық мемлекетін құру жолына жұмсады. Осы тұлғалардың ішінде Мұстафа Шоқай бірегей орын алады. Мұстафа Шоқай өзінің саяси көзқарасымен, білімділігімен, іскерлігімен ерекше көзге түскен болатын.

Мұстафа Шоқай 1890 жылы 25 желтоқсанда қазіргі Қызылорда облысы, Шиелі ауданы Сұлтұбе ауылында дүниеге келді. Оның ата-бабалары дала ақсүйектері болған. Атасының арғы тегі қыпшақтардан тарайтын Торайғырдың белді ақсүйектеріне жатады. Мұстафаның атасы Торғай датқа Хиуа хандығы құрамындағы Сырдария болысының билеушісі, ал әкесі Шоқай өз ортасына сыйлы, қара қылды қақ жаратын би, халық арасында беделді қазы болған. Ал нағашы жұрты Хиуаны билеген қазақ хандарының әулетінен өрбиді.

Мұстафаның сауат ашуына үйде сақталған ескі қолжазбалар түрткі болыпты. Өйткені атасы Торғай датқа Сырдария болысын басқарған кезде кітап жинауды әдет еткен екен. Мұстафаның әкесі Шоқай бес баласын да бірдей оқытқан.

Ұлы күрескер бала кезінен оқу-білімге құштар болып, бастауыш білімді ауыл мектебінде алады. Әкесі Шоқай Мұстафаның орысша білім алуын қалап, Перовскідегі орыс мектебіне жібереді. Кейін Ташкенттегі орыс гимназиясына оқуға қабылданып, орта білім деңгейін меңгеріп, 1910 жылы

оны алтын медальмен бітіреді. Ерекше ұғымтал, зерек Мұстафа аз уақыттың ішінде қатарластарынан озып шығады.

Осыдан кейін Мұстафа Петроградтағы императорлық университеттегі заңгерлерді даярлайтын факультетке түсіп, құқықтану мамандығын үздік бітіреді. Бұл сол замандағы ең үздік оқу орындарының бірі болатын. Университет қабырғасында жүрген жылдарында саяси тұлға бірнеше тілді жетік меңгерумен қатар, қоғамдық-саяси өмірге белсене араласып, түркі-мұсылман студент жастарының қозғалысына да қатысады.

Петроградта Әлихан Бөкейхан Мұстафа Шоқайдың саясатқа араласуына зор ықпал еткен саяси тұлға болып табылады. Ол жас Шоқайды Петроград қаласындағы саясаткерлермен, қоғам қайраткерлермен, мемлекеттік Дума депутаттарымен, ұлттық мұсылман қозғалысының өкілдерімен және оқымысты ғалымдармен таныстырумен қатар, Ресей мемлекеттік думасы мұсылман фракциясының хатшылығына да ұсынған [1, б.62]. Мұстафа Шоқай 1916 жылы Петроград университетін бітіргеннен кейін, Ресей империясы Мемлекеттік Думасы мұсылмандар фракциясының хатшысы және аудармашысы қызметтерін атқарды. Бұл фракцияның қызметі мұсылман халықтарының мүддесін парламентте ұлт саясатына қатысты қабылданатын құқықтық құжаттарға ықпал жасауға бағытталған еді.

Ақпан төңкерісінен кейін Мұстафа Шоқай 1917 жылы наурызда Ташкентте өткен Мұсылмандар конгресінде құрылған Мұсылман орталығын басқарды. Сонымен қатар бұл кезде Мұстафа Шоқай «Бірлік туы» газетін басып шығарды. Онда ол алғаш рет барлық түркітілдес халықтардың тәуелсіздігі жайлы идеясын жариялады. Сондай-ақ, саяси тұлға демократиялық идеяларды алға тартатын орыс тіліндегі «Свободный Туркестан» газетін де шығарып, оның беттерінде демократиялық идеяларды насихаттай бастады.

Осылайша, аталған кезеңде Түркістан ұлттық қозғалысы пайда болды. 1917 жылы наурызда Мұстафа Шоқай Алаш Орда үкіметінің құрамына кірді. Алаш Орда көсемдерінің нұсқауымен Мұстафа Шоқай Түркістан ұлттық қозғалысының сыртқы бөлімін басқарды.

Сол уақытта мұсылман орталығы автономия құруға дайындала бастады. Іс жүзінде Түркістан халқы 1917 жылғы Қазан төңкерісін қуанышпен қабылдады. Ұлт зиялылары 1917 жылы Қазан төңкерісінен кейін түркі халықтары Ресей бодандығынан құтылып, бостандыққа қол жеткізеді деп үміттенді.

Алайда Кеңес үкіметі Түркістан автономиясына қатты қарсылық көрсетті. Ташкентте большевиктер билікті басып ала бастады. 1917 жылы 29 қазанда қала толықтай Кеңес үкіметінің қолында болды. Сөйтіп, 1917 жылы Ташкенттегі жұмысшы және солдат депутаттары кеңесі жергілікті халықтың өзін-өзі басқару құқығын мойындаудан бас тартты. 1917 жылы 15-22 қарашада өткен кеңестердің 3-ші сиезі «Өлкедегі барлық билік еуропалық нәсіл өкілдерінен құралған Түркістан Халық комиссарлар кеңесіне көшеді» деген қаулы қабылдады.

Осыдан кейін Мұстафа Шоқай бастаған мұсылмандар қозғалысының өкілдері Ташкентті тастап, өз қызметтерін Ферғана алқабында, Қоқан хандығының бұрынғы астанасы Қоқанда жалғастырды. Мұстафа Шоқай мен оның серіктестері шұғыл жиналып, Түркістан өлкесі мұсылмандарының төтенше съезін өткізді. 1917 жылғы 26 қарашада Қоқандағы IV кезектен тыс бүкіл мұсылман конгресінде Мұхамеджан Тынышпаев бастаған уақытша кеңес «Қоқан автономиясын» құру туралы хабарлады.

28 қарашада жаңа мемлекеттік құрылымның «Түркистон Мухторияти» (Түркістан Автономиясы) деген атауы белгіленді. Осы ұлттық-мемлекеттік құрылымның Халық Кеңесіне мүшелікке 54 орын белгіленді де оның 18-і өлкедегі түрлі «еуропалық» ұйымдардың үлесіне берілді [2]. Ал Мұстафа Шоқай съезд шешімімен құрылған Түркістан-Қоқан автономиясының уақытша Халық Кеңесінің құрамына сайланып, Уақытша үкіметтің сыртқы істер министрі болды. Уақытша үкіметтің төрағасы Мұхамеджан Тынышпаев қызметінен кеткеннен кейін, оның орнына М. Шоқай сайланды. Аталған кезеңде Мұстафа Шоқай автономияны сақтап қалу үшін аянбай еңбек етті.

1917 ж. 5-13 желтоқсан аралығында Қоқан автономиясының басшысы ретінде шақырылған Мұстафа Шоқай Алаш автономиясының құрылғаны туралы хабарланған Орынбордағы екінші бүкілхалықтық конгреске қатысты. Ол Әлихан Бөкейханов басқарған Алаш-Орда үкіметінің құрамына қосылды. Бұл үкіметте 25 орынның 10-ы орыстар мен басқа ұлттарға берілді. Болашақ Ресей Федерациясының құрамына Алаш автономиясы да қабылданды. Сол кезеңде Қоқан үкіметі тікелей, тең және жасырын дауыс беру негізінде өздерінің парламентін құруға ниетті екендерін хабарлады.

1918 жылдың қаңтарында Мұстафа Шоқай Кеңес үкіметінің билігін мойындаудан бас тартты. Ал 1918 жылдың ақпанында Кеңес үкіметінің әскери жасағы Түркістан автономиясын күшпен таратты. Содан кейін Түркістан автономиясын жою үшін Мәскеуден Ташкентке әскерлер мен зеңбірек тиелген пойыз келді. Сөйтіп, 1918 жылдың 6 ақпанында большевиктер Қоқанға шабуыл жасап, үш күннің ішінде ежелгі қаланы толығымен жойып жіберді. Кеңестік билік Түркістан комитетінің мүшелерін қамауға алу туралы бұйрық шығарды. Мұстафа Шоқайдың басы үшін 1000 рубль мөлшерінде сыйақы тағайындалды. Большевиктер жас түркістандық саясаткердің билігінен үрейленді. Осылайша, Түркістан автономиясының ғұмыры ұзаққа созылмады.

Түркістан автономиясы құлағаннан кейін, М. Шоқай бұл төңкерістен әрең дегенде аман-есен қашып құтылып, алдымен Ташкентке барып, кейін Грузияға кетіп қалды. Онда ол Кавказ халықтарының демократиялық қозғалысына белсене атсалысады. 1921 жылы қызыл армия Кавказды басып алып, 16 ақпанда әскерлер Тифлиске кірді. Сондықтан Мұстафа Шоқай Түркияға қоныс аударуға мәжбүр болды. Бірақ ұлт қайраткері түрік елінде де тұрақтап қала алмайды. Ақыры Түркиядан әрі Берлинге барып, кейін Франция астанасы Парижге барып, қоныстанды.

Осы кезден бастап Мұстафа Шоқай 21 жыл бойы Еуропада эмиграцияда жүреді. Жан-тәнімен жақсы көретін туған елін тастап кету қайраткерге оңай соқпағаны анық. Мұстафа Шоқай елінен жырақта жүрсе де, қазақтың бостандығы, Түркістанның тұтастығы мен тәуелсіздігі жолындағы күресін тоқтатпады. Еуропада жүріп, бүкіл әлем назарын Түркістан проблемасына аударды. Туған елі мен Түркістандағы жақтастарымен байланысын үзбей, үнемі хат алысып тұрды. Өз кезегінде тарихшы-ғалым М.Қойгелдиев «Мұстафа Шоқай - өз заманында Түркістанда орнаған кеңестік биліктің отаршыл сипатын қатесіз тани білген және онымен ымырасыз күреске бұрып Түркістан халықтары тарихында болмаған жаңа мазмұн беріп, жаңа интеллектуалдық көкжиекке көтерген ұлы қайраткер - дей келіп, оның өмір жолы Ұлы Отаны – Түркістан үшін от кешкен Ұлы Азаматтық жолы болатын» [3, б.235] деген тарихи баға береді.

Айта кетерлік маңызды мәселе, Мұстафа Шоқайдың өз заманында көтерген түркі халықтарының бірлігі идеясы жаһандану үдерісінде күн тәртібіне қайта қойылып, өзектілігі арта түсуде. Ұлттық бірегейлік ұлттық тамырынан бұрмаланып, өзгеріске ұшырап жатқан бүгінгі заманда Мұстафа Шоқай ұсынған түркітілді мемлекеттерінің саяси, экономикалық және мәдени ынтымақтастығына қол жеткізу түркілік идеясына өткір сипат беріп, оған деген қоғамтанушы ғалымдармен бірге саясаткерлердің де қызығушылығын арттыруда.

Назар аударарлығы, Мұстафа Шоқай эмиграцияда жүрген кезінде Орталық Азия дамуы туралы мақалалар, теориялық зерттеулер, саяси шолулар жариялайтын газет-журналдардың шығуын да ұйымдастырды. Саяси қайраткер 1926 жылдан бастап Кавказ, украин, Түркістан халықтарын ұлттық қорғау органы «Прометей» журналының редакциялық алқасының мүшесі болды.

1927 жылы Стамбұлда «Жаңа Түркістан» журналын ұйымдастырды. Ал 1929 жылдан бастап Берлинде «Яш Түркістан» журналын ашып, оның бас редакторы болды. Журнал 1939 жылға дейін шығарылып, оның 117 саны жарыққа шықты.

Журналдың мақсаты мен мүддесін айқындап берген «Біздің жол» атты мақалада Шоқай басылым миссиясын «Жаңадан шыққан кез-келген журнал немесе газет оқырмандарына өзінің саяси мұратын, жолын мақсатын таныстырып өтетін әдеті бар. Дәстүрге айналған бұл әдетке біз де жүгенеміз. Ұстанған жолымызды ұзақ түсіндіріп жатудың қажеті жоқ. Тоқ етерін айтқанда, жолымыз бен мақсатымыз: Біз, Түркістан тәуелсіздігін жоқтаушылар, еліміздің еркі үшін және жұртымыз Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз. Түркістандықтарға бұдан басқа жол болмаған. Қазір де жоқ және бұдан соң да болмайды. Егер біз халқымыздың ұлттың тәуелсіздігі жолындағы талаптарының мән-мағынасын бұзбай, күшін әлсіретпей, «Яш Түркістан» беттерінде көтере алсақ, онда бәріміз үшін қасиетті және ауыр жауапкершілік артқан міндеттердің бір бөлігін өтеген болар едік», - деп атап көрсетті [4, б.190].

Гуманист, ойшыл, демократ, энциклопедист, ағартушы Мұстафа

Шоқай нағыз полиглот болды. Ол қазақ тілінен бөлек орыс, неміс, ағылшын, француз, неміс, поляк түрік және өзбек тілдерін жетік меңгерген. Осыған байланысты Шоқай Парижде, Лондонда, Стамбұлда және Варшавада аналитикалық шолулар жасауға және оны баяндауға мүмкіндік алды. Оның түркі тақырыптарын қамтитын саяси шолулары мен зерттеулері шетел басылымдарында жарияланып тұрды. Мәселен, 1933 жылы 27 наурызда Лондондағы Халықаралық істер жөніндегі Корольдік институттың шақыруымен Мұстафа Шоқай «Кеңес Одағы және Шығыс Түркістан» тақырыбында баяндама жасады.

Ұлы күрескердің өмірінің шынайы мұраты мен шығармашылық мол мұрасының басты идеясы «Тәуелсіздік» ұғымы болды. Осы орайда М. Шоқай ұлттық тәуелсіздік ұғымына ғылыми анықтама берген алғашқы қазақ зиялысының бірі екендігін айта кеткен жөн. Бұл ұғымды әрбір күрескер өз парасат биігінде тұжырымдайтыны белгілі. М. Шоқайдың «Ұлттық тәуелсіздік – бізді дүниеден оқшаулап тастайтын Қытай қорғаны болмайтыны сияқты, ешкімнің құқығына қарсы қойылмайды да. Ұлттық тәуелсіздік – отаршыл озбырлардың езгісінен, талан-таражынан атамекеніміз бен хақымызды құтқару қозғалысы болып табылады», - [4, б.131-132] деген анықтамасы саяси дәлдігімен әрі түсініктілігімен көкейге қонады.

1924-34 жылдар аралығында Ұлыбританияда алты рет болып, ұлт тәуелсіздігі тақырыбында баяндама жасаған Мұстафа Шоқайдың шығармалары мен саяси қызметі, соның ішінде 230 шығармасы тек қана Түркістанның тәуелсіздігі мен тұтастығына арналған екен.

Қазақтың ардагер ұлы Мұстафа Шоқай 1941 жылғы 27 желтоқсанда Берлиндегі Виктория ауруханасында жұмбақ жағдайда көз жұмды.

Бүгінде Мұстафа Шоқайдың еңбектерінің біразы Франциядағы кітапханада сақтаулы. М. Шоқайдың еңбектерін зерттеуге қазақстандық ғалымдар ғана емес, шетелдіктер де қызығушылық танытып, көп келетін көрінеді.

2001 жылы сол кезде Қазақстан Республикасы Премьер-министрінің орынбасары қызметін атқарған Иманғали Тасмағамбетовтің бастамасымен Мұстафа Шоқай тұрған Ножан-Сюр-Марн (Валь-де-Марн департаменті) қаласындағы Square de la Fontaine көшесі, 7 үй мекенжайында қайраткерге арнап бюст қойылған.

Алматы қаласында Мұстафа Шоқай есімімен аталатын көше бар. Қызылорда қаласындағы Экология университетіне Мұстафа Шоқай есімі берілген. Қайраткердің туған ауылына ескерткіш қойылған.

Мәскеудің Қоғамдық пікірлер институты 2008 жылы «РОССПЭН» баспасынан «Орыс шетелдіктерінің қоғамдық ой-пікірі» атты үлкен энциклопедия шығарып, бұнда Мұстафа Шоқай Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының басшысы, дүниежүзілік деңгейдегі саясаткер, заңгер, публицист, аса ірі қоғам қайраткері, өз ұлтының адал патриот – күрескері әрі үлкен құрметке лайық тұлға ретінде көрсетіліп, көлемді еңбекке орын берілген.

2009 жылы саясаткер Мұстафа Шоқай Санкт-Петербурдың ғылымы,

мәдениеті және өнерінің дамуына сіңірген орасан зор еңбегі үшін «Петербор тұлғасы» медалімен марапатталды.

Осылайша, қазақ халқының және барша түркі жұртының тәуелсіздігі мен бірлігі жолындағы күреске бүкіл саналы ғұмырын арнаған терең ойшыл, жалынды публицист, заңгер-ғалым, халықаралық дәрежедегі саяси күрескер Мұстафа Шоқай бүкіл түркі әлемінің тарихи тұлғасына айналған біртуар азамат болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тұрсын Х. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы және Түркістан Мұхтарияты /тарихи, саяси және ұттық аспектілер. Монография. – Алматы, 2006. -128 б.
2. Эль Байроги. 1917. - 22 декабрь.
3. Қойгелдиев М. Ұлттық элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII-XX ғғ.). Зерттеулер. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2004. – 400 б.
4. Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: 3 томдық. 1 т. – Алматы: «Қайнар» баспасы. 2007. – 352 б.

TURKISTONDAGI SOVET TUZUMIGA QARSHI “AKSILINQILOBIY HARAKAT” MUSTAFO CHO‘QAY TALQINIDA

Rashidov Oybek Rasulovich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, tarix fanlari doktori, professor. (O‘zbekiston)

«КОНТРРЕВОЛЮЦИОННОЕ ДВИЖЕНИЕ» ПРОТИВ СОВЕТСКОГО РЕЖИМА В ТУРКЕСТАНЕ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ МУСТАФА ЧОКАЯ

Рашидов Ойбек Расулович – Ташкентский государственный экономический университет, доктор исторических наук, профессор. (Узбекистан).

Kalit so`zlar: Turkiston, aksilkommunistik, sovet, istiqloq, bolshevik, kapitalizm, dekret, shovinizm, siyosat, muxolifat, sotsializm, demokratiya.

Түйін сөздер: Түркістан, антикоммунистік, кеңестік, тәуелсіздік, большевиктік, капитализм, декрет, шовинизм, саясат, оппозиция, социализм, демократия.

Ключевые слова: Туркестан, антикоммунист, Советский, независимость, большевик, капитализм, декрет, шовинизм, политика, оппозиция, социализм, демократия.

Key words: Turkistan, anti-communist, Soviet, independence, Bolshevik, capitalism, decree, chauvinism, politics, opposition, socialism, democracy.

Bolsheviklarning o‘lkada yuritgan adolatsiz siyosati milliy ziyolilarni

Turkiston milliy birligi g'oyasini olg'a surishlariga olib kelgan. Natijada O'rta Osiyo va Qozog'iston hududida maxfiy milliy aksilkommunistik harakat markazlari vujudga keldi. Bunday markazlarning eng yirigi Buxoro shahrida edi. Turkiston milliy birligi g'oyasi fidoyilari Kokajon Berdiev, "Alash O'rda" vakillari, qozoq Xayriddin Bolg'inboev, Muxtor Avezovlar ham Buxoroga keladi. Buxorodagi "Buxoro istiqloli", Toshkentdagi "Milliy ittihad", Qozog'istondagi "Alash O'rda" va boshqa milliy ozodlik harakatlari markazlarini birlashtirgan – Turkiston milliy birligi maxfiy tashkiloti tashkil topadi. Uning yetti bandlik "Umumplatformasi" – harakat dasturi ham qabul qilindi. "Turkiston milliy birligi" "O'rta Osiyo musulmon xalq jumhuriyati" deb ham nomlanib, u o'z atrofiga Turkiston millati fidoyilarining yirik vakillarini to'playdi¹.

Turkiston milliy birligining harakat dasturi milliy mustaqillik, demokratik respublika, iqtisodiy boshqaruv, Yevropa andozalaridagi ma'rifat, din erkinligi, uni dunyo ishlaridan ajratish g'oyalariga tayangan edi².

Sovet hokimiyati yillarida bolsheviklar tomonidan "aksilinqilobiy", "aksilsho'roviiy" tashkilotlar deb topilgan "Ko'mak" (1909–1923 yy), "Milliy Ittihad" (1921–1925 yy), "Milliy Istiqlol" (1922–1929 yy), "Turkiston Milliy Birligi" (1920–1923 yy), "Botirgapchilar", "Temurchilar", "G'ayratlilar", "O'n sakkizlar guruhi", "Inog'omovchilik", "Qosimovchilik" kabilar faoliyatida yurt ozodligi hamda turkiy xalqlarning erkin va farovon yashash uchun kurashish g'oyalari ilgari surilgan edi³.

Bolsheviklar ziyolilarni sotsializm qurilishining faol kurashchilari qatorida bo'lishi kerakligini ta'kidlaganlar. Biroq, aksariyat milliy ziyolilar yashirin tashkilotlar tuzib, sovet tuzumiga qarshi qurolli kurash olib borayotgan kuchlar bilan birgalikda ona-Vatanni bosqinchilardan tozalashni maqsad qilgan edilar. Aksilinqilobiy tashkilot deb yuritilgan "Milliy ittihad"ning g'oyaviy-mafkuraviy kurashi uning 18 moddadan iborat dasturida aks ettirilgan. Mazkur dasturning birinchi moddasi proletariat diktaturasiga qarshi Rossiya proletariatini sobiq Turkiston mintaqasidan haydab chiqarishga bag'ishlangan: "G'ayri turk bo'lgan millatlarni Turkistondan haydab chiqarib, o'rniga (proletariat diktaturasining shakli bo'lgan sho'rolar hukumati o'rniga) mustaqil hukumat qurilajak"⁴.

Shuningdek, dasturning ikkinchi moddasida Turkiston o'lkasi mustaqilligi yo'lida Angliya bilan hamkorlik qilish lozimligi keltirilgan: "Agar mustaqil Turkistonni siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy tomondan idora qilish turkiylar uchun og'irlik qilsa, Angliyaga 20 yilga konsessiyaga (ijaraga) berish"⁵. Bu joyda konsessiyaning shartlari keltirilib, 20 yil ichida Angliya Turkistonning xomashyosini tashib ketadi (ekspluatatsiya qiladi) hamda Turkistonga texnika o'rnashtirib beradi. Bu masalada Angliyaga maxsus vakillar yuborilib, kelishuvlar masalasi muhokama qilingan.

Dasturning uchinchi moddasida: "G'ayri turk millatlar, hukumat tuzish

¹ Мўминов Т. Туркiston икки аср гирдобиди. – Тошкент: "Fan va texnologiya", 2013. –Б.106–107.

² Наимов Н. Маърифатга бахшида умр (тарихий қисса). – Бухоро: "Дурдона", 2018. –Б.143.

³ Рашидов О. Ўзбекистонда совет бошқаруви структурасидаги маҳаллийлаштириш сиёсати. (1917-1933 уу.) –Тошкент: "Наврўз", 2020. – Б.126-127.

⁴ Farg'ona ziyolilari partiyamiz yo'lida // "Qizil O'zbekiston". 1930 yil 10 noyabr, 263-son.

⁵ Farg'ona ziyolilari partiyamiz yo'lida // "Qizil O'zbekiston". 1930 yil 10 noyabr, 263-son.

uchun foydali ishda bo'lsalar ularga bir yilgacha Turkistonda qolishga ruxsat beriladi. Ammo ruslar (rus proletariati) mustaqil hukumat qurilishi bilan Turkistondan chiqib ketishlari kerak" deyiladi⁶.

Proletariat mafkurasiga qarshi bo'lgan aksilinqilobchilikda ayblangan harakatlardan yana biri "Sultongalievchilik" edi. Sulton-Galliev hamma vaqt mustaqil musulmon markaziy qo'mitasini tuzish uchun kurashib keldi. U 1918 yil musulmon kommunistlarining 2-qurultoyida shunday degan edi: "Agar biz bolsheviklarning umumiy Rusiya markazqo'mi bilan qo'shilsak bu vaqtda shu muhit ichida erib ketishimiz ehtimoli bor. Durust u vaqtda bizning tashkilotlarimiz moddiy jihatdan yaxshi ta'min qilinsalar ham boshqa to'g'rida ko'p narsani yo'qotgan bo'lamiz. U vaqtda konferensiyalarda 30 millionli musulmon dunyosi ismidan gapira olmay qolamiz"⁷.

Sultongalievchilik atamasi dastlab, 1923-yilda VKP (b) MIKning 4-yig'ilishida shakllangan⁸. Sulton-Galliev haqida ushbu yig'ilishda I.V.Stalin shunday fikr bildirdi: "Sulton-Galliev aksilinqilobiy, aksilpartiyaviy, aksilproletar va millatchilik ishlarining madaniy rahbarlaridan biridir"⁹.

1923-yili Sulton-Galliev "Turk xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy rivojlanishlari to'g'risida fikrlar" deb nomlangan siyosiy dasturini dunyoga ma'lum qildi¹⁰. U o'zining qarashlarida proletariat mafkurasining mohiyatini yaxshi anglab olganligi va sovet hokimiyati tanazzulga uchrashini bayon qiladi: "Men Rusiyadagi sotsializm inqilobini tugatishning ikki xil yo'lini oldindan ko'rdim. Bularning biri kompartiya va sho'ro hokimiyatining sekin-asta davlat kapitalizmi va burjuaziya demokratiyasi iziga siljib borishi; ikkinchisi – sho'ro hokimiyatining burjuaziya bilan suqlanishi asosida inqilobning halok bo'lishidir..."¹¹.

"Shu faktlarga asoslanib, men davlat kapitalizmi asosida va xalq demokratiyasi jumhuriyati sifatida Turon davlatini qurish uchun tayyorlanish zarurligini ilgari surdim"¹², – degan edi.

Sulton-Galliev Turon davlatini barpo etish g'oyasi atrofida jiplashish uchun Mustafo Cho'qay, Munavvar Qori va boshqa istiqloqlar bilan mustahkam aloqa bog'ladi. Ular buyuk Turon davlatini qurish yo'lida barcha kuchlarni birlashtirish va kadrlar o'stirishga jiddiy e'tibor qaratganlar. Bolsheviklar Turkistonda inqilobgacha "Turon" gazetasining nashr etilganligi, bu gazeta turonizm mafkurasini omma ichida targ'ib qilganligini ta'kidlaganlar¹³.

Bolsheviklar "sultongalievchilik"ni "panturonizm" harakati sifatida nomlab, uni shakllanishining uch bosqichini keltirganlar:

⁶ Farg'ona ziyolilari partiyamiz yo'lida // "Qizil O'zbekiston". 1930 yil 10 noyabr, 263-son.

⁷ Milliy fashizmning harakat programmasi // "Qizil O'zbekiston". 1930 yil 26 avgust, 200-son.

⁸ Sulton Gallievchilikning tarixiy ildizlari // "Qizil O'zbekiston". 1929 yil 18 dekabr, 285-son.

⁹ Чеботарева В.Г. Национальная политика Российской Федерации 1925 – 1938 гг. – Москва: Наука, 2008. – С.321.

¹⁰ Sultongalievchilikning mafkurasini // "Yangi Farg'ona". 1929 yil 20 noyabr, 133-son.

¹¹ Milliy fashizmning harakat programmasi // "Qizil O'zbekiston". 1930 yil 26 avgust, 200-son.

¹² Milliy fashizmning harakat programmasi // "Qizil O'zbekiston". 1930 yil 26 avgust, 200-son.

¹³ Rashidov O. O'zbekiston hududida milliy ziyolilar va bolsheviklarning mafkura maydonidagi kurashi. (1917-1933 yy.) Tarix fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. –Toshkent. 2022. –B.177-178.

1) Turkizm-turk millatini Turkiya ichida to'plash ularni Germaniya-turk kapitalining rahbarligi ostida uyushtirish;

2) O'g'uzchilik – Germaniya kapitalining ta'sirini, “O'g'uzxon” mulki doirasida rus va Eron ozarbayjoniga yoyish va uni rus qo'lidan tortib olish (yosh Eron millatchilari bu masalada Germaniyani butunlay quvvatlar edilar);

3) Kavkaz, Tatariston, Boshqirdiston, Qozog'iston va O'rta Osiyo jumhuriyatlarini Rusiyadan ajratib unda Turon davlatini tuzish¹⁴.

Turkiston mintaqasidagi barcha ziyolilar va milliy kadrlar bolsheviklar olib borayotgan noteng siyosatdan norozi edilar. O'zbek ziyolilaridan biri Mirza Rahimov bolsheviklarning mustamlakachilik siyosati haqida quyidagi fikrni bildiradi: “Turkistonning iqtisodiy va siyosiy jihatdan zaiflashishini istab, Markaz butun Turon xalqlarini ayrim mayda qabilalarga ajratdi”¹⁵.

Xorijda yashagan muhojir turkistonliklar tomonidan nashr etilgan “Yaş Türkistan” jurnalining deyarli barcha sonlarida Turkiston o'lkasidagi sovet hokimiyati yuritgan milliy siyosat tahlil qilib borilgan. Bu haqda Mustafó Cho'qay “Yaş Türkistan” jurnalida quyidagi ma'lumot keltiradi: “Bugun Turkistonda eng muhim o'rin tutgan Turkiston gazetalarig'a ko'z yugurtirib chiqsangiz, Turkistonda kundan kunga porlamoqda bo'lgan milliy mafkuradan bolsheviklarning so'ng darajada qo'rqmoqda bo'lg'onlarini ko'rsatadigan maqolalarni uchratasiz. Bolsheviklarning Turkiston milliy mafkurasiga qarshi mafkuraviy kurash yurgiza bilmasdan “ur-yiqit”, qamash, surgun, otib o'ldirish kabi “qora kuch” bilan maydonga chiqqonlarini “Turkiston”, “Ozod Buxoro”, “Qizil O'zbekiston”, “Yangi Farg'ona”, “Sharq haqiqati”, “Ayngbaqchi qozoq”, “Pravda Vastoka”, “Sovetskaya stap” va boshqa gazetalarda op-ochiq ko'rsatadirlar”¹⁶.

Mahalliy kadrlar orasida sovet tuzumiga muxolif bo'lib, milliy haq-huquqlarni qaytarib olish uchun kurashgan yashirin siyosiy tashkilot a'zolari ko'pchilikni tashkil etgan. 1930-yilda “aksilinqilobiy tashkilotlar”ning tugatilganligiga bag'ishlangan yig'ilishda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining birinchi kotibi Akmal Ikromov shunday deydi: “Bu aksilinqilobiy tashkilotning boshliqlaridan Munavvar Qori aytadi: “Bizning maqsadimiz sho'rolar hokimiyatini O'zbekistonda yiqitish edi. Mayli sho'rolar hokimiyati yana 5–6 yil davom etsin, bu oraliqda biz o'z kuchlarimizni tayyorlaymiz, keyin esa bir harbiy to'qnashuv bo'lajak va biz ham hokimiyatni o'z qo'limizga olajakmiz...”¹⁷

Mustafó Cho'qayning “butun turk” qabilalari uchun umumiy adabiyot, umumiy platforma tuzish g'oyalari bolsheviklar tomonidan keskin tanqid qilib turildi. “Yaş Türkistan” jurnalida bitta umumiy va yuqori turkiy tilni vujudga keltirish g'oyalari targ'ib qilingan edi. Turkiston ziyolilari tomonidan mintaqa aholisi uchun

¹⁴ Sultongalievchilik va o'zbek natsional fashizmi // “Qizil O'zbekiston”.1930 yil 26 avgust.200-son.

¹⁵ Sultongalievchilik va o'zbek natsional fashizmi // “Qizil O'zbekiston”.1930 yil 27 avgust. 201-son.

¹⁶ Mustafó Cho'qay o'g'li. Mafkura maydonida kurash // “Yaş Türkistan”. 1930.№12. –B.8. Ayaz Tahir. (1–13 sayilar). 1-cild.– Istanbul, 1997.

¹⁷ Mustafó Cho'qay o'g'li. Mafkura maydonida kurash // “Yaş Türkistan”. 1930.№12. –B.12. Ayaz Tahir. (1–13 sayilar). 1-cild.– Istanbul, 1997.

tushunarli bo‘lgan yagona turkiy tilini yaratish va uning sofligini saqlash g‘oyasi bolsheviklar tomonidan Mustafo Cho‘qayning tutgan yo‘li sifatida keltirildi¹⁸.

Milliy ziyolilar va bolsheviklar o‘rtasida milliy tillarda ish yuritish va imlo masalasida ham mafkuraviy qarashlar hamda tortishuvlar yuz berdi. Turkiy tillarida gapiradigan xalqlarning orasida “umumturkiy” adabiy tilini yaratish g‘oyasi bolsheviklar tomonidan pantyurkistik g‘oya deb ataldi. Bu g‘oya sovet mafkurasida burjua millatchilarining g‘oyasi deb targ‘ib qilindi. Sovet respublikalari tuzilgandan keyin ham milliy tillarda ish yuritish va imlo masalalari ham ziyolilarimizning diqqat e‘tiborida bo‘ldi. Marksizm, leninizm g‘oyalariga qarshi bo‘lgan “o‘ziga xoslik va singarmonizm – temir qonun nazariyasi” tarafdorlari bo‘lgan ziyolilar turkiy tilining sofligini saqlab qolish yo‘lida jiddiy kurashdilar.

Bolsheviklar milliy siyosatida mavjud tuzumning kirdikorlarini fosh etgan mahalliy kadrlarni boshqaruvdan tozalash va ularni qatag‘on qilinishidagi muhim bosqich bo‘ldi. Bu paytda boshqaruv tizimida ayniqsa maorif, sud-huquq sohasida faoliyat olib borayotgan mahalliy kadrlarga keng huquq bermaslik va ularning o‘rnini yevropa millatiga mansub xodimlar bilan almashtirish ishlari olib borildi.

МУСТАФА ЧОКАЙ О ТУРКЕСТАНЕ ДЖАДИДЫ

Рахматов Мурод Гайбуллаевич – Доцент Навоийского государственного педагогического института (Узбекистан).

Аннотация: в этой статье обсуждается Туркестан Джадидат из Мустафа Чокай: взгляды Мунаввар-Кары, Салимхана Тилляханы и Тулеген-Дамуллы.

Ключевые слова: джадид, манифест, пролетариат, большевик, указы, политика, оппозиция, социализм, капитализм.

Тўйин сөздер: джадид, манифест, пролетариат, большевик, жарлықтар, саясат, оппозиция, социализм, капитализм.

Key words: jadid, manifesto, proletariat, bolshevik, decrees, politics, opposition, socialism, capitalism.

Мустафа Чокай – известный государственный и общественный деятель, последовательный борец за независимость туркестанского народа.

В VII том 12-томного сборника полных произведений Мустафы Чокай вошли его произведения, написанные в 1933 – 1934 годах. В данный том входят “Ce qu’il faut entendre par Basmachestvo”, “Басмачество”, “Пятнадцатилетие диктатуры пролетариата в Туркестане”, “Армянский вопрос”, “Краткая записка о поездке в Лондон”, “Список азербайджанских ответственных политических деятелей в эмиграции”, “Список ответственных мусаватистов, ныне находящихся в эмиграции”, “Манифесты

¹⁸ O‘zbek adabiyoti va chig‘atoychilik // “Qizil O‘zbekiston”. 1929 yil 15 may 112-son.

партии «Мусават» и азербайджанского национального центра», «Туркестан перед второй пятилеткой», «В Советской России», «Петлюровцы, Чокайы, Рамзи, Камели и др.», «В Восточном Туркестане», «Туркестанская хроника», «Жертвы национальной идеологии», «Среди туркестанской молодежи», «Кавказский вопрос», «Организация ТМБ», «Советизации китайского Туркестана», «Мунаввар-Кары», «Состав кабинета Восточного Туркестана», «В Туркестане», «Интернациональный галстук» и советские свиньи в Туркестане», «Большевистская печать» о прессе национальных республик», «Мировой экономический кризис», «Мустафа Чокай – редакции газеты «Возрождение», «Политика языка в Туркестане», «Трагедия Восточного Туркестана и ее уроки для нас», «Из результатов чистки партии в Туркестане», «Лига Наций и Советская Россия», «1917 – 1924 – 1934», «Запрещение доступа «Яш Туркестана» в Турцию», «Упразднение Среднеазиатского бюро и ЭКОСО», «Кровавый террор в Туркестане», «Али-Мардонбек Топчибаши», «Из жизни туркестанских эмигрантов в Индии (Письмо из Дели)» и другие произведения Мустафы Чокай, а также материалы журнала «Yaş Türkistan».

Статья Мустафы Чокай «Басмачество», написанная в 1933 году, посвящена сущности и причинам упадка движения за независимость в Туркестане. Статья заканчивается следующими мнениями:

«Басмачество родилось, как движение общенациональное, как борьба за национальное самоопределение, как борьба против колониаторских безобразий советской власти в Туркестане.

Если бы народ наш не восстал единым фронтом против московских колониаторов, если бы он, хотя и безоружный и голодный, не поднял борьбу за свои права, он заслужил бы презрение потомства.

Да, в басмаческом движении были ошибки, недостатки. И крупные ошибки и недостатки. Но это – следствие колониаторской политики России, лишившей нас света просвещения. В революцию мы проснулись точно после длительной тяжелой болезни с расслабленным организмом. Мы еще нетвердо стояли на ногах. Руки сжимались слабо. Мы не имели еще навыка пользоваться оружием. Да его у нас в то время и не было...

Басмачество в борьбе против советской власти потерпело неудачу. Тому были причины технического и организационно-политического характера.

Но ни ошибки и ни неудачи басмачества не должны скрыть от нашего мысленного взора того, что оно возникло как всенародное движение Туркестана в борьбе против колониаторских безобразий и за национальное самоопределение.

Слава борцам, павшим под этим знаменем!

Слава оставшимся верным этому знамени!»[1, с. 30].

Как известно, знаменитый представитель джадидского движения в Туркестане Мунаввар Кары Абдурашидханов и его 87 соратников были арестованы советским правителем в Ташкенте в ноябре 1929 года, а в апреле 1931 года тайным образом было расстреляно 15 человек во главе с

Мунавваром Кары Абдурашидхановым. Смерть Мунаввара Кары держалась в секрете не только от Узбекистана и всемирного общества, но даже от его собственной семьи. Правда об убийстве Мунаввара Кары и его соратников раскрывается зарубежом только спустя три года. Мустафо Чокай, услышав эту печальную новость, пишет в январе 1934 года статью “Мунаввар Кары”, посвященную памяти одного из его соратников. Отрывок из статьи:

«Мунаввар-Кары» убит советским правительством.

Не будем задавать вопроса – за что убили большевики Мунаввара. Они убили его потому, что он был Мунавваром, стойким и честнейшим проповедником идеи туркизма, идеи турецкой национальной государственности в Туркестане.

Мунаввар жил все время в Туркестане. Жил открыто и отказывался уезжать из Туркестана куда бы то ни было.

Человек глубочайшей духовной культуры Мунаввар был чрезвычайно активен. Он любил живое дело, он верил, что только непосредственный контакт с народом может принести ожидаемые плоды. Мунаввар отлично знал нашу страну и наш народ. Он знал, что живое каждодневно творящееся дело, как бы мало оно ни было, в условиях Туркестана много раз полезнее и плодотворнее самой непримиримой революционной агитации извне. Мунаввар больше, чем кто-либо другой из наших деятелей, знал нашу неподготовленность к активной физической борьбе с нашими поработителями. Поэтому он не призывал народ к восстанию...

Большевики многократно арестовывали Мунаввара. Производили у него обыски. На арбах увозили из его дома книги и всякого рода бумаги... Продержав некоторое время, снова его выпускали на свободу, ибо в захваченных бумагах Мунаввара не находили ничего, что могло бы дать советскому правительству повод открытому суду над ним. Мунаввар отлично знал, что следят за каждым его шагом, подслушивают каждое его слово. Поэтому он был осторожен во всем. Но он не мог и не хотел отказаться от ростков и плодов всей своей национально-революционной деятельности: он был учителем многих-многих из тех молодых туркестанцев, которые и в рядах коммунистической партии продолжали бороться за национальную свободу Туркестана. А независимый образ мысли, моральная стойкость и чистота национальных побуждений Мунаввара, точно магнит, притягивали к нему сердца всех знавших его...

В том же письме наш корреспондент сообщает о расстреле большевиками Салимхана Тилляханы и Тулеген-Дамуллы. Оба они фигуры очень заметные и игравшие значительную роль в нашем национальном движении. Салимхан, правая рука Мунаввара, один из самых популярных учителей нашего молодого поколения, горячо преданный нашему национальному идеалу. Когда сов[етское] пр[авительст]во арестовывало Мунаввара, арестовывали вместе с ними и Салимхана. Теперь вместе с Мунавваром убили и его...»[2, с. 266-269].

Мустафа Чокай во многих своих произведениях беспощадно раскрывает репрессивную политику советского режима. Например, в его

статье «Кровавый террор в Туркестане», написанной в декабре 1934 года (эта статья была впервые опубликована в 1934 году в Берлине в третьем номере журнала “Yaş Türkistan”), также отражается это состояние. Осенью 1934 года член Политического бюро ЦК РКП (б) В.В.Куйбышев, побыв в республиках Средней Азии, в частности, в Узбекской ССР, не удовлетворяется сезоном урожая хлопка, арестует тысячи людей под предлогом “паразитизма”, а также на глазах у многих лично расстреливает нескольких руководителей и бригадиров. Многие из арестованных также впоследствии расстреливаются советским режимом. Данную ситуацию Мустафа Чокай описывает следующим образом в своей статье:

«Сообщения европейских газет о кровавом терроре в Туркестане оправдались. «Правда Востока» и «Кзыл Узбекистан» в номерах от 12, 14 и 15 ноября приводят список 13 расстрелянных и множества приговоренных к тюремному заключению в Ташкентском, Самаркандском, Бухарском и Хорезмском районах. Имена расстрелянных следующие:

Абду-Захид Исмаил-оглы, 2) Шадман Ферман-оглы, 3) Махмуд Ахмед-оглы, 4) Сафар Хасан-оглы, 5) Джума-Ходжа Бокан-оглы, 6) Намаз Орак-оглы, 7) Кадыр-оглы, 8) Мемед-Расуль Мухаммед-Али-оглы, 9) Юлдаш Ишмат-оглы, 10) Саур Абдулла-оглы, 11) Джума-Нияз Таджи (Хаджи)-оглы, 12) Омар-бай Тюре-оглы и 13) Салим Науруз-оглы.

От 5 до 10 лет тюремного заключения приговорены: Козыбай Нурмухаммед-оглы, 2) Курбан Осман-оглы, 3) Хакназар Ахмед-оглы, 4) Абдуль-Халиль Исмаил-оглы, 5) Яхъя Юлдаш-оглы, 6) Джелаль-оглы, 7) Абдурахман-оглы, 8) Насыр Орак-оглы, 9) Юсуф-оглы, 10) Хаким-оглы, 11) Шады-оглы, 12) Хамра-оглы и др...

Размывается, это список еще не полон. По сообщению ташкентских газет, Верховный и окружные суды Узбекистана еще продолжают свои кровавые дела. Невозможно знать, сколько еще туркестанцев будет расстреляно и скольких из них ждет советская тюрьма.

Из приведенного списка видно, что жертвами большевистского террора пали одни только туркестанцы: среди расстрелянных и приговоренных к тюремному заключению нет ни одного русского или вообще нетуркестанского имени»[3, с. 435].

В VIII том 12-томного сборника полных произведений Мустафы Чокай вошли его произведения, написанные в 1935 году. В данный том входят «На Родине», «Неудавшаяся попытка переворота», «В Туркестане», «Юсуф Акчора-оглы», «Гнездо кулаков-колонизаторов», «Национальный вопрос в Советском Союзе», «Русское миссионерство», «Протест Туркестана, Кавказа и Украины», «В Восточном Туркестане», «XVIII-летие Советской власти», «Туркестан под властью Советов (К характеристики диктатуры пролетариата)» Изданием «Яш Туркестан». Париж, 1935[4, с. 148], «К межнациональным отношениям в Туркестане» и другие произведения Мустафы Чокай, а также статьи, объявленные в журнале “Yaş Türkistan”.

В данный том полностью входит статья Мустафы Чокай «Туркестан под властью Советов (К характеристике диктатуры пролетариата)», состоящая из

двух частей и изданная в 1935 году в Париже на русском языке. Данное произведение является по объему достаточно большим и состоит из многозначимого введения автора, из предисловия Пьера Реноделя, написанного для французского издания на русском и французском языках, из первой части (она сама состоит из 14 частей), заключения, из второй части, состоящей из приложения (различные рецензии из французской прессы и материалы, взятые из советской прессы).

В многозначимом предисловии данной книги, написанном Пьером Реноделем для французского издания книги, он приводит важные факты о детеляльности Мустафы Чокай, а также так высоко оценивает это произведение:

«Я имел честь встретиться с Мустафой Чокаевым, автором этой брошюры, в Тифлисе во время моей поездки в Грузию в 1920 году.

Тогда господин Чокаев с волнением рассказывал о событиях, происходящих на его родине. Он говорил об этом как самый знающий человек в своей стране, полностью осознающий ситуацию, его комментарии были здравыми и глубокими.

Г-н Чокаев говорил с нами не как социалист, а как демократ, который мог бы полностью осуществить большевистский переворот Русской революции, если бы его стране была предоставлена свобода и свобода...

В этой брошюре г-н Чокаев нарисовал ужасную картину кровопролития, угнетения и вторжения.

Написание этой брошюры было мотивировано отчетами французских большевиков о поездках в Среднюю Азию за счет московского правительства.

Господин Чокаев и его друзья не хотели оставлять эту историю без ответа. Конечно, те, кто говорил о фантастическом развитии «потёмкинских деревень», думают, что автор брошюры порочит беспристрастность советского Туркестана, окрашивая его в черный цвет.

К счастью, вопреки этим утверждениям, г-н Чокаев использует самые удобные и надежные методы. Он не навязывает читателю своих личных наблюдений и мнений. Для этого он использует сами большевистские документы.

Рассказывая историю о грабеже и изгнании народов Туркестана, он опирается на доводы Турора Рискулова и Сорокина. Эти господа – люди, сыгравшие большую роль в жизни Туркестана. Первый — бывший председатель ЦИК Туркестана, ныне депутат Совета Народных Комиссаров РСФСР, его книга издана в Уздавнашре, столице Узбекистана. Второй — бывший заместитель председателя Совнаркома Туркестана.

Взяв выдержки из большевистской газеты «Правда Востока» в Ташкенте и журнала «Большевик за партию», среди других публикаций, г-н Чокаев показывает, как российская империалистическая и националистическая колонизация увековечивается в Туркестане.

Эта брошюра свидетельствует, что тысячи и тысячи туркестанцев стали жертвами авторитарного режима; эта брошюра свидетельствует, что

всей страной правит невежество, в этом смысле, как признаются сами некоторые большевики, так называемое учение марксизма-ленинизма есть лишь мираж; эта брошюра свидетельствует, что под видом аграрной революции сельское хозяйство готовится к принудительной групповой эксплуатации и что все хозяйство предназначено только для обмана и поборов, - все это отражено в большевистских документах» [5, № 14].

Мустафа Чокай в своем произведении, показав поступки большевиков с помощью их же слов, приходит к такому выводу: «Вот весь образ Советской власти в Туркестане. Эта власть, установившаяся в нашей стране, основана на грязной большевистской лжи, пропитанной кровью туркестанских рабочих.

Он был построен на трупах бедняков Туркестана, женщин и детей Туркестана. Вспомним упомянутые выше высказывания бывшего председателя Совнаркома Сорокина, заместителя председателя Совнаркома РСФСР Т. Рискулова. Эти люди свободны от подозрений в национализме, их признания печатаются не на страницах буржуазных газет, а в партийной печати, которая считается стопроцентно советской.

Не думайте, что Советская власть наказала варваров, несших прямую и прямую ответственность за гибель сотен тысяч голодающих в Туркестане, наоборот, хотя и не все из них были переброшены из внутренних губерний России для укрепления партии. порядке, все они закончились по-разному. Виновные, организовавшие голод, до сих пор сидят на ответственных постах «национальных республик» в Туркестане» [6, № 15].

Пьер Ренодель, написавший предисловие для французского издания данного произведения в 1928 году, следующим образом высоко оценивает Мустафу Чокай и его книгу:

«Мустафа Чокай, автор этой брошюры, вспомнил, что я имел приятный случай встретить его в 1920 году в Тифлисе во время путешествия в Грузию, которого большевики не могут простить Социалистическому Интернационалу.

Уже в то время г-н Чокай с волнением рассказывал мне о том, что происходит в его стране. Он говорил об этом со знанием дела и полным пониманием обстановки, так как он принадлежит к самым культурным людям своей страны.

Г-н Чокай говорил с нами не как социалист, но как демократ, который, несомненно, приветствовал бы большевистский переворот в Русской революции, если бы этот переворот дал его стране демократию и свободу...

Г-н Чокай рисует нам в этой брошюре страшную картину крови, угнетений, и невежества.

Поводом для ее написания послужил доклад французской большевистско-коммунистической делегации, путешествовавшей по Средней Азии за счет московского правительства.

Г-н Чокай и его друзья не пожелали оставить этот рассказ без ответа.

Конечно, те, кто делает ныне фантастические заявления по поводу показанных им «потемкинских деревень» будут жаловаться, что автор

брошюры, разоблачая красоты советской власти в Туркестане, клеветает на их добросовестность.

К несчастью для них, г-н Чокай пользуется самым лучшим, самым надежным методом. Не при помощи собственных наблюдений и размышлений он убеждает читателя. Он делает это при помощи большевистских же документов.

Когда он рассказывает, что население Туркестана ограблено и порабощено во всех отношениях, он ссылается на тексты Турара Рыскулова и Сорокина. Эти господа сыграли важнейшую роль в жизни Туркестана. Первый, бывший председатель ЦИК Туркестана, является теперь товарищем председателя Совнаркома РСФСР, а книга его издана Госиздатом в Ташкенте, столице Узбекистана. Второй, Сорокин, является бывшим председателем Туркестанского Совнаркома.

На основании цитат из «Правды Востока», большевистской газеты в Ташкенте, большевистского журнала «За Партию» и др. г-н Чокай показывает, как применяются в Туркестане методы настоящей русской империалистической и националистической колонизации.

Свидетельство о том, что сотни и сотни тысяч туркестанцев пали жертвою режима (вымерли); доказательство, что местная администрация в громадном большинстве заполнена русскими и в очень ничтожном проценте туземцами; свидетельство, что в известном смысле правит страной невежество и так называемый марксистский ленинизм, является только фасадом – фарсом, как большинство большевистских утверждений; что под ширмой аграрной революции производится коллективная и принудительная эксплуатация культуры (хлопок), в которой метрополия нуждается для обмена и вывоза и внутреннего потребления – все это основано на большевистских текстах»[7, с. 300-301].

Мустафа Чокай на каждой странице своего произведения раскрывает политику большевиков и советского режима против народа их же собственными мнениями. В особенности, как пишет Мустафа Чокай:

«Такова советская власть в Туркестане у самых своих истоков. Грязь большевистской лжи, замешанная кровью туркестанской бедноты – вот что лежит в основе той власти, которая утвердилась в нашей стране.

Она утвердилась на трупах туркестанской бедноты, на трупах туркестанских женщин и детей. Вспомните приведенные выше свидетельства бывшего председателя Совнаркома Туркестана Сорокина и нынешнего заместителя председателя Совнаркома РСФСР Турара Рыскулова. Эти люди выше подозрений в национализме, и их слова записаны не на столбцах буржуазных газет, а на страницах стопроцентной советской партийной прессы.

Советская власть не только не подвергла наказанию прямых и злостных виновников гибели миллионов туркестанской туземной бедноты, а наоборот, даже не все они были «переведены в порядке партийной дисциплины» во внутренние губернии России. Еще до сих пор в «национальных республиках» Туркестана сидят и занимают ответственные посты люди, виновные в организации голода»[8, с. 315].

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Мустафа Шоқай. Басмачество // Мустафа Шоқай. Шығырмаларының толық жинағы. 12 томдық. Том VII. 1933 – 1934. – Б. 30.
2. *Мустафа Шоқай*. Мунаввар-Кары... Том VII. 1933 – 1934. – Б. 266 – 267, 267 – 268, 269.
3. *Мустафа Шұқай*. Кровавый террор в Туркестане... Том VII. 1933 – 1934. – Б. 435.
4. *Мустафа Чокай-оглы*. Туркестан под властью Советов (К характеристике диктатуры пролетариата). – Париж: «Яш Туркестан», 1935. – 148 стр.
5. *Мустафо Чўқай*. Туркистон Шўролар ҳокимияти даврида // “Эрк” (Тошкент), – № 14, 1990 йил 28 август.
6. *Мустафо Чўқай*. Туркистон Шўролар ҳокимияти даврида // “Эрк”, – № 15, 1990 йил сентябрь.
7. *Мустафа Шоқай-оглы*. Туркестан под властью Советов (К характеристике диктатуры пролетариата) // *Мустафа Шоқай*. Шығырмаларының толық жинағы. 12 томдық. Том VIII. 1935. – Б. 300 – 301.
8. *Мустафа Чокай-оглы*. Туркестан под властью Советов... Том VIII. 1935. – Б. 315.

KAZAKISTAN DIŞ POLİTİKASI ÖNCELİKLERİ ÇERÇEVESİNDE TÜRK-KAZAK İLİŞKİLERİNİN ANALİZİ: ÖZAL, DEMİREL, SEZER DÖNEMLERİ ÖRNEĞİ

Базарбаев Қанат Қалдыбекұлы - PhD, доцент. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Амирбек Айдарбек Ануарбекулы - PhD, доцент. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Аңдатпа: Мақалада Қазақстан Республикасының сыртқы саяси басымдықтары аясында 1990-шы жылдардағы және 2000-шы жылдардың басындағы Қазақстан-Түркия қатынастары зерттелген. Қазақстан Республикасының сыртқы саяси басымдықтары «Сыртқы саясат концепциясы» және көрқырлы саясат аясында талданып, Түркиямен қатынастарындағы ерекшеліктер Т.Өзал, С.Демирель және А.Н.Сезердің елімізге ұстанған саясаты шеңберінде зерттелді. Бұл зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырды (Грант № AP19676634).

Кілт сөздер: Сыртқы саясат концепциясы, Түркітілдес елдер, Т.Өзал, С.Демирель, А.Н.Сезер, Түркия, Ресей.

Аннотация: В статье анализируются казахстанско-турецкие отношения в 1990-х и начале 2000-х годов в рамках внешнеполитических приоритетов Республики Казахстан. Внешнеполитические приоритеты Республики

Казахстан были проанализированы в рамках «Концепции внешней политики» и многовекторной политики. Основные этапы и ее особенности в отношениях с Турцией изучены в рамках политики Т. Озала, С. Демиреля и А.Н. Сезера. Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP19676634).

Ключевые слова: Концепция внешней политики, тюркоязычные страны, Т. Озал, С. Демирель, А. Н. Сезер, Турция, Россия.

Abstract: The article analyzes the Kazakh-Turkish relations in the 1990s and early 2000s within the framework of the foreign policy priorities of the Republic of Kazakhstan. The foreign policy priorities of the Republic of Kazakhstan were analyzed within the framework of the "Concept of Foreign Policy" and multi-vector policy. The main stages and its features in relations with Turkey were researched within the framework of the policy of T. Ozal, S. Demirel and A.N. Sezer. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19676634).

Keywords: Foreign Policy Concept, Turkic Speaking Countries, T. Ozal, S. Demirel, A.N. Sezer, Türkiye, Russia.

Kazakistan siyasal elitleri bağımsızlığını kazanan ülkenin rekabet ve mücadelelerle dolu uluslararası arenada hayatta kalmasını "herkesle dostluk prensibine dayalı çok yönlü dış politikaya" dayandırmışlardı. Burada "herkesle" teriminin kasıt özel olarak Kazakistan'da, genel olarak Orta Asya'da hayati çıkarları olan güçlü devletlerdir. Dolayısıyla Kazak siyasal eliti devletin bağımsızlığını bölgesel ve küresel ölçekte etkinliğe sahip devletlerin hem ülkede hemde bölgedeki çıkarlarını dengeleyebilmekle korunabileceğini varsaymışlardır. Bu mantıkla Kazak dış politikasının temelleri atıldı ve günümüze kadar bu yönde edinilen tecrübeler çerçevesinde aynı dış politika devam etmektedir. Ancak Kazak analizcileri ile köşe yazarlarının ülkenin dış politikasına yönelik yorumları incelendiği zaman, Kazak dış politikasının şu aşağıdaki halka merkezlerine (bölgelerine) bağlı olarak önceliklerinin belirlendiği ifade edebiliriz [1]:

birinci halka, kuzey komşusu olan RF ile her yönde dostça ilişkileri geliştirmek ve RF'yi ciddi endişelere, tedirginliğe sürüklemeyecek dış politika takip etmektir;

ikinci halka, doğu komşusu olan ÇHC ile dostça ilişkileri geliştirmek ve ülkenin Asya-Pasifik bölgesine çıkışını sağlamaktır;

üçüncü halka, ABD ile siyasi, ekonomik-ticari ilişkilerin istikrarlı seyrini sağlamak ve iki bölgesel etkin komşu ile ABD isteklerini devletin çıkarları ile güvenliğiyle bağdaştırarak ve hassas dengelere dikkat ederek yerine getirmektir;

üçüncü halkaya, 4 Orta Asya ülkesine ek olarak Türkiye, İran, Pakistan, Afganistan ve Azerbaycan ülkeleri dahil edilmektedir. Bu ülkeler devletin siyasal elitleri tarafından daha çok dünyaya açılma ve yeraltı kaynaklarını dünya

pazarlarına ulařtırmak için boru hatlarını çeřitlendirebilme bağlamında önemli olarak algılanmaktadır;

beřinci halkaya ise AB ülkeleri ile Japonya dahil edilmektedir. Bu ülkelerle iliřkilerin geliřimi ülkede açık toplumu kurmak, dünya ekonomik sistemine daha fazla kenetlenmenin yolu olarak algılanmaktadır.

Böylece Kazakistan dıř politika önceliklerinin ifade edilen halkaya göre belirlendiđini belirtebiliriz. Nitekim Devlet başkanı N.Nazarbayev'in her yıl yapılan halka sesleniř konuşmaları dikkatli incelendiđi zaman, ülke açısından dıř devletlerin önemi ifade edilen halkaya göre sıralandıđını gözlemlemek mümkündür. Bu kapsamda devletin güvenlik ve dıř politikasının belirlenmesinde etkili olan Kazak siyasal elitin mantıđındaki dıř siyasetin öncelikleri gözönünde bulundurularak, Kazak-Türk iliřkilerini řu ařađıdaki dönemler çerçevesinde analiz edilebilir:

Turgut Özal dönemi (1991-1993): Bu dönemin temel özelliđi iki ülke arasındaki siyasi/ekonomik/kültürel iliřkilerinin temellerinin atılmasıdır. Kazak analizcilerine göre bu dönemde Kazakistan açısından Türkiye'nin önemi daha çok "lâik devlet modeli" olma bağlamında ve Batı/ABD ile iliřkileri kurmada köprü rolünü üstlenmesi konusunda arz ettiđini dile getirirler. Rus analizcileri ise bu dönemi Türkiye'nin Türk Dünyasında başat rolü oynayarak, Rus yakın çevresindeki çıkarlarını zedelediđi řeklinde yorumlamıřlardır [2]. Türk analizcileri ise bu yılları iyimserlik dönemi olarak nitelendirmiřlerdir ve karar alıcılarını bölgedeki gerçekleri gözardı eden dıř politika izlemekle eleřtirmiřlerdir [3].

Ancak bu dönemde daha yeni bađımsızlıđını kazanan Kazakistan'ın ayakta dik durarak, güçlenmesi için yardım elini uzatan ilk ülke Türkiye olmuřtur. Nitekim ülkenin bađımsızlıđını ilk tanıyan devlet Türkiye'dir, ülkenin uluslararası örgütlere entegre olmasını sađlayan Türkiye'dir, ülkenin Batı devletleri ile diplomatik iliřkilerin geliřiminde önemli rol oynayan Türkiye'dir, ülkeye ilk yatırımı yapan, ilk telekomünikasyon bađlantıyı kuran, iletiřim ađlarının geliřimini sađlayan Türkiye'dir. Kısacası Kazakistan'ın bađımsızlıđını kazandıktan sonra dünyaya gözlerini açtıran ve uluslararası arenada bađımsız ülke olarak adım adım yürümesini sađlayan, ülkeye nefes alma kadar deđerli olan yatırımları, ekonomik yardımları ilk gerçekleřtiren devlet Türkiye'dir (Turgut Özal'dır). Dolayısıyla bu dönemi (Turgut Özal dönemini) Türkiye'nin Türk dünyasına yönelik dıř politikasının aktif seyir izlediđi řeklinde yorumlanabilir [4].

Süleyman Demirel dönemi (1993-2000): Bu dönemi ise Kazak analizcileri Rusların bölgeye adım adım geri dönmeye bařladıđını, ancak buna rađmen N.Nazarbayev'in çok taraflı dıř politikayı Rusları fazla endiřelendirmeden ustalıkla uygulayabildiđini, böylece Kazak-Türk iliřkilerinin özellikle ekonomik ve kültürel yönde geliřerek devam ettiđini yazarlar. Rus analizcileri ise RF'nın "Primakov Doktrini" ile yakın çevre alanına geri döndüđünü ve Orta Asya ülkelerinin Türkiye ile iliřkilerini devam ettirme hususunda ülkesindeki "Rus faktörünü" gözönünde bulundurarak yaptıđını, kısacası bölge devletlerinin dıř devletlerle iliřkilerinde Rusya'nın etkisinin yeniden canlanmaya bařladıđını dile getirirler [5]. Türk analizcileri ise bu dönemi her iki tarafın iliřkilerdeki sınırlarının bilincine varıldıđını ve řu ařađıdaki faktörlerin iliřkilerin geliřimine

olumsuz yansıdığını beyan ederler [6]:

- Rus mevcudiyeti: Kazakistan'da kalifiye memurların büyük çoğunluğu hâlâ Ruslardı, kazak yöneticileri onların ekonomik kriz döneminde (1990'lı yıllar) ülkeden göç etmesini istemiyorlardı ve RF ülkeyi kendi himayesi altında görmeye devam etmiştir, ülke içinde Ruslarla işbirliği yapmak isteyen kişiler ve gruplar çoğunlukta idi;

- Rusya'ya iktisadi bağımlılık: bu dönemde Kazakistan ekonomisi hâlâ büyük ölçüde Rusya'ya bağımlıydı ve ek olarak 1996 yılında Kazakistan Rusya ile "Gümrük Birliğini" imzalamıştı. Tüm bunlar ülkenin dış devletlerle daha etkin dış ticaret geliştirmesi önünde engeldi, bir anlamda devletin elini-kolunu bağlıyordu. Örneğin o dönemde Kazakistan'ın Rusya'ya olan ihracatı, toplamın 50%, ithalatı ise 59% teşkil ediyordu;

- Türk Dünyası devletlerinin kendi aralarındaki çıkar çatışmaları: herşeyden önce Türk Dünyası devletleri güvenlik, siyasi, ekonomik ilişkileri geliştirme hususunda birbirlerinden farklı bakış açısına sahiptirler. Örneğin Türk Cumhuriyetleri RF ile olan ilişkilerini yürütme konusunda farklı bakış açılarına sahiptir. Azerbaycan RF'nın Dağlık Karabağ sorununu çözmede fiilen bir şey yapmadığını dile getirerek, Rus ordularını sınırlarının dışında tutmayı denemiştir. Kazakistan ise RF ile daha yakın işbirliğini geliştirme yönünü seçmiştir. Özbekistan en kalabalık nüfusa sahip olması nedeniyle, kendini Orta Asya'nın doğal lideri olarak görmektedir, ancak diğer bölge ülkeleri bu iddiayı kabule yanaşmamaktadır vs. gibi.

Genel olarak bu dönemde RF'nın 1993'de canlandırmaya başladığı "yakın çevre politikasının" kabul edilmesi, 1992'de BDT bünyesinde "Kolektif güvenlik anlaşmasının" imzalanması, 1996'da RF ile yapılan Gümrük Birliği, 1996'dan itibaren RF'nın dış politikasında "Primakov doktrininin" ağırlığının hissedilmeye başlanması Kazak-Türk ilişkilerinin gelişimini olumsuz etkilemiştir.

Ahmet Necdet Sezer dönemi (2000-2007): Kazak analizcileri bu dönemi iki ülke arasındaki askeri ve ekonomik ilişkilerin ivme kazandığı dönem olarak nitelendirmektedirler, ayrıca RF ile TC arasında o ana kadar görülmediği bir yakınlığın yaşandığını dile getirirler. Rus analizciler ise bu dönem zarfında RF-Türk ilişkilerinin istikrarlı seyir izlediğini beyan ederler. Türk analizcileri ise bu dönemi Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinden daha çok TC-RF ilişkileri açısından daha elverişli dönem olarak yorumlamaktadırlar [7]. Nitekim TC-RF ikili işbirliğinden çok yönlü ortaklığa geçişi öngören *Avrasya İşbirliği Eylem Planı*'nın imzalanması buna bir örnektir.

Genel olarak bu dönemde TC Türk Cumhuriyetlerle ilişkilerinde RF ile olan ilişkilerini zedelemeyen devam ettirmeyi yeğlemiştir. Bu kapsamda 11 Eylül 2001 olaylarından sonra iki ülke arasındaki ilişkiler terörle mücadele konusunda askeri bağlamda gelişmiştir ve ekonomik ticari ilişkiler ivme kazanmıştır. Nitekim 2007 yılında Kazak-Türk ekonomik-ticari ilişkilerin oranı 1 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır.

Кullanılan kaynakлар:

Laumulin Murat, "Sentralnaya Asia v zarubejnoi politologi i mirovoi geopolitike" (Dünya jeopolitiği ve yabancı siyaset biliminde Orta Asya), Cilt:V, Almatı, KİSİ yayınları, 2009, s. 354-360

Çen Kun Fu, "Geopolitika Kazakhstana: mejdu projlim i buduşim" (Kazakistan jeopolitiği: geçmiş ve gelecek arasında), Almatı, Jeti jargı yayınları, 2011, s. 232-240

Efe Çaman, Kafkasya ve Orta Asya'da alternatif ile uyum arası Türk bölgesel politikası: Kafkasya ve Orta Asya'da Türkiye, Avrasya'nın değişen jeopolitiği "Yeni Büyük Oyun", der. Mehmet Seyfettin Erol, Ankara, Barış platin yayınları, s. 281-288

Gül Turan, İlter Turan, "Türkiye'nin diğer Türk cumhuriyetleriyle ilişkileri", Türk dış politikasının analizi, der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Der yayınları, 2004, s. 760-764

Tretyakov Vitalii, "Çto delat? Turetski marş i interesı Rossii, Çast 2" (Ne yapılmalı? Türk marşı ve Rusya'nın çıkarları, 2 Bölüm), 21.11.2011, <http://www.tvkultura.ru/issue.html?id=115202> (Son erişim 19.10.2024)

Gül Turan, İlter Turan, "Türkiye'nin diğer Türk cumhuriyetleriyle ilişkileri", Türk dış politikasının analizi, der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Der yayınları, 2004, s. 765-766

İlyas Kamalov, Komşuluktan stratejik işbirliğine: Türk-Rus ilişkileri, Avrasya'nın değişen jeopolitiği "Yeni Büyük Oyun", der. Mehmet Seyfettin Erol, Ankara, Barış platin yayınları, s. 247-272

СЫРТҚЫ САЯСАТТЫ REALPOLITİK ТҮРҒЫСЫНАН ТАЛДАУ: РЕСЕЙ МЫСАЛЫ

ANALYSIS OF FOREIGN POLICY FROM THE POINT OF VIEW OF REALPOLITIK

Амирбек Айдарбек Ануарбекулы - PhD, доцент. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Серікбай Айдана Арыстанбекқызы - Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

Аңдатпа: Мақалада мемлекеттердің сыртқы саясаттары реалистік және неореалистік теориялар тұрғысынан талданған. Г.Моргентау және К.Уолтц атты ғалымдардың идеялары негізінде күшейген реалистік және неореалистік теориялар кейінгі жас теоретик буындардың ғылыми идеяларына негіздеме болған. Қазіргі таңда Ресейдің сыртқы саясатын реалистік теория тұрғысынан талдау аса маңызды. Сондықтан реалистік парадигма маңызды орынға иеленеді.

Кілт сөздер: Сыртқы саясат, Реализм, Г.Моргентау, К.Уолц, құрылым, қауіпсіздік.

Аннотация: В статье анализируется внешняя политика государств с точки зрения реалистической и неореалистической теорий. Реалистические и неореалистические теории, укрепившиеся на основе идей учёных Г. Моргентау и К. Вальца, легли в основу научных идей следующего поколения молодых теоретиков. В настоящее время очень важно анализировать внешнюю политику России с точки зрения реалистической теории. Поэтому реалистическая парадигма занимает важное место.

Ключевые слова: Внешняя политика, реализм, Г.Моргентау, К.Уолц, структура, безопасность.

Abstract: The article analyzes the foreign policy of states from the point of view of realist and neorealist theories. Realist and neo-realist theories, strengthened on the basis of the ideas of scientists G. Morgenthau and K. Waltz, formed the basis of scientific ideas of the next generation of young theorists. Nowadays it is very important to analyze Russia's foreign policy from the point of view of realist theory. Therefore, the realist paradigm occupies an important place.

Keywords: Foreign policy, realism, G. Morgenthau, K. Waltz, structure, security.

The definition and implementation of foreign policy plays an important role in international politics. It can be noted that an important part of research in this area is based on the assumption that states are not the only, but the most important subject of international politics. In particular, we can say that studies aimed at explaining the concept of foreign policy and analyzing the foreign policy environment mainly reflect the state perspective [1]. However, we note that some criticism of this statistical tendency is deeply rooted in the source. One of the most prominent examples of criticism in this sense comes from James Rosenau. In his book *Revising Preliminary Theory: World Politics in the Age of Interdependence*, Rosenau concluded that while states are still the most important dominant players in international politics, non-state actors should also be valued in international politics. These definitions, given the period in which the book was written, started a tradition of valuing non-state actors in international politics and foreign policy analysis [2].

In order to answer the question of what foreign policy is in international relations, it is necessary first of all to define the place of foreign policy in the international structure. In international relations, which traditionally consists of two main substructures: international politics and foreign policy, international politics studies the structure and processes of the international system from a holistic point of view and focuses on the mechanism of the international system, while foreign policy focuses on about the mechanism of the international system, mainly about the main actors of the international system in relation to the states that are [3]. In this context, foreign policy is taken as the internal domain of international relations, which is aimed at the external behavior of states and official state bodies that create and implement such behavior, and the behavior of their

legal representatives. Thus, foreign policy based on the behavior of states in the international system is defined as a set of policies and behavior of authorized bodies and representatives in relation to states [4].

What is foreign policy or the general definition of the concept of foreign policy has received different definitions depending on the authors. The sources clearly define the concept of foreign policy, which is often confused with international politics, international relations and political concepts and sometimes used instead of these concepts because it is at the intersection of realism. Marxism, liberalism, constructivism, and various other disciplines. could not be defined. While these and other academic disciplines do not provide us with a complete understanding of the definition of foreign policy, they tend to provide a satisfactory understanding of the definition and scope of the field.

Some scholars define foreign policy as the goals, actions, and methods used by a state to achieve its national interests beyond its borders. Another foreign policy writer defines foreign policy as the assumptions, strategies, and directions resulting from the process, as well as the process itself. According to Charles Herman, one of the leading representatives of the behaviorist school, foreign policy is the official actions of a government to influence the behavior of international actors, independent of the domestic policies of a country's rulers or their representatives. Another author, George Modelski, defines foreign policy as a system of activities designed by society to change the behavior of other states and adapt their activities to the international environment. According to Modelski, foreign policy should also show that states are trying to change and modify the behavior of other states. According to Russe and Starr, who saw the result of foreign policy of states in relation to the world system, foreign policy is the main element that fills the international system.

According to Joseph Frankel, foreign policy consists of decisions and actions that affect the important relationship between one state and another. Frankel points out that foreign policy includes a series of actions against other states internally and externally, and in these actions states pursue policies to protect and develop their national interests. Padelford and Lincoln in *The Dynamics of International Politics* formulate the definition of foreign policy as follows: A state's foreign policy is the totality of its relations with the external environment and the set of actions designed to achieve and protect its interests and purpose. As a final example, Deborah Gerner defines foreign policy as the interests, statements and actions of international actors in relation to the outside world [5].

We can further increase the number and examples of these or similar definitions to explain the concept of foreign policy. Although these examples are not exhaustive in explaining the definition of foreign policy, in general they can give us a satisfactory idea of the scope and definition of the concept. Finally, we conclude the conceptual definitions section by noting three different concepts of foreign policy proposed by James Rosenau. Rosenau describes foreign policy as three different approaches to foreign policy: foreign policy is a set of orientations, foreign policy is a set of responsibilities and action plans, and finally, foreign policy is behavior. As can be seen from all these and other examples given above,

when considering the general and inclusive characterization of concepts related to foreign policy and foreign policy analysis, it can be seen that the concept has become eclectic.

As Snyder succinctly notes, realism or the attempt by classical realism to develop an unprecedented general theory of the sources of international politics appeared in Hans Morgenthau's *Politics Among Nations*. Edward Hallett Carr, through his writings after World War II, clearly demonstrated the place of classical realism in the international political literature of the period. According to Carr, political realism is based on the analysis of facts and their causes. Kenneth Waltz is the most influential representative of neorealism or neorealism, especially its structural-systemic interpretation. The author comprehensively outlined his thoughts on neorealism in his work "Theory of International Politics" and emphasized that not only military power, but also economic and technological capabilities are determinants of the foreign policy of states. The main features of these authors' views on the realist approach can be summarized as follows. Although material goods are not closed to cooperation and correspond to mutual interests, competition continues as a network of relations.

Neorealists who believe that the international system is anarchic believe that in this anarchic system, states struggle for their existence. Neorealists conceptualize state domination of foreign policy as autonomous domination predetermined by states. Thus, the assumption that states are seen as the primary actors in international politics forms the basis of neorealist analysis. The system structure defined by the international system consists of three characteristics: 1) the principle of organization of the system: anarchy, 2) the nature of the system structures: sovereign states, and 3) the distribution of states' capabilities across the system. structures. According to the neorealist view, anarchy is the principle of regulation of the international system, and hierarchy is the principle of order of the domestic political structure.

According to K. Waltz, in the anarchic environment of international politics, states must struggle to ensure their national security because there is no higher power that can solve state security problems. States should avoid cooperation that creates interdependence and where one party benefits relatively more than the other. In such cases, states are bound by the principle of self-reliance. What is the place of foreign policy in neorealism and how can neorealism explain foreign policy? Neorealists say that a state's foreign policy behavior is its weight and role in the international system, depending on its position of power, which is described as its independent variable. Therefore, according to neorealists, the variables of states' foreign policy behavior are not determined by internal factors, but external dynamics are always determinant.

References

1. Rose, G. (1998). Neoclassical realism and theories of foreign policy, *World Politics*, 51 (1), p. 144-172
2. Ozdag, U. (2011). *The second single-party period: the soft hegemon party project* (Second edition). Ankara: Crypto Publications, p. 99-191

3. Brzezinski, Z. (2005). The great chessboard: America's global supremacy and its geostrategic necessities, (trans. Y. Türedi), Istanbul: İnkilâp Publications. (The original was published in 1999), p. 43

4. Romanova, T. (30 June 2012). O Neoklassicheskom realizme i sovremennoi Rossii (About Neoclassical realism and present-day Russia), <http://www.globalaffairs.ru/number/O-neoklassicheskom-realizme-i-sovremennoi-Rossii-15590>

5. Sander, O. (1998). Turkey's foreign policy (First edition). Ankara: Imge Bookstore Publications, p. 119

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КОНФЛИКТТЕРДІ ТАЛДАУ: БЕЙБІТ ЖОЛ АРҚЫЛЫ ШЕШУ ТӘСІЛДЕРІНЕ МЫСАЛДАР

ETHNIC CONFLICT: THEORETICAL APPROACH

Амирбек Айдарбек Ануарбекулы - PhD, доцент. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан;

Керімбек Бақытжан Сағынбекұлы - Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

Аңдатпа: Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін мемлекеттер арасындағы ірі соғыстардың саны азайған болатын. Бірақ осыған қарамастан, ұлттық мемлекеттер ішіндегі соғыстар, азаматтық соғыстар, бір мемлекеттің ішіндегі этникалық негіздегі соғыстар көбейген болатын. Кейбір елдердегі зорлық-зомбылыққа негізделген этникалық қақтығыстар қауіпсіздікке тікелей әсер етуде, көптеген адамдардың тағдырына кері әсерін тигізуде және ұзақ уақытқа созылып қоғам өмірінде күрделі мәселелердің көбеюіне әкеліп соқтырады. Бұл мақалада этникалық қақтығыстар теориялық тұрғыдан талданды.

Кілт сөздер: Конфликт, этникалық топ, мемлекет, экономика, мәдениет, қауіпсіздік.

Аннотация: После Второй мировой войны в мире редко происходили крупные войны между государствами. Особенно были войны внутри национальных государств, гражданские войны, войны на этнической почве внутри одного государства и т.д. Опасность ожесточенных этнических конфликтов внутри разных стран заключается в том, что они уносят большое количество жертв, иногда длятся долго, а также вызывают серьезный раскол в обществе, длящийся десятилетиями. В статье анализируется этнический конфликт на теоретическом уровне.

Ключевые слова: Конфликт, этническая группа, государство, экономика, культура, безопасность..

Abstract: After the Second World War, there have rarely been major wars between states in the world. Especially there have been wars within nation-states, civil wars, ethnic wars within a single state, etc. The danger of violent ethnic

conflicts within different countries is that they claim a large number of casualties, sometimes last for a long time, and cause serious division in society lasting for decades. The article analyses ethnic conflict at the theoretical level.

Keywords: Conflict, ethnic group, state, economy, culture, security.

The notion of ethnicity appears in the literature as a flexible structure that can be defined by many different criteria. In addition to being used to express communities that are connected in terms of tribe and lineage, whose cultural characteristics, languages and customs are the same, the content and meanings of ethnic identities vary. When considered in this context, economic and political conditions differ according to cultures, as well as the individual's perception and behavior. In addition, there is no generally accepted definition of the characteristics of ethnic groups. However, some groups have emphasized that what is essential is a common lineage, emphasizing the special or subjective characteristics of ethnic groups [1]. In order for a group to be defined as an ethnic group, the existence of a name, historical memories transmitted through the belief in common ancestry, common culture, common ethnicity and attachment to the land on which they live or do not live are shown as the main criteria [2].

Demands for political borders are also an important factor in the emergence of an ethnic group as a nation. It is generally accepted that it is nation-building that gives an ethnic group a political direction in all its aspects. In addition, the politicisation of ethnic groups brings along some problems. In today's world, countries or states harbour more than one ethnic group together. When taken into consideration, the scope of the problem becomes clearer. Analysed in this context When ethnic nationalism is considered in the political sense for multinational countries or states can pose a serious threat to stability.

The notion of ethnic conflict is a form of conflict in which at least one of the parties to the conflict defines itself in ethnic terms (such as origin, language, religion, race and various cultural elements) and the conflict develops through distinctions based on ethnic identity. When the political and ethnic conflicts in today's world are analysed, language and religion are usually at the forefront as a criterion of ethnicity. This situation appears as a triggering factor for conflict. In this direction, different personality and ethnic identity consciousness emerges based on language and religious differences. Failure to meet the social needs of Maslow's hierarchy of needs such as acceptance, belonging, being valued/respected can also be seen as not being able to express ethnic identity. These deficiencies may cause negative feelings and thoughts in the lives and minds of individuals [3].

Although ethnic conflicts are generally related to human rights, justice and socio-economic problems, the results of the necessary examinations and research show that these conflicts arise on an ethnic basis. Therefore, ethnic conflict represents the manifestation of conflict, not the causes of conflict. The problem of loyalty is one of the most effective reasons for the emergence of conflict between the state and ethnic groups, which is at the root of ethnic conflicts. An ethnic group within a state can lead to this situation by becoming politicised. People generally

express a primary loyalty to the ethnic or national group or community to which they belong. Therefore, loyalty in the ethnic sense is crucial for the formation of the nation-state, It is an important factor in strengthening, weakening or destroying [4].

Blood ties play an active role in the formation of ethnic identity or belonging. However, it is not an absolute criterion or factor. In addition, ethnic belonging, psychological and a matter of emotional bonding, and this bonding centres on different criteria at the individual level. subjective.

According to Ertan Efeğil, the causes of intra-state conflicts can be categorised under four main headings can be summarised [5]. These reasons are,

1. Structural factors
2. Political factors
3. Economic factors
4. Cultural/perception factors.

Causes of intra-state conflicts:

FACTORS

Structural factor

Political factors

Exclusionary national ideologies

Intergroup politics

Politics of elites

Economic factors

Discriminatory economic structures

Economic development and modernisation

Instability and conflict

Cultural factors
minorities

EXAMPLES

Weakening of the state structure

Discriminatory political institutions

Economic problems

Cultural discrimination against

Some of the problems experienced on the basis of ethnic identity are migration, horizontal and vertical competition and population mobility decline and increase. Such problems are identity-centred issues that arise between ethnic identity groups and their host communities. For example, the host population may consider it objectionable for a new ethnic group to settle in their territory, which may be accompanied by the religious beliefs of the nations living in the common geography, one of which is more dominant than the other, refraining from changing the way of life due to its cultural characteristics and or even fear. With these reservations and fears prevailing, separatism or integration projects are being realised through crisis, war and genocide. work is the main cause of disagreements. It is important to note here that the main threats identity.

Every individual has basic needs that need to be fulfilled. Individuals perform acts/actions with the instinct to fulfil these needs. Among these basic needs, there are some abstract, spiritual needs. Some concepts such as security, identity and recognition are considered among abstract needs. Certain individuals and segments of society express that they are ready to give their lives for these abstract and needy concepts. It is pointed out that the needs expressed here are

inseparable from the existence of individuals. In case of conflict, it is pointed out that these qualities can also override basic physiological features and needs. Of course, it is extremely important to understand and reveal the basic needs in case of conflict. It is stated that the satisfaction or prevention of the expressed basic needs causes conflicts. It is said that the non-fulfilment of needs such as identity is the main reason at the centre of the conflict triggered by the power vacuum created by the post-Cold War environment.

The state is the main factor of International Relations and International Relations is an integral part of Political Science. International Relations analyses the domestic and foreign policies of states, their past and future problematics, as well as their relations with other states within the scope of border policies. Although the main concept that ethnic conflicts are fuelled by is 'ethnic identity', common history, life and memories are also included within this scope. The reason behind the persistence of protracted conflicts for many years lies in the transmission of historical experiences of individuals and societies and the images of events and phenomena from generation to generation. For this reason, it is important how individuals/societies perceive the events experienced and how they transmit them to the next generation. Conflict can be characterized based on its shape and the behavior of the different individuals and parties during the conflict life cycle.

Violent Conflict: In this type of conflict, violence is used in a direct way to achieve gains. Parties, who often have full power, use violence on the other parties. Often this type of conflict is based on historical grievances, political exclusion, economic inequality, and lack of social justice. This type of conflict is very dangerous because it results in a large number of casualties, destruction of infrastructure, and major social changes, including ethnic cleansing. Examples of this type of conflict are the conflict in Rwanda at the end of the last century, the ethnic conflict in Iraq after the US invasion in 2003.

Non-Violent Conflict: In this pattern of conflict, the parties to the conflict do not directly use violence, as the conflict may be presented in the form of a political or cultural dispute. The political or cultural elites try to assert their interests and demand political privileges on an ethnic, religious or sectarian basis. This cycle of conflict can turn into violent conflict during certain periods of time, depending on the dynamics of the interaction between the political elites, and can continue non-violently for long periods of time. This conflict is characterized by minimal casualties and no damage to infrastructure. An example of this is the current political disputes in Lebanon and the ethnic disputes in Syria before 2011.

In ethnic conflicts, on the other hand, the two parties do not necessarily have the same point of view on the conflict. It is enough for one of the parties to define their goals on an ethnic basis or for one of the parties to the conflict to feel that they are being oppressed and deprived of their rights and interests because of their ethnic identity. Thus, the ethnic conflict is the conflict that occurs in an ethnically divided society and where one of the parties interprets the conflict, its causes and the dynamics of its interaction with the other parties on an ethnic basis.

References

1. Emerich K. Francis, "The Nature of The Ethnic Group", The American Journal of Sociology, C. 52, S. 5, 1947, p. 393-400
2. Fatma Anıl Öztop, "Devlet İçi Etnik Çatışmaların Çıkış Nedenleri: İspanya'daki Bask Sorunu Üzerine Bir Değerlendirme", PESA International Journal of Social Studie, C. 1, S. 2, 2015, s. 57
3. Stefan Wolff, Ethnic Conflict: A Global Perspective, Oxford: Oxford University Press, 2006, s. 2
4. David Carment, Patrick James ve Zeynep Taydaş, "The internationalization of ethnic conflict: state, society and synthesis", International Studies Review, C. 11, S. 1, 2009, s. 65
5. Ertan Efeğil, "Türkiye Kürt Sorununa Çözüm Bulabilir mi? Karar Vericilerin Önerilerinin Karşılaştırılmalı Analizi", Uluslararası Davraz Kongresi, Küresel Diyalog, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2009, s. 3

МУСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Омаров Дәулет Кәрібайұлы - Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Тарих және Археология БББ жетекшісі аға оқытушысы, Философия докторы (PhD)

Саналы өмірін жеке қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі жұртының бірлікте болуын аңсап өткен, осы жолда бүкіл өмірін саяси күреспен және үлкен арпалыспен өткізген Мұстафа Шоқай шетелге саяси эмиграцияға кеткен күндерінен бастап өмірінің соңғы сәттеріне дейін Қазақстан мен Түркістанның қоғамдық- саяси өмірін терең зерттеп, осы мәселелер жөнінде мол ғылыми – саяси еңбектер қалдырған саясаткер, тарихи тұлға. М.Шоқай еңбектерінен 20-30 жылдардағы Қазақстан мен Түркістанның тартысқа толы саяси-қоғамдық өзгерістер, рухани-мәдени өмірі туралы шындыққа толы дәйекті деректерді таба аламыз. Қазақстан мемлекетінің ХХ ғасыр басындағы қоғамдық-саяси және қазақ дүниетанымындағы тарихи құндылықтардың сан ғасырлар бойы зерттеліп келген тұтастық идеясын М.Шоқай өз тұжырымдарында кеңінен қоданды. Тілі бір түркі халықтарындағы тұтастық дүниетанымын қалыптастыруды қарастыра отырып, бұл орыс мемлекетіндегі отаршылық саясатқа қойылған алғы шарттың бірі екенін халық санасына ендірді. М.Шоқай тұжырымдарында ұлт-азаттық идеясымен біріге өмір сүрген ұлт менталитетіне тән патриотизм болды. Шоқайдың еңбектері мен шығармаларынан оның сол кездегі жаһандық оқиғалар мен әлемнің түрлі мемлекеттеріндегі орын алып жатқан саяси текетірістер мен кикілжіңдерден хабардар екендігін байқаймыз. Әсіресе Шыңжаңдағы саяси оқиғалар туралы мақалаларынан біз сол кезеңдегі Шығыс Түркістандағы түркі тілдес ұлттардың қандай қиыншылықты бастан кешіп жатқанын білеміз.

Бұл өлкедегі болып жатқан саяси оқиғалар төңірегінде М. Шоқай «Яш Түркістан» журналының 1930 жылдардағы түрлі сандарында мәселен, «Шығыс Түркістан мәселесі төңірегінде», «Қытайлар мен Кеңес үкіметінің шығыс Түркістандағы достығы», «Шығыс Түркістанда» атты тағы басқа бірнеше мақалаларында баян етеді. 1932 жылы жарық көрген «Китайский Туркестан» атты мақаласында ол Шыңжаң өлкесінің тарихы, халқының саны онда тұратын түркі тілдес халықтар туралы, өлкенің әкімшілік құрылымы, экономикалық жағдайы, шаруашылығы, мал саны, көршілес елдермен сауда-экономикалық қарым-қатынасы туралы терең сипаттама берілген. Мысалы: «ПЛОЩАДЬ «СИНЬ-ЦЗЯНЯ» (или по-китайски «Чинг-Джанг» (равна 1.425.600 кв.км., из коих 455.000 кв. км. падает на долю пустыни «Такла-Макан» (часть знаменитой пустыни «Гоби»). Через эту пустыню «Такла-Макан» протекает река Тарым (длиною около 1.600 км.).

НАСЕЛЕНИЕ «СИНЬ-ЦЗЯНЯ» свыше 5 млн. душ, из коих мусульман турецкого происхождения составляет 75%. Остальная часть – китайцы, монголы В АДМИНИСТРАТИВНОМ ОТНОШЕНИИ СИНЬ-ЦЗЯНЬ делится на 8 губерний: Урумчи, Чугучак, Кульджа, Кара-шехир, (Karashehir) Алтай, Кашгар, Аксу и Хотен. Во главе каждой губернии стоит гражданский губернатор (Тао-уін). Губернии делятся на более мелкие единицы, вроде кантонов, управляемых сугубернерами – «Hsien- Tchang». Во главе всей провинции стоит начальник и он же главнокомандующий – «Tching-chon-jeng». Столица Синь-Цзянь – гор. Урумчи»

Осы мақаладан-ақ біз М. Шоқайдың Шыңжаң өлкесі туралы ондағы болып жатқан саяси оқиғалардан толық хабардар болып отырғанын көруге болады. Әрине Шыңжаңда орын алған XX ғасыр басындағы аласапыран оқиғалардың белортасында қазақтар және басқада түркі тілдес халықтар жүргені белгілі. Сондықтан да бүкіл түркі дүниесінің тұтастығы мен бірлігін ойлаған ол Шығыс Түркістан мәселесін де назардан тыс қалдырмады десек болады.

М. Шоқай осы мақаласында мынадай ой айтады: В двух направлениях работают большевики для захвата Синь-Цзяня. Во-первых, идет сильнейшая политическая агитация. Это работа облегчается, с одной стороны, полным отсутствием самого «хозяина» страны – Китая в делах Синь-Цзяня и, во-вторых, тем, что 75% населения Синь-Цзяня, как говорилось выше, это турки-мусульмане, родственные не только по крови и вере, но и по языку туркам-мусульманам Советского Туркестана. Агитаторы из советского Туркестана отлично работают в Синь-Цзяне, не прибегая к посредничеству переводчиков и пуская в ход соблазнительное орудие – вроде «объединения Китайского и Русского Туркестана под единым знаменем Великого Туркестана». Если бы не прекращающиеся волнения против советской власти в Туркестане и не антибольшевистская широкая агитация туркестанских националистов-самостийников, попытки втянуть турок-мусульман из Китайского Туркестана в советские сети не остались бы так долго без результата. С другой стороны – географическое положение самого

Синь-Цзянь. Синь-Цзянь граничит на протяжении почти полутора тысячи километров с Советским Союзом.

Шығыс Түркістанның тарихи тағдыры да ХХ ғ. алғашқы жартысында әлемдік саяси ойынның құрбаны болды. 1920 – 30 ж. Шыңжаңдағы мұсылман халықтары жиі-жиі қытай әкімшілігіне қарсы бас көтере бастады. 1931 ж. Құмыл қаласында Чан Кайши өкіметіне қарсы ұйғырлар мен дүнгендер көтерілісі болды. Көтерілісті ұйғыр халқынан шыққан Қожа Нияз басқарды. Жеңіске жеткен көтерілісшілер 1933 ж. 10 шілдеде азат етілген аудандарда Шығыс Түркістан республикасын жариялады. Міне осындай қалыптасқан жағдай туралы туралы М. Шоқай өз еңбектерінде ...«Шығыс Түркістанда қанды соғыстар жүріп жатыр. Бұл оқиғаларға бүкіл дүние жүзі зор маңыз беріп отыр...Шығыс Түркістан соғысы бізге – басқа өлкелердегі түріктерге – қайда болсақ та қолымыздан келген барлық шараларды қолданып, шығыс түркістандықтардың ұлт-азаттық күресіне көмектесу және кейбір орыс басылымдарында оқиғаның шығу себептері бұрмаланып көрсетілуіне байланысты тойтарыстар беру сияқты ас маңызды міндеттер жүктейді -» деп жаза отырып Кеңес Үкіметінің осындағы жөнсіз араласу саясатын айыптайды. Сонымен қатар бүкіл түркі дүниесінің Шығыс Түркістан мәселесінде бейтарап қалмау керектігін ескертеді. Мұстафа Шоқай Шыңжаңдағы мұсылман халықтардың азаттық күресін жаныштауға күш салған Кеңес Одағының саясатын батыл айыптап, ол туралы: «Шығыс Түркістанда Қытай отаршыл үстемдігін аударып тастап, тәуелсіз түрік мемлекетінің шаңырақ көтеруі қызыл орыс империализмінің Азиядағы мүдделеріне бүтіндей қайшы келетін. Сол себепті Кеңестік Ресей әу бастан-ақ Шығыс Түркістандағы ұлттық қозғалысқа қарсы бағыт ұстады» деген болатын. Мұстафа Шоқайдың саяси қызметінің басты нысаны тәуелсіздік идеясы болатын. Ол Шығыс Түркістанның өз алдына ел болуын қалады.

Ұлт мұратын маңызды да басты мәселе етіп ұстаған ұлы тұлға Тұтас Түркістан идеясын мәңгілік мақсат етіп, түркі халықтарының басын біріктіруді ұрпағына аманат етті. М. Шоқай өз мақалаларында Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық көтерілістердің сипатын терең тануымен, ондағы саяси-қоғамдық оқиғалардан беталысын, большевиктерді ұстанған бағытын, қытай билігінің іс-әрекеттері туралы сұңғыла саясаткер ретіндегі ой тұжырымдар жасайды. Бұл мақалалар қазіргі таңда сол кезеңдегі большевиктік кеңес үкіметінің Шығыс Түркістан мәселесіне байланысты ұстанған саяси ұстанымының шынайы келбетін ашуымен құнды болып отыр.

Жалпы М. Шоқайдың Шығыс Түркістан мәселесіне байланысты ой пікірлері, тұжырымдары әлі де тереңірек зерттеуді қажет етеді. Қорыта айтқанда Мұстафа Шоқай Шығыс Түркістандағы кеңестік биліктің жымысқы саясатын, отаршылдық сипатын танумен қатар онымен күресуге бүкіл түркі халықтарын шақыраған ғаламдық ауқымдағы саяси қайраткер ретінде тарихта қалған әлемдік алып тұлға.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Есмаганбетов.К.Л. Әлем таныған тұлға. Алматы 2009ж
2. Шоқай М. Таңдамалы : Үш томдық. 1- т. – Алматы: Қайнар баспасы, 1998. – 359,489 б.
3. «Мұстафа Шоқай: Саясаткер және ғалым» атты халықаралық ғылыми конференция материалдары 15 қазан 2015 ж Алматы қ.
4. Рухани жаңғыру: Мұстафа Шоқай мұраларын зерттеудің өзекті мәселелері республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ғылыми еңбектер жинағы 26 қазан 2018 ж,. Қызылорда
5. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). Ғылыми монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2000.-358 бет, 298 б.
6. Пірманов Ә., Қапаева А. Қазақ интеллигенциясы (Ұлттық интеллигенцияның қалыптасу тарихынан). Монография.-Алматы: «Атамұра», 1977.-160 бет. 114 б.
7. Омарбеков Талас. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы.-Алматы: ҚАЗАқпарат, 2001-404 бет, 390 б.
8. Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. 3-т.-Алматы: «Қайнар» баспасы.-2007.-384 бет.
9. Қара Ә. Мұстафа Шоқай. Өмірі. Күресі. Шығармашылығы / Түрік тілінен аударған. Г.Шадиева.-Алматы: «Арыс» баспасы, 2004.-320 бет
10. Шоқай М.Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014.-544 Б. 45 .

РАСКРЫТИЕ ПЕРВОНАЧАЛЬНОЙ СУЩНОСТИ СОВЕТСКОГО РЕЖИМА В ТУРКЕСТАНЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МУСТАФА ЧОКАЯ

Джалилов Алишер Худойбердиевич - Докторант Навоийского государственного педагогического института. (Узбекистан)

Kalit soʻzlar: sovet, bolshevik, Turkiston, dekret, shovinizm, siyosat, muxolifat, sotsializm, kapitalizm.

Түйін сөздер: Кеңес, большевик, Түркістан, декрет, шовинизм, саясат, оппозиция, социализм, капитализм.

Ключевые слова: Совет, большевик, Туркестан, декрет, шовинизм, политика, оппозиция, социализм, капитализм.

Key words: Soviet, Bolshevik, Turkestan, decree, chauvinism, politics, opposition, socialism, capitalism.

Советское правительство проводило политику реализации и обеспечения выполнения любых решений и постановлений Центра с целью полного подчинения бывших колониальных стран России. Это, в свою очередь, означало, что колониальная система останется неизменной. С этой целью большевики выдвинули следующее строгое требование, чтобы

укрепить свою политическую власть в этих странах: «Народы, желающие свободы и независимости от России, должны принять программу «социализма» и передать управление каждой страной правительству называло советы рабоче-крестьянских представителей состоянием» [1, н. 65] был установлен. На теоретической основе этого «...единственный путь установления порядка сотрудничества (режима) трудящихся масс угнетённых и неугнетённых народов — это покончить с капитализмом и установить советский строй» [2, с. 17] определялся как.

Большевиками подчеркивалось, что национальная политика Советского правительства резко отличается от империалистической «систематической» политики великорусского колониализма [3, с. 9]. Но это был новый метод колониализма, завернутый в красные лозунги. Один из соотечественников-эмигрантов, проживавших за рубежом, так сравнивает имперский и советский периоды колониализма: «В 1916 году генерал Куропаткин говорил: «Туркестанский народ не может ставить свои местные и национальные интересы на один уровень с интересами России и великорусского народа». люди. Россия прежде всего для русских...», - сказал он. Московские большевики красят слова Куропаткина «красной краской» и говорят: «Нельзя ставить свои местные и национальные интересы в одну плоскость с интересами центра революции, т. е. России. Интересы русского революционного пролетариата стоят выше всех других...» [4, с. 13].

В первые годы советской власти в Туркестанской области большевики создавали раздор среди местных кадров и срамливали их друг с другом, что было характерной чертой советской администрации. В результате этого национальные лидеры, работавшие в системе управления, были разделены на три группы. В первую группу вошли руководящие кадры, которые работали, выполняя задачи Центра и не забывая о национальных интересах. Они выступали за сохранение богатых исторических традиций управления, развитие его в национальном духе и в то же время перенимание необходимой стороны большевистского опыта и применение его на практике. Местные коммунисты, присоединившиеся к этой группе, также были в контакте с тайными организациями, выступавшими против колониальной системы ради будущего страны. Вторая группа – это местные коммунисты, которые, забывая о национальных интересах, не отклоняясь от национальной политики большевиков, безоговорочно выполняли задачи Центра. Они не поняли истинной сути большевистских идей и проявили свою лояльность к Коммунистической партии. Третью группу составили руководящие кадры, находившиеся в оппозиции национальной политике большевиков. Кадров, входившие в эту группу, в свою очередь разделились на две части: 1) кадры, проживавшие на территории страны, находившиеся в процессе реформирования администрации и вытеснения из нее большевиков, находившиеся в тайной оппозиции существующей системе; 2) Кадров-эмигранты, покинувшие родину с нетерпимым отношением к идеям большевиков и раскрывшие истинную природу колониальной политики. Они поддерживали связь с тайной оппозицией в стране и с местными

коммунистами, которые частично поддерживали их идеи.

Мустафа Чокай (1890-1941) был одним из кадровых работников, покинувших страну и живших в изгнании. Позднее М. Чокай жил в Париже, столице Франции, и резко критиковал советский колониализм в Туркестане [5, с. 41].

Борьба за независимость Туркестана занимает главное место в политической и общественной деятельности Мустафа Чокая. Об этом узбекский литературовед и публицист Азод Шарафиддинов писал в книге «Истикляль Фидойилари»: «Молодого Мустафу, как политика, прежде всего интересовала судьба его родины, Туркестана. Он хотел, чтобы Туркестан освободился от оков колониализма, и хотел, чтобы народ Туркестана стал хозяином своей судьбы и занял место среди других передовых народов. Накануне революции он начал в своих статьях пропагандировать идеи борьбы за независимость Туркестана. Таким образом, накануне революции Мустафа Чокай занял место в первых рядах прогрессивно мыслящей интеллигенции, глубоко понимающей национальные интересы. За то, что ум у него глубокий и перо острое, он работает даже в русской Думе» [6, с. 14].

В феврале 1919 года Мустафа Чокай обратился к европейским странам со специальным меморандумом, призывая их поддержать борьбу за независимость Туркестана и свергнуть большевистский режим. Он жил в изгнании в Европе, участвовал в различных международных конференциях и выступал в прессе с различными статьями. В частности, в своей трехчастной статье «Национальные движения в Средней Азии (1926-1927)» он показал задачи страны по обретению независимости. В книгах «Советы в Средней Азии» (Париж, 1928 г.), «Туркестан под Советской властью» (Париж, 1935 г.) он раскрыл истинную природу советского режима, установившегося в Туркестане [7, 85-95].

По словам Мустафы Чокая, «местные» комиссары и председатели ЦИК названы только в Туркестане, т.е. «президенты» республик (председатели МИК Узбекистана и Казахстана Ёлдошбой Охунбобеков и Елтой Ерназаров - оба (которые были совершенно неграмотны ни на местных языках, ни на русском, когда сажались на высокие посты. Позже закончили обучение) За ними сидят русские "технари" и правят Туркестаном и решают его судьбу. Иными словами, местные комиссары и «президенты» республик на самом деле являются «роботами», которые не идут дальше повторения фальшивого поведения и «революционных слов», которым их научили [8, с.435].

Большевики распространяли в печати беспочвенные и клеветнические сведения об эмигрантах, особенно о М. Чокае. «Среди этих урусских революционеров есть наш Чокаев, который умер заживо. Это знаменитый пиким, которого вы видели в старом Туркестане, который был «вдохновителем» кровопролития и потери молодежи. Мустафа Чокаев был то юридическим консулом, то лидером и теоретиком вновь разрастающегося узкого национализма и инвесторов в Туркестане, то есть настоящим врагом рабочих» [9, с. 283].

Так, проживавшие за границей Туркестанские интеллигенты-эмигранты, в том числе Мустафа Чокай, своими произведениями и статьями раскрывали истинный характер национальной политики советского правительства. Национальная политика большевистской партии, «блестящая снаружи, шаткая внутри» и ее местами двусторонний характер, нашла в этих произведениях свое беспристрастное истолкование. Даже сегодня изучение их научного наследия и исследования их произведений не прекращаются ни на минуту.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Болшевиклар ва биз // “Хуррият”. 1918 йил 9 январ. 65-сон.
2. Рашидов О. Ўзбекистонда совет бошқаруви структурасидаги маҳаллийлаштириш сиёсати. (1917-1933 уу.) – Тошкент: “Наврўз”, 2020. – Б.17
3. Национальный архив Республики Узбекистан (НА Узбекистана), фонд Р-26, список 1, дело 66, лист 9.
4. Шовинизм тўғрисида // “Yaş Türkistan”. 1930 йил январь. № 1. – Б. 2-3.
3. Нашрга тайёрловчи Ayaz Tahir. 1-cild (1-13 sayilar). – Istanbul. 1997.
5. Ҳайитов Ш. Ўзбек мухожирлиги тарихи. (1917-1991 йиллар). – Тошкент: “Abu matbuot-konsalt”, 2008. –Б.41.
6. Шарафиддинов О. Истиклол фидойилари. Мустафо Чўкай, Чўлпон, Отажон Ҳошим (хаётий лавҳалар. Хужжатлар. Ривоятлар). – Тошкент: “Шарқ”, 1993. – Б. 14.
7. Раджабов Қ. Мустафа Шокай – председатель правительства Туркистан Мухторияти и один из основных идеологов движения за независимость Туркестана // Мустафа Шокай: саясаткер жэне ғалым. Мустафа Шокай: политик и ученый. Материалы международной научной конференции “Мустафа Шокай: политик и ученый”. 15 октября 2015 г. – Алматы: “Арыс”, 2015. – С. 85 – 95.
8. Мустафа Шокай. Туркестан под Советской властью // Шығармаларынын толық жинағы. 12 томдық. Т. IV. – Б. 435.
9. Иномов Р. Охунбобоев маноф бўлса эди... // “Қизил Ўзбекистон”. 1925 йил 23 ноябрь, 283-сон.

THE ROLE OF MUSTAFA CHOKAY IN SAVING THE LIVES OF TURKESTAN PRISONERS AND THE FORMATION OF THE TURKESTAN LEGION

Zohidjon Kholdorov – a PhD student at the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Resume: The article covers the work of Mustafa Chokay in Germany during the Second World War. His meetings with Turkestan prisoners of war kept in the concentration camp are revealed in the article.

Key words: Mustafa Chokay, Vali Kayumkhan, Turkestan Legion, prisoner of war, Germany, Yosh Turkiston.

Аннотация: В статье рассматривается деятельность Мустафы Чокая в Германии в годы Второй мировой войны. В статье раскрываются его встречи с туркестанскими военнопленными, проходившими в концлагере.

Ключевые слова: Мустафа Чокай, Вали Каюмхан, Туркестанский легион, военнопленный, Германия, Ёш Туркистон.

The Turkestan Legion, which is related to the history of Turkestan, is made up of captured Uzbek, Kazakh, Kyrgyz, Turkmen, Tajik, Karakalpak and partially Tatar peoples. Mustafa Chokay and Vali Kayumkhans, who were living in France and Germany at that time, took the initiative to create this legion. However, Mustafa Chokay contracted typhus during one of the meetings with the prisoners and died early. After Chokay's death, Vali Kayumkhans formed the Turkestan Legion. To politically manage the Turkestan Legion, the National Turkestan Unity Committee will be formed under the leadership of Vali Kayumkhans, and this committee will become the main body of the Legion. NTUC among the Turkestan POWs is a member of the Turkestan Legion for the liberation of the land of Turkestan and conducts propaganda against the Soviet state.

Mustafa Chokay was born on December 25, 1890 in the village of Avliyotarangil in the Syrdarya region of the Turkestan Governorate. During 1902-1910, Mustafa Chokay studied at the gymnasium in Tashkent. Since 1917, he has been publishing newspapers "Бирлик туғи" and "Свободный Туркестан" in Tashkent.

On November 27, 1917, Mustafa Chokay took part in the establishment of Turkestan Autonomy. He initially works as the Minister of Foreign Affairs of the municipality. On December 12, 1917, the Prime Minister of the Turkestan Autonomy, Muhammadjon Tinishbaev, left his post after being elected to the leadership of the autonomous government of Alash Orda. And Mustafa Chokay will start his career as the Prime Minister of Turkestan Autonomy from this time. On February 25, 1918, Turkestan Autonomy was drowned in blood by the Bolsheviks. After that, Mustafa Chokay decided to leave Turkestan completely.

In 1919, he left Turkestan and went to Baku and then to Tbilisi. In 1921, he was forced to leave for Turkey. In the same year, he came to Paris with his wife Maria Chokay. In this city, in 1929-1939, he led the publication of the magazine "Yosh Turkiston"[1, P.4-5]. Mustafa Cho'kai lived in France until the beginning of World War II. Then he comes to Germany at the invitation of Vali Kayumkhans. They begin a campaign to save the lives of millions of Turkestan prisoners of war held in German concentration camps.

Mustafa Chokay and Vali Kayumkhans visited a number of concentration camps in order to study and save the condition of Turkestan prisoners of war. In a letter sent by Mustafa Chokay to Vali Kayumkhans, he gives the following information about the plight of Turkestan prisoners of war: "I arrived in Debitsa on the morning of Friday, October 19, 1941. Without waiting for the arrival of the other members of the commission, I, Geibel and the leaders of the concentration

camp administration set off for the concentration camp. When we arrived, all the prisoners of war were gathered in the square. We walked among them and talked to some of them. Many cried when they saw me. They said, “Save us. We all die here. They told me that they will shoot us. I told them that they would survive and that we had established friendly relations with Germany. However, they were not satisfied with my answer. A few of them gave me scraps of paper. These papers were scattered by the Germans by plane over the soldiers of the Red Army during the battle. The paper contained a call for surrender and a promise of good treatment by Germany” [2, P.169-170].

There were 32 000 Turkestan prisoners in the concentration camp in Chenstokhov before the arrival of Mustafa Chokay and Vali Kayumkhans, and at the time of their arrival, about 15 000 Turkestans remained alive[3, P.25-26]. In his memoirs, Vali Kayumkhans reports that at the end of 1941, around 800 000-900 000 Turkestan prisoners of war were starving in German concentration camps[4]. In the concentration camp located in Yaroslavl, by the end of 1941, 25 000 of the 40 000 prisoners of war remained alive. Among the dead were thousands of Turkestan prisoners of war.

Turkologist scientist Gerhard von Mende heads the newly created Turkestan Commission dealing with the issue of Turkestan prisoners of war[5, P.23-25]. Also, one of the former leaders of the Turkestan Autonomous Region, Mustafa Chokay, and his assistant, Vali Kayumkhans, will also be included in this commission[6, P. 30]. The Turkestan Commission was faced with the question of what to do with the Muslim Turkic-speaking prisoners kept in concentration camps. Gerhard von Mende begins his preliminary work by dividing the Turkic peoples in the concentration camp into different groups based on their nationality[7, P.86-87].

On November 27, 1941, Mustafa Chokay together with Vali Kayumkhans meets the Turkestan prisoners of war in the Chenstakhov concentration camp. At the same time, typhus disease was very common among the prisoners in this concentration camp[8, P.15-16]. They will be quarantined for 15 days after the meeting with the captives. However, after Mustafa Chokay returned to Berlin on December 21, 1941, the situation worsened. Under the supervision of Vali Kayumkhans, Mustafa Chokay is admitted to the hospital. However, Mustafa Chokay’s health worsens day by day before his body temperature drops below 40 degrees. Mustafa Chokay died on December 27, 1941.

On January 12, 1942, Vali Kayumkhan sent a letter to Abdulvahab Oktay and Tahir Chigatay, who were living in Turkey. In his letter, he gives information about the death of Mustafa Chokay. Also, Vali Kayumkhans states the following in his letter: “Mustafobey died on December 27, 1941 at 06:20 p.m. The unexpected and sudden death of Mustafobey left me and our friends in deep mourning. We were making plans for what we wanted to do day and night. As you know from my previous letters, we had a lot of work to do. Together with Mustafobey, we visited the prisoners of war, found out who they were and tried to create the best possible conditions for them. Mustafobey was extremely happy to see that there are many young people who want to fight” [8, P.15-16].

In short, Mustafa Chokay fought for the freedom of Turkestan throughout his career. He lived in the territories of Turkey, France, and Germany and communicated the policy of the Soviet state in Turkestan to the world community. While living abroad, he led the publication of a number of magazines and newspapers. During the Second World War, he negotiated with the German leadership on the issue of saving the lives of Turkestans in captivity. Together with Vali Kayumkhans, he went to a number of Nazi concentration camps and met Turkestan prisoners of war.

References

1. V.Kajum. Çöqaj ögli Mustafa. Milli Türkistan. 1942. 1. – № S. 4-5.
2. Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы (Он екі томдық. Он бірінші том). – Алматы: Дайк-пресс. 2014. – С. 169-170.
3. Milli Türkistan. 1952. № 70-71. S.25-26.
4. Taken from Chigatoy Kochar's interview with Vali Kayumkhan on December 26, 1991 on “Ozodlik” radio.
5. Milli Türkistan. 1951. № 70-71. – S. 23-25.
6. Шомуродов И. Туркистон легиони// “Турон тарихи”, 2012. № 6. 30-бет.
7. Joachim Hoffmann. Die Ostlegionen, 1941–1943: Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer. – Freiburg: Verlag Rombach, 1976. – S. 86-87.
8. Dr.Tahir Çağatay. Türkistan Kurtuluş Hareketi ile İlgili Olaylardan Sahneler. – İstanbul. 1959. – S.15-16.

МУСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ШЫҢЖАН ӨЛКЕСІ

Мұстақұлов Алмас Мырзабайұлы – №10 Дарынды балаларға арналған Қызылорда облыстық «Білім-инновация» лицей-интернаты, тарих пәні мұғалімі

Аннотация: В этой научной статье исследуются статьи Мустафы Шокая, посвященные проблеме Восточного Туркестана. Проведен научный анализ статей Шокая, опубликованных в мировых печатных изданиях в 1920-1930-х годах, касающихся региона Восточного Туркестана.

Ключевые слова: История Казахстана, Мустафа Чокай, Восточный Туркестан, эмиграция, Восточно-Туркестанская Исламская республика

Annotation: This scientific article examines the articles by Mustafa Shokai on the problem of East Turkestan. A scientific analysis of Shokai's articles published in world print media in the 1920s and 1930s concerning the East Turkestan region has been carried out.

Key words: History of Kazakhstan, Mustafa Chokai, East Turkestan, emigration, East Turkestan Islamic Republic

Еліміз Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін отандық тарих ғылымында

ұлттық тарихымызды объективті тұрғыда һәм жаңаша ұстанымда жазуға мүмкіндік алды. Қалыптасқан жағдай жетпіс жылдай уақыт билік құрған кеңестік тоталитарлық жүйеде бұрмаланып жазылған тарихымызды қайта зерттеуге, ұлт зиялыларының елдік жолындағы шынайы бейнесін ашуға мүмкіндік берді. Соның бірі ұзақ уақыт бойы қоғамда өз бағасын ала алмай келген интеллигенция өкілдерінің өмір жолы мен мұрасын зерделеу. Осы тұрғыдан алғанда тақырыбыма арқау болып отырған Мұстафа Шоқайдың тұлғалық қасиеті мен оның тұтас Түркістан идеясы, бүкіл түркі халықтарының жарқын болашағы жолында атқарған еңбектері ұрпақ үшін маңызды саналады.

1917 жылы Қоқан автономиясы Кеңестер билігі тарапынан күштеп құлатылғаннан кейін эмиграцияға ұшыраған Шоқай күшейіп келе жатқан Ресей империясына қарсы бауырлас халықтардың бірлігін насихаттап, тәуелсіздік жолындағы күресін бір сәтке де тоқтатқан емес. Екі жаһан соғысы арасында әлемде орын алған жағдайға байланысты өзінің сарапшылық ойларын айтып, бірнеше тілде әлемдік баспа беттерінде мақала жариялаған Мұстафа Шоқай халықаралық тақырыптарға да қалам тартып отырды. Эмиграцияда жүрсе де, қайраткерді қандастарымыз, яғни көптеген өзге түркі тектес ұлт өкілдері қоныс тепкен Шығыс Түркістан мәселесі де бей-жай қалдырмаған. Себебі, 1930 жылдары Шығыс Түркістан аймағы Кеңес Одағы мен Қытай арасында өте маңызды түйінге айналды, әрі осы уақытта Шыңжан мәселесі қатты шиленіскен жағдайға түсіп, әлем назарын өзіне аударған еді. Осы шиленісті пайдаланған шетелдік алпауыт елдер де Шығыс Түркістан мәселесіне араласа бастайды.

Мұстафа Шоқайдың 1933 және 1934 жылдары Ұлыбританияға барып қайтқан сапарларында Кеңес Одағының сыртқы саясаты жөнінде ағылшын газеттеріне берген сұхбаты дипломаттардың басқа да жоғары лауазымды шенеуніктердің тарапынан қызығушылық тудырады. Осы кезден бастап М.Шоқай Батыс елдеріне Кеңес Одағының шығыс саясаты, оның ішінде Шығыс Түркістан өңірі бойынша білікті маман, халықаралық сарапшы ретінде танылады.

Оның Шығыс Түркістанға қатысты орыс, француз, түрік, ағылшын тілдерінде бірнеше мақаласы жарияланды, атап айтсақ, В Восточном Туркестане [1, 147; 298 б.], Вокруг Восточно-Туркестанского вопроса [1, 192 б.], Советизация китайского Туркестана [1, 244 б.], Состав кабинета Восточного Туркестана [1, 302 б.], Письмо чрезвычайного уполномоченного Республики Восточный Туркестан на имя главного редактора «Яш Туркестан» Чокай-оглы Мустафы [1, 302 б.], Восточный Туркестан и внешний мир [1, 342 б.], Трагедия восточного Туркестана и ее уроки для нас [1, 372 б.], О Восточном Туркестане (Доклад прочитанный в Ассоциации иностранной печати в Париже 24 октября 1934 г.) [1, 396 б.], Трагедия Восточного Туркестана: Беседа с Султанбеком Бахтиари [1, 425 б.], В Восточном Туркестане [2, 248 б.], Положение в Восточном Туркестане [3, 439 б.], Трагедия Восточного Туркестана [3, 442 б.], Национальная трагедия Восточного Туркестана [4, 38 б.], Вести из Восточного Туркестана [4, 72 б.],

Шығыс Түркістандағы күрес дәрістері [4, 82 б.], Уроки восточнотуркестанской национально-освободительной борьбы [4, 91 б.], Восточнотуркестанский вопрос [4, 148 б.], Autour du problem du Turkestan de l'Est [4, 157 б.].

1920-1930 жылдардағы Шыңжанда орын алған мұсылмандардың көтерілісін назарында ұстаған Шоқай Ресей мен Қытай сияқты империялардың таласына түскен түркі халықтарының ұлт-азаттық күресіне ерекше алаңдаушылық білдірді. Әрі оған деген өзінің көзқарастарын жазып, болашақ тағдырларына тілектестікпен қарап отырды. Оған Шоқайдың шетелде саяси қудалауда жүріп шығарған «Яш Түркістан» (1929-1939 ж.ж.) журналының беттерінде жариялаған мақалалары айғақ бола алады. Айталық, Шығыс Түркістандағы мұсылман халықтардың XX ғасырдың 30-40 жылдарындағы қытайдың отаршылдық саясатына қарсы көтеріліп, ұлттық дербестікке ұмтылу жолындағы күрестері туралы мәліметтерді осы журнал беттерінде жариялап, оған өзінің саяси тұрғыда көзқарасын білдіріп, тиісті бағасын беріп отырды.

Шығыс Түркістанда 1930 жылдардың басында жергілікті мұсылман халықтардың қытайлық бодандықтан азат болу жолындағы көтерілісі басталып, ол Қытай империясының онсыз да нашарлай бастаған халықаралық жағдайын шиеленістіре түскен еді. Кеңес Одағының тікелей араласуымен болып жатқан Шығыс Түркістандағы бұл оқиғалар туралы М.Шоқай «Шығыс Түркістан көтерілісшілері бұдан бұрынғы көтерілісшілер сияқты атамекенін қытайлардан біржолата азат етуді көздеп отыр. Бұл мақсаттарына олар ішінара болса да қол жеткізгендей сыңайы бар» деп жазып, 1933 жылы Шығыс Түркістан Ислам Республикасының құрылғаны туралы хабарды журнал бетінде мәлімдеді [5, 360 б.].

Өз мақалаларында автор Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысқа сыртқы күштердің, негізінен – Кеңестік Ресей, Түркия және Англияның әсері бар екенін айтады. Кеңес үкіметі бұл қозғалысқа ашықтан ашық араласып, арандату жазбаларын жариялап қастандығын екі түрлі жолмен жүргізеді. Бірі – осы елдегі ұлт-азаттық қозғалысты тұншықтыру үшін Қытай үкіметіне жан-жақты көмек көрсетеді, екіншісі – қозғалыстың антикемалист және панисламист сипатта екені туралы хабар таратады. Ал, ағылшындар Шығыс Түркістан қозғалысының исламдық сипатынан сескенеді. Сол себепті олар ондағы ұлт-азаттық күреске көмек түгіл, сыртай жанашырлық танытпайды. Мұстафа Шоқай, әсіресе Түркияның төл мүдделері мен сыртқы саясатына қайшы келетін мәселелерге аса абай болуды ескертеді. Сонан соң ұлттық қозғалыстар тек ішкі күштерге мықтап арқа сүйегенде ғана нәтижелі болады деп Шығыс Түркістан ұлттық қозғалысы басшыларына сыртқы әлемнің назарын аударып, халықаралық жұртшылықтың ықыласын тудыру біздің ең маңызды міндетіміз дейді. Ал, «Уроки Восточнотуркестанской национально-освободительной борьбы» атты мақалада Таж Ахметгің, Эмин Вахиди мен Дердменнің Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық күресі туралы мақаласына ерекше көңіл бөліп, оның ең негізгі құндылығы ондағы фактілерде емес, Шығыс Түркістандағы революцияның шығу тарихымен, дамуымен, ең

соңында оның қайғылы жағдайға ұшырауымен өте таныс болған автордың жасаған қорытындылары атап көрсетілген. Күрес дайындықсыз басталған, күрес қызған кезде ғана оны идеялық-ұйымдастыру және басшы орталық, бағдарламамен одақтастар туралы ойластырылмады. Дүнгендермен одақтастық бағдарламаға дінге сенушілік негізге алынған. Ал осы туысқан дүнгендер шығыс-түркістандықтардың нағыз күшті жаулары болып, олардан көргендері қытайлар мен орыс-қытай біріккен күштерінен көргендерінен әлдеқайда асып түскен. Тадж Ахмет пен Эмин Вахит мақалаларында тағы бір маңызды жайт халық ағарту туралы мәселе қозғайды. Шығыс Түркістан халқы сауатсыз. Сауатты басшылар көбіне діни көзқараста, олар «туысқан-мұсылмандар» идеясымен қаруланғандар, дүнгендермен одақтастықтың тәжірибесінен кейін бұрынғы беделдерінен айырылды. Олар үшін қазіргі саяси өмір мен күрес тәсілдерін білу уақыт пен дайындықты қажет етті. Сонымен орыс-қытай-дүнген одағы өз дегендеріне жетіп, Шығыс Түркістан нақтылы қытайлық, шындығында орыстың қолына тиді. Осылардың барлығын айта келіп, автор жан-жақты дайындықсыз, берік идеялық-ұйымдық орталықсыз, барынша ойластырылған бағдарламасыз ешқандай күрес нәтижелі бола алмайды деген қорытынды жасайды.

Шығыс Түркістандағы қытай билігіне қарсылық ретінде ұлт-азаттық көтерілісі және ондағы күштердің саяси ықпалы жөнінде Шоқай өз ойын былайша сараптайды: ...«Шығыс Түркістан түріктерінің қытай билігіне қарсы ұлт-азаттық күресі басталған күннен бастап большевиктердің мазасы кетті. Өйткені Шығыс Түркістанда қытай отаршыл үстемдігін аударып тастап, тәуелсіз түрік мемлекетінің шаңырақ көтеруі қызыл империализмінің Азиядағы мүдделеріне бүкілдей қайшы келетін. Сол себепті кеңестік Ресей әу бастан-ақ Шығыс Түркістандағы ұлттық қозғалысқа қарсы бағыт ұстады. Бұл қозғалысты жаныштау үшін большевиктер жергілікті Қытай үкіметіне алуан түрлі көмегін аямады. Сонымен қатар большевиктер дүниежүзі жұртшылығын адастыру мақсатында, яғни әлем халықтарының назарын өздерінен басқа жаққа аударып жіберу ниетімен Жапония және Англия елдерінің Шығыс Түркістанға араласуы туралы ертегіні ойлап шығарды. Бұл қитұрқы саясаттың арты қалай ашылғанын біз, міне, енді көріп отырмыз. Сонымен Шығыс Түркістан қызыл Ресейдің бұғауына ілікті. ... Шығыс Түркістан Қытайдың тепкісінен құтылам деп жүріп орыстың бұғауына түсіп қалған қасіретті мекен». Мұстафа Шоқайдың саяси қызметінің басты нысаны тәуелсіздік идеясы болатын. Ол Шығыс Түркістанның өз алдына ел болуын қалады. Ұлт мұратын маңызды да басты мәселе етіп ұстаған ұлы тұлға Тұтас Түркістан идеясын мәңгілік мақсат етіп, түркі халықтарының басын біріктіруді ұрпағына аманат етті. М. Шоқай өз мақалаларында Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық көтерілістердің сипатын терең тануымен, ондағы саяси-қоғамдық оқиғалардың беталысын, большевиктерді ұстанған бағытын, қытай билігінің іс-әрекеттері туралы саясаткер ретіндегі ой-тұжырымдар жасайды. Бұл мақалалар қазіргі таңда сол кезеңдегі большевиктік кеңес үкіметінің Шығыс Түркістан мәселесіне байланысты ұстанған саяси ұстанымының шынайы келбетін ашуымен құнды болып отыр.

Шоқайдың пікірінше, Түркістан өңірі мен Шыңжан аймағындағы ұлт-азаттық күштері бірігуі тиіс еді. Өйткені Түркістанның Орталық Азия бөлігінде орыс үстемдігі орнаған жағдайда, екінші бөлігі еркін бола алуы мүмкін емес болды. Қытай билігі Шығыс Түркістанда өз үстемдігін орнатуға тырысса, ал Ресей – Шығыс Түркістанның да, Батыс Түркістанның да жауы болатын. Сондықтан Шығыс пен Батыс Түркістанның қоғам қайраткерлері бір-біріне көмектесіп, бірін-бірі қолдау керек еді.

Қорытындылай келе, Мұстафа Шоқайдың 1930 жылдары баспасөз беттеріне жарияланған Шығыс Түркістанға қатысты жарыққа шыққан мақалалардың мазмұны барлық түркі халықтарының азаттығы болды. Сол үшін де олардың әрқайсысын ауыз бірлікте болуға шақырды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013. Т. VII -572 б.
2. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. Т. VIII - 560 б.
3. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. Т. IX - 568 б.
4. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. Т. X - 612 б.
5. Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. Алматы: Қайнар, Т. I 1998 ж., -512 б.

ТҮРКІСТАНДАҒЫ БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖӘНЕ МҰСТАФА ШОҚАЙ

Нұртаева Айдана Бауыржанқызы – Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, педагогика ғылымдарының магистрі

Аңдатпа: 1917 жылғы Қазан төңкерісі мен оның Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалыстарына әсері үлкен болды. Түркістан Мұхтарияты мен Алашорда үкіметінің құрылуы кеңес өкіметінің шекаралас аймақтағы ықпалын нығайтуға қарсы шыққан халық көтерілісіне себеп болды. Түркістанда орын алған басмашылар көтерілісінің ұзаққа созылуына қарамастан, кеңес өкіметі бұл қозғалысты күшпен басып, халықты зорлық-зомбылыққа ұшыратты. Шоқай осы қозғалыстың себептерін жан-жақты зерттеп, оған саяси баға берді.

Кілт сөздер: Қазан төңкерісі, Түркістан Мұхтарияты, Алашорда, Басмашылар қозғалысы, Ұлт-азаттық күрес, Кеңес өкіметі, Мұстафа Шоқай.

Аннотация: После Октябрьской революции 1917 года и ее воздействия на национально-освободительное движение в Туркестане, Туркестанская автономия и Алашорда были созданы как ответ на усилия Советской власти укрепить свое влияние в регионе. В Туркестане басмачисты долгое время оказывали сопротивление, но Советская власть

подавила движение насилием и жестокостью. Шокай анализировал причины этого движения и дал политическую оценку происходившим событиям.

Ключевые слова: Октябрьская революция, Туркестанская автономия, Алашорда, Движение басмачей, Национально-освободительная борьба, Советская власть, Мустафа Шокай.

Abstract: The 1917 October Revolution had a significant impact on the national liberation movements in Turkestan. The establishment of the Turkestan Autonomy and the Alash Orda government were responses to Soviet efforts to assert control over the region. Despite its prolonged resistance in Turkestan, the Soviet government suppressed the movement through violence and repression. Shokay analyzed the causes of this movement and provided a political evaluation of the events.

Keywords: October Revolution, Turkestan Autonomy, Alash Orda, Basmachi Movement, National Liberation Struggle, Soviet Government, Mustafa Shokay.

1917 жылғы Қазан төңкерісі Ақпан революциясының демократиялық реформаларына үміт артқан Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысы күштеріне үлкен соққы болып тиді. Бұл қарулы көтеріліс Түркістан жеріндегі Петроград жерінде басталған болатын. Сол жердің түркі халықтарына соққы нәтижелері оңай тимегені анық көрінді. Большевиктердің Түркістанда кеңестік негіздегі ұлттық автономия құру туралы алғашқы қадамдарынан-ақ ұлт зиялылары бұл тек Ресейдің бұл аймақта орыс отаршылдығын сақтаудың бүркемеленген түрі екенін жақсы түсінді. Сол себепті 1917 жылдың 27 қарашасында Түркістан мұсылмандарының IV Төтенше құрылтайында Түркістан (Қоқан) автономиясы жарияланады. Үкімет Премьер-Министрі болып әуелі М. Тынышбаев, кейін М. Шоқай сайланды. Түркістан Мұхтарияты Ресеймен байланыстар теңдік пен өзара мүдделерді ескеру негізінде құрылуға тиіс деп есептеді [1, 180 с.]. Соның артынша Орынбор жерінде Алашорда үкіметі құрылды. Оның басшысы Әлихан Бөкейхан болды. Осылайша Түркістан жұрты билік тұғырына өздері келу мақсатында алқашқы қадамдарын жасады. Алайда, патшалық Ресейдің бұрынғы отар елдерінің ішінде алғаш құрылған бұл мемлекеттің тұтас Түркістан идеясынан барынша сескенген Кеңес өкіметі 1918 жылы 2 ақпанда автономияны қарулы күшпен құлатты. Большевиктер Түркістан Мұхтариятын талқандаған соң өңірдің басқа бөліктеріне де қарсы шабуылдарға шығып, дәстүрлі қалыптасқан қоғамдық қатынастар мен тәртіпті революциялық шаралар арқылы түбегейлі қайта құру жолындағы әрекеттерін жергілікті халық жаңа отаршыл мақсатты көздеген әрекет ретінде қабылдап, халықтың бір бөлігі өлкедегі кеңес билігіне қарсы тұру үшін «басмашылар» деген атпен белгілі бола бастаған қозғалысқа келіп қосылады. «Басмашы» сөзі көне түркі тіліндегі «basmaq» етістігінен пайда болған, ол - «басу», «бұзу», ал өзбек тілінде «basmaji» – «басбұзар», «тонаушы», «қылмыскер» деген мағына береді. Мұстафа Шоқайдың айтуынша «басмашы» сөзі 1918 жылдың ақпанына дейін

«қарақшы», «бұзақшылар», ал Қоқан автономиясы құлағаннан кейін большевиктер үстемдігіне қарсы күрескен саяси көтерілісшілер деген мағынаға ие болып, үлкен қозғалысқа айналды [2, 210 б.].

Мұстафа Шоқай Түркістандағы басмашылар қозғалысының кең етек алуы Қоқан автономиясының күшпен жойылуына байланысты орын алғанын, бірақ өз күресі мен басмашылар арасындағы ешқандай байланыстың болмағандығын ескертеді. Ол 1924 жылы 30 тамыздағы «Последний новости» газетінде жарияланған «Түркістандағы басмашылар қозғалысы» атты мақаласында «...басмашылық қозғалыстың ұйымдастырылуына Қоқан үкіметінің, осы үкіметтің президенті ретінде менің ешқандай қатысымыз болған жоқ. Ол стихиялық жағдайда шықты» - деп қозғалыстың себебін ашып көрсетеді [3, 437 б.].

Алғашқы ірі көтерілістің бірі Ферғана жерінде орын алды. Қолдарына қаруларын алған Түркістанның түркі халықтары большевиктерге қарсы шықты. 1918 жылы 19 ақпанда Түркістан Мұхтарияты құлағаннан кейін құрбашы кіші Ергеш Қоқанда көтерілісті бастап, 20 ақпанда жасағымен «қасиетті жерімізді гяурлардан босатайық» деген ұранмен бекініске шабуыл бастайды [4, 127 б.]. Ергештің бұл жолғы шабуылы нәтижесіз аяқталды. Кейіннен Ергеш өз әскерімен Бечкир қыстағына оралып, 27 ақпанда қызыл гвардияшылар мен дашнактардың шабуылы кезінде қаза табады. Одан кейін оның ізін оның ағасы үлкен Ергеш жалғастырды. Маргеланда уездік кеңес милициясының бастығы болған Мадаминбек 1918 жылдың жазында өзіне бағынышты өзбек милиционерлерімен 700-ге жуық адамы бар басмашылар отрядын құрып, 1919 жылы қыркүйекте Қырғызстандағы К. Монстров бастаған шаруалар армиясымен бірлесіп, Ош пен Жалалабад қалаларын басып алды. Мадамин-бек 1919 жылы қазан айында Иргаштам деген жерде болған мұсылман әскерлері құрылтайының шешімімен құрылған Ферғана үкіметінің басшысы, әрі бас қолбасшы болып сайланады. М. Қойгелдиевтің айтуынша 1919 жылы Түркістанда басмашылар тобының жалпы саны 150-ге, ондағы адамдардың саны 60 мыңға жеткен. Бұл қозғалысқа 1917-1918 жылғы жұттан ығысып Ферғана өңіріне келген орта жүз қазақтары да белсенді қатысып, олар көтерілісшілерді көлікпен, азық-түлікпен қамтамасыз етті [5]. К.Л. Есмағамбетовтың еңбегінде 1918–1919 жылдары Ферғанада, Ергеш жасағынан басқа, Курширмат, Халқожа, Махам-қожа, Рахманқұл, Аман Палван және т.б. жетекшілердің басқаруындағы қырыққа жуық әскери жасақтар әрекет жасады [6, 187 б.]. Осы жылдары Ферғанадағы басмашылардың жалпы саны 6 мыңнан асқан, бір ғана Курширматтың отрядында мың жарымға жуық адам болған [7, 67 с.].

Құрбашы кіші Ергеш қандай адам болды? Ол туралы Мұстафа Шоқай Қоқан автономиясының 14 жылдығына арналған «Бір ғылыми өтірікке қарсы» мақаласында Зәки Валидидің еңбегінде жазылған «Қоқан үкіметінің басты тірегі басмашылардың басшысы Ергеш болды» деген оның пікірін жоққа шығарады. Мақаласында М.Шоқай басмашы деген сөздің екі мағынасын түсіндіре келе Ергештің 1917 жылға дейін де басмашы болғанын, кейіннен бандалықты тастап үкіметтің қала милициясы басына келген соң

оның Қоқан маңындағы қарақшы басмашылармен күрескенін, ал Түркістан Мұхтариятын ұйымдастыруға оның еш қатысы болмағанын жазды. Осы мақаласында ол басмашыларға «Түркістанда орыс диктатурасына қарсы күресушілер, Түркістанды құтқару жолында қан төгіп, жан пида етушілер» деп баға бере отырып, «жауласқан кезде жауласушы екі жақ бірін-бірі «бандит» деп атағаны сияқты, большевиктер де біздің күрескерлерімізге «басмашы» деген ат қойып, айдар тақты. Көтерілісшілердің ұлттық мұраттарымыз жолында төгілген қаны оларға тағылған «басмашы» деген атаудың мүлде жала екенін айғақтайды»-деп жазады [2, 208 б.].

Басмашылардың кеңес өкіметінің Түркістандағы озбырлық әрекеттеріне қарсылығын құрбашы Мадаминбектің Ферғана майданының қолбасшысы Сафоновқа жазған хатынан байқауға болады. Онда: «Біздің халқымыздың санасы К.Маркстың қисындары мен большевиктердің программаларын түсінуге, оларды жүзеге асыру дәрежесіне жеткен жоқ. Егер Түркістанды билеп тұрған сіздер мұсылмандардың тұрмысымен таныс болсаңыздар, жергілікті халықтың санасына өздеріңіздің құрғақидеяларыңызды сіңіремін деп босқа әуре болып жүргендеріңізді түсінер едіңіздер. Біздің мұсылмандар түгіл еуропалық орыстардың өздері де коммунизм идеясын мақұлдап, жүзеге асыруға дайын емес. Халықтардың билікті өз қолдарына алуына, федерация құрып, бірлесуіне ерік береміз деп едіңіздер. Біздің өз білгенімізше өмір сүріп, еңбек етуге, мемлекетімізді басқаруға, өз елімізде өзіміз қожа болуға мүмкіншілік беріңіздер, бұған біздің толық қақымыз бар»- деп жазады [8, 83 б.].

М. Шоқай басмашылар қозғалысының себептері мен қозғаушы күштерін ыждағатты түрде зерттеп, оның әлсіз жақтарына қарамастан, ұлт-азаттық сипатта екендігін алғаш рет атап көрсетеді. Мұстафа Шоқай «Басмашылық» атты мақаласында «Басмашылық кеңестік биліктің Түркістандағы басбұзарлық отарлық саясатына қарсы туған жалпы ұлттық қозғалыс болды» деп тарихи баға береді [9, 28 б.].

Кеңес Одағы ыдырап, тәуелсіздік алғаннан кейін ғана түркі халықтарының ұлт азаттық қозғалысы тарихы қайта қаралып, ұлттық тарихи сананы жаңғырту бағытындағы зерттеулерде бұл қозғалыстың тарихи шындығын ашып, оған жаңа тарихи баға беріле бастады. Ондай зерттеулердің қатарына Мұстафа Шоқайдың сан қырлы келбетіне, ғылыми-публицистік еңбектеріне, естеліктеріне барынша ұлттық көзқарас тұрғысынан талдау жасаған, оның Ресейдің отарлық саясатына қатысты әрекеттерін, қоныстандыру, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1917 жылғы ақпан және қазан төңкерісі, Алаш қозғалысы, Түркістан Мұхтарияты, басмашылар қозғалысы, Кеңес өкіметінің қысымшылық саясаты, ұлт мәселесіне, ашаршылыққа тақырыбында жазғандарын құнды дерек екендігін пайымдап, ғылыми айналымға енгізген мұстафатанушы К.Л. Есмағамбетовтың «Әлем таныған тұлға: Мұстафа Шоқайдың дүниетанымы мен қайраткерлік болмысы» атты монографиясының маңызы өте зор болды. Басмашылар қызыл әскермен соғыста партизандық тактиканы ұстанып, ірі әскери бөлімдермен ашық қақтығыстардан жиі қашып отырды. Олар көбіне

шағын әскери бөлімшелерге, өнеркәсіп орындарына, теміржол станцияларына, қоймаларға, шағын қышлақтарға тұтқиылдан шабуыл жасап, кеңес өкіметінің өкілдерін өлтіріп отырған. Ал, қызыл әскерлер басмашылармен соғыста олардың отбасын кепілге алу, тұтас ауылдарды жойып жіберу әдісін кең қолданды. Егер рақымшылық жасауға берілген мерзімде қаруын тастап берілмесе, кепілдіктегі оның әйелі, бала-шағасы тегіс атып өлтірілді.

Мұстафа Шоқай өзінің «Көрнекі варварлық», «Тағы да Орта Азиядағы көтеріліс туралы», «Түркістанда» деген мақалаларында Кеңес өкіметінің басмашылар қозғалысын басу үшін қолданып отырған айуандық, ортағасырлық іс-әрекеттерін әшкерелеп отырды. Мұстафа Шоқайдың 1924 жылы 30 тамызда Парижден шығатын «Последние новости» газетіндегі «Көрнекі варварлық» атты мақаласында «Жұма құрбашыны қолға түсіру әрекеттері сәтсіз аяқталған қызыл әскер бейбіт ауылға шабуыл жасап, құрбашының інісі қарапайым шаруа Шырынды кепілдікке алады. Шырынның отбасына көрсетілген қандайда бір көмек кеңес өкіметінің жауына көрсетілген көмек деп есептеліп, көмек көрсеткендер қатаң жазаға ұшырады. Сондай-ақ қолға түскен Ағзам-қажы құрбашының көмекшісі Хафиздың басын кесіп алып, басшыларына тарту етті дей отырып, большевиктердің мұндай көрнекі айуандықтары бірінші емес, 1922 жылы қыркүйекте Ташкентте болған өлкелік партия конференциясында мәскеу делегатының самарқан көтерілісшілерінің басшысы Бахрам бек пен өзбек мұғалімі Қары Кемалдың кесілген басын мінбеге шығарып көрсеткенін жазады. Тіпті, большевиктер басмашылардың көрнекті жетекшілерінің бірі Шахмұрадтың басын оққа ұшқаннан кейін кесіп алып, Канимах селосындағы базар алаңына іліп қояды. Мұстафа «Кесілген адам басымен тарту жасау - Орта Азияда құрылған ленинизмнің қанды дәстүрі болды» - деп жазады. Басмашылар қозғалысы тарихын зерттеу қорытындыларын талдай отырып, бұл қозғалыс Түркістан Мұхтариаты жойылғаннан кейін 1918 жылы ақпан айында стихиялы түрде басталып, кезең-кезеңмен 1931 жылға дейін созылды. Дегенмен, соңғы деректер 1942 жылға дейін Түркістандағы басмашылар қарсылығының толық басылмағандығын көрсетеді. Құрбашылар отрядтарындағы адам сандарына қарап олардың едәуір беделі болғандығын, халықтың оларға сенгендігін байқауға болады. Қорыта айтқанда басмашылар қозғалысы Ресейдің қол астындағы түркі халықтарының ұлт азаттық күресінің құрамдас бір бөлігі болды. Алайда, қозғалыстың ұзаққа созылуына қарамастан басмашылар өздерінің жеке ұлттық институттарын, ұлттық мемлекетін құра алмады. Ал кеңес өкіметі басмашылар қозғалысын күшпен жою барысында көптеген қылмыстар жасап, бейбіт халықтың қанын төкті, өз дегенін істетті. Сонымен қатар Түркістанда орын алған басмашылар көтерілісінің сәтсіздікке ұшырауына М. Шоқай айтқандай көтерілісшілердің жеткілікті қару-жарақтарының болмауы, көтерілістердің стихиялығы, бірыңғай басшылықтың, яғни, бүкіл мұсылман халқына беделді тұлғаның және белгілі бір саяси бағдарламаның жоқтығы секілді факторлар әсер етті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қойгелдиев М. Басмашылар қозғалысы. 28.08.2014 // https://el.kz/basmashylar_-oz-alysy__21521/ [Есепке алынған күні: 12.03.2024].
2. Ганковский Ю. Персонажи с «той стороны»: Энвер-паша среди басмачей // Азия и Африка сегодня. – 1994. – №5. – С. 59-61.
3. Есмағамбетов К. Тарих таңдақтары . 2-ші кітап / К. Есмағамбетов. - Алматы: Арыс баспасы, 2008. - 426 б.
4. Ахмедов Ғ. Алаш «Алаш» болғанда: Естеліктер мен тарихи деректер. -Алматы: 1996. - 224 б.
5. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. VII том. -Алматы: 2013. - 572 б.
6. Абдулаев К.Н. Из истории бухарской послереволюционной эмиграции (к историографии проблемы) // Общественные науки в Узбекистане. 1990. №4. - С.51
7. Алексеенков П. Что такое басмачество?. - Ташкент: Узбекгосиздат, 1931. - 94 с.
8. Шоқай М. Эпостолярлық мұрасы. 2 томдық, құраст. Ғ. Исахан. - Алматы: 2006. 2-том. - 372 б.
9. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. II том. - Алматы: Дайк-Пресс, 2012. - 640 б.

М.ШОҚАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН МӘСЕЛЕСІ

Титовұлы Бекарыс – Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті,
педагогика ғылымдарының магистрі

Халықаралық тақырыпқа қалам тартқан Мұстафа Шоқайды қандастарымыз, көптеген өзге түркі тектес ұлт өкілдері қоныс тепкен Шығыс Түркістан мәселесі де бей-жай қалдырмаған. Бұл мәселеде белгілі ғалым Т.Жұртайдың жазбасымен келісеміз: «Шығыс Түркістанды зерттеуде тек қазақ емес, сол кезде аймақтың тағдырын шешкен әскери-дипломатиялық келісімдерге қатысқан мемлекеттердің бәрі де зерттеуге мүдделі» [1]. Себебі, 1930–1949 жылдар аралығында Шығыс Түркістан аймағы Кеңес Одағы мен Қытай арасында өте маңызды түйінге айналды, әрі осы уақытта Шыңжан мәселесі қатты шиленіскен жағдайға түсіп, әлем назарын өзіне аударған еді. Осы шиеленісті пайдаланған шетелдік алпауыт елдер де Шығыс Түркістан мәселесіне араласа бастайды.

Мұғажырлықта болған М.Шоқай тұтас түркі халқының болашағы жолында еңбек етті. Ол өзі төңірегінде болып жатқан оқиғаларға ғана зер салып қоймай, елінің-жерінің тағдырына қатысты халықаралық жағдайға да ерекше назар аударып, түркі халықтарының тағдырына қатысты оқиғаларға да жанын салып, қалам тартты. Соның ішінде Ресей мен Қытай сияқты империялардың таласына түскен түркі халықтарының ұлт-азаттық күресіне

ерекше алаңдаушылық білдірді. Әрі оған деген өзінің көзқарастарын жазып, болашақ тағдырларына тілектестікпен қарап отырған. Оған М.Шоқайдың шетелде саяси қудалауда жүріп шығарған «Яш Түркістан» (1929-1939 ж.ж.) журналының беттерінде жариялаған мақалалары айғақ бола алады. Айталық, Шығыс Түркістандағы мұсылман халықтардың XX ғасырдың 30-40 жылдарындағы Қытайдың отаршылдық саясатына қарсы көтеріліп, ұлттық дербестікке ұмтылу жолындағы күрестері туралы мәліметтерді осы журнал беттерінде жариялап, оған өзінің саяси тұрғыда көзқарасын білдіріп, тиісті бағасын беріп отырды.

Күрмеуі шиеленген аймаққа қатысты автордың қырықтан астам мақаласы жарық көрді. «Шығыс Түркістан мәселесі төңірегінде», «Шығыс Түркістан, сыртқы дүние және біздің міндеттеріміз», «Шығыс Түркістанда» деген тағы басқа орысша, француз, түрік тілдерінде жазылған мақалаларында ол Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық күрестің барысы және оның сыртқы дүниемен байланысы, қарым-қатынасы жөнінде түрлі сұрақтар келетінін, оның заңды екені, өйткені Шығыс Түркістанда түрік тарихының беттері қанмен жазылып жатқаны, алайда ол хаттарға толық жауап беруге ол қозғалыстан алынатын мағлұматтардың өте сиректігі 1934 жылғы «Яш Түркістан» журналының №56 санында жарық көрген «Шығыс Түркістан, сыртқы саясат және біздің міндеттеріміз» деген мақалада айтылған.

1930 жылдардың ортасындағы Шығыс Түркістандағы азаттық қозғалыстың мән жайы талқыланатын «Шығыс Түркістан трагедиясы және оның біздерге сабағы» «Трагедия Восточного Туркестана и ее уроки для нас» атты мақаласында М.Шоқай Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық соғысының бірінші сатысын: «Ол қайғылы аяқталды. Көтеріліске шыққан халықтың және осы күреске сенім артқан түрік дүниесінің үміттері ақталмады» дей отырып, оның жеңілу себептеріне талдау жүргізеді. Дүнгендер мен түркі халықтарының арасындағы ауыз біршіліктің жоқтығына налиды. Бірақ, М.Шоқай жанталсқан жағдайда күдер үзбеуді, болашаққа түркі бірлігі тұрғысынан қарауға шақырады. Оның ойынша, құрғақ энтузиазм, сыртқы қолдау да, егер ішкі бірлік болмас, егер халық өзінің ішкі тұтастығын қамтамасыз ете алмаса, ел көсемдері өзінің мансапқорлығынан жоғары көтеріле алмаса онда ұлт-азаттық күрес жеңіске жете алмайды, ішкі бірлікті сақтау мен оны нығайту – Түркістан трагедиясынан алатын сабағымыз осы деп көрсетеді [2, 191-192 б.б.]. Бұл өсиеттер еш уақытта өлмейтін, кез келген мемлекетті өркениетке жетелейтін жол, биікке көтеретін құдірет.

Кезекті мақаласында М.Шоқай Кеңес үкіметінің Шығыс Түркістанға қатысты ұстанымын, әлемдегі саясатқа өзіне пайдалы болған жағдайда араласып отыратындығын, «алалық» танытатын саясатын сынайды: «...Мәселен большевиктер Голландия мен Яуа аралындағы ұлттық көтерілістерге шынымен-ақ көмек берді. Өйткені ол жерлердегі ұлттық көтерілістердің жеңістері тек Голландия отаршылдық саясатына қарсы соққы беріп, большевиктердің өздеріне ешқандай бір қауіп пен ыңғайсыздық тудырмайтыны себепті, солай болды. Тіпті мұндай көмек Кеңес өкіметінің «шапағатты отаршылдығы» үшін қолайлы алғышарттар жасайтын еді.»- деп

жаза отырып большевиктердің түрлі елдердегі жымысқы саясатын сынға алады [3, 490 б.].

«Шығыс Түркістан Республикасы төтенше өкілінің «Яш Түркістан» бас редакторы Мұстафа Шоқайұлы атына хаты» «Письмо чрезвычайного уполномоченного Республики Восточной Туркестан на имя главного редактора «Яш Туркестан» Чокай-Оглы Мустафы» атты материалда Шығыс Түркістан Республикасының төтенше уәкілетті қызметін атқарушы, доктор Мұстафа Әли мырза большевиктердің таратқан «Шығыс Түркістан аумағы антикемалдықтардың ошағына айналды» деген деректің жалған ақпарат екендігін растайтын хабарламаны жеткізген [4, 302-303 б.б.] «Шығыс Түркістан және сыртқы әлем» (Восточный Туркестан и внешний мир) атты мақалада. «Яш Түркістан» журналының оқырмандары Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық күрес туралы хаттар жазып, ондағы күрестің барысы мен оның қашан аяқталатыны, бұл күреске сыртқы әлемнің қатысы туралы білгісі келетінін жазады. Автор Шығыс Түркістан туралы мәліметтердің өте аздығын ескере отырып ұлт-азаттық күреске қарсы Қытай шегінде екі күштің, Бірі – Қытайдың орталық Нанкин үкіметі болса, екіншісі – Кансу және Шанси аймақтарындағы дүнген тайпаларының біріккен күштері екенін атап көрсетеді [5, 211 б.]. Ал, журнал оқырмандары Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысқа әсер етіп отырған сыртқы күштердің қатарында үш мемлекетті – Кеңестік Ресейді, Түркияны және Англияны атайды. Кеңестік Ресей бұл қозғалысқа ашық жаулық ұстанымда болса, Түркия іштартып материалдар жариялаған, Ал Англияның бұл қозғалысқа ешқандай қызығушылық танытпай отырғаны айтылған.

«Яш Түркістан» журналының 1933 жылғы №46 санында жарияланған «Шығыс Түркістан мәселесі төңірегінде» атты мақалада Шығыс Түркістандағы азаттық үшін күреске көмектесу мен кейбір орыс басылымдарындағы оқиғаның шығу себептерінің бұрмаланып көрсетілуіне тойтарыс беру аса маңызды екендігі атап көрсетіліп, Шығыс Түркістанға қатысты екі оқиға туралы жазылған. Бірінші Түркістандағы оқиғалар большевиктердің қолымен істелініп жатыр деген ақпаратқа байланысты. Бұл уәжге қарсы автор көтерілісшілердің қолына өткен барлық қалалардың большевиктерден тазартылғанын, Жаркенттен және Қашқардан келген хаттарда Шығыс Түркістан мен Үндістан арасында сауда істері жолға қойылғаны жазылғанын дәлел етеді. Екінші, «Яш Түркістан» адресіне түскен «Шығыс Түркістанды құтқару комиеті» деген ұйымның атына жасалған үндеудің де, ондай ұйымның да жалған екендігі айтылады. Мақала соңында Шығыс Түркістан өзінің ұлт-азаттығы үшін күресуде, сондықтан міндет бұл күреске әрбір түріктің қолдау көрсетуі және оның мақынасын әртүрлі бұрмалауға жол бермеу үшін күресу қажеттігі атап көрсетілген [6, 329-331 б.б.].

Көп жылдан бері Шығыс Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы басты назарда болып, «Яш Түркістан» журналының шектеулі көлеміне қарамай күн тәртібінен еш түспей, жан-жақты жазып келе жатқаны «Шығыс түркістандық мәселе» (Восточно-туркестанский вопрос) деген мақалада баяндалған. Автор

мұның Еуропаның үлкен басылымдарында жазылғаны, Лондон, Париж, Варшава сияқты қалаларда баяндамалар жасалғанын мәлім ете отырып, әрине бұлар маңызды, бірақ шығыс түркістандық мәселеге бұл жеткіліксіз дейді [7, 148 б.].

Мақалалар мен баяндамалар – насихат қана, мұнымен қатар дәл жасалған жоспарға сәйкес белсенді ұйымдастырушылық жұмыс қажет. Шығыс түркістандық ұлт-азаттық қозғалыстың өкілдерінің ұйымдасқан қызметі және олар әлемнің саяси горизонтына шығулары керек. Соңғы мәселе өте маңызды және кейінгіге ығыстырып қоятын мәселе емес. Мұның себебі кейінгі кезде шығыс түркістандық мәселені өз пайдаларына шешуге екі бір-біріне қарсы, бірақ Шығыс Түркістан ұлттық күшіне жау және екеуі бірдей дұшпан күштер жұмыс істеуде. Оның біреуі, мәскеудің большевиктері, екіншісі, Чан Кай Ши бастаған Қытай үкіметі. Бұдан әрі Шығыс Түркістан ұлттық идеясына жау осы екі күштің бірі – «Кашгар Чинджанг Кюнделик Газети», екіншісі – «Уруш Хабери» басылымдары. Оларда жергілікті саяси жағдайлар көрестілген. Сондай-ақ Қытай революциясы туралы әдебиеттермен, оның ішінде Суни Ятсен еңбектерімен, тағы басқа басшыларының рухани мұраларымен таныстырылады. Мақала соңында автор біз қытай халқына қарсы емеспіз, біздер – шығыс түркістандық бауырларымыздың жағындамыз дейді. Сөйтіп соңғы жылдардағы ұлттық азаттық күресте халықтың төгілген қанымен боялған шығыс түркістандық туыстарға отан алдындағы жауапкершілік деңгейінде болуларына тілектестік білдіреді.

Саяси сарапшы ретінде сол кезеңдегі халықаралық жағдайлардан да М.Шоқайдың толық хабардан екендігін көрсетеді. Журналдың келесі бір кезекті санында М.Шоқай Шығыс Түркістанда ұлттық қозғалыс басталғанға дейін Үрімшідегі Қытай үкіметі Кеңестің қолындағы ойыншық іспетті бір нәрсе екені баршаға аян еді. Жағдай аздап өзгеріске ұшырады. Мәскеудің қолжаулығы Шың Шұрын мұсылман-түрік көтерілісі басталғанда қашып кетіп, оның орнына жаңа уәли, жаңа үкімет тұрғызылды. Бұл үкімет Мәскеумен байланысын «үзгендігі» туралы мәлімдеп, оған тіпті Қытайдың орталық үкіметін де сендіре алған еді. Шығыс Түркістан хақында жазғанда біз ылғи да Үрімші мен Мәскеудің байланысы сол бұрынғысынша жақсы күйінде қалып келе жатқаны туралы айтатынымыз оқырмандарымыздың есінде болса керек. Біздің осы айтатынымызды теріске шығаруға ұрынушылар аз болған жоқ. Тағы бір жағынан кеңестік Ресейді Шығыс Түркістанның нағыз досы деп көрсетуге тырысушылар да болмай қалған жоқ. Міне, енді «ауа-райы» түзеліп келеді. Өткен қаңтар айында жапон парламентінде сөйлеген бір сөзінде Жапонияның сыртқы істер министрі Хорито Мәскеудің Шығыс Түркістанға қол созып, бұл өлкені «кеңестендіруге» ұмтылып отырғаны туралы шындық айтты. Большевиктер жапон министрінің сөзін дереу теріске шығаруға әрекеттеніп, «Шығыс Түркістандағы қозғалысты ағылшындар мен жапондар тудырып отыр. Олар бұл өлкенің тағына отырғызатын «патшаларын» қазірдің өзінде тағайындап та қойды», – деп жазды [3, 445 б.].

Осы кезеңдегі Шығыс Түркістандағы қытай билігіне қарсылық ретінде ұлт-азаттық көтерілісі және ондағы күштердің саяси ықпалы, 218 арасалмағына байланысты ол «Яш Түркістан» журналының 1935 ж., №71 санында өз ойын былайша сараптайды. ...«Шығыс Түркістан түріктерінің қытай билігіне қарсы ұлт-азаттық күресі басталған күннен бастап большевиктердің мазасы кетті. Өйткені Шығыс Түркістанда қытай отаршыл үстемдігін аударып тастап, тәуелсіз түрік мемлекетінің шаңырақ көтеруі қызыл империализмінің Азиядағы мүдделеріне бүкілдей қайшы келетін. Сол себепті кеңестік Ресей әу бастан-ақ Шығыс Түркістандағы ұлттық қозғалысқа қарсы бағыт ұстады. Бұл қозғалысты жаныштау үшін большевиктер жергілікті Қытай үкіметіне алуан түрлі көмегін аямады. Сонымен қатар большевиктер дүниежүзі жұртшылығын адастыру мақсатында, яғни әлем халықтарының назарын өздерінен басқа жаққа аударып жіберу ниетімен Жапония және Англия елдерінің Шығыс Түркістанға араласуы туралы ертегіні ойлап шығарды. Бұл қитұрқы саясаттың арты қалай ашылғанын біз, міне, енді көріп отырмыз. Сонымен Шығыс Түркістан қызыл Ресейдің бұғауына ілікті. ... Шығыс Түркістан Қытайдың тепкісінен құтылам деп жүріп орыстың бұғауына түсіп қалған қасіретті мекен». Мұстафа Шоқайдың саяси қызметінің басты нысаны тәуелсіздік идеясы болатын. Ол Шығыс Түркістанның өз алдына ел болуын қалады. Ұлт мұратын маңызды да басты мәселе етіп ұстаған ұлы тұлға Тұтас Түркістан идеясын мәңгілік мақсат етіп, түркі халықтарының басын біріктіруді ұрпағына аманат етті. М. Шоқай өз мақалаларында Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық көтерілістердің сипатын терең тануымен, ондағы саяси-қоғамдық оқиғалардан беталысын, большевиктерді ұстанған бағытын, қытай билігінің іс-әрекеттері туралы сұңғыла саясаткер ретіндегі ой-тұжырымдар жасайды. Бұл мақалалар қазіргі таңда сол кезеңдегі большевиктік кеңес үкіметінің Шығыс Түркістан мәселесіне байланысты ұстанған саяси ұстанымының шынайы келбетін ашуымен құнды болып отыр.

Жалпы алғанда, Мұстафа Шоқайдың 1933 және 1934 жылдары Англияға барып қайтқан сапарларында Кеңес Одағының сыртқы саясаты жөнінде ағылшын газеттеріне берген сұхбаты дипломаттардың басқа да жоғары лауазымды шенеуніктердің тарапынан қызығушылық тудырады. Осы кезден бастап М.Шоқай Батыс елдеріне Кеңес Одағының шығыс саясаты, оның ішінде Шығыс Түркістан өңірі бойынша білікті маман, халықаралық сарапшы ретінде танылады.

М.Шоқайдың пікірінше, Батыс Түркістан және Шығыс Түркістан өңірлеріндегі ұлт-азаттық күштері бірігуі тиіс еді. Өйткені Түркістанның бір бөлігінде орыс үстемдігі орнаған жағдайда, екінші бөлігі еркін, тәуелсіз болуы мүмкін емес-тұғын. Қытай тек Шығыс Түркістанның жауы, ал Ресей – Шығыс Түркістанның да, Батыс Түркістанның да жауы болатын. Сондықтан Шығыс пен Батыс Түркістанның қоғам қайраткерлері бір-біріне көмектесіп, бірін-бірі қолдап, қорғап, қажетіне қарай бірге әрекет етуі керек еді. Аймаққа қатысты жарыққа шыққан мақалалардың мазмұны түбі бір түркі халықтарының ауызбірлігі, азаттығы болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шынқазы Барлық. Шығыс Түркістан тағдыры. (XX ғ I жартысы) Қазақстан тарихы порталы. 16 қаңтар, 2015.
2. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. (құжаттар жинағы) 12-том. -Астана, 2008.
3. Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. Алматы: Қайнар, Т. I 1998 ж., -512 б.
4. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013. Т. VI -524 б.
5. Рүстемов С. «М.Шоқай». Қазақ ұлттық энциклопедиясы том Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» 2004. – 696 б.
6. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. Т. IV - 532 б.
7. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. Т. X - 612 б.

ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫ: АҚИҚАТ ПЕН АҢЫЗ

Серікбай Динара – Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің 2-курс магистранты

II дүниежүзілік соғыс тарихта әлем елдеріне орасан зор әсер еткен оқиға ретінде сақталып отыр. Соғысқа қатысқан елдер тек әскери шығындармен ғана емес, сонымен бірге адамзатқа салған азаптарымен де белгілі. Соғыс кезінде көптеген елдердің азаматтары тұтқынға түсіп, концлагерьлерде ауыр еңбекке тартылды. Соғыстан кейін бұл адамдардың тағдыры түбегейлі өзгерді, әсіресе Кеңес Одағының сарбаздары үшін тұтқындық сатқындық ретінде қабылданып, олар туған жерлеріне оралғаннан кейін де қуғын-сүргінге ұшырады.

Қазақстандық жауынгерлердің тағдыры да басқа елдердің азаматтары сияқты ауыр болды. Соғыстағы ерліктеріне қарамастан, тұтқынға түскен сарбаздар саяси қуғын-сүргінге тап болып, концлагерьлерде ауыр еңбекке тартылды. Тұтқындар тағдырының қилы болуы, неміс үкіметі құрған тұтқындар жасағымен тікелей байланысты. Олардың соғыс тұтқындары ретінде көрген азаптары, ауыр еңбектері және соғыстан кейінгі өмірлері әлі күнге дейін толық зерттелмеген.

Бұл мақала әскери тұтқындардың соғыстағы және соғыстан кейінгі тағдырларын зерттеп, архивтік материалдар мен тарихи деректер негізінде олардың рөлін жаңаша көзқараспен қарастыруға тырысады. Архив құжаттары арқылы бұл азаматтардың соғыстағы ерліктері мен тұтқындағы қиындықтары туралы көп нәрсе білуге болады. Олардың өмірі Қазақстан тарихындағы ақтаңдақтардың бірі болып табылады.

Соңғы жылдары бұл тақырыпқа деген тарихи қызығушылық артуда. Оның ішінде соғыс тұтқындары жайлы тақырып қозғалғанда М.Шоқай есімі қатар жүреді.

1941 жылы 22 маусымда гитлершілердің Кеңес Одағына шабуыл жасаған күні эсэсшілер М.Шоқайды Ножандағы үйінен шұғыл тұтқындаған еді.[1,219б] Сол кезде Францияда жүрген орыс елауғандарымен бірге М.Шоқайды Париж түбіндегі Кемпьян концлагеріне қамайды. Екі аптаға жуық Кемпьянде болған Мұстафаны екі аптадан кейін, қалай тез тұтқындаса солай тез босатып жібереді.

Мұстафаның тұтқында болған кезінде түрлі кездесулер жасап, оған біраз ұсыныстар түседі. Соның бірі Компьен лагерінде Түркістан жұртшылығына арнап радиодан сөз сөйлеуге ұсыныс жасалған. «Бірақ мен әзірше түркістандық тұтқындармен кездеспейтінімді, радио арқылы да оларға ештеңе айтпайтынымды кесіп айттым. Лагерде Түркістан туралы дәріс оқуым керек болатын. Дәл осы тұста басшылық мені еркіме жіберу туралы бұйрық берді. Жан жақты алуан түрлі ұсыныстар түсті, соларды орындауым қажет» деп өзінің тұтқында болған уақытын қысқаша сипаттаған[1,220б].

Тұтқыннан босап шыққан Мұстафа, үйіне 2 күнге босап шыққан уақытта, Түркістандық тұтқындармен жолығуға дайындалады. Ол соңғы уақыттарда қалыс қалған жаңалықтарды оқуға, елінде болмаған уақытта болған жағдайларға шолу жасауға тырысады. Кездесу алдына оның бойын үрей билейді. Бұл жердегі Мұстафаның тұтқындармен кездесу алдындағы толқынысы, олардың Мұстафаны танымауы мүмкін екендігімен және оның елде ұзақ уақыт болмағанымен байланысты еді. Отандастарының оны қалай қабылдайтынын және Кеңестер одағының бұрмаланған тарихымен сусындап өскен жастардың оған деген көзқарастарының қандай екенін, фашистер жанында жүрген Шоқайдың сөзіне сене ме, оны қалай қабылдайтынын ойлап уайымға түскен болуы керек. Алайда Мұстафа дайындығын пысықтап Алмания үкіметімен келісім жүргізіп, тұтқындағы отандастарына көмектесуді таңдады.

Тамыз айында Алман үкіметі тұтқындармен айналысатын арнайы комиссия құрды. Штурмбанфюрер Гейбельдің басшылығында құрылған комиссияда Мұстафа Шоқай мұсылман және түрік халықтары өкілдеріне жетекшілік жасайтын болды. Ал Уәли Қаюм оның орынбасары болып бекітілді. Шоқай, комиссия құрамында кавказдық және Еділ бойы өкілдерімен бірге 26 тамыз, сейсенбі күні Берлиннен Ганноверге барып қайтты.[1,222б].

Германияда М.Шоқайды тұтқынға түскен түркістандықтармен жүздестіреді. Бұл кездесуді жасаудағы басты мақсат: Гитлершілер оны өздерінің жағына шығарып алуға тырысып бағуы, оның беделін өздерінің насихаттық мақсаты үшін пайдаланып қалуға әрекет етулері еді. [2,37б].

Үлкен толқу үстінде Түркістандық тұтқындармен кездесуге келген Мұстафа 22 жыл көрмеген бауырларын көріп әр -түрлі сезімдерді бастан кешкені анық. Тұтқындағы отандастары да Мұстафа Шоқайды бірі газеттен көрсе, бірі суреттен көрген болып шықты.

Алайда Мұстафа тұтқындардың осыншалықты ауыр жағдайда күн кешіп жатқандығын білмеген еді. Ендігі Мұстафаның алдындағы үлкен міндет аштық пен аурудан қырылып жатқан тұтқындардың мәселесін көтеріп, оларға қолынан келген көмекті көрсету еді. Тұтқындармен танысып, олармен етене әңгімелескен Мұстафаға, ақсақалдар бірінші жастарға көмектесу керек екендігін алға тартты. Тұтқындар арасында жанып тұрған коммунисттердің жоқ екендігін, олардың көбі инженер, механик, мұғалім, металлург, дәрігер сияқты мамандық иелері екендігін түсінді. Осындай білімді азаматтарды бірінші лагерден босатуға тырысты. Алдағы мақсаты оларды мамандықтары бойынша өз білімдерін жетілдіруге, жұмыс жасаулары үшін жағдай жасағысы келді. Алайда Германия үкіметінің оларға жоспары бөлек болды. Түркістан тұтқындарынан жасақ жасап, майдан даласында пайдалану еді.

Ганновер жеріндегі тұтқындармен кездесуден соң Мұстафа комиссия мүшелерімен бірге бұрынғы Польша аймағына кірген Сувалкиге аттанды. Бұл лагерлерден бөлек, Понеген, Дебица, Деба сияқты лагерлерде де болды. Барлық лагерлерде бірдей жағдайдың жоқтығы, суықтан, аштықтан тұтқындар арасында аурулардың бедел алғанын, олардың құқықтарының тапталып жатқанын көрген Мұстафа тиісті мекемелерге мәлімдеме де жасапты. Бір мәлімдемесінде «Сіздер немістер, өздеріңізді Еуропадағы ең мәдениетті адамдармыз деп санайсыздар. Егер сіздердің мәдениеттеріңіз менің көріп жүргенім болса, онда мен сендерге де тұтқындардың шеккен азабын көрулеріңізді тілеймін. Сіздер XX ғасырда өмір сүре отырып, XIII ғасырдағы Шыңғыс ханның жасаған зұлымдығынан асырып жібердіңіздер. Мәдениетті халық екеніңізді айтуға тіпті де хақыларыңыз жоқ» деп жазған болатын. [3,315б]

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары әскери тұтқындардың құқықтары Женева конвенциясында «Соғыс тұтқындарын ұстау тәртібі туралы» 1929 жылы бекітіліп, 1949 жылы қайта қаралған болатын.

Женева конвенциялары соғыс тұтқындарының құқықтарын қорғауға арналған бірнеше маңызды талаптарды қамтиды. Олардың ішінде:

Гуманитарлық көмек көрсету: Соғыс тұтқындарына қажетті медициналық көмек көрсету және олардың денсаулығын сақтау міндеттеледі.

1. Қорғау және қауіпсіздік: Тұтқындарды азаптауға, қорлауға немесе адамгершілікке жатпайтын қарым-қатынас жасауға тыйым салынады.

2. Ақпарат алмасу: Соғыс тұтқындары туралы мәліметтерді тиісті мемлекеттерге хабарлау міндеттеледі.

3. Қызыл Крест арқылы көмек: Тұтқындар Қызыл Крест қоғамы арқылы арыздануға және дәрі-дәрмек алуға құқылы.

Конвенция бойынша соғысушы елдерді соғыс майданында қарсы жақтың ауру немесе жаралы болған әскери адамдарына олардың жынысына, нәсіліне, ұлтына, саяси немесе діни сеніміне қарамасиан қажетті көмек көрсетуге және соғыс тұтқындары туралы мәліметтерді тиісті мемлекеттерге хабарлауды міндеттейді. Жауласушы мемлекеттер өздерінің армиясын осы конвенциялармен таныстыруға және орындатуға міндетті. [4]

Ал немістер Кеңес Одағының тұтқындарының құқығының қорғалмауын Женева конвенциясына қатысқан және қол қойған 47 мемлекет ішінде Кеңес Одағының болмауымен тікелей байланыстырды.

«Қараша айының ішінде бір адам маған Мұстафаның хатын әкеліп берді. Бұл хатында Мұстафа соғыс тұтқындарының шегіп жатқан азабы мен жанаярлық халдерін жіктеп, суреттеп жазған болатын. Бұл бейшара, жазықсыз жандардың мазаққа ұшырап, аз ғана қателіктері үшін бірден ату жазасына кесіліп жатқандарын; оларға қатты жани аштығын, оларды құтқару үшін жылап-сықтап басшылыққа жалбарынғанын айтты. 35 мұсылман тұтқынның сүндеттелген болғандары үшін еврейлер ретінде өлімге бұйырылған жерінен құтқарып қалғанын, аштықтан тұтқындар өз жолдастарының жүрегі мен өкпесін жегенін, сақырлаған аязда жалаңаш қалпы терең құдықтарды паналағандарын, құдықтың қабырғаларын жаңбыр мен қардан қорғану үшін қолдарымен қазғандарын көріп шыдай алмайтынын, оларға көмектесе алмайтын болғандықтан одан да өлімді артық санайтынын жазды». [3,314б]

Өшкереушілер қанша қайталаса да, оның атышулы Түркістан жасағына ешқандай жанасымы болған емес, ол оның ұйымдастырушысы да, мүшесі де болған емес, өйткені М.Шоқай осы жасақ баспасөздің аузына ілгерден, аттай бір жыл бұрын 1941 жылы 27 желтоқсанда дүниеден өткен еді.

Түркістан легионының ресми құрылуы 1941 жылы басталды. Фашистік Германияның әскери басшылары Совет Одағынан шыққан түркі халықтарының өкілдерін арнайы құрамаларға жинап, оларға «Түркістанды азат ету» идеясын насихаттауға тырысты. Түркістан легионын ұйымдастыру ісін неміс қолбасшылары Вермахт басшылығымен бірлесіп жүргізді. Фашистік Германия Түркістан легионын КСРО-дағы түркі халықтарын азат ету үшін пайдаланғанын алға тартқанымен, шын мәнінде бұл легионды тек соғыс құралы ретінде пайдаланды. Германия Түркістан аймағын стратегиялық тұрғыдан бақылауды көздеп, оны Кеңес Одағына қарсы соғыс жоспарларында қолдануға тырысты. Легионның тарихы – қарама-қайшылыққа толы тақырыптардың бірі. Бір жағынан, легионға қатысқан жауынгерлердің көбісі соғыстың ауыр жағдайында амалсыздан қызмет етсе, екінші жағынан, бұл қозғалыс көптеген тарихи дауға, халық арасында әртүрлі пікірлерге негіз болды. Кейбір зерттеушілер легион мүшелерін азаттық жолындағы күрескерлер ретінде қарастырса, басқалары оларды фашизмнің қолшоқпары деп сынға алады. Түркістан легионы Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі күрделі тарихи құбылыстардың бірі болып табылады. Бұл құрылым фашистік Германияның КСРО-ға қарсы соғыс жоспарларында ерекше орын алғанымен, Түркістан халықтарының шынайы азаттық қозғалысына қатысы болмады. Түркістан легионы тарихы арқылы қазақ және басқа да түркі халықтарының қиын-қыстау кезеңде қандай жағдайда қалғанын, ұлттық бірліктің құндылығын түсінуге болады.

М.Шоқайдың өзі де түркістандық тұтқындардан әскер жасақтап, оларды немістер жағында майданға аттандыру жөнінде ауызға алмаған. Сувалки лагеріндегі түркістандық соғыс тұтқындары алдында жүрегі қан

жылап тұрып сөйлеген сөзінде: «Менің ең басты мақсатым сіздерді біздің болашақ отанымыз – Түркістанды құруға қажетті мамандық алу үшін түрлі арнайы жұмыстарға орналастыру болып табылады», - дейді. Кейін түркістандық тұтқындардың біразы немістер ұсынған жұмысқа орналасты, 1942 жылы тамыз айында құрылған «Түркістан легионы» атты құрамаға кірді...[5]

Тұтқындар тралы зерттеу жұмыстары мен М.Шоқай еңбектерін саралай келе үлкен дау туғызарлық мәселенің бірі Түркістан легионына М.Шоқайдың қатысы бар деген ақпаратқа сай келетін құжаттардың табылмауы мен оқиғаның уақыт қайшылықтары болуына байланысты жоққа шығаруға толық негіз бар. Оған дәлел немістердің Түркістан легионын Мұстафа қаза тапқаннан кейін ұйымдастыруы. Түркістандықтарды қалауларынан тыс бұл ұйымға кіргізуі, Кеңес үкіметінің өз жауынгерлерін ешбір келіссөз жүргізбестен жау қолында тастауы дәлел. Алман үкіметінің жоспарын білген болса да, Мұстафа тұтқындармен кездесуге өз жоспарымен барғанын байқауға болады. Оның лагерьлерде жүргізген тізіміне қарай, отандастарын тұтқыннан босатып, қолынан келгенше жұмысқа орналастыруға көмек беру ғана болған. Екі ел ортасында марионеткаға айналған тұтқындардың, өз елдеріне қайтса да тірі қалуының екіталай болғанын осы бастан сезіп, оларды өзінше тұтқындар комиссиясында жүріп, құтқаруға тырысқан.

Мұстафа жайлы архив деректерінде де белгілі бір ұйымдарда болғандығы, заңға қайшы әрекеттері анықталмаған. Алдағы уақытта тұтқындар есімін ақтау, олардың еріткі және еріксіз ұйымдарда болуы жайлы зерттеу болашақ ұрпақ қолында.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Д.Қыдырәлі/ Мұстафа, Астана 2012ж 274б
2. Түркістанның қилы тағдыры. Б.Серікбайұлы, Қошым Ноғай /Алматы, Жалын 1992/182б
3. Мұстафа Шоқай Таңдамалы шығармалар 2007ж 384 бет 3-том
4. Қазақ энциклопедиясы, 3-том
5. М.Шоқай және түркістандық соғыс тұтқындары: Алматы «Арыс», 2019ж

«ТҮРКІСТАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖӘНЕ МҰСТАФА ШОҚАЙ»

Ібайдулла Ғани Закрадинұлы - Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің 1-курс магистранты

Отарлық езгіге қарсы Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы әлемдік деңгейде тарихшылардың жіті назарын аударған тақырыптардың бірі. Өзінің саяси, әлеуметтік және мәдени-рухани мазмұнына қарай өте күрделі сипат

алатын бұл әлемдік құбылысты қандай қоғамдық билік жағдайында болса да тарихшылар айналып өте алмайды.

Түркістанда XIX ғасырдың екінші жартысында аяқталған Ресей отаршылығы жергілікті халыққа деген озбырлығымен ерекше еді. Отарлық билік алғашқы кезекте метрополияның мүддесіне қызмет етті. Биліктің осы біржақты саясаты жергілікті халықтардың отаршылыққа қарсы бас көтеруінің басты дәлеліне айналды. Нәтижесінде XX ғ. бас кезінде жергілікті халықтардың түрлі саяси, ағартушылық ұйымдары құрыла бастап, өлкенің қоғамдық-саяси дамуы барысында қызмет ауқымын кеңейтіп, отаршылыққа қарсы күрес дәлелдерін бағдар еткен қуатты ұлт-азаттық қозғалысқа ұласа бастады.

Осы кезде құрылған шағын үйірмелердің дамуында сол кезде кең өріс алған мұсылман елдеріндегі «жастүріктер», «жаспарсылар», «жасбұқарлықтар» сияқты саяси қозғалыстардың ықпал әсері аз болған жоқ. Ұлт-азаттық қозғалыстағы осы шығыстық фактор өлкедегі қозғалыстың мынадай басты үш бағытын айқындады: жәдитшілік, мұсылмандық және түркішілдік. Түркістандағы 1917 ж. қазан төңкерісіне дейін қалыптасқан осы үш ағым ұлт-азаттық қозғалыс қатарына әлеуметтік тегі мен мәдени-рухани деңгейі әртүрлі, сонымен бірге саяси күрес тәжірбиесі жоқ балаң саяси топтарды біріктірген болатын.

Бір ауыз сөзбен Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы – XIX ғ. соңы - XX ғ. басындағы Орта Азиядағы Түркістан жерінде болған күрделі тарихи оқиға ретінде және демократиялық құндылықтар мен саяси ұстанымдарды басшылыққа алып әрекет жасаған ұлт-азаттық қозғалысы мағынасында қолданамыз. Бұл қозғалыс Ресей империясының және кейін Кеңес Одағының үстемдігіне қарсы бағытталған еді. Түркістанның жергілікті халқы, әсіресе, қазақ, өзбек, қырғыз, түрікмен және басқа да этникалық топтар, өздерінің ұлттық құқықтары мен тәуелсіздігін қорғауға ұмтылды. Бастапқыда қарулы ал кейіннен саяси сипат алған қозғалысты кезеңдеу де маңызды. Атап өтсем:

Алғашқы кезеңі XIX ғ. 60-жылдарының соңынан XX ғ. бас кезін қамтып, 1889 ж. Андижан көтерілісімен аяқталады. Бұл тәуелсіздік жолындағы қарулы күрес кезеңі деп айшықталады.

Ал екінші кезеңді 1917 ж. дейінгі аралықты қамтыған жәдитшілік мәдени-ағартушылық бағыттағы ағымдардың ел билігінің құрылымын конституциялық жолмен өзгерту жолындағы саяси күрес тетіктерінің қалыптасқан кезеңі. Бұл кезеңді 1916 ж. өлке аймақтарын, әсіресе қазақтар мекендеген Сырдария облысында өте күрделі сипат пен қасіретті мазмұнға ие болған ұлт-азаттық көтеріліспен қорытындылаймыз.

Үшінші кезең 1917 ж. ақпан төңкерісінен 1918 ж. Қоқанда орнаған Түркістан Мұхтариятының күшпен таратылып, оның орнына кеңестік Түркістан Автономиясы құрылған аралықты қамтиды. Осы уақытта «Шурои Исламия», «Шурои Улема», «Иттифоки муслимун» саяси ұйымдары белсенді қызмет жасады және Түркістан Мұхтарияты ұлттық мемлекеттігі құрылды. 1917 ж. ақпан төңкерісіне дейін Түркістан қозғалысының алдыңғы шебіндегі Мұстафа Шоқай, Мұхаметжан Тынышбаев, Сералы Лапин, Әбдірахман

Оразаев, Серікбай Ақаев, Қоңырқожа Қожықов сияқты европалық білім алған ұлттық саяси элита өкілдері Ресейдегі демократиялық саяси қозғалыстар тәжірибесінің ықпалында дайындықтан өткендіктен 1917- 1918 жж. Түркістандағы саяси оқиғалардың алдыңғы қатарында болып, ұлт мүддесі үшін күресті.

Ал төртінші кезең 1918-1924 жж. ұлт саясатына байланысты кеңестік биліктің жоғары эшелонына тартылған Нәзір Төрешұлов, Тұрар Рысқұлов, Сұлтанбек Қожанов, Санжар Асфендияров т.б. қайраткерлер биліктің саяси-әлеуметтік реформаларына ұлттық мазмұн беру үшін күреспен ерекшеленеді. Осы күрес барысында 1919 жылдың қаңтарында Мұсбюроның III төтенше конференциясы РКФСР құрамындағы құрылатын болашақ Түрік Кеңес республикасының саяси ұйымының атын «Түрік халықтары Коммунистік партиясы» деп атау туралы шешім қабылданды. Бұл үлкен жетістік болғанымен, оның өмірі ұзақ болмады.

Бесінші кезең ұлт мәселесін озбырлықпен шешуге ұмтылған кеңестік биліктің әрекетіне қарсылық ретінде қозғалыстың барынша өршіп, Түркістан өлкесінде тар ұлттық сипаттағы бірнеше кішігірім ұлттық мемлекеттер жариялануымен қорытындыланады.

Бұл наразылықтың астарын қырғыздың Арыстанбек ақыны былайша көрсетеді:

«Сұрағы қиын кәпірің,
Есепке алды басыңды,
Кәрі менен жасыңды
Қарсы тұрар шама жоқ
Қазақ, қырғызды басынды»

Осы аталған ерекшеліктер Мұстафа Шоқай тікелей араласқан және оның теориялық негізін қалаған Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы тарихының мынадай күрделі міндеттерін алға тартады:

Біріншіден, патшалық Ресейдің отарлауы нәтижесінде құрылған Түркістан өлкесі мен кеңестік билік орнықтырған кеңестік автономиялық республика тарихы Қазақстанның қазіргі заман тарихының құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Түркістанның құрамында болған қазақ елі мен жерінің біртұтас ұлттық мемлекеттілікті қалыптастырудағы маңызы үлкен. Жарты ғасыр бойы қазақтың негізгі дерінен территориялық оқшаулық жағдайында өлкеде патшалық, кеңестік биліктер ұлттық ой-сананы бұғаулап, ұлттық санаға деформация жасады. Оның көрінісі әсіресе, мемлекеттік билік құрылымдарының қалыптасуы мен ұлттық басқару жүйесінің орнығуындағы кереғарлықтардан байқалды. Осы мәселелерге байланысты ұлыдержавалық орыс шовинизміне қарсы күш ретінде Мұстафа Шоқай сынаған кеңестік биліктің ұлттық-территориялық межелеу арқылы дербес, «куыршақ» ұлт республикаларын құру саясаты қазіргі тәуелсіздік талаптарына сай орныққан тұжырымдарға сын көзбен қарап, әдіснамалық тұрғыда жаңаша бағаланатын болады.

Екіншіден, XX ғ. басында пайда болған әлемдік ұлт-азаттық қозғалыстың аймақтық көрініс болғанымен, кейін өздері дербес саяси

құбылыстарға айналған Түркістан және Алаш қозғалыстары әлемдік қоғамдық ойдың қызығушылығын оятып отыр. Қазақстан мен Орта Азия республикалары тәуелсіздігіне тарихи алғышар болған бұл қозғалыстарды біртұтас және дара құбылыстар деп қарастыру қажет болады. Мәселеге тың тәсілмен назар аударылатын болса тарихи танымда игілікке айналатын жаңа нәтижелер алуға болады. Ол қозғалыстардың идеялық сабақтастығы және бағдарламалық саяси-әлеуметтік мақсаттарының сәйкес болуы оны басқарған элиталық топтың көзқарастарының ортақтығынан еді. Осы саяси, мәдени ортақ ұстанымдар қазіргі түркі тілдес мемлекеттердің ықпалдастығын одан әрі өрбітетін фактордың бірі болмақ.

Кеңестік идеологияның өзегіне айналған маркстік әдіснама тарихи таным мен тарихи сананы өзінің табиғатынан таптық сипатта болып келеді, сондықтан да ол таптық тұрғыдағы дәйектілікті қажет етеді деп бағалағандығын да ескеруіміз керек. Түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалыстар тарихына қатысты кеңестік әдіснама қалыптастырған таптық негіздегі тарих мазмұнын қайта қарап, осы құбылыстарға тәуелсіз тарихи сана қалыптастыруға бағытталған зерттеу жұмыстардың қатары толығып келеді.

Мұстафа Шоқайдың түркістандық ұлт-азаттық қозғалысының жетекшілерінің бірі болғандығы бәрімізге мәлім. Ол түркі халықтарының тәуелсіздігі мен құқықтарын қорғауда маңызды рөл атқарды. Сондықтан да мақалада Мұстафа Шоқайдың есімі жиі аталады. Мұстафа Шоқайдың күрескерлік қызметі осы қозғалыстың жаңа сападағы және жаңа мазмұндағы заңды жалғасы болатындығы есте болуы керек.

Шоқайдың саяси қызметінің көрінісі ретінде Түркия, Германия, Франция және басқа да елдерде тұрса да ұлттық мәселелерді халықаралық деңгейде көтергендігін, «Түркістан ұлттық комитеті» сияқты ұйымдардың құрылуына ықпал еткендігін және жалпылай ұлтты сақтап қалу, білім беру мен мәдениетті дамыту, түркі халықтарының ынтымақтастығын насихаттауын атап өтпеу мүмкін емес.

Шетелге эмиграция жасауға мәжбүр болды себебі, кеңес үкіметінің қуғын-сүргініне ұшырады. Әйтсе де Шоқай шетелде түркі халықтарының мүддесін қорғауға тырысты.

Шоқайдың шоқтығын өз қатарластарынан бөлек етіп тұрған ерекшелік оның сөзі мен ісі, соңына қалдырған мұралары мен аманаттары тәуелсіздік идеяларынан титімдей де ауытқымауында еді.

Мұстафа Шоқайдың күрделі өмірбаяны мен шығармашылық қызметінің тарихы кеңестік биліктің халық мүддесімен санаспай, өрескел де озбыр мемлекеттік саясат жүргізуін әшкерелеудің жарқын мысалы бола алады. Тоталитарлық биліктің миллиондаған құрбандарының арасында Шоқай сияқты айдауда жүріп, өмірінің соңына дейін күресін жалғастырғандар аз. Олардың көпшілігі коммунистік идеяға деген сеніммен өз ажалдарын қарсы алды.

Сонымен қатар, Шоқай ұлттық тәуелсіздік ұғымына ғылыми анықтама берген алғашқы қазақ зиялысының бірі. Бұл ұғымды әрбір күрескер өз парасат билігінен анықтауға тырысқан. Шоқайдың «Ұлттық тәуелсіздік – бізді дүниеден оқшаулап тастайтын Қытай қорғаны болмайтыны сияқты,

ешкімнің құқығына қарсы қойылмайды да. Ұлттық тәуелсіздік – отаршыл озбырлардың езгісінен, талан-таражынан атамекеніміз бен хақымызды құтқару қозғалысы болып табылады» деген анықтамасы саяси дәлдігімен, ұғымға түсініктілігімен көкейге қонады.

М.Шоқай - қоғамдық саяси қызметі мен шығармашылығы бойынша алуан қырлы тұлға болғанымен, оның осы алуан қырын бір арнаға тоғыстырған идея - түркі халықтарының бірлігі идеясы еді. Осыған байланысты тарихшы Мәмбет Қойгелдиев «Мұстафа Шоқай - өз заманында Түркістанда орнаған кеңестік биліктің отаршыл сипатын қатесіз тани білген және онымен ымырасыз күреске бұрып Түркістан халықтары тарихында болмаған жаңа мазмұн беріп, жаңа интеллектуалдық көкжиекке көтерген ұлы қайраткер - дей келіп, оны өмір жолы Ұлы Отаны – Түркістан үшін от кешкен Ұлы Азаматтық жолы болатын» деген баға береді. Бұл тарихи бағаны қуаттай отырып айтарымыз, Мұстафа Шоқайдың тәуелсіздік идеясы бұл күнде өмір құндылығына айналса, маңызы мен мәні одан да ауқымды түркі халықтарының бірлігі идеясы бүгінгі әлемді баурап алған ғаламдастыру үдерісінде қайта дамуда. Ұлттық бірегейліктер жойылып, мемлекеттік шекаралар нарықтық, мәдени, гуманитарлық кеңістіктерге жұтылып бара жатқанда түркітілді мемлекеттерінің саяси, экономикалық және мәдени ынтымақтастығына қол жеткізу - Мұстафа Шоқайдың түркілік идеясына өткір сипат беріп, оған деген қоғамтанушы ғалымдармен бірге саясаткерлердің де қызығушылығына негіз бола бастайды.

Қорыта айтқанда, Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы мен Мұстафа Шоқайдың қызметі – қазақ халқының ұлттық санасының, мәдениетінің және тәуелсіздікке ұмтылысының қалыптасуында маңызды тарихи кезең болып табылады. Бұл оқиғалар қазіргі Қазақстан мен Орта Азияның саяси, әлеуметтік және мәдени дамуында өзекті рөл атқарды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бәкір Ә. Қазына: Мұстафа Шоқай мұралары туралы // Егемен Қазақстан: Жалпы ұлттық республикалық газет. 2015. 17 қаңтар.
2. Бұрханов Қ. Тарихи шындықтар және қазіргі қоғам. // Егемен Қазақстан, 2012 жыл, 10 мамыр.
3. Шоқай М. Таңдамалы шығармалары. Үш томдық. 1-том. – Алматы: "Қайнар" баспасы, 2007. – 352 бет.
4. Шаяхметов Н.У. Әлихан Бөкейханов еңбектеріндегі дәстүрлі қазақ шаруаларының мәселелері. // Алаш мұраты және тәуелсіз Қазақстан. Халықаралық ғылыми конференция материалдары – Астана, 2011. – 311 бет."
5. Шоқай М. Таңдамалы шығармалары. Үш томдық. 1-том. – Алматы: "Қайнар" баспасы, 2007. – 392 бет.
6. Енсенев Қ. Қазақстан зиялылары және Қазақстандағы көші-қон мәселесі. // Алаш мұраты және тәуелсіз Қазақстан. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Астана, 2001. – 311 бет.
7. Сілтеме: https://alash.semeylib.kz/?page_id=111
8. Сілтеме: <https://stan.kz/alash-kozgalysynyn-kayratkeri-mustaf/>

ТҮРКІСТАН АВТОНОМИЯСЫ: ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТ ҚҰРУ ӘРЕКЕТІ

Мирзабаев Ильхан Дарханұлы - Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің 2-курс магистранты

Аннотация. Мұстафа Шоқай – еліміздің тарихындағы көрнекті қайраткер әрі саяси күрескер. Ол 1917 жылы Түркістан (Қокан) автономиясын құру мен басқаруда маңызды рөл атқарған, әрі Орталық Азиядағы түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалысының көшбасшысы. Шоқай Түркістан автономиясының халқы үшін өзін-өзі басқару, мәдени және діни құқықтарды қорғауға, сондай-ақ революциялық дүрбелең жағдайында бірегейлікті сақтап қалуға тырысты.

Кілт сөздер: Мұстафа Шоқай, Автономия, Құрылтай, Ұлттық Тәуелсіздік.

Аннотация. Мустафа Шокай-выдающийся деятель и политический боец в истории нашей страны. Он сыграл важную роль в создании и управлении Туркестанской (Кокандской) автономией в 1917 году и является лидером национально-освободительного движения тюркских народов в Центральной Азии. Шокай стремился защитить самоуправление, культурные и религиозные права для народа Туркестанской автономии, а также сохранить идентичность в условиях революционной паники.

Ключевые слова: Мустафа Шокай, Автономия, Курултай, национальная независимость.

Annotation. Mustafa Shokai is an outstanding figure and political fighter in the history of our country. He played an important role in the creation and management of the Turkestan (Kokand) autonomy in 1917 and is the leader of the national liberation movement of the Turkic peoples in Central Asia. Shokai sought to protect self-government, cultural and religious rights for the people of Turkestan autonomy, as well as preserve identity in the face of revolutionary panic.

Keywords: Mustafa Shokai, Autonomy, Kurultai, national independence.

Ақпан төңкерісі Ресей империясындағы әлеуметтік-саяси ахуалдың өзгеруіне алып келді. Патша үкіметінің жойылуы Мұстафа Шоқайға тәуелсіздікке жету жолындағы күресіне үлкен үміт сыйлады. Ол өзінің пікірлес достарымен тізе біріктіріп, Уақытша үкімет ұстанған «бостандық» қағидаттарын пайдалануға тырысты. Орыс төңкерісшіл демократтары Мұстафа Шоқайдың автономия құру туралы жоспарын «сепаратистік» ретінде бағалап, қолдамады. Осы жайында еліміздегі атақты мұстафатанушылардың бірі Дархан Қыдырәлінің жазған деректі өмірбаяндық романында Мұстафа Шоқайдың «автономия» идеясына Петербург жұмысшы және солдат кеңесінің төрағасы Николай Семенович Чхеидзенің пікірі келтірілген: *«Құдай сақтасын, Шоқай жолдас, еліңіздегі жерлестеріңіз арасында автономия туралы аузыңызға алмаңыз. Біріншіден, қазір бұл туралы сөз қозғауға әлі ерте. Екіншіден, сіздің Түркістан сияқты елде автономия дереу дербестік алып, бөліну деген мағынаны аңғартады»* [1. 46-

б.]

Ұлттық тәуелсіздікке жету жолында орыс демократиясының қолдауына жүгінбей әрекет жасау өте қиын болды. Өйткені, Түркістанда ондай саяси күштер әлсіз әрі бір ойлы болмады, ал бұқара халқының тәжірибесіз, сауатсыз, бей-жай күйде болуы, сонымен қатар қалыптасқан саяси ахуал, соғыс ауыртпалығынан экономиканың әлсіреуі, 1916 жылғы көтерілістен кейін халықтың көп бөлігі Қытайға кетуі, Қазақстан территориясында қоныс аударушылардың көбеюі, түркістандықтардың соғыс салығын өтеу ретінде Ресей қалаларына, тыл жұмыстарына жіберілуі нәтижесінде Түркістанда саяси-әлеуметтік жағдай өте қолайсыз болды. Мұстафа Шоқай осындай қиын ахуал орын алғанына қарамастан үмітін үзбей халыққа көмектесу жолын іздеді. Ол Түркістанды басқаратын арнайы комитет құруына қол жеткізеді. Елдегі саяси қозғалыстарға белсене араласа бастап, бұқара халықтың алдында беделі артады. Келесі Мұстафа Шоқайдың автономия құру барысындағы маңызды қадамы, оның Орынбордағы Бүкілқазақ құрылтайына қатысуы. *«Құрылтай жұмысын ресми түрде Әлихан Бөкейханов ашты. Кең байтақ, ұшы қиыры жоқ қазақ сахарасы ғана емес, қоңсы отырған туысқан халықтардың да өкілдері қатысқан құрылтай табысты өтті. Әсіресе «Өзбек бауырларыңыздың сәлемін ала келдім» деп бастаған Мүнәууар қаридің сөзі ерекше әсерлі болды. «Тегінде, біз туыспыз ғой» деп, кейбір делегаттар тебіреніп, көздерінен жас шығып, жылап тұрды»* [1. 47-бет].

Орынборда өткен қазақ құрылтай жалпы түркі халықтарының басын біріктіріп, олардың бірлігін арттыруға көмектесті. Өткен Құрылтай Мұстафа Шоқайға ерекше рух пен жігер сыйлап, оның тұтас Түркістан үшін күрес идеясын күшейте түсті. Құрылтай аяқталған соң Мұстафа Шоқай өзінің пікірлес әрі идеялас әріптестерімен Түркістанда атқарылатын болашақ істер жайында жоспар құрады. Ақмешіттегі орыс жұмысшы-солдат депутаттарының қолдауын алғысы келген Мұстафа Шоқай, олармен жұмыс жасау мүмкін емес екенін аңғарады. *Олар: «бізге Петербор заңгері керек емес, өкімет біздікі, солдаттардың, жұмысшылардың үкіметі» деп айғайлап, шулап кетті. Тіпті кейбіреулері «Оны өлтіру» керек деп, Мұстафаға дүрсе қоя берді»* [1.48-б.].

Мұстафа Шоқай тәуелсіз автономия құру әрекеті оңай болмайтынын сезді, шыныда солай болды. 1917 жылы 10 сәуір күні өткізілген Түркістан өлкелік жұмысшы және солдат депутаттары кеңестері құрылтайында қарсылыққа тап болды. *«Перовскіден Ташкентке келіп пойыздан түскен бойда съезд жұмысына қатынасқан Мұстафа Шоқай «1917 жыл туралы естеліктерден үзінділер» деген кітабында Қоқан мұғалімдері одағының төрағасы Л.С.Некора дегеннің сөзін келтіреді: «Революцияны орыс революционерлері, орыс жұмысшылары, орыс солдаттары жасады. Сол себепті Түркістандағы басқару ісі орыстарға тиесілі. Ал жергілікті халық, біз оларға не берсек сонымен қанағаттануы керек»* [3. 37-бет]. Генерал-губернатор сарайының қожайындары өзгергенімен, олардың жергілікті халыққа деген пікірі өзгермегені байқалды. Түркістандағы билікке қол жеткізген Жұмысшы-солдат депутаттары кеңестері ойларына келгенін

жасауға кірісті. Тіпті олардың зұлымдықтары Патша үкіметінің озбыр әрекеттерінен асып түсті. Осыған байланысты Түркістан қайраткерлері 1917 жылы 16-22 сәуір күндері Ташкент қаласында Түркістан мұсылмандарының құрылтай шақырылады. Оған Орта Азия өңіріндегі түркі халықтарының (қазақ,қырғыз,өзбек,түрікмен,татар) өкілдері қатысады. Түркістан өлкесіндегі халықтың белсенділігіне байланысты Түркістан мұсылмандарының орталық кеңесі құрылады, бұл кеңестің төрағасы болып Мұстафа Шоқай сайланады. Құрылтай барысында Ресейдің саяси құрылымы мен Түркістанның өзін-өзі басқару құқығына байланысты мәселелер қаралды. *«Құрылтайға Мұнаууар қари Абдурашидханов басшылық жасады. Убайдулла Хожяев пен Серәлі Лапин төраға орынбасарлары, Мұстафа Шоқай, Зәки Уалиди, Ташиболатбек Нарботабеков және Садық Абдусаттаров құрылтай хатшылары ретінде сайланды. Құрылтайға Мұхамеджан Тынышбайұлы қатысып, Түркістандағы саяси-әлеуметтік ахуал туралы баяндама жасады»* [1.49-50 б.].

Құрылтайда барлық қатысушылардың Ресейдің демократиялық және федералдық қағидаттарға негізделіп қалыптасуын, мұсылмандардың басқа халықтармен құқықтарының тең болуы жөнінде шешім қабылданады. Түркістанның өзін-өзі автономия негізінде басқару құқығын талап етеді. Мұстафа Шоқай автономия идеясын жақтаушы ретінде көрінгенімен, мемлекеттің саяси жүйесін құру жөнінде Ә.Бөкейхановтың ұстанымдарын ескеретін. Тәуелсіздік үшін күрес барысында туындаған тағы бір мәселе болды. Ол Түркістан мұсылмандары арасындағы бір-біріне қарама қайшы екі топтың туындауы. *«Біріншісі – консервативті бағыттағы «Улема жамигаты», оны ақмешіттік заңгер Серәлі Лапин басқарды. Екіншісі, прогресшіл бағыттағы «Шура-и ислам» ұйымының басында да ақмешіттік заңгер Мұстафа Шоқай болды»* [1.51-б.]. «Шура-и Ислам» ұйымы 1917 жылы 12-наурыз күні құрылған болатын. Ұйымның негізін салушылардың арасында Махмудхожа Бехбуди, Абдулла Авлани, Убайдулла Хожяев сынды қайраткерлер болды. Ұйымның құрылудағы негізгі мақсаты, Түркістандағы мұсылмандардың саяси, ғылыми және қоғамдық тұрғыдан жетілдіру, өзгерістер енгізіп, бүкіл Түркістанның тұтастығын күшейтіп үлкен саяси күшке айналу. Ұйым өз жұмысын бастағанына көп уақыт өтпей, Ташкентте Серәлі Лапиннің бастамасымен «Улема жамигаты» құрылып, «Шура-и Ислам» тобына қарсы жұмыс істей бастады. *«Негізінен, құрамына Түркістан өлкесіндегі дін адамдарын, молдалар мен ишандарды, қазилар мен қариларды топтастырған бұл ұйым аз уақыттың ішінде үлкен саяси топқа айналды»* [1. 52-б.]. Бұл екі топтың арасындағы қарама-қайшылық Түркістан халқының бір саяси идеяның астына бірігуіне кедергілер алып келеді. Мұстафа Шоқайдың екі топты біріктіру үшін жасаған әрекеттерінен нәтиже шықпады. Екі ұйымның арасында қарама-қайшылық Ташкент қалалық мәжіліс сайлауы кезінде күшейе түсті. Мұстафа Шоқайдың айтуы бойынша, Серәлі Лапин басқарған топтың ықпалы, Ташкентпен ғана шектелді, ал қалған аумақтарда ол көшбасында тұрған Ұлттық орталықты қолдады.

Консервативті бағыттағы «Улема жамигаты» шілде айында

Түркістанда шарифат сотының енгізілуін алға тартады. Мұстафа Шоқай автономия үшін күрестің ислам туының астында өткенің қаламады, исламшылдықты қозғалыс үшін қауіпті екенін түсінді. Мұстафа Шоқай Шарифат сотын енгізу талаптары бойынша келген делегаттармен келіссөздер жүргізе бастады. Нәтижесінде Серәлі Лапинді Шарифат сотын енгізу туралы талабынан уақытша бас тартуға көндіреді. Осы екі үлкен саяси топтың араларындағы түсініспеушіліктер мен қарама-қайшылықтарға қармастан, Түркістанда автономия құру идеясы кеңіне тарала береді. Бұл идеяның таралуына Түркістандық қайраткерлерден бөлек, әзірбайжан, Еділ-Орал бойынан келген татар-башқұрт қайраткерлеріде үлкен әсер етті.

Мұстафа Шоқай автономия идеясын сақтықпен, ұстамдылықпен, өлкедегі саяси ұйымдардың арасалмағын талдай отырып тұжырымдады. *«Автономия идеясын жақтаушылардың автономия туралы түсініктері мынадай болды: Түркістанның өзіне тән заңы, атқарушы ұйымдары және жалпы жұмыстарды жүргізетін өз үкіметі болуы керек. Түркістандағы білім беру мен жергілікті жерді басқару, сот әкімшілігі мен жер мәселерінің барлығын жергілікті автономия үкіметі тәуелсіз түрде шеше білуге тиіс. Ал сыртқы саясат, қаржы және әскери істер Ресей Федерациясының құзырына кіруі мүмкін»* [1. 57-б.]. Жалпы, Түркістан автономиясы республика элементтері бар демократиялық мемлекет ретінде ойластырылды, онда Түркістан халықтары өкілдерінің билік органдарына қатысуы қарастырылды.

«1917 жылдың күзінен Түркістанның саяси саяси қоғамдық дамуында екі бағыт айқындала бастады. Оның бірі – ұлттық күштердің Түркістан автономиясын жариялауға дайындалуы. Екінші бағыт – большевиктердің өкімет билігін басып алуға тырысушылығы. Ақырында 1917 жылдың 13 қыркүйегінде Ташкент анархо большевиктер билігіне көшеді» [2. 223-б.]. Жалпы, Түркістанда жергілікті мұсылмандардың арасындағы қарама-қайшылықтар мен түсініспеушіліктер, бірін-бірі мойындамау, жік-жікке бөліну, жеке құрылтайлар жасап өзара айтысып жатқан уақытта, саясат сахнасында жаңа күш пайда болды. Ол – большевиктер еді. *«1917 жылдың 25 қазанында Ташкентте төңкеріс кеңес өкіметін орнатты. Ал осы жылдың 15-19 қарашасында өткен Түркістан кеңестерінің 3-ші съезі Түркістан жұмысшы, солдат және шаруа депутаттарының Өлкенің ең жоғары органы – Халық комиссарлар кеңесінің құрамына жергілікті халықтардың бірде-бір өкілін сайламады»* [2. 223-б.].

1917 жылы 25 қарашада облыстық ұйымдар өкілдерінің қатысуымен Қоқан қаласындағы «Шура-и Ислам» штаб-пәтерінде Өлкелік мұсылман кеңесінің алдағы саяси жоспарын белгілеген мәжіліс өтеді. 26 қараша күні жергілікті мұсылмандарының 4-ші Төтенше құрылтайында, Түркістанның мемлекеттік статусы мәселесі талқыланады. *«27 қарашада Түркістан өлкесіндегі жергілікті халықтардың саяси тәуелсіздігін қамтамасыз етуді мақсат тұтқан, өзін-өзі басқаруға, Ресей демократиялық республикасымен бірлікте, ерікті территориялық автономияны жария етіп, оның басқару формасын шешуді Түркістан Құрылтай жиналысына қалдырады. 28 қараша*

күні Түркістан өкіметінің ұйымдастыру мәселелері қаралғанда билік Түркістан уақытша кеңесі мен Түркістан халық басқармасы құзырына тапсырылды» [2. 225-б.]. Түркістан автономиясы Уақытша үкіметтің құрамы 12 адамнан жасақталды: олардың ішінде 8-і жергілікті халық өкілдерінен, 4-еуі басқа ұлт өкілдерінен болды. Автономияның премьер-министрі әрі ішкі министрі болып Мұхамеджан Тынышбаев, сыртқы істер министрі болып Мұстафа Шоқай сайланды. Кейін аз уақыт өткеннен кейін Мұстафа Шоқай премьер-министр болып сайланды. Сонымен бірге, автономияда Ұлттық жиналыс құрылып, оның құрамында 54 адам болды, оның үштен бірі жергілікті емес ұлт өкілдерінен құралатыны белгілі болды. 1917 жылы 1 желтоқсанда автономия үкіметі халыққа үндеу жариялайды. Үндеуде Түркістан Ресей Федеративтік-демократиялық республикасының автономиялық бөлігі деп жариялады. 1918 жылы қаңтар айында Түркістан автономиясы большевиктер тарапынан қысымға ұшырады. Нәтижесінде, Түркістанның «автономия» статусы ұзаққа созылмады. 1918 жылы ақпанда оны жергілікті большевиктердің қолдауымен Қызыл Армия күштері жойды. Түркістан автономиясының саяси құрылымы Орталық Азиядағы тәуелсіз түркі-мұсылман мемлекетін құрудың алғашқы әрекеттерінің бірі болды, бірақ сыртқы қысым мен ішкі қақтығыстарға байланысты ол өз идеяларын жүзеге асыра алмады.

Түркістан автономиясы бірнеше ай ғана өмір сүргеніне қарамастан, ол Орталық Азия халықтарының Тәуелсіздік пен өзін-өзі басқаруға деген ұмтылысының символына айналды. Демократиялық және мәдени құндылықтар негізінде ұлттық мемлекет құру әрекеті кейінгі автономия мен Тәуелсіздік қозғалыстарына әсер етіп, аймақ тарихындағы маңызды кезең болды. Мұстафа Шоқай Түркістандағы мұсылман зиялылары мен ұлттық қозғалысының көшбасшыларының бірі болды. Еуропалық білім алып, басқа ұлт-азаттық қозғалыстардың мысалдарын көргеннен кейін (Түркия мен Шығыс Еуропа елдері) ол тәуелсіздік пен автономия большевизм мен Ресейдің отаршылдық жүйесінің ықпалының күшеюі жағдайында ұлттық бірегейлікті, мәдениетті және өзін-өзі басқаруды сақтау мен дамытудың маңызды құралы екенін түсінді. Мұстафа Шоқайдың өмірі, шығармашылығы, саяси-қоғамдық қызметі туралы зерттеу жұмыстар өте көп, сол себепті бұл тақырып әлі күнге дейін өзекті болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дархан Қ. Мұстафа: деректі өмірбаяндық роман /Астана: Фолиант, 2024. 312 б. – (Нартұлға)
2. Бәкір Ә.Қ. Мұстафа Шоқай: өмірі мен қызметі, шығармашылығы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2020. – 328 бет.
3. Мұстафатану (Мұстафа Шоқай): 6B01619 – «Тарих» білім беру бағдарламасы студенттеріне арналған оқу құралы / Тайман С.Т., Тұяқбаев Ғ.Ә., Жарбулова С.Т. – Қызылорда: «Жиенай» 2023. 290б.

2- СЕКЦИЯ МҰСТАФА ШОҚАЙ МҰРАЛАРЫ – ҰЛТ РУХАНИЯТЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ

ОСЫ ЖҰРТ ЕСКЕНДІРДІ БІЛЕМЕ ЕКЕН?

Аққали АХМЕТ – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор

Өткен тарихымызда қазақ мемлекеттілігінің даму мақсатын тұжырымдап берген, туған халқына қызмет көрсетудің жарқын үлгісін көрсеткен қайраткерлердің бірі Мұстафа Шоқай (1890-1941 жж.) болатын. 2025 жылы М.Шоқайдың туғанына желтоқсан айының 27-ші жұлдызында 135 жыл толады. М.Шоқай өз кезегінде қызметтес, мүдделес болған тарихи тұлғаларға жеке басының мүддесі, қарым-қатынасы тұрғысынан қарамады. Ұлт қайраткеріне адам тағдырына аса жауапкершілікпен қарау тән болды. Сондықтан Алаш зияларының өткен өмірі мен халқына қалтықсыз атқарған қызметін бағалап, байыптауымыз бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі де бірегейі. ХХ ғасырдың басында қазақ интеллигенциясы бұған дейін болмаған қарқынмен өркендеп, өсті, кейін олар ұлттық ояну кезеңіндегі сан-салалы қызметтерінде ел мен халық мүддесіне айтарлықтай үлес қосты.

Осы тұрғыда біршама іс атқарған бірегей тұлғалардың бірі, Мұстафа Шоқайдың сенімді серігі – Ескендір Исаұлы Көпжасаров. Алаш қозғалысы тарихында Е.И.Көпжасаров Алаш милициясының офицері, Ойылдағы юнкерлер мектебінің командирі һәм Батыс Алашорда әскери далалық сотының төрағасы ретінде өзіндік орны бар тұлға. Бірақ, осы кезге дейін оның қайраткерлік орнын белгілейтін қомақты еңбек жазылған жоқ. Жазылғандар болса, оның Алаш партиясына қатысты өмірбаяндық кейбір іздері ғана, не шолу түріндегі шағын жазбалар.

Ендеше Ескендір Көпжасаров деген кім, қандай істерімен ел есінде қалды? Журналист-өлкетанушы Б.Ажниязов Ақтөбе Ұлттық Қауіпсіздік Комиеті облыстық басқармасының №3084 қылмыстық ісі дерегі бойынша Е.Көпжасаровтың архивтік құжаттары бойынша Ақтөбе облысы, Қобда ауданының №2 ауылында 1884 жылы дүниеге келгендігін жазады. Сонымен бірге, ол келтірген дерек бойынша, яғни Е.Көпжасаровтың өз қолымен толтырған өмірбаянында туған жылын 1885 жылы деп көрсеткен.

Ал, әкесі Иса Көпжасарұлы ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақтың көрнекті саяси қайраткерлерінің бірі, Санкт-Петербург Императорлық әскери-медициналық академиясын бітірген, «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің мүшесі, қаржы министрі болды. Оның азамат соғысы жылдары Краснодар өлкесінде ақ гвардияшылар әскери бөлімдерінің лазаретінде әскери дәрігер болып қызмет атқарғаны туралы дерек Қазақстан Республикасы Президенті архиві қорындағы құжаттарда сақталған. Иса Көпжасарұлы 1920 жылы 70-ке қараған шағында қайтыс болған.

Кейбір деректер бойынша, Ескендір Исаұлы Санкт-Петербург

университетінде білім алған. Қазан төңкерісіне дейін білімді заңгер ретінде болыстық сайлаулар мен әлеуметтік-саяси талас-тартыстар кезінде екі жақты бітімге келтіруші ара ағайын ретінде қатысып, іс-қағаздарын жүргізген.

Дүрбелеңмен басталған XX ғасыр қазақ халқының басына қанқұйлы, қайғылы қасіреттерді ала келді. Сол XX ғасырдың бас кезі бүкіл қазақ елі, қазақ қоғамы үшін түрлі саяси, азаматтық бағыттардың өзара қақтығысы мен күреске толы кезең болды. Елдегі саяси-қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық ой-пікірлердің қалыптасып, ұлттық сана-сезімінің өрлеуіне мүмкіндік туып және ояну дәуіріне жол ашылғаны белгілі. Патшалы Ресейдегі ақпан айындағы төңкеріс бүкіл империя аймағын дүр сілкіндіріп, өз қоластындағы ұлттардың сана сезіміне тың серпіліс берді. Осы тұста қазақ ұлтының алдыңғы қатарлы оқыған зиялылары, Алаш партиясы өкілдерінің басты ұстанған идеясы қазақ елінің тәуелсіздігі болатын. 1917 жылғы Ақпан төңкерісі кезінде «Бостандық», «Азаттық», «Теңдік» сөздері асқақтай самғап қазақ даласына да жеткені мәлім. Ақпан төңкерісінен кейін халқымыздың біртуар ұлдары бас болып ұлтының басқа жұртпен терезесі тең, тәуелсіз мемлекет болуын алдарына мақсат-мүдде етіп қойып, өмірлерін өлімге тікті. Алаш Орда тарихы мен оның көрнекті қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметтері кеңестік кезеңде бір жақты идеология сарынында жазылып, қара күйе жағылғаны да белгілі. Солардың қатарына Ескендір Көпжасаровты да толық жатқызуға болады.

Е.И.Көпжасаров өмір деректеріндегі басты назар аударатын жайт, оның ұлт-азаттық қозғалыс көсемдерінің бірі Мұстафа Шоқайдың Түркістан мұхтариаты Уақытша үкіметі кезеңіндегі қызметінде көмекшісі болғандығы. Бұл туралы тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан тарихы шетелдік тарихнамасын зерттеудің негізін қалаушы, шоқайтанушы К.Л.Есмағамбетов «М.Шоқайдың эписторьялық мұрасы туралы» алғысөзінде «М.Шоқайдың жеке мұрағаттық қорындағы құжаттардың ішінен Ескендір (Искандер) деген азаматтың 1936 жылдың 26 ақпанында жазған хаты ерекше назар аударарды», - деп жазған болатын [1. 19]. Кітапта аталған хаттың жазылған жылы техникалық не баспадан кеткен қате болуы керек, негізінде хат 1930 жылдың 26 ақпан күні жазылған. Себебі Б.Ажниязов келтірген архив деректері бойынша Е.Көпжасаров 1933 жылы 2 қаңтарында қайтыс болған. Сондықтан да Е.Көпжасаровтың М.Шоқайға 1936 жылы хат жазуының мүмкін еместігі басы ашық мәселе. Кітапты құрастырушы, белгілі архивист Ғазиза Исаханның Ескендір Көпжасаровтың М.Шоқайға жазған хат жиегінде «9.4.30» деп алынған уақыты көрсетілген деген ескертуі де бар [1. 180]. Сонымен бірге Көшім Лекерұлының «Әлем таныған тұлға (М.Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы). – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 504 бет. + 28 бет жапсырма.» атты іргелі еңбегінде хаттың 26 ақпан 1930 жылы жазылғандығын және хаттың мазмұнына қысқаша тоқталады [1. 239-240]. Сондай-ақ Ескендір түркістандық зиялылардың бірі ретінде М.Шоқаймен қатар саяси күреске араласқан сияқты деген пікір білдіреді. Жазылған хаттан шығатын қорытынды шетелде жүрген М.Шоқайдың елмен байланысының бір бағыты осы Ескендір Көпжасаров

арқылы жүзеге асырылғандығы. Сонымен бірге Ескендірдің М.Шоқайдың сенімді серігі ретінде атаған В.А.Чайкин (*Вадим Афанасьевич Чайкин (1886-1941) – Социалист-революционерлер (эсер) партиясы Орталық Комитетінің мүшесі, Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы депутаттығына кандидат, Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің мүшесі. Бірінші Жалпықазақ съезінің жұмысына қатысты. 1923-1933 жылдары айдауда болып, 1938 жылы қуғын-сүргінге ұшырады*) Москвадан 1922 жылдың 22 наурыз күні М.Шоқайға жазған хатында Ескендір де Түркістандағы достарының қатарында аталады. В.А.Чайкин хатында «Түркістандағы достарыңыз бен таныстарыңыз түгелге дерлік бұған қарсы, сонда жүрген Жанша, Ескендір де және т.б., Оразаев та қызмет істеп жүр (Түркістан Халық комиссариаты комиссиясының мүшесі), жағдайға риза емес, бірақ олардың қарсылығының жөні бар», - деп жазды [2. 61].

Ғалым-тарихшы, шоқайтанушы К.Есмағамбетовтың деректері бойынша Е.Көпжасаровқа қатысты дерек ОГПУ-дың Шығыс бөлімінің тыңшысы «алашордашы», Түркістан автономиясы кезінде М.Шоқайдың сенімді серігі болған Ескендір Көпжасаровтың жақын арада Грузиядан оралғанын хабарлаған. Тыңшы тарапынан келіп түскен тағы да бір астыртын мәлімет бойынша М.Шоқай Түркістан Әлеуметтік қамсыздандыру Халық Комиссариатының қызметкері Е.Көпжасаровпен хабарласып тұратындығы қаперге берілген. Біріккен Мемлекеттік Саяси Басқармасы (ОГПУ) тыңшысының мағлұматы негізінде М.Шоқайдың көмекшісі Ташкентте қызметте жүрген Ж.Досмұхамедов, Х.Досмұхамедов, Ғ.Бірімжанов секілді қазақ зиялыларымен араласып тұрғандығын аңғаруға болатындығы.

Сонымен, Е.Көпжасаровтың 1930 жылдың 26 ақпанында М.Шоқайға Ташкенттен жазған құпия хатын толық мазмұнда беруді жөн көрдік:

«Аса құрметті Мұстафа ағай! Қазіргі жағдай әрбір тұрандыққа лайықты жұмыс істеу тұрмақ, біреумен өз ойларын бөлісуге де, ақылдасуға да мүмкіндік бермейді. Қандай жағдайда да қажет жұмысты жүргізудің жолын білетін бөлімдер бар екенін біз көптеген астыртын ұйымдар мен үйірмелердің тәжірибесін білеміз. Қазір бізде мүмкіндіктер тіпті азайған секілді. Ауғанстаннан өз отанына Ташкент арқылы бара жатқан герман-ауған сауда К^о-да бірге қызметтес болған бір неміс арқылы хат жазып жіберудің сәтті келіп отыр.

Өзім туралы екі ауыз сөз айтайын: менің өз үйірмемізден қол үзгеніме көп жыл болды, Сіздің Түркістанға деген шексіз махаббатыңызды және оның азаттығы үшін құрбандыққа да баратыныңызды білемін. Осыншыма жылдан кейін мен Сізбен қайтіп, қалай байланыс жасаудың ретін таба алмай жүрмін. Сізден мен туралы ескеруіңізді өтінемін. Жан-жағымызда орашолоқтар мен оралымсыздар толып жүргендіктен, бұл жерде дұрыс ойлайтын адамдарға жұмыс жетерлік.

Большевиктер осыларды ескере отырып, жергілікті зиялыларды жұмыстан басқа жаққа бұрып, олардың орнына келімсек элементтерді тартуда.

Бізде соңғы уақыттары Орта Азия бойынша мұсылман зиялыларын

жаппай қамауға алу жүріп жатыр. 600-ге жуық адам, ал Ташкентте 1000-ға жуығы қамалды. Түрмеден жақында шығып, айдаудан оралғандықтан, өзімнің тұрмыс жағдайымды түзеу әлегімен айналада болып жатқан оқиғалардың бүге-шігесін біле бермеймін. Біздің қазіргі жағдайымызда қандай да бір беделді үйірме өмір сүре алады деп ойламаймын. Себебі, сол үйірмелердің нұсқауы бойынша жергілікті халық бар мүмкіндіктерінше өз мүдделерін қорғап қалушы еді. Қазір оған мүмкіндік те жоқ.

Шаруашылықтағы болып жатқан қиыншылықтар мен Қытай шекарасындағы шиеленісулерге байланысты үкімет алдын-ала шаралар қабылдады.

Басқа жердегідей, бұл жерде де ұлттық бағыттағы осы қозғалысты «басмашылық» деп атауға дағдыланған. Осы күзде ташкенттік наубайшы Құр-Джурай жинаған саны 25 адамға жуық шағын топ Искент ауданында қарсылық жасады. Дегенмен, ол жаққа қаладан атты әскер жіберіліп, шағын топ талқандалды. Он адам қаза болып, қалғандары тауға қашып кетті. Бұдан кейін барлығына белгілі жағдай: қышлақтың халқы зардап шекті. Олар кімнің үйіне тоқтады, солардың бәрі дерлік қамауға алынды. Құр-Джурай – Тиляд ауданынан шыққан, 1920 жылы өз отрядымен өкіметке берілген құрбашы, ол соңғы уақытқа дейін ескі Ташкентте бейбіт еңбекпен айналысты, нан пісірушілер артелінде төраға болды және оның ескі қалада ұзақ уақыт болуына қарағанда, оны осындай іске итермелеген астыртын ұлттық ұйымдар ма деп те ойлаймын. Бидайдың бағасы базарда 7-8 сом, ал мақтаны диқандардан 3 сом 20 тиыннан 5 сомға дейінгі бағамен қабылдайды, сондықтан да диқандардың сатып алу мүмкіндіктері туралы Өзіңіз ойлай беріңіз.

Мұнда «Правда Востока» мен оның өзбек тіліне аудармасы «Шарк-Хақиқаты» сияқты күнделікті газеттерден басқа, қызметтен кеткен кеңес қызметкерлерінен жоғары ешкімді сынап алмайтын және жоғарыдағылардың кемшіліктерін сынауға шамасы жетпейтін «Муштум» атты апталық журнал шығарылады.

Дегенмен, мерзімді басылымдардың ішінде ай сайын шығатын «Бюллетень прессы Среднего Востока» журналы кешігіп болса да, Персиядағы, Түркиядағы, Арабстандағы, Үндістандағы және Ауғанстандағы маңызды оқиғаларды баяндайды.

Сізге жеке басылымдар жаңалығынан хабарлайтыным: Қазақстанға инженер Тынышбаев көшіп келді, егерде оның «жол инженері» деген мамандығы болмағанда, ол қайткенде де, қызметтен шеттетілетін еді. Хұсейн Ибрагимов те Қазақстанда, «ұзынқұлақтан» естуімізше, астыртын адвокатурамен айналысатын көрінеді, Ташпулат Нарботабеков Файзулланың (Ходжаев. – А.А.) заңгер-кеңесшісі болып қызмет етеді, ол 1925 жылы БКП (б) партиясына өтпекші болған, ол үшін Файзулланың өзі кепілдік берген, бірақ одан ештеңе шықпады.

Біздің қалған ескі мұсылмен зиялыларымыз бұрынғыдай бейсаясаттық әдетімен әр түрлі мемлекеттік және кооперативтік мекемелерде техникалық қызметкерлердің жұмысын атқарып, тиісті жалақысын алып, өз жағдайының

сәттілігіне ризашылықпен жүре береді. Қоғамдық жауыздық жөнінде ешқандай да түсінігі жоқ және қатардағы мецандарша өмір сүреді. Менің мекен-жайымды Сіз Лейпцигтегі [Торрекадероден] білуіңізге болады. Ескендір» [2. 180-182].

Жазылған хатта Е.Көпжасаровтың біртуар тұлға Мұстафа Шоқайды жақсы танитындығы, аса құрметтейтіндігі сезіледі. Ескендір Көпжасарұлы хатының басында-ақ елдегі саяси ахуалға дәлме-дәл баға береді. Ол саяси сауаты мол, қазақ зиялыларымен қарым-қатынаста болған, әрі елде болып жатқан әкімшілдік-әміршілдік жүйедегі оқиғаларға өзіндік көзқарасы бар тұлға ретінде байқалады. Өкініштісі, Ескендір Көпжасаров қуғын-сүргінге ұшырап, айдаудан оралып, туған жеріне келген кезінде шолақ белсенділер артынан қайтадан жарық күнде «шам» алып түсіп, 1930 жылдың 22 қыркүйегінде оған РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10 бабымен қылмыстық іс қозғалып, концлагерге 5 жылға қамауға алынып, ақыры Алматы түрмесінде бар болғаны 48 жасында қайтыс болды.

Алаш қайраткерлерінің саяси-қоғамдық қызметтерінен тағылым алу біздің тарихи дамуымыздың басты құндылықтарының бірі. Тарихтан өткен ата-бабаларымыздың өмірі мен ісіне қайтадан байыптап қарап, олардың жеңістерін бағалап, жеңілістерінен сабақ алуға міндеттейді.

Тарихта із қалдырған қайраткерлерді танып білу әрбір қоғамның рухани деңгейінің көрінісі. Бүгінгі мына жаһандану заманында өз тарихымен тәрбиелеу ғана келер ұрпақтың рухын көтеру болса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шоқай М. Эпистолярлық мұрасы. 2 томдық / Жауапты редактор, алғысөз бен түсіндірмелер авторы – К.Л.Есмағамбетов, Құрастырушы: Ғ.Т.Исахан. – Алматы: «СаГа» баспасы, 2006. 1-том. – 424 бет

2. Шоқай М. Эпистолярлық мұрасы. 2 томдық, 61 б.

МҰСТАФА ЖӘНЕ МАРИЯ ШОҚАЙ ЕСТЕЛІКТЕРІНІҢ КОГНИТИВТІК ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.М. Абасилов – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

Бүгінгі таңда мемуарды, оның ішінде естеліктерді тек тарихи және әдеби жағынан ғана емес, лингвистикалық қырынан қарастыруға да ерекше мән беріле бастады. Бұл әсіресе лингвистиканың антропоэлектік бағытындағы адамның ойлауы мен болмысы, әлеуметтік ортаны танып білуі мен ақиқат дүние туралы білімінің санада бейнеленуін қарастыратын когнитивті және лингвомәдениеттанымдық зерттеулердің нысанына айналуда. Өйткені кез келген мәтінді ол мейлі көркем туынды болсын, мейлі тарихи оқиғалар мен көрнекті тұлғалар туралы мемуар немесе ресми

деректерге құрылған естеліктер болсын онда қолданылған тілдік бірліктерді сипаттап қана талдаумен шектеуге болмайды. Мұндайда авордың сөз қолданысы, оның ақиқат дүние туралы таным-түсінігі, көзқарасы айқын көрінбей қалуы мүмкін. Сондықтан мәтінге концептуалдық талдау жасау және лингвомәдениеттанымдық сипатын көрсету оны толықтай қарастырудың екінші бір қырын ашатын зерттеу болып табылады.

Тілдік танымды, ұлттық тілдік танымды (тіл концептісін) ашуға өзек ұғымды жеткізетін сөзді ғана емес, оның өзгеріске түскен тұлғалық көрсеткіштерін де (лексикалық-грамматикалық, грамматикалық өзгерісін де назарға алу маңызды. Сонымен бірге сөздік қордағы (лексикадағы) барлық сөз, мақал-мәтел, жұмбақ-жаңылтпаштар, қанатты сөздер, тұрақты тіркестер, т.б. – бәрі танымды шешуге өзек болатын бірлік немесе танымды сипаттайтын көрсеткіш бола алады [1., 107].

Когнитивтік құрылымның негізгі элементтерінің бірі – концепт. Қазіргі лингвистикада «концепт» термині көптеген пікірталастың өзегіне айналғаны, осыған байланысты бірнеше ғылыми бағыттар қалыптасқаны белгілі. Соған орай «концепт» терминіне берілген анықтамалар да алуан түрлі [2.,20]. Айталық, дүниенің тілдік бейнесін ұлттық мәдениет контекстінде қарастырған А.Исламның пікірінше: «Концепт дегеніміз – ұлттық дүниетанымның ықшам да, терең мағыналы дүниетаным құндылықтарын айқындайтын тілде көрініс тапқан күрделі бірлік. Әр ұлттың концептілер жүйесін дүниетаным құндылықтары құрайды. Концептілер бір-бірімен тығыз байланыста болып, бір-бірінен туындап отырады. Әр қоғамның даму кезеңдерге сәйкес тіл мен мәдениет иелерінің абстрактілі концептілерді танып түсінуінде өзгерістер болғанымен, негізгі мәдени, дүниетанымдық мәні өзгеріссіз ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады» [3, 12]. Сонымен концепт дегеніміз - бір сөздің беретін ұғымы, я түсінігі емес, ол күрделі мағыналық тұтастық, жиынтық. Ол - сөз, сөз тіркесі, тұрақты сөз тіркесі, сөйлем, мәтін түрінде өмір сүре алатын, өзіндік өріс түзей алатын мағына. Басқаша айтқанда, бір ұғымның түрлі тілдік құралдар жиынтығы арқылы берілуі, тұжырымдалуы.

Концептің осындай анықтамаларын негізге ала отырып біз қазақтың тұңғыш эмигранты Мұстафа Шоқайдың «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» атты естелігін [4.] қарастыру барысында онда мынадай концептілер бар екенін анықтадық. Олар: *«дұшпан», «дос», «ел», «мемлекет», «оқиға», «сөз», «саясат», «түркістандық», «орталық», «автономия» т.б.* Біз мақала көліміне қарай естелікте сәтті берілген негізгі концептілерге ғана тоқталамыз. Олар: *дұшпан, дос, оқиға, сөз.* Себебі бұл концептілер автор естелігінің өн бойында түрлі баяндау формалары арқылы көрініс тауып отырады.

«Дұшпан» концептісін құрайтын тілдік бірліктер: бітіспес дұшпан, белсенді дұшпан, ашық дұшпан, ұлттық құрылыс дұшпаны, ұлттық қозғалыс дұшпандары, бір-біріне дұшпан екі топ, қаруы мол дұшпан, орыс дұшпаны, мықты қаруланған дұшпан, дұшпандар құрған қанды пенде, діннің дұшпандары, автономия дұшпандары, бір-бірімен

қайшы дұшпан, оң қанатындағы дұшпан, дұшпан көз. Сөзіміз дәлелді болуы үшін автор естелігіндегі «дұшпан» тұжырымының бірнеше мысалдарын келтірейік:

«Біздің революция басталған кезде қандай істерді тындырғанымыз әрі өз еліміз бен халқымызға қандай ықпал жасағанымыз, халық мүддесін қалай қорғағанымыз **дұшпандар** құрған перденің аржағында қалып, ұмытылып барады» (256-бет). «Түркияның тыңшысы, түрікшіл, исламшыл, **орыс дұшпаны** болғанымды айтып, «мұсылмандар Мұстафа Шоқайұлының соңына еретін болса, орыс жұмысшы-солдаттарына тұп-тура қарсы шығатынын ұмытпасын!» - деп зіл тастады (285-бет).

Түркістан ұлт-азаттық күресі жолында жасаған игі қызметімнің маңызын **дұшпандардың** ескергенін еңбегіме берілген «сыйлық» деп есептеймін (288-бет).

«Бізге бұл бақытсыздықтың саны аз болғанымен, тығыз топтасқан, **қаруы мол дұшпанымыз** алып келді. Автономиямыз екі ай ғана өмір сүрді де, мықты қаруланған дұшпаннан жеңілді...» (291-бет).

Мирмуһсимн мақаласы түк ойланбастан, жаңсақ жабылған керексіз бірдеңе екеніне күмән жоқ. Бірақ сол үшін қазілардың оның қолын кесу туралы шығарған үкімі **автономия дұшпандарының** кәдесіне жарады» (297-бет).

«Жаңа үкімет комитетіндегі тұңғыш табыстарымыз орыс қауымының **сол және оң қанатындағы дұшпандарымызды** қатты қобалжытты» (313-бет).

М.Шоқай естелігінде «**дұшпан**» концептісіне қарама-қарсы ұғым ретінде «дос» концептісі қатар қолданылады. Бұл концепт *алакөңіл дос, жалған достар, ниетіне титімдей күдіктенбейтін жақын достар, шын достар т.б.* сияқты тіркестермен берілген. Төмендегі мысалдарға назар аударайық:

«Большевиктердің Түркістан автономиясы үшін ең көп балағаттағаны - мен. Арадағы **алакөңіл, жалған достар** ғана емес, тіпті ниетіне өзім **титтей күдіктенбейтін жақын достарым** да автономия мәселесі жөнінде мені айыптап сынайтын» (287-бет). «...**Алакөңіл, жалған достардың** айтқан сөздері арнайы тоталып жатуға тұрмайды. **Шын достарым** өздерін өздері сынады деп ойлаймын» (288-бет).

«**Оқиға**» концептісін құрайтын **тілдік бірліктер**: қайғылы оқиғалар, сорақы оқиға, жаңа оқиға, осы күресіміздің оқиғалары, мәні зор оқиға т.б.. Бір-екі мысалдар келтірейік: «Осы күресіміздің **кейбір оқиғаларын** қысқаша еске салып өтейін» (291-бет). «Бірі –Ресей, екіншісі Түркістан ауқымында **мәні зор екі оқиға** бүкіл Ресейде, әсіресе Түркістанда революцияның өрлеуіне пәрменді ықпал жасады» (309-бет).

«**Сөз**» концептісін құрайтын **тілдік бірліктер**: сөз әсері, сөз саптау, сөз сөйлеу, сөзін аяқтау, ерсі сөз, қызыл сөз, дәрекі сөз, былапыт сөз, ауыр сөз, егжей-тегжейлі сөз т.б.. Мысалы, «**Жер-жерден** келген өкілдер **сөзге** араласып, бәрі де **Жұмысшы және солдат депутаттары** кеңестеріне шағым айтты. Талай сорақы оқиғаларды айтып берді» (284-

бет). «Некораның ерсі сөзі мен Маллицкийдің жобасы жайындағы егес жергілікті ұлттық аймақтарымыздың көкейіндегі ұлттық орталық керек деген ойды жүзеге асыруды тездетті» (270-бет). «Алдымыза күтіп тұрған ауыртпалық пен қатерді жерлестеріміз анық көре алмайтын. Біз, Ұлттық орталықтың мүшелері, арнаулы тартыстарымызда, шаршы жиындарымызда **қызыл сөзге беріліп, алдымыздағы қиыншылықтар мен әлсіздігімізді ұмытпауға шақырса, олар бізге дөрекі сөз** айтты, азар беретін. **Былапыт сөзді** көп естіген марқұм Мұнуар Қари мен Убайдулла Қожжа еді...» (305-бет). «Ол жиында **сөзге шыққан шешен, «Ғұлама қоғамы» басшыларының бірі, Ташкент қалалық «Шорай исламияның» жетекшісі Мұнуар Қарига мешітте ауызға алуға балмайтын былапыт сөздер айтты»** (305-бет). «Жанжсал көтерілді. Жан-жақтан айқай-шу шығып, бізге де ауыр сөздер айтылды» (305-бет). **Егжей-тегжейлі сөзінен Түркістандағы орыс солдаттары татар-баиқұрт солдаттарымен ауыстырылса, Түркістанға Ресейден бөлініп кету қаупі төнеді деген қорытынды шықты»** (314-бет).

Жоғарыда айтып өткен өзге концептілердің ішінде төмендегілерді қоса атап өтуге болады. «**Ел**» **концептісін құрайтын тілдік бірліктер:** байтақ ел, қалың ел, біздің қазақ, біздің түркістандық т.б.. «**Мемлекет**» **концептісін құрайтын тілдік бірліктер:** құрама мемлекет, ұлттық мемлекет, дербес мемлекет, құрғалы отырған мемлекет т.б..

Автордың дүниетанымындағы ғаламның тілдік бейнесі көбінесе ұлттық тілдің мәйегі болып табылатын **фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер** арқылы анық беріледі. Өйткені бұл тілдік қабатта ұлт өкілінің дүниеге деген көзқарасы, әлеуметтік ортаға деген қарым-қатынасы, сондай-ақ жинақталған халық даналығы болады. Демек, дүниені танып білуде тұрақты тіркестердің маңызы ерекше. Естелікте мынадай **тұрақты тіркестер** қолданылған: *опат болу, дүние салу, лап қойды, бейілі кең, шеңгелінен құтқарып қалу, шеңгеліне түсп қалу, шеңгелінен шығу, көзіне шыққан сүйел, тыжырына қарау, қаусет тарату, үдете беру, баланың ойны сияқты, құлақ аспау, жіті аңғару, көзді ашу, тауқымет тартқызу, қасірет қартқызу, ауыр азабын тарту, аспандағы айды алу, көктегі айды алуды армандау, көз салып тұру, мақұрым қалу, әліптің артын бағу, қайта қазбалау, өңменінен итеру, қайыры тиетін адам, өрши түсу, арыз-шағым жауып жату, ынтымақты табу, зіл тастау, таяқ жеу, желпініп қалу, ішкі шерін тарқату, түймедей жаңсақтығын түйедей ету, кәдеге (кәдесіне) жарату, дән риза болу, үні өшу, әмбеге аян, шеккен зиян (зиян шегу) т.б..*

Енді осылардың мәтінде қолданылуын талдау жасап көрейік. Автор естелігінде революциядан кейінгі мемлекеттік құрылысты қалай құрамыз дегенге байланысты әр алуан көзқарастарды сипаттауда өз бағасын тұрақты тіркеспен береді. «**Бұл мұсылмандық көзқарас тұрғысынан алғанда өте жақсы ұсыныс еді. Бірақ ол жас баланың «аспандағы айды алып бер» деген далбасасына ұқсайтын»** (273-бет).

Тұрақты тіркестер кейде сол уақыттағы жағдайды және көңіл-күйді беруде қолданылған. «**Біз Үкімет көмитетін жақтырмадық, әрі оған қарсы**

күрескіміз де келмеді. Өйткені бізге аса қауіпті күш, яғни Жұмысшы-солдат депутаттары кеңесі осы Үкімет комитетінің орнына көз салып тұрған еді. Біздің шаруамыз жағдайды мұқият ескеріп, **әліптің аяғын бағу болатын...**» (276-бет). «Халық қатты күйзелген еді. Тек ашық жиындарда сөз сөйлеп, **желініп қалатын. Қарусыз халық сөз еркіндігін пайдаланып, ішкі шерін тарқататын**» (286-бет).

Автор естелігінде кейбір тұрақты тіркестерді сөз орайында өзінің айтайын деген ойына лайықтап түрлендіреді. «*Екінші топ революция нәтижесінде қарыштап өркендейтін прогестің дамуынан қорқып, прогресті жақтаушылардың түймедей жаңсақтығын түйедей етіп әсерлеп, оларды халыққа діннің дұшпандары деп көрсетуге тырысты*» (294-бет). «*Қалағаныңды, тіпті көктегі айды алуды арманда*» (289-бет). Сол сияқты мына тұрақты тіркесті де бірнеше рет түрледіріп пайдаланған: **шеңгелінен құтқарып қалу, шеңгеліне түсіп қалу, шеңгелінен шығу.**

Адам баласы дүниені ой қабілеті арқылы танып біледі десек, сол ойлау қызметін белігілі бір бейнеге, моделге түсіретін түсіретін құрал тіл болып табылады. Мұны қазір ғылымда «ғаламның тілдік бейнесі» деп атайды. Ғаламның тілдік бейнесі дегеніміз – тілдік жүйеде таңбаланған, тіл арқылы көрінетін тіл иесінің ғалам туралы білімдерінің жиынтығы.

Ғаламның тілдік бейнесінде адамның ғалам туралы түсініктері ғана емес, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімі сияқты ұлттық дүнетаным да көрініс тауып отырады. Ұлттық дүнетаным мен естелік авторының қиял дүниесі астасып жатады. Мысалы біз қарастырғалы отырған қазақ эмигранттарның тағы бірі Мария Шоқай естелігіндегі ұлттық дүнетанымның тілдік көрінісін бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Олар: **ұлттық психология; ұлттық тұрмыс-салт; ұлттық өнер; діни дүнетаным.** Енді осыларға жекелей тоқталып өтейік.

1. Қазақ эмигранттарының естеліктерінде қазақ халқына тән психологиялық ерекшеліктерді ұлттық ерекшеліктердің тілдік көрінісі ретінде қолданған. Айталық, Мария Шоқайдың «Менің Мұстафам» атты естелігіндегі [5.] мындай жолдар ұлттық психологияны танытады: «*Көпшілік алдымен дәрет алып, сонан соң бәрі бірдей намазға тұрды. Намаздан кейін еркектер жағы түйелерге қарай беттесе, әйелдер жағы қойлар мен сиырларды саууға кірісті. Мұстафа мені қасына шақырып алды да екеуіміз әрі-бері жүріп сөйлеседік, ол маған бұл жердегілердің бәрі менің орамал тағасыма, қимыл-әрекеттеріме ырза болғанын айтты. «Бұл уақытқа дейін олар орыс әйелі туралы басқаша пікірде болатын. Өз ұлтымның өкіліне үйленбеуім оларда реніш сезімін тудырғанымен, аз уақыт ішінде еуропалық әйелге азиялық әдеттерді қабылдама алғаным үшін мені кешіріп, саған құрметпен қарай бастады*» (427-бет). Осы шағын үзіндіден автордың өзге ұлттың өкілі болуына қарамастан қазақта ірі кара малдың ер адамға, уақ малдың әйелдерге тиесілі екендігін аңғартатын дүнетаным көрінеді. Сондай-ақ қазақ әйелі қандай болуы керек екендігі де, оған деген ұлттық түсіністік те автор сөзі арқылы да кейіпкер сөзі арқылы да шебер үндестіріліп берілген.

2. Мария Шоқай естелігінде ұлттық дүниетанымды көрсететін тілдік құралдар мол қолданылған. Солардың бірі - **ұлттық салт-дәстүрлердің естеліктердегі тілдік көрінісі** болып табылады. Естеліктен бірнеше үзінділер берейік: *Қазақтар түскі тамақтың алдында шай береді. Шай беріп жатқан кезде жайлаудан қой немесе тоқты ұстап әкеліп қонағына көрсетеді, сөйтіп барып оны сояды* (423-бет).

Ал мына сөйлемде автор қазақ халқының өмір сүру салтын бұрынғысынан сол өзі сипаттап отырған кезеңге дейін **көшпелі, отырықшы, егіншілік, би** деген 4 сөзді қатыстыра отырып берген: *«Ата-бабалары көшпелі, ал Мұстафаның өз әкесі Шоқай отырықшы болған. Егіншілікпен айналысқан, жұртшылық оны би деп атаған»* (390-бет).

Мария Шоқай естелігінде **ұлттық тұмыс-тіршілік нышандары** да байқалып отырады. Мысалы: *«Қазақ әйелдері бет-жүзін жауып жүрмейді, үнемі ашық ұстайды. Қазақтар әйелді өте құрмет тұтады. Еркектер өз араларында әйелдер туралы әңгіме айтпайды. Бір-бірімен жолығысқанда атын, тазысын сұрайды, әйелдері туралы айтпайды. Сонымен қатар егер әйелі біреуді қонақ еткісі келсе, күйеуі ештеңе істей алмайды. Үйдегі барлық нәрсеге әйелінің үкімі жүреді. Әйелі шай қайнатпай, тамақ пісірмей немесе есікті ашпай қоюы да мүмкін. Тіпті күйеуін қонақтарымен бірге қуып шығуы да мүмкін. Күйеуі әрдайым әйеліне бағынады* (422-бет). Бұл жерде қазақ «қыз – қонақ» деп оны үнемі төрге шығаратыны, әйелді үйдің от-анасы деп құрмет тұтатыны, сондай-ақ ер адамның «әйелдің ісі – үйде, еркектің ісі - түзде» деген қағидамен үй шаруасына араласпайтыны жақсы айтылған.

Шоқай ауылы кедей саналатын. Жалпы қазақтарда байлық малмен өлшенетін. Қой, түйе, жылқы мен сиырдың өрісі үшін кең жайылым қажет. Сондықтан да көшпелілер байлық иесі де, ал отырықшы халық жарлы болып есептелген (390-бет). Автор қазақтардың байлықты малмен өлшейтінін айта келіп, «бай» және «жарлы» ұғымдарын беруде «көшпелі» және «отырықшы» сөздерін антоним ретінде қолданған.

Мұстафаның айтуынша, олардың отбасы көп шашылатын, яғни қолда бар нәрсенің қадірін білмейтін. Кез келген көлденең көк атты олардың үйіне түсетін, өз үйлеріндегідей еркін-ішіп жейтін. Кейбір қызметкерлер кейде бала-шағаларымен бірге апталар бойы қонақ болатын. Әкесі де, шешесі де келген кісіні қабақ шытпастан қарсы алып, шығарып салатын (391-бет). Бұл, әрине, қазақ дәстүрі мен салтын терең білмейтін немесе оны өз халқының, өскен ортасының тұрмыс-тіршілігімен салыстыра қарағанда әбестік санаудың әсерінен түсіне алмаудың салдарынан шыққан пайымдау деп санауға болады.

Біраздан соң ақ қой алып келді, қонақтардың бәрі оны сипап көрді. Мен осы қойдың сойылатынын білген жоқпын, сататын шығар деп ойлады. Адамдар өз араларында көп әңгімелесті, көбінесе Мұстафа сөйлеп отырды, жұрттар оған сауал қойып жатты, күн батар кезде гана киіз үйден сыртқа шықтық. Көк шалғынға ақ киіз төселіпті, киіздің үстіне ақ дастарқан жайылған, әр жерге жап-жаңа майлық та қойылған. Түндегі да ауасының хош иісін тіпті де айтып тауса алмаймын, оны сірә ештеңемен

салыстыруға болмайды. Көкжиекке көз салсаң, дәл мұхит пен аспанның астасқаны сияқты, бұл жерде жер мен көктің тоғысқанына куә боласыз. Құстар сайрап, жәндіктер шұрқырасады. Осы жарасымды әсемдік арқылы тыныштық пен бейбітшіліктің жаратушы иесіне алғыс сезімін білдіріп жатқандай (423-бет). Мұнда автордың лирикалық көңіл-күйі бар, ол кәдімгі көркем шығарма жазып отырғандай әсер қалдырады. Көркемдік бар.

3. Мына төмендегі үзіндіде Мария Шоқай музейде тұрған домбраны көрген Мұстафаның алабұртқан көңіл-күйін сол қалпында көз алдыға әкеледі. Бұл ұлттық өнердің ұлттық болмыспен, санамен, оған деген сағынышпен біте қайнасқан тұсын аңғартады. «Мұстафаның айтуынша, ол оқу-жазуды анасынан кішкентай кезінде, жасы беске толмай жатып-ақ үйренген. Бес жасында домбыра тартуды игерген. Мұстафаның есту қбілеті жоғары болған, музыканы өте жақсы көрген. 1922 жылы онымен тірге Трокадеродағы этнография музейін аралағанымыз әлі есімде. Мұстафа сол жерде бір домбыра көріп қалды да, тағатынан айырылды. Сол жердегі қызметкерлерден рұқсат сұрап, аспапты қолына алып құлақ күйін келтірді де, әсем қазақ әуенін орындап шықты. Сөйтті де, аспапты орнына қойды. Жабырқау болатын, жанары жасқа толы еді. Мен алғашқы және соңғы рет Мұстафаның көз жасын сол кезде көріп едім» (391-392-беттер).

4. Мария Шоқай естелігінде діни дүниетанымның тілдік көрінісі төмендегіше беріледі: «31 желтоқсан күні Каюм хан келді. Ол келе салысымен ауруханаға Мұстафаның мәйіті көруге баратынымызды айтты. Такси ұстай салып, «Виктория» ауруханасына бардық. Аурухананың кең ауласына мен жүгіріп кірдім. Каюм хан маған зорға ілесіп отырды. Ауланың бір бұрышында морг бар еді. Морг подвалда орналасқан, іші жап-жарық екен. Шыны қабырғаның ар жағында ағаш табыттың ішінде Мұстафа жатыр, үстінде жібек пижамасы бар екен. Бетін ақ слфеткамен жауып қойыпты, қолдары айқасқан, ұйықтап жатқанға ұқсайды, жүзі жасарып кеткендей көрінді. Өлген емес, қатты ұйықтап кеткен секілді. Қарсы қабырғаға табыттың қақпағын сүйеп қойыпты. Мен Парижден **Құран** мен **сәлде** әкелген болатынмын. Қолының үстіне Құранды қойдым, тақия мен сәлдені мұсылмандардың әдетіндей басына кигіздім» (389-бет). Міне, мұны Мария Шоқайдың өзінің асыл жарына, оның діни ұстанымына, сол арқылы күллі ұлтқа деген құрметі деп қабылдау қажет.

Сонымен осы айтылғандарды қорытындылай келсек, қазақ эмигранттары (Мұстафа Шоқай және Мария Шоқай) естеліктері тарихи деректілігімен де, әдебиеттанудағы жанрлық әр алуандығымен де, әлеуметтанушылық сипатымен де, дүниетанудың, тұлғатанудың этнопсихологиялық және лингвистикалық аспектілерімен де сипатталатын, зерттелетін кешенді жүйе екен. Біз осының тек кейбір когнитивтік және лингвомәдениеттанымдық мәселелерін ғана сөз еттік. Жалпы бұл болашақта арнайы қарастыруды қажет етеді. Өйткені естелік авторы өзінің көргенбілгенін, куә болған оқиғаларын өз өмірімен байланыстыра отырып жазады, бағалайды, қорытындылап тұжырымдайды. Осыдан естелік

аворының сөз қолданысы, оның ақиқат дүние туралы таным-түсінігі, көзқарасы айқындалады. Сондықтан естелік мәтініне концептуалдық, лингвомәдени талдау жасау мәселесін қолға алып, кешенді зерттеулер жүргізу қажет.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қасым Б.Қ., Шақаман Ы.Б. Когнитивті лингвистика: Оқу құралы. - / Б.Қ. Қасым, Ы.Б. Шақаман. – Павлодар: ПМПУ, 2018. 168 бет. 107-бет.

2. Когнитивтік лингвистика (Филология: қазақ тілі 6М020500 «5В011700-Қазақ тілі мен әдебиеті» және «5В012100-Қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті» мамандықтарына арналған оқулық) – Электронды құрал. – Семей, 2015.

3. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингво-мәдени сараптама): филол.ғыл.док. дисс. – Алматы, 2004. -228 бет.

4. Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар, 1999. Т.2. -520 бет.

5. Шоқай Мария. Менің Мұстафам // Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. Екінші том. - Алматы: Қайнар, 1999.

THE HISTORICAL SOURCES IN THE LETTERS OF MUSTAFA SHOKAI

Тұяқбаев Ғабит Әнешұлы – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, филология ғылымдарының кандидаты, профессор.

The main difference between social sciences and the humanities from other branches of science is that it depends on the ideology of the state and society. Although science and politics, science and ideology seem to be separate concepts, it is true that the main object of study is the political, social, spiritual and cultural situation in society. This is especially evident in the history of colonial states and colonial peoples. The history of the Kazakh people and the history of science (historiography), which has been ruled by the Russian Empire and the Soviet Union for more than three hundred years, is vivid confirmation of this.

Before the independence of Kazakhstan, it was not possible to speak, write or study Kazakh emigrants abroad, their life and political activities, the causes and stages of emigration, and their work. “Before independence, the study of Kazakh culture abroad, not to mention the social sciences, did not include the field of diaspora, which deals with the problems of our compatriots living abroad” [1.5]. The main reason was that Soviet ideology did not allow studying the history of people of the Union republics. Only the history of the USSR and the history of the CPSU were taught at schools and universities of the Union republics. It did not contain real information and information about the intellectual of the nation, except of nation-state (Russian nation). For example, Kazakh people abroad are perceived as traitors who betrayed their homeland. As a result of the study of

Kazakh diaspora and irrigation, Kazakh emigrants have become "closed" topic for domestic scientists.

This abuse of Kazakh science under Soviet rule began to recover after our country gained independence. There was an opportunity to study new direction in the social sciences - the problem of Kazakh people abroad. At the same time, it is worth to mention studies about the life and struggle of the first Kazakh emigrant Mustafa Shokay.

Over the past 20-25 years, several scientific works of M. Shokay have been published by scientists from Turkey, Tatarstan and Kazakhstan, and a new direction of science "Mustafatanu" has appeared in Kazakh science. Of course, this does not mean that the life and political struggle of M. Shokay is fully studied. Because M. Shokay is multifaceted person.

He is a figure who determined the strategy and tactics of the struggle for the national liberation of not only the Kazakh people, but also the entire Turkic people. At the beginning of the XX century, M. Shokay was the founder of the autonomous state of Turkestan, which included the Syr Darya, Ferghana and Samarkand regions.

As a politician, he regarded the newly created Soviet government as a legitimate extension of royal Russia. He also realized that as a successor of Russian Empire, which had previously colonized Kazakh lands, he would continue to pursue policy of colonization. Mustafa Shokay was forced to leave the country because he knew that Kazakh intellectuals like him would be persecuted. M. Shokay went to Paris in May in 1921. But he seemed to be skeptical about which country in Western Europe he will settle in or move to the United States. In 1922 he returned to Italy. He spent six months in 1923 in Germany. As a result, Mustafa decided to stay in Paris, the capital of political emigration "[2.225].

At that time, Turkey and Paris were the countries with the highest concentration of emigrants. Emigrants from Central Asia, Tatar and Bashkir emigrants had good relations with Turkey. "In the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, after October Revolution of 1917, thousands of Tatars settled in Turkey. Tatar intelligentsia - Y. Akchury, G. Ishaki, S. Maksudi, G. Battala, A.Z. Validi, R. Rakhmati, H. Zubayra and others were forced to move to other countries. Turkey has become their second homeland", - said one of the researchers of journalism of Tatar emigrant A.I. Galyamutdinov [3.12]. It is clear that Shokay's main goal when choosing Paris was to kneel with like-minded, oriented political immigrants, continue the struggle and establish closer ties with Turkey. When Shokay arrived in Paris, he achieved this political goal. He established contacts with the aforementioned Tatar intellectuals and emigrants of other Turkic people, and thereby began the life of emigrants and struggle away from home.

In addition to journalistic articles of M. Shokay, who used the media as the main weapon on his political and warlike path, his letters and memoirs with inspired intellectuals of his time are one of the most important topics of research in modern science. "The genre of letters in the world of literature is still very common in everyday life and has left significant mark in the spirituality of human

history. Epistolary culture has formed tradition of dialogue between man and man, society and society, nation and nation, generation and generation in social, political, social and literary, cultural phenomena, provided variety of speech genre ”- [4.9] The importance of epistolary heritage, including written heritage of the political figure such as M. Shokay became clear.

K. Ergobek about the epistolary genre, which Herzen called "... document of era". "Looking at the backgrounds of letters, paying attention to their sociopolitical significance, generalizing them as an epistolary genre, paying attention to their history and theory, it did not become trend for Kazakh literary criticism, - he says [5.245]. In fact, it cannot be said that literary criticism fully revealed the originality and style of the epistolary genre, its nature, and most importantly, its importance as historical source. The correspondence genre, which tells the history of the psychological state of a person and the history of society as a whole, remains one of the most important topics that need to be studied and investigated. In this regard, many researchers say that "... the material for study in this area is not the letters of a person about everyday life, the house, but the meaning of certain public figures, writers, scientists, often social or other". "There must be consistency with existing content", - says in the context [6.229]. However, as mentioned above, from historically significant letters of public figures of different periods to letters of closeness to each other (according to researchers - ed.), over time they have their value. Scientists M. Balakaev, E. Zhanpeisov classify letters as follows: "1) official letters; 2) business letters; 3) internal letters that distinguish between two types: letters of intimacy and friendship", - confirms another researcher [7.5]. We agree that in most cases letter cause small interest only to specific person and consists only of response from specific addressee. Thus, it is true that many scientific studies do not see letter as genre. The origin of this idea is preserved in the relief of several years in the work "Ancient Epistology": "When genres created by ancient literature and inherited by modern European literature are listed, the epic, lyrics, tragedy and comedy, historical, oratory and philosophical prose are usually called and very rarely recall another genre. This genre is letter" - such words have been confirmed [8.3]. Similarly, the study also notes that the genre of letter is rarely mentioned more often than other genres: "...When writing letters, concern for artistry usually comes last; and you get works that are interesting and important for the writer and the recipient, but for no one else" [8.3].

Speaking about the epistolary genre, it should be noted that many researchers who laid the theoretical foundations of world literature are Russians who were at the forefront of studying epistolary literature as an early genre. They also argue that the text of the letter formed over time, has become a stable norm and is developing in accordance with external social changes on the basis of the process of internal development. Researcher N.I. Gainullina in the history of the development of the epistolary genre in terms of structure, style and writing requirements shows that this has changed. She: «In the historical perspective, the epistolary genre has undergone significant changes at all levels of structural, substantial, expressive-emotional, functional. In this paradigm, we find no less

significant changes in it at the level of naming. And here the private letter did not turn out to be static and unchanging, but changed or expanded the circle of its name depending on external circumstances and the place that this genre as a whole occupied in the system of functional genres at different periods of the history of Russian literary language», - confirms both the linguistic and the literary and normative character of the so-called genre [9.426].

The epistolary heritage of M. Shokay was emigrated abroad by his ideological comrades, emigrants, Azerbaijanis, Tatars, Bashkirs, Uzbeks, Uyghurs, emigrants of Caucasian people Ayaz Iskhaki, Zaki Validi, Abduluakab Oktay, Tahir Shaghatay, Mazhidadin Delil, Yusuf Akshora, Alimardan Topchibashi and others. He also wrote letters to relatives during trip abroad. About 300 surviving letters were written mainly in Chagatai and Russian languages, as well as in English and French. "Historical science today pays special attention to the person, his inner world, his perception of historical events. The study of personal historical data (diaries, memoirs, letters) as historical source that reflects psychology, the level of spiritual life, public consciousness, thoughts, feelings, moods of people who lived in certain period, allow you to look at history from new point of view, [10.3] reveals the importance of historical documentation in letters between people". Thus, the letters of M. Shokay are of great value not only because of his struggle in emigration, but also as historical fact in the study of the history of nation. For example, in the letter of V. A. Chaykin to M. Shokay dated March 22, 1922, we see some historical secrets. Chaykin Vadim Afanasevich (1886-1941) - member of the Central Committee of the Party of Social Revolutionaries (Socialist Revolutionaries), candidate for deputy of All-Russian Constituent Assembly, member of Turkestan Committee of Provisional Government. He was deported from 1923 to 1933, persecuted in 1938, and was shot in 1941 in Ural prison with several politicians. In addition to his political activities, he was engaged in scientific work and wrote several scientific works [2.536].

A. Oktay, who worked with "Yash Turkestan" magazine, said: "He tried to protect people of Turkestan from Russian dictatorship, but he especially respected the representatives of the progressive and honest Slavic people — Y. Gazovsky, I. Pilsudsky, V. Chaykin, V. Nalivkin" [11] and the name of scientist K. Esmagambetov among Turkestan figures as V.A. Chaykin, A. A. Chaykin, U. Kozhaev, N.P. Arkhangelsky [12.13] Political positions of V. Chaykin and M. Shokay indicated that it was close.

The letter of V.A. Chaykin was voluminous, written from March 22 to 26, 1922. The letter clearly indicates the day and time of the meeting. V.A. Chaykin wrote his letter in several paragraphs.

He was in Turkestan from December 29, 1921 to January 23, 1922. During a visit to Turkestan, he mentioned that he would meet with N. Torekulov and A. Rakhimbayev.

He said that he was well received in Turkestan and informed about the political situation there. For example, in connection with the "rebellious" uprising, Turkestan media often reported that the "rebellion is over," but no one, even the

authorities, can predict when it will end and also he said that he had witnessed such an attack and that six people had died in front of him.

Baimyrza Khait, Turkestan scholar living in Germany, wrote in his book "Turkestan in the XX Century: "The Basmash movement is legitimate continuation of the national liberation struggle of Turkic people, who gave their lives to the ancient invaders and colonialists. They are patriots who defended their country, their nation, their land, their families, their freedom, their human rights and freedom of people". M. Shokay said: "So-called "basmashes" are rebels and fighters against Russian dictatorship in Turkestan, who shed blood and sacrificed their lives to save Turkestan".

We still have soviet view of the repressive movement in the republics of Central Asia, which was widespread in the early XX century and continued until the end of the 30s and 40s. In fact, rebellion was an integral part of the national liberation uprisings against soviet government. So, we think that the time has come to look at this movement from today's point of view and make historical assessment.

On May 30, 1921, in letter from M. Shokay to E.K. Miller, we witnessed historical event that was discussed in the world political space of that time. This is the answer of M. Shokay to letter of E.K. Miller which was on May 5th. Letter "To Mr. Major Miller of British Service. The headquarters of British Black Sea Fleet. Your Majesty!" started like that.

The first thing that follows from the letter of E. K. Miller and M. Shokay, written on May 5, is an official letter.

In response to the letter from E.K. Miller on May 5, M. Shokay said that V.A. Chaykin collected all information about the death of 26 Baku commissars during visit to Ashgabat in early March 1919 and was with him. Zimin said the information that led to Chaykin's accusation was obtained from L.A. Zimin, member of the Transcaucasian Committee for Public Salvation, and from Funtikov and Sedykh, former members of the Transcaucasian Regional Executive Committee, who was in Ashgabat prison. Most importantly, M. Shokay says that the information in V. Chaykin's article was not baseless and that A. Zimin, who provided him with this information, was a very honest person. "I don't think that such an honest person like L.A. Zimin can invent this or even falsify Druzhkin's words," he said. Druzhkin was in Ashgabat at that time. He had the opportunity to meet with Chaikin at any time and find out the truth. Moreover, in the information collected by Chaykin about the death of Baku commissars, Druzhkin knew that he was one of the main witnesses " [12.55], which indicates that he was fully aware of the problem and did not doubt its truth.

Shokay studies scientist K. Esmagambetov does not agree that in many historical sources, because M. Shokay helped V. Chaykin in collecting data and information about the deaths of 26 Baku commissars. "Mustafa was not an indifferent witness to the "investigation" conducted by his partner V. Chaykin, he took an active part in this matter," [13.195] said. This is also clear from the answer of M. Shokay to Miller.

The letter says: "Please, my lord, accept my respect for you. Constantinople, Pera, Kishik Bayram street, 18. My address in Paris is 179. Re de la Pomp".

The peculiarity of the letter is that it is written not only between two people, but also for the writer himself, where he addresses the most pressing problems, solves them and leaves them for future generations. Moreover, the statement "The letter of the scientist does not die" is becoming more and more valuable. In this regard, "Mustafa Shokay short letter about trip to London" [14.98] states that this figure should go to London to read reports on two topics: one is the Soviet Union and East Turkestan, and the other "After 15 years of Bolshevik dictatorship in Turkestan", it will be saturated. Although he will be in London in 3-4 days due to the author's illness, he will look forward to his report, which will be of great value to the British who are waiting for him with such interest. Speaking several in languages, M. Shokay surpassed in such a way that other officials, starting with Mr. Percy Sykes, who for many years was consul of Great Britain, Persia and Kashgar, shared their views. Faced with important political problems during his many-day visit to London, the letter shows that Shokay once again showed his activity to foreigners, looking at documents that are really necessary for East Turkestan.

The speaker's report about the railways connecting East Turkestan and Turksib caused huge sensation among the audience. To the headaches of British, who were looking for the basis of this map, the author reports that it is an addition to the book "Turkestan-Siberian Highway" (Turkestan-Sibir magistraly), published in 1929. The relevance of the speech of Mustafa Shokay is also reflected in the fact that the famous colony of emigrants from East Turkestan in India, especially in Amritsar, became a victim of Bolshevik politics and forced to run from the country. Mr. Malcolm, chairman of the Institute of International Relations, wrote special letter to Shokay, who returned after this visit, and wrote that the audience is very receptive to his words and expressed his gratitude to the author. The author's second speech was also hotly debated by an audience that was surprised to learn that Russian informants had always heard that Ancient Russia cared only about Turkestan, and that they had first heard completely conflicting views in Shokay's speech.

Report about Turkestan will be published in the journal "Central Asian Society". After the important questions raised in London, special reception was organized for M. Shokay. But although the writer had to stay for several days, he returned to the country because of his financial situation.

During his visit to London, M. Shokay will again take part in "Ukrainian action". It is also worth getting acquainted with the situation in two well-known London organizations of V.K. Korostovets: "Ukrainian Bureau" and Skoropadsky. Realizing the internal and external situation, Korostovets heard from his own lips that between Ukraine and Ukraine people there are three main currents: communists, petlura, and the third, hetmans. He also told M. Shokay that hetmans, they will never defeat Ukraine or Poland, but will only work in peace.

Reading the works of Mustafa Shokay, you can immediately see that as scientist, journalist, true master of his craft, universal man, he was zealous in

everything that he did, in his works, in his hard work. We recognize his thoroughness in international and domestic affairs, as well as seemingly simple affairs. In another letter of M. Shokay to the editorial board of the “Nasha Zarya” newspaper, he said that Turkestans and Tatars living in Tianjin voluntarily raised 3856 francs and 40 cents to subscribe to “Zhas Turkestan” magazine [14.107]. The author indicates the names of all subscribers. He asks the publication he appreciates to publish all letters of thanks in letter. In the end, he does not forget to mention that he is the editor-in-chief of “Zhas Turkestan”.

He wrote another letter: “Dear Vladimir Alexandrovich!” In the letter, the author asks for help in finding a template for the linotype of old Turkish or Arabic letters. He says that he does not understand anything in his printing business and does not know whether the term “stay for linotype” exists. He says that some people suggest that you can find normal Parisian, but he needs possible meeting to understand some aspects of the problem. He concludes his letter with the confidence that he will say when and where to meet and support [15.142].

The main and fundamental feature of epistolary literature is that it is based on facts. The letter is the source. From this point of view, we see the historical documentary significance of the letters of M. Shokay. From the letters of M. Shokay we can get a lot of new information about the history of the nation, the state, including the history of Kazakhstan at the beginning of the XX century. Of course, it is known that in the volume of one or two articles it is impossible to analyze M. Shokay's correspondence, its historical significance and literary features. Our goal is only to draw the attention of the scientific community to this problem.

References

1. Kazakh folklore abroad. Monograph. Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov. Editor-in-Chief: B. Azibaeva. –Almaty: Evo Press, 2014. –452 p.
2. Complete collection of works by Mustafa Shokay. 12 volumes. Volume 1 Dyke Press LLP. – Almaty, 2012. p 544. ISBN 978-601-290-043-9
3. The magazine "Milli Yul" (1928-1939) in the system of Tatar emigrant press ". Author's abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences. –Kazan, 2012
4. Pirali G. Epistolary legacy of M.O. Auezov. –Almaty: Eltanym, 2017. – 160 p.
5. Ergobek K. Lions and streams. –Turkistan: Turan, 2006. –365 p. ISBN 9965-840-22-9
6. Syzdykova R. History of Kazakh literary language (XV-XIX centuries): Collection of multi-volume works / Rabiga Syzdykova / - Almaty: "El-shezhire", 2014. - 352 p.
7. Abikenova G.T. Linguistic characteristics of epistolary style in the Kazakh language. Monograph. –Semey, 2008. –158 p.
8. Ancient epistolography. Essays. –Moscow, 1937. P.307

9. Gainullina N. The epistolary legacy of Peter the Great in the history of Russian literary language. Diss. doc. science. –Almaty, 1996. – 494 p.

10. Pavlovskaya S.V. Memoirs and diaries of domestic historians as historical source of study of socio-political and scientific-pedagogical life of Russia at the end of the XIX - beginning of the XX centuries. Abstract on the dissertation of the candidate of historical sciences. 2006 Russia. - Nizhny Novgorod.

11. Oktay A. Mustafa Shokay and Turkism. // Turkestan. –1997. - March 26.

12. Shokay M. Epistolary legacy. 2 volumes. Compiled by: G. Isakhan. – Almaty: SaGa, 2006. –Volume 1. –424 p. ISBN 9965-443-44-0

13. Shokay M. Complete collection of works: 12 volumes / R.B. Suleimenov's name. Institute of Oriental Studies; worked K. Esmagambetov. – Almaty, 2014. –Volume 12. –474 p. ISBN 978-601-290-042-2

14. Complete collection of works by Mustafa Shokay. 12 volumes. –Vol. Dyke Press LLP. –Almaty, 2013. –571 p. ISBN 978-601-290-042-2

15. Epistolary heritage of M.Shokay. - Volume 2. – Almaty: SaGa, 2006. – 371 p. ISBN 9965-443-44-0

МҰСТАФА ШОҚАЙ – ТҮРКІ ДҮНИЕСІНІҢ БІРЛІГІ ҮШІН КҮРЕСКЕН ҰЛЫ ТҰЛҒА

Джумалиева Ләззат Төрбекқызы - С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, қауымдастырылған профессор м.а., тарих ғылымдарының кандидаты, Астана қаласы.

Әлемге аты мәлім қоғам қайраткері, саясаткер, ақиқат жолына бас тіккен, әділеттен басқа досы жоқ, адалдықтан басқа жолы жоқ Мұстафа Шоқайдың біртұтас Түркістан мемлекетін құрудағы қызметі, мақсат – мүддесі кешегі кеңес үкіметі кезінде құпия болды. М.Шоқайдың жанкешті қызметін кеңес идеологтары жаулық әрекет сипатында көрсетті. Ол Алаш қозғалысының төл перзенті, Алаш идеялары мен мұраттары аясында қанаттанған, қазақ, өзбек және басқа да түркі халықтарының ұлттық бостандығы үшін күресінің стратегиясы мен тактикасын айқындаған қайраткер еді.

Мұстафаның әкесі Шоқай он екі жыл болыс болып, ел басқарып, би атанса, атасы Торғай отыз жылдай билік басында болған датқа. Шоқайдың оның әкесі Торғайдың суреттерінің патша үкіметінің арнайы тапсырмасымен дайындалған фотоальбомға кіруі бұл әулеттің, Сыр өңірінен тысқары жерлерге де мәлім екенін айғақтайды. Осындай өзіндік мәдениеті, салт-дәстүрі жеткілікті әулеттің шаңырағында дүниеге келген Мұстафа Шоқай шынайы қазақ тәрбиесін жеткілікті көре алады. Ол кезде бүгінгідей жазба әдебиеттер өте сирек болғанымен, атадан балаға мирас болып келе жатқан ауызша сан тақырыптағы дастандарға қазақ даласы кенде болған жоқ.

Ауқатты датқа ауылында ақын-жыраулардың да жиі болып тұруы да ғажап емес еді. Олардың ел билеген хандар мен халқын қорғаған батырлар туралы жырларын, көрші елдердің, түркі тектес туыстастардың әр түрлі қиссаларын бала Мұстафа естіп, халықтық рухты бойына жасынан сіңіріп өседі. Ауылдағы 4 кластық мұсылманша және орыс мектебін бітірген, ата тегімен, ана сүтімен дарыған қабілетті бала Мұстафаны ортасы ерте таниды [1.17 б].

М.Шоқайдың Петербург университетінің заң факультетіне түсуі сол кез үшін үлкен дәреже еді. Зеректілігі арқылы университет қабырғасынан 7 тілді меңгеріп шығады. Оның ішінде қазақ, орыс, түрік, ағылшын, француз, неміс және поляк тілдері бар еді. Ол саясатқа Санкт-Петербург университетінде оқып жүрген кезде араласа бастайды. Петерборда Мұстафа Шоқай ұлттық мұсылман қозғалысының өкілдерімен танысады. Мұстафаның үлкен саясатқа араласуына ықпал еткен бірден-бір адам Әлихан Бөкейхан еді. Әлихан Бөкейханды Мұстафа Шоқайдың саяси ұстазы деуге де болады. Ол М.Шоқайдың бойындағы қажыр-қайраты мен ұлтжандылығын байқап, сол кезде Петербордағы саясаткерлермен, қоғам қайраткерлерімен, мемлекеттік Дума депутаттарымен, оқымысты ғалымдармен және жазушылармен таныстырады.

Шоқайдың саяси өмірінде 1916 жылғы 10 тамызда Әлихан Бөкейханның ұсынысымен Мемлекеттік Думаның жанындағы Мұсылман фракциясының төрағасы Қ.М. Тевкелев жетекшілік еткен құрамда фракция мүшесі Шәкір Мұхамедияров және кейін қосылған депутат А.Ф. Керенский бар делегация құрамында аудармашы, хатшы және маман-зерттеуші ретінде іс-сапармен Түркістанда болғаны ерекше мәнді болды. Делегация өлкеде болып, Самарқанд, Әндіжан, Қоқан, Ташкент уездерін және кейбір ауылдық жерлерді аралап, жергілікті жағдаймен танысады. Бұл кейін Мұстафа Шоқайдың осы фракциясының бюросына қызметке келуіне игі әсер етеді. «Қазақ» газетінің 1916 жылғы қазан айының 31-күнгі №203 санында жарияланған IV Думаның мұсылман фракциясындағы қазақ өкілеттігі турасында жазылған «Бюроға екінші адам қою» атты мақаласында Әлихан Бөкейхан өзінен басқаға да қаржы табылуына байланысты, мұсылман комитеті ашылғаннан бері сонда қызмет етуші Мұстафа Шоқайдың кандидатурасын Бюродағы қызметке жарайтындығын жазған еді. Осы қызметіндегі оның қажырлы еңбегін, терең білімін, саяси сауаттылығы мен ерекше іскерлігін байқаған мұсылман депутаттар оған өздеріне әріптес ретінде қарайды [2, 29].

Халқының еркіндігін өзінің азаттығы деп білген, өз тағдырын ұлтының бақытынан іздеген, тарихи кезеңдегі көрікте шыңдалып, теориялық білімі мен кемелділігі жеткілікті сегіз қырлы саясаткер Мұстафа Шоқайдың қалыптасуында айрықша рөл атқарған. Мұстафа Шоқай жалғыз қазақтың ғана емес, күллі түркі халқының бірлестігі үшін еңбек етті. Ол Еуропадағы социалистердің, демократтардың арасында өте беделді болды. Ол барлық еуропалық басылымдарға шет тілдерінде мақала жариялап отырды. Оған қоса өзі де «Яш Түркістан» журналын шығарып тұрды. Жалпы Мұстафа Шоқайұлы - азаттық қозғалысының теориясын жасаған, соны таңдай білген

адам. Халықты азат ету үшін не істеу керек екендігін барлығын білген. 1918 жылы мамыр айында жолдасы Мария Шоқаймен бірге Ақтөбеге, одан Екатеринбургке жетіп, онда кеңестік билікке қарсы оппозициялық күштермен байланыс орнатып, большевиктердің үстемдігіне қарсы күрес жүргізудің жолдарын қарастырады. Бүкілресейлік құрылтай жиылысының Самарадағы мәжілістеріне қатысады.

1918 жылы қыркүйек айында Челябинскіде шақырылған съезге қатыспақ болып барғанында өзге делегаттармен бірге, Колчак әскерлері тарапынан тұтқынға алынады. Сәті түсіп, тұтқыннан босап шыққан соң, 1919 жылы көктемде Маңғыстау арқылы Бакуге, содан соң Тбилисиге келеді. Ол 1921 жылдың 21 ақпанына дейін болып, осетиндік белгілі қайраткер А.Цалыковтың редакторлығымен шығатын «Вольный горец» және Грузия меньшевиктерінің «Борьба» газеттерінде жұмыс жасайды. Тбилиси қаласы кеңес үкіметінің қолына өткен соң Мұстафа Шоқай жұбайымен бірге Түркияда біраз аялдап, соңынан Францияға ауысады. Шетелдік эмиграция жылдарында көптеген қиыншылықтарды жеңе отырып, ол кең ауқымды, мазмұнды саяси күрес жүргізеді. А.Ф. Керенскийдің «Дни» және П.Н. Миллюковтың «Последние новости» газеттерінде қызмет етеді.

Шоқайдың 1921-1941 жылдары арасында 20 жыл бойы жалғасқан шетелдердегі тәуелсіздік күресіне көз жүгірткенімізде оның екі ұйымға сүйенгенін көреміз. Оның бірі Түркістан ұлттық одағы, екінші Прометей одағы еді. Сонымен қатар, оның баспасөзге ерекше мән бергені байқалады. Осы орайда ол журнал шығарды, кітап жариялады және Еуропалық көптеген газет-журналдарда мақалалары жарық көреді. М.Шоқайдың саяси күресінің ең маңызды құралдарының бірі – баспасөз болып табылады. Ол саяси идеяларын тарату құралы ретінде көрген газет-журналдарға әрдайым үлкен мән берді. М.Шоқай мақала жазумен ғана шектелмеді. Ол Түркістанға қатысты жеке газет, журналдар шығаруға да әрқашан күш жұмсады [3, 23].

М.Шоқайдың баспасөз саласынан тыс қалған кезеңі жоқ десе де болады. Оның осы орайдағы ең маңызды туындысы 1929-1939 жылдары арасында Берлинде 117 саны жарық көрген «Яш Түркістан» журналы болып табылады. Украинаның бұрынғы сыртқы істер министрі Александр Чульгин «Яш Түркістан» журналын, М.Шоқай мен жолдастарының таңқаларлық деректі еңбегі ретінде жоғары бағалады. Түркістан ұлттық одағын Түркістан халықтарының өкілдерімен күш біріктіріп, Кеңес Одағына қарсы тізе қосып отырып жұмыс істеуді көздесе, Прометей одағымен Кеңестік басқарудан зардап шеккен түркі емес ұлттардың өкілдерімен күш біріктіруді мақсат етті. Еуропа елдеріндегі саяси іс-шараларында түркі халықтарының зиялыларымен бірге істеген еді. Оның жұмыстарын реттеген Түркістан ұлттық одағы іргетасы негізінде 1920 жылдың маусым айында Бұқара қаласында қаланған іргелі бір ұйым болатын. Бұқарада большевиктермен Бұқара әміріне қарсы бір одақ құру үшін ұйымдастырылған жиналысқа Башқұртстан, Қазақстан және Құлжадан зиялылармен Ферғана Басмашы қозғалысының өкілдері шақырылады. Жиналысқа қатысқандардың арасында башқұрттардан Зәки Уәлиди, Сейіткерей Магазов, Ферғана басмашыларынан

Шірмехмет Бек, Ылдырхан Мутин, Харис Игликов, Рахманкул Корбашы, Мұстафа Шахкул, түрікмендерден адвокат Какажан Бердиев, қазақтардан Алашорда өкілі Хайреддин Балғынбаев, Мұхтар Әуезовтер болды. Сондай-ақ Бұхара мен Ташкент зиялылары атынан Мүневвер Кари, Абдулкадир Мухиддинов, Фейзуллах Хожаев және Садреддин Айни секілді тұлғалар да жиналысқа қатысты. Бұл платформаға «Орта Азия Мұсылман Ұлттық Бұқарасының Төңкеріс Қоғамдарының Одағы» деген ат берілді. Соғыстың басталуымен Прометей одағы және М.Шоқайдың бүкіл саяси жұмыстары тоқтап қалды. Соғыс кезінде Кеңес Одағына қарсы екінші жоба басталды. Ол нацистердің «Түркістан легионы» жобасы еді. Саяси жетекші ретінде Мұстафа Шоқай нацистердің бұл жобасына ешқашан сенбеді және оған қатысудан да бас тартты. Өйткені Түркістан легионы жобасы ешқашан Түркістанға тәуелсіздік әкелмек емес еді. Кеңестік үгіт-насихат турасында жалған ақпарат таратып, халықтың санасына бұл жобаның басшысы ретінде Мұстафа Шоқайды көрсетуге күш жұмсады.

М.Шоқай нацистердің Кеңес Одағына қарсы жеңіске жеткен жағдайда Түркістанға тәуелсіздік бермейтіндіктерін, тіпті оны большевиктерден де қарқынды түрде қанайтынын жақсы білетін еді. Сондықтан оған осы жобаға басшы болу жөнінде Шығыс министрі Альфред Розенберг жасаған ұсынысты кідірместен кері қақты. Оның «Последние новости» және «Дни» секілді большевиктерге қарсы орыс босқындарының баспасөз органдарында жазған мақалалары Кеңес жұртшылығына да әсерлі болды. Сол себепті кеңес баспасөзінің шабуылдарына тап болды [4, Б.44-45].

1925 жылы «Правда Востока» газетінде шыққан мақалада М.Шоқай қатаң сынға алынады. Оның Орта Азияның ұлтшыл-шовинист, буржуазияшыл либерал зиялыларының жетекшілерінен бірі екендігі айтылады. М.Шоқайдың Кеңес жүйесін сынаған мақалаларының ықпалды бола бастағанын Сталин де байқап, 1925 жылы 29 мамыр күні бұл жөнінде БКП (б) Қазақ Өлкелік Комитетінің бюро мүшелеріне хат жолдайды. Хатында ол М.Шоқайдың идеяларының Қазақстанда таралуына шек қойылмаған жағдайда, оның Қазақстанда коммунизмнің саяси құлдырауына әкеп соқтыруы мүмкін екендігі туралы алаңдаушылығына ескерту жасайды. М.Шоқайдың пікірі бойынша ең алдымен түркі әлемінде мәдениет пен тіл бірлігін қамтамасыз ету қажет еді. Түркі мәдениетін барлық түркі халықтарының ортақ мәдениеті деп ұғынған жөн.

Ол түркі халықтарының мәдени бірлігін бір отбасындағы бірлік-берекені қамтамасыз етумен теңестіреді. Осындай бірлік-береке қамтамасыз етілгеннен кейін, басқа халықтармен тәуелсіздік мәселесінде одақтасуды жақтайды. Ол Түркістанның тәуелсіздігі үшін қажет деп санайды. Кеңес өкіметі басшылығына М.Шоқай сыны өте жайсыз тиді. Сондықтан Кеңес үкіметінің үгіт-насихаты М.Шоқайдың сынына қарсы мақсатты түрде жұмыс жасай бастады. Ал бұл істің басында кеңес одағының басшысы И.В. Сталиннің өзі тұрды. 1940 жылы Парижде неміс әскерлері кіргенде, М.Шоқай тұтқынға алынып, бірнеше ай концлагерьде отырып шығады. Түрмеден босаған оны неміс фашистері түркістандық соғыс тұтқындарынан құрылуға

тиіс Түркістан легионын ұйымдастыруға тартпақ болады. Бірақ М.Шоқай бұл ұсынысты соғыс тұтқындарының жағдайын жақсарту үшін пайдалану жолдарын қарастырып нақтылы әрекеттерге барады.

Қазақстан тарихнамасында Мұстафа Шоқай басқарған Түркістан автономиясын большевиктердің тұрақты әскері қанды қырғынмен таратты дейді. Мұстафа Шоқай біртұтас Түркістан идеясы жолын ұстаушы екені ақиқат. Осы идея үшін өмірінің соңына дейін күресті. Оның айғағы – Мұстафа Шоқай басқарған «Түркістан автономиясы» және Батыс елдерде бастырып шығарған кітаптары мен журналдары, саяси-қоғамдық пулицистикалық мақалалары болды. Берлинде 1941 жылы 27 желтоқсан күні беймәлім жағдайда дүниеден озады. М.Шоқайдың Гестапо тарапынан у беріліп өлтірілгені жайында болжамдар да баршылық. Өкінішке орай легион жобасына қатысудан бас тартқаны үшін, құрбан болған Мұстафа Шоқайға ең үлкен қиянат екенін білуге болады. Мұстафа Шоқай – ұлттық тәуелсіздіктің жалынды жаршысы және тамаша ұлттық идеялардың иесі ғана емес, сол идея үшін бас тіккен қайсар күрескер еді. Туған еліне деген шексіз сағынышын бір сәт баса алмай, жат жерде мәңгілікке мекен етті [5,Б.73-82].

Мұстафа Шоқай - бүкіл саналы ғұмырын қазақ халқының, жалпы түркі халықтарының бостандығы мен тәуелсіздігіне арнаған тұңғыш эмигрант күрескер, саяси қайраткер. Осы уақыт аралығында Мұстафа Шоқай асқан қажыр қайрат пен үлкен саяси біліктілік нәтижесінде Түркістан және түрік халықтары ұғымын әлемдік саясат сахнасында іргелі мемлекет деңгейіне көтере білді. Аса көрнекті саясаткер Мұстафа Шоқайдың ұстанған жолы - халыққа тәуелсіздікті қантөгіс арқылы емес, керісінше, дүниежүзіндегі демократиялық күштерді араластыру арқылы бейбіт жолмен алу болды. Ол үшін халықтың сана-сезімін ояту қажет еді. Жаяудың шаңы, жалғыздың үні шықпайтынын жете түсінген Мұстафа Шоқай кеңес үкіметінің қол астындағы мұсылмандар қауымының да жеке-дара күресі арқылы тәуелсіздік ала алмайтынын анық болжай білді. Ұлы күрескер бүкіл түркі тектес исі мұсылман қауымын түгел көтеруді мұрат тұтты.

В статье рассматривается жизнь и деятельность видного общественного и политического деятеля, боровшегося за свободу и независимость Единого [Туркестана](#) Мустафы Шокай.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қыдырәлі Д. Мұстафа Шоқай: өмірі, танымы, күресі. Анкара, 2001, 17 б.
2. Мұстафа Шоқай шығармалары. Алматы, 2007, 29 б.
3. Қойгелдиев М., Нүсіпхан А. Мұстафа Шоқай және Түркістан. М.Шоқай. Таңдамалы. Т. 1, 23 б.
4. Қойшыбаев Б. Мұстафа азаттық қозғалысының теориясын жасады //Аңыз адам. 2011, № 7, Б.44-45.
- 5.Қыдырәлі Д. Мұстафа көтерілген шың // Жалын. 2004, № 8, Б.73-82.

СОВЕТТІК ОРТА АЗИЯДАҒЫ БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ДІНИ СИПАТЫ (1918–1930)

Жолдасұлы Талғат – Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті,
философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор м.а.

Abstract. The article delves into the religious underpinnings of the Basmachi movement's resistance against the Soviet government, offering insights into the historical backdrop of Soviet religious policies in the region. Covering the extensive uprisings that spanned nearly all of the present-day Central Asian states and endured for years, the exploration takes a comprehensive territorial perspective on this complex history. These disparate uprisings, lacking a centralized command and operating without a unified objective or external support, ultimately succumbed to defeat. Subsequently, as Soviet power firmly took hold in the region, Soviet historiography shaped a negative portrayal of the publishers involved in these movements.

Keywords: Basmachi movement, Islam, Bolsheviks, atheism, rebellion, religious tradition, propaganda

Аннотация. В статье рассматривается религиозный характер басмашского движения против советской власти и история советской религиозной политики в регионе. История этих восстаний, охвативших почти все современные государства Центральной Азии и продолжавшаяся многие годы, будет рассмотрена в целом с территориальной точки зрения. Эти разрозненные восстания, лишённые централизованного управления и действовавшие без единой цели и внешней поддержки, в конечном итоге потерпели поражение. Впоследствии, когда советская власть прочно утвердилась в регионе, советская историография сформировала негативный образ издателей, участвовавших в этих движениях.

Ключевые слова: Басмаческое движение, ислам, большевики, атеизм, бунт, религиозная традиция, пропаганда

Қазан революциясынан кейін большевиктерге Орта Азияда өз билігін мойындату оңайға түспегені белгілі. Орта Азияның түркі мұсылман халықтарының большевиктерге қатысты көзқарасы әртүрлі болды. Әрине аймаққа билігі толық орнықпаған большевиктер де мұсылман халықтардың қолдауына мұқтаж еді және сол себептен қазан революциясынан кейін мұсылман халықтарға әртүрлі уәделер берді. Бірақ берілген уәделер орындалмай жатты. Мәселен, соның бірі ұлттық автономия мәселесі еді. Жергілікті халықпен санаспаған большевиктердің әрекеттері түрлі наразылықтарға себеп болды. Сондай наразылықтың бірі басмашылар қозғалысы еді (түркі тілдерінде «басмақ» сөзі – шабу, шабуыл жасау, басып алу дегенді білдіреді, сондықтан басмашы сөзі орыс тіліне қарақшы, бандит деп аударылған). 1918 жылдың ақпанында большевиктер тарапынан Қоқан автономиясы құлатылған соң тарихта ұзақ жылдарға созылған басмашылар

қозғалысы деген атпен қалған наразылықтар басталды. Жалпы бұл қозғалыстың жалпы әртүрлі әлеуметтік-саяси себептері болды. Бірақ негізгі себебі большевиктердің жергілікті дәстүрлі қоғамдық-саяси қатынастарды жаңа реформалар арқылы түбегейлі өзгертіп заманауи мемлекет құру жолындағы алғашқы қадамдары еді, яғни ол реформаларды жергілікті мұсылман халықтар өздерінің ұлттық ерекшеліктеріне төнген қауіп деп санады.

Әсіресе Совет үкіметінің дінді мемлекеттен бөліп, зайырлы мемлекет құру әрекеті діни дәстүрлерге өте берік мұсылман қоғамының қарсы реакцияларына себеп болды. Оның үстіне, большевиктер алғашқы кезде қанша жасыруға талпынса да Орта Азиялық мұсылман халықтар олардың атеистік көзқарастарынан да хабардар еді. Осылайша діни фанатизм басым болған аймақтарда советтердің зайырлы реформалары мен олардың атеистік көзқарастары «дінсіздік» саналды. Бұл зерттеуде Орта Азиядағы сол кезеңдегі басмашылар қозғалысының діни сипатының болып болмағанына, көтерілістерге дінбасылардың қатысып қатыспағаны және ол діни сипаттағы көтерілістердің Қазақстанда да орын алып алмағанына жауап ізделеді. Сондықтан да зерттеудің негізгі мақсаты – сол кезеңде қазіргі Орта Азиядағы бес елдің аймағын түгел қамтыған басмашылар қозғалысының діни сипатын ашып көрсету және Қазақстандағы діни сипаттағы наразылықтарды сол басмашылар қозғалысымен тұтас қарастыру. Сонымен қатар, басмашылар қозғалысына байланысты советтік биліктің діни саясатының қай бағытта болғанын талдау да зерттеудің мақсат-міндетіне кіреді.

Зерттеудің негізгі материалдарын Қазақстан Республикасы архивтері қорларындағы құжаттар құрайды. Дәлірек айтқанда, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің (ҚР ПА) 141 – қоры (Казахский краевой комитет ВКП(б), 1925–1937), Қызылорда облыстық Полиция департаменті архивінің (ҚОПДА) 12 – қоры (Ақтауға жатпайтын азаматтардың қылмыстық істері) және Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссия тарапынан дайындалған архив материалдары қолданылды. Оған қоса, Ресейлік және Қырғызстандық архивтердің жарияланған [12; 8; 7] материалдары мен құжаттары пайдаланылды.

Сонымен бірге, түпдерек ретінде Мұстафа Шоқайдың 1920–1925 жылдары басмашыларға қатысты «Вольный горец», «Дни» атты [19; 18; 17] мерзімді басылымдарда жарияланған жазбаларының қолданылғанын айта кету керек. М. Шоқайдың басмашыларға байланысты әртүрлі мерзімді басылымдарда жарияланған жазбаларының деректік маңызы зор, себебі М. Шоқайдың өзі де баста бұл көтеріліске куә болған. Архив түпдеректері мен басқа да әртүрлі тілдерде жарияланған түрлі деректерді өңдеуде мәтінді талдау, деректің шынайылығын анықтау, салыстырмалы анализ жасау және сипаттау зерттеу әдістері қолданылды. Сонымен қатар, тарих ғылымында қалыптасқан хронологиялық, тарихилық, объективтілік ұстанымдары басшылыққа алынды. Объективтілік принцип басмашылар қозғалысының

діни сипаты мен оған қатысты мемлекеттің исламдық саясатын ашып көрсетуге және бағалауға мүмкіндік беретін болады.

Мақалада бірнеше тілде жарияланған еңбектер қолданылды. Қолданылған зерттеулерді советтік, батыстық, Түркиялық, Ресейлік және Орта Азиялық деп бөлуге болады. Басмашылыққа қатысты советтік зерттеулердің көпшілігін [22; 14] объективті тұрғыда жазылған деуге келмейді. Себебі атеистік идеология үстемдік еткен қоғамда антисоветтік және діни сипаттағы наразылықтар біржақты бағаланғаны белгілі. Советтік Орта Азияда 1929 жылдан бастап дінге қарсы пропаганда жаппай науқан алған кезеңде дінбасылар (молда, факих, ахун, ишан) қанаушы тапқа жатқызылып, оларға қарсы тікелей шабуыл да, пропаганда да жаппай сипат алды және сол кезеңнен бастап басмашы қозғалысына қарсы да советтік тарихнамада жағымсыз көзқарас қалыптастырылды. Мысалы, советтік зерттеуші Н.А. Смирнов: Орта Азияда ислам дініне қызмет еткендер, басмашылар көтерілісін қоздырып, басмашыларға мүмкіндігінше көмектескен ағылшын империализмінің агенттерінің нұсқауымен әрекет етіп, басмашылар көтерілісі кезінде өздерінің контрреволюциялық үгіт-насихаттарын барынша ашық жүргізді [22, 184б.], - деп жазады. Бірақ бұл мақалада атеистік тұрғыда жазылған сондай кейбір советтік зерттеулер де дерек ретінде қолданылды және ол деректерге объективті түрді талдау жасалды.

Басмашылар қозғалысына қатысты тәуелсіздіктен кейін жарияланған кейбір Орта Азиялық тікелей немесе жанама түрдегі зерттеулерде және Түркиялық еңбектерде (мысалы, О. Yeşilot, Burcu Özdemir, “Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi”, Belleten, Nisan 2021, Cilt: 85/Sayı: 302; А. Yaman, Türk Dünyasında İslam, Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik, İstanbul: Elips Kitap, 2012) басмашылар қозғалысына көбіне ұлттық тұрғыда баға беріліп, оның біржақты ұлт-азаттық күрес ретінде сипатталып келе жатқаны да жасырын емес. Сонымен қатар, бұл зерттеулердің (мысалы, А.М. Салмонов, Узбекистонда мусулмон диний муассаса ва ташкилотлар фаолияти тарихи (1917–1950 йиллар), Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация, Фарғона давлат университети, Фарғона 2008; М.К. Койгелдиев, Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов, Алматы: Искандер, 2009; К. Есмағамбетов. Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы. 1 том. Алматы: Дайк-Пресс, 2012) соңғы кезде ғылыми айналымға енген жаңа деректерге бай екенін де айта кеткен жөн. Сондықтан аталған зерттеуде осындай еңбектер де қолданылды.

Совет Одағы тараған соң батыс елдерінде де (А Khalid, Komünizmden Sonra İslam Orta Asyada Din ve Politika, Ankara: Sitare Yayınları, 2011; E. Tasar, Soviet and Muslim: The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943–1991, New York: Oxford University Press, 2017; V. Monteil, Sovyet Müslümanları, İstanbul: Pınar Yayınları, 1992), Ресейде де (Россия – Средняя Азия: Политика и ислам в конце XVIII – начале XXI века, Москва: Издательство Московского университета, 2013; Ю.Н. Гусева, Ишанизм

как суфийская традиция Средней Волги в XX веке: формы, смыслы, значение, Москва: ИД «Медина», 2013; В.А. Ахмадуллин, Государственно-мусульманские отношения в СССР в 1944–1965 гг., Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, Москва 2020) советтік діни саясатқа және басмашыларға қатысты сапалы зерттеулер жарияланып келе жатқаны белгілі. Мақалада қолданылған үшінші топтағы зерттеулерді батыстық және Ресейлік зерттеулер құрайды. Совет үкіметі басмашыларды діни фанатизм және реакцияшылдықпен айыптады. Зерттеуші А. Халид, көптеген басмашы жетекшілері исламды қорғау үшін әрекет еттік деп мәлімдегенімен, олар негізінен орыстар мен қалалық реформист мұсылмандарды өздерінің дәстүріне қауіпті деп санап, негізінен олардан өздерінің дәстүрлі өмір салтын қорғауға тырысты деп топшыласа [20, 69–70б.], тарихшы Е. Тасар, басмашылардың көзқарастарының бізге тек оларға дұшпандық көзқараста болған совет тарихшылары мен негізінен жанашыр емес шетелдік бақылаушылардың есептері арқылы жеткенін айтады. Оған қоса Тасар, қазіргі кезеңдегі посткеңестік Орта Азия зерттеушілері болса басмашыларды киелілендіріп, азаттық жолындағы күресуші ретінде көрсетуге өте ықыласты дей келе, осы өңірлердегі әлі пайдаланылмаған және негізінен мемлекеттік архивтердегі тиісті құпия деректерді іздеудің жалғасуына байланысты бұл тақырыптың әлі де толық зерттелмегенін түсіндіреді [23, 41 б.]. Ал, М. Шоқайдың жазбаларынан оның басмашыларға қатысты көзқарасының әр кезеңде әртүрлі болғанын байқауға болады. Яғни М. Шоқай бұл қозғалысқа ұлт-азаттық күрес сипатын беруге асықпаған. Тағы бір айта кетерлігі М. Шоқай бұл тақырыпқа қатысты еңбек жазған Орта Азиядағы алғашқы зерттеушілердің бірі айта кету қажет.

Қазан революциясынан кейін большевиктер патшалық кезеңде езгі көрген халықтардың, оның ішінде мұсылман ұлттардың қолдауына ие болу үшін оларға үндеу жариялап, түрлі уәделер берді. Соның алғашқысы 1917 ж. 2 қарашада жарияланған И. Сталин мен В.И. Лениннің «Ресей халықтарының құқығы жөніндегі Декларациясы» еді. Декларацияда Ресей халықтарына теңдік, егемендік, өз мемлекеттерін құруға деген тандау еркіндігі берілетіндігіне, ұлттық, діни артықшылықтар мен шектеулердің алынып тасталатындығына және Ресей аумағында өмір сүретін барлық ұлттардың еркін дамуына уәде етілді. Одан соң, 1917 ж. 20 қарашадағы «Шығыс пен Ресейдің еңбекші мұсылмандарына арналған үндеуде», патшалық Ресей аумағында өмір сүрген, патша билігі тарапынан діндері мен дәстүрлері зардап шеккен бүкіл мұсылмандарға діни және ұлттық ерекшеліктерінің сақталуына толық мүмкіндік берілетіндігі айтылды. Осылай дей келе большевиктер аз ұлттарды Қазан революциясын және оның үкіметін қолдауға шақырды. Большевиктер шетелдік мұсылмандардың да қолдауын алу мақсатында, Стамбулдың түріктердің қолында қалуы керектігін және Европалықтардың Түркия мен Персияны бөлшектеуіне қарсы екендіктерін білдірді [27, 32–34 б.].

Ал, 1918 жылы 23 қаңтарда Совет үкіметінің дін мен мемлекеттің

қарым-қатынасын реттейтін басты құжаты «Шіркеуді мемлекеттен, мектепті шіркеуден бөлу туралы» декреті жарияланды. Декретте дінді ұстану әрбір жеке адамның ар-ождан бостандығы деп саналатындығы мен мемлекеттің дінге қатысты бейтараптылығы көрсетілді. Сонымен қатар, мемлекеттің діни бірлестіктердің ішкі ісіне араласпайтындығы, өз кезегінде діннің де мемлекеттің ісіне араласпауы керек екендігі жазылды [27, 34–35]. Бірақ зайырлылық реформасын қарапайым мұсылман халықтар терең түсіне қоймады. Орта Азияның негізінен діндар әрі әсіре дәстүршіл аймақтарының халқы зайырлылықты «дінсіздік» санады деуге болады. Діни вакфтарға, діни соттарға және діни білім беруге қауіп төнетінін білген мұсылмандар, советтік зайырлы реформаларға наразылық білдіре бастады. Бұл наразылық ғылыми әдебиеттерде басмашылар қозғалысы деп аталған ұзаққа созылған көтерілістерге ұласты.

Кеңес үкіметі Қазан революциясынан кейін жариялаған өзінің декларациясы мен мұсылман халықтарына жасаған үндеуіндегі ұлттық және діни мәселелерге қатысты уәделерін орындамады. Соның бір мысалы 1918 жылдың ақпанында Түркістан автономиясының құлатылуы болды. Бұл үлкен наразылықтарға себеп болды. 1918 жылы 30 қаңтарда большевиктер Қоқан қамалына шабуыл жасағанда, қарусыз Қоқан халқына Ферғаналық басмашылар көмекке келді. Осылайша, халық басмашыларды құтқарушы ретінде көре бастады (Мятежная Фергана, 2012: 144–146).

Басмашылар көтерілісінің көптеген себептері болды, бірақ басты себебі большевиктердің дінге қарсы ұстанымдары еді. Мұны көтеріліс барысында басмашылардың мұсылман халықтарға жасаған үндеулерінен көре аламыз. Мәселен, басмашы көсемдерінің бірі Мадамин бек тобына кірген Палван курбашы отрядының анты мынадай еді:

Алла бізді шайтанның азғыруынан сақтасын! Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын! Біз, Түркістанның ұлттық жауынгерлері, жаратушымыз, пайғамбарымыз Мұхаммедтің атымен, дініміз бен ұлтымыздың абыройы мен игілігі жолында өзімізді құрбан ететіндігімізге, курбашыларымыздың сөзін екі етпеуге, оларға сатқындық қылмауға және жеке бастың пайдасын көздемей оларды тындауға уәде береміз. Егер уәдемізді бұзсақ, Алла біздің жазамызды берсін: әйелдеріміз бізге зина жасасын, аналарымыз бізге әйел болсын. Егер өз жолымыздан, өз курбашыларымыздан бет бұрар болсақ, Алла жанымызды алсын. Алланың атымен ант етеміз [12, 133 б.]. Тағы бір мысал, 1921 жыл 15 шілдедегі Ферғана басмашылары басшыларының Түркістан және Ферғана еңбекшілерін «Алла және шариғат атымен» Кеңес өкіметіне қарсы күресуге шақырған үндеуінде былай делінген:

Билік басындағы большевиктердің, еврейлердің жалған сөздері мен қулықтарына алданып, қалаларынан, ауылдарынан, жақындары мен туыстарынан айырылған, өтірік пен арам ойдың құрбанына айналған Түркістан мен Ферғананың диқандары, саудагерлері және езгіге ұшыраған барлық халқы! Кеңес үкіметі орнағалы бері ол билікті қолдаған және мақтағандардың бәрі сізге әдемі сөздер айтып, толық бостандық туралы

еліктіреп уәделер бергенін білесіздер. Енді сол уәде етілген тыныштық қайда? Жейтін еттерің қайда? Киімдерің қайда?... Олар жаратушы Алланы, ешқандай дінді және шариғатты мойындамайды. Барлығын өздеріне ұқсатып, дінсіз еткісі келеді...

Олардың тағы бір лас тірлігі еркек пен әйелдің және мұсылман мен мұсылман емес ұлттардың арасындағы айырмашылықтарды алып тастағысы келетіні. Мысалы, олардың заңы бойынша орыс пен еврей, армян мен мұсылман бір-біріне қызын бере алады, тіпті әйел адам тұрмысқа шықпаймын дей алатындай еркіндігі болады. Әйелдер күйеулерінен ажырасқысы келсе, бұл тұрғыда олардың барлық құқығы қорғалып, идда мерзімін мойындамай, шариғат бойынша неке қимай, өз қалаулары бойынша үйленуге құқылы болады екен... Бұл дінсіздер осылайша адам қоғамын тауық қоғамына, адамдарды айуанға айналдырғысы келеді.

Сіздің большевизмдеріңіз бен коммунизмдеріңіз осы. Осы арамдықтан сақтану үшін сақтық шараларын жасамасандар, ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан ақиқат жолымыздан тайып, дінінді, ұлтыңды және тарихыңды ұмытасындар. Егер ондай болса ол қылмыстарың үшін жауапты болып, Алламыздың қаһары мен азабына ұшырайсындар. Көзіңдеріңді ашыңдар, бұл ұйықтайтын уақыт емес; Әйелдеріңіз бен балаларыңыздың намысын қорғау үшін қолдарыңа қару алып, большевиктерді жеңіңдер... [12, 133–135 б.].

Бұл құжаттардан басмашы басшыларының әсіре консервативтік көзқараста болғанын, зайырлылық пен жаңа реформаларды өздерінің өмір салты мен діни дәстүрлеріне қауіпті санағанын байқауға болады. Жалпы басмашылардың большевиктерді дінсіз санағаны және большевиктермен күрестің олар үшін дін үшін соғыс болып саналғаны осы мұрағат құжаттарынан анық көрінеді. Мысалы, 1921 жылы Ферғана оазисіндегі мұсылман халық арасында таратылған басмашылардың үндеуінде: Мәртебелі Мұхаммедтің атымен бастаймын! Ей, мұсылмандар, жолдастар! Біздің жауларымыз көп. Өмірлеріңнен айырылсаңдар да діндеріңе берік болыңдар. Әй, мұсылмандар, сіздерден шариғат атымен сұраймыз, бізге қаржылай көмек беріңдер. Бізге көмек берсеңдер, дінімізді бұзғандарды жерімізден қуып шыға аламыз делінген [12, 135 б.].

Басмашылар қозғалысы жүйелі түрде болған жоқ. Түркістанның жекелеген аймақтарында және әр түрлі кезеңдердегі көтерілістер бір-бірімен байланыссыз өтіп жатты. Оған қоса, басмашылар қозғалысы Түркістанның әр аймағында бірдей қарқында болмады, негізінен Ферғана, Бұхара және Хиуа аймақтарында орын алды [26, 281–283б.]. Ал, жалпы алғанда діни қауымның аймақтың большевизациясына қатысты реакциялары әртүрлі болды. Бір жағынан, біз басмашы деп аталатын жиһад ұранымен жүргізілген ұзақ мерзімді антисоветтік күрестің өршуін көреміз. Екінші жағынан, дінбасылардың бір бөлігі екі жақтың әскері мен әскери техникасының мүлдем тең емес екендігін көріп, басында «ар-ождан және діни сенім бостандығына» уәде берген бұл жана билікпен ымыраға келу керек деп санады [3, 18 б.].

Наразы мұсылман дінбасылар тарапынан қазан төңкерісінен кейін «пайғамбардың жасыл туы» атты топтар да құрылған. Осылайша кейбір дінбасылар мен молдалар да басмашыларды дін атымен советтік билікке қарсы көтергісі келді [10, 78 б.]. 1923 жылы басмашылар қозғалысына қатысқан А.З. Валиди де: басмашылардың көпшілігі фанатик молдалардың ықпалында болды деп жазады [5, 187 б.]. Басмашылар қозғалысында Нақшбандилік сопылық топ өкілдері мен ишандардың да ерекше белсенділік танытқанын атап өткен жөн [4, 101 б.]. Дәстүрлі сопылықтың ірі орталығының бірі саналған Орта Азиядағы сопылық тариқаттар мен топтардың жетекшілері революциялық күштерге қатаң түрде қарсылық көрсетті. Тариқат пірлерінің көбі өз мүридтерін жиһад ұранымен қолдарына қару ұстаған басмашылардың қатарына қосты. Кейбірі бұл қозғалыстың кейбір топтарын өздері де басқарды. Ишандар барлық жерде басмашылармен белсенді түрде тығыз байланыста болды. Олар сондай-ақ кеңестік аппаратқа және оның жүргізетін қызметіне қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Ишандар өздерінің мүрид орынбасарлары (қалпелері) арасынан жаңа ишандар дайындап, өз орындарын нығайтуға тырысты. Пірлердің мазарлары, дәруіштердің баспаналары көбінесе наразылық топтардың ұясына айналды. Мысалы, жергілікті шейхтардың қолында болған Орта Азияға кеңінен танымал Ферғана аймағындағы Шахмардан мазары Ярмат Мақсұм мен Нұрмат курбашының басмашы топтарының арасында жиһадты насихаттауға тірек болған [11, 75–76 б.].

Тіпті Мухалидия Мақсұм, Абдулкадир Мухиддин секілді кейбір жәдидшілер де, А.З. Валиди секілді зиялар да басмашыларға қосылды. Басмашы сөзі баста жолдағы керуендерді тонап жүрген қарақшыларға қатысты қолданылса да, көтеріліс Қытай шекарасынан Иран шекарасына дейін кеңейген кезде, басмашы термині халық арасында ерліктің және исламға берілгендіктің синониміне айналды деуге болады. Бірақ советтік тарихнамада айтылғандай басмашыларға іс жүзінде сырттан ешқандай көмек көрсетілмеді, тіпті көрші Ауғанстан мен Иран да көмектен бас тартты. Тіпті бұл екі мемлекет КСРО-мен келісімшартқа отырған әлемдегі алғашқы елдердің бірі болды [23, 170–171 б.].

Кейбір деректерде, 1920–1922 жылдары басмашылардың 16.000-ға жуық қарулы күші болғаны және олардың негізінен атты жауынгерден құралғаны айтылады. Наразылардың арасында Түркістандық мүфтий Шериф Қожа да болған. Шериф Қожа 1918 жылы большевиктерге қарсы мұсылман делегациясын Түркияға бастап барып, одан жасырын оралған адам еді [21; 41, 43 б.]. Басмашыларға қосылған Энвер паша да бұл қозғалысты ашық түрде «кәпірлерге қарсы ғазауат» деп атаған. Тіпті Ауғанстаннан келген еріктілер тобы қолбасшыларының бірі Мавлави Абул-Хайырды өз қозғалысының шейх-ул-исламы лауазымына тағайындаған [13, 264 б.].

Орта Азиядағы наразылықтар мен басмашылар көтерілісіне байланысты Советтер өздерінің зайырлы реформалары мен дінге қарсы ұстанымдарынан 1920 жылдардың соңына дейін уақытша бас тарта тұрды. Тіпті советтер 1922 жылдың мамырында Түркістан, Бұхара Республикалары аумағында діни

ұйымдарға кейбір вакфтық жерлерді кері қайтарды. Жергілікті қазы, би соттарын қалпына келтіріп, діни мектептерді заңдастырды. Діни ұйымдарға вакфтық жерлерді қайтару ісі оңтүстік Қазақстан территориясында да жүргенін айта кету керек [6, 54 б.]. Аймақта билігі толық орнықпаған әрі мұсылмандардың қолдауына мұқтаж болған большевиктер осылайша саяси шарттарға байланысты өз діни саясатынан бас тарта тұрды.

Большевиктер Советтік Түркістанда 1920 жылдар бойы «жиһад» ұранымен әрекет еткен және оны Орта Азиядағы мұсылман халықтың едәуір бөлігі қолдаған басмашылардың қарулы антисоветтік қозғалысын қатты бақылауда ұстады және оларға қарсы үгіт-насихатқа мұсылман дінбасыларын да тарта білді. 1922–1929 жылдардағы ОГПУ-дың есептері Қызыл Әскер жасақтары мен басмашы «бандалар» арасындағы көптеген қанды қақтығыстар туралы хабарламаларға толы болды [8, 14 б.]. Басмашылар қозғалысы мен совет әскері арасындағы күрестің кескілескені сонша, кейбір деректерге қарағанда, 1922 жылдың жазында Советтік Түркістандағы 200 мыңнан астам совет жауынгерінің шамамен 100 мыңы Ферғана аймағында орналасқан. Сондай-ақ, аймақтағы Совет әкімшілігінің революциялық соғыс комитеті 1923 жылы 25 желтоқсанда мұсылман дін қызметкерлерін жинап, оларды басмашыларға қарсы пайдалану туралы шешім қабылдаған [25, 29–30 б.].

Қозғалыстың ірі орталығының бірі Шығыс Бұхарада 1922 жылдың басында 10 мың адамдық басмашы топтары Совет үкіметіне қарсы шешуші әрекеттерге кіріскен. Діни ұрандарды да қолданған басмашылар қозғалысы диқандардың да қолдауына ие болды. 1922 жылы сәуірде антисоветтік ұлттық ұйымдар Самарқанда Түркістан мұсылмандары жиынын өткізген. Онда Түркістан-Түркі тәуелсіз республикасын құру жоспары қабылданып, жеке меншік пен шарифат заңдарын қалпына келтіруді талап ететін қоғамдық-саяси бағдарлама жасалған [14, 151 б.].

Түркістан большевиктері де басмашылармен пәрменді күрес жүргізуде мұсылман дінбасыларын қолдана білген. Мысалы, 1923 жылы 23 желтоқсанда Лоқай тайпаларының барлық молдалары қатысқан Бүкіллоқай конференциясы өткізіліп, олар бірауыздан Совет үкіметі исламға қайшы келмейтінін жариялаған және оған қарсы күресіп жүрген басмашылардың әрекетін дінді қорғау мүддесімен байланыстыра алмайтындарын мәлімдеген. Діни белсенділердің бұл шешімі Шығыс Бұхара сенушілеріне әсер етпеген деуге де болмайды. Жиналыста барлық молдалар басмашыларға қарсы үгіт-насихат жүргізуге міндеттелген деуге болады. Мұндай жиындар 1924 жылдың қыс айларында Шығыс Бұхараның басқа аймақтарында да өткен. Олар дінбасылардың қолтаңбалары қойылған құжаттар арқылы басмашыларды бейбіт өмірге, еңбекке оралуға шақырып үндеулер жариялаған [14, 160 б.].

1924 жылғы Бұхара халық республикасының съезі де Құранға сүйене отырып, халық үкіметін қолдайтынын және басмашылар қозғалысын толық айыптайтынын мәлімдеп шешім қабылдаған (Аширов, Исмаилов, 1984: 37).

Сол 1924 жылы Бұхарада шамамен 115-тей адам қатысқан әртүрлі дінбасылардың съезі өткен. Съезде көтеріліске қатысты шешім талқылаусыз қабылданып, съезд атынан басмашылар «исламның жаулары» деп жарияланған [18, 511–514 б.].

1924 жылы большевиктер Бұхара улемасына көтерілісшілердің діннен шыққаны туралы пәтуа беруді сұрағанда, «Кызыл Узбекистан» газетінің 1925 жылғы 27 қыркүйектегі санында Шығыс Бұхара улемасының мына пәтуасы жарияланған: шарифат тұрғысынан басмашылардың әрекеттері заңсыз және исламдық ой-пікірлерге сәйкес келмейді. Басмашылар Кеңес үкіметіне өз еркімен берілмесе, олар бидғатшы болып есептеледі және оларды өлтірген адам «гази» деп құрметтеледі, ал оларға қарсы шайқаста қаза тапқан адам «шейіт» болып саналады [17, 97 б.]. 1927 ж. 4 маусымдағы ОГПУ-дың Орта Азиядағы өкілінің есебінде басмашылардың жеңілгендігі туралы жазылған. ОГПУ-дың сүйіншілегеніндей басмашылар қозғалысы 1927 жылы бітпегені белгілі. Ұжымдастыру мен кәмпескелеу науқанына байланысты басмашы қозғалысының 1929 жылы қайта жанданған. Оған қоса ОГПУ-дың сол құжатында: дінбасылардың кеңес өкіметіне қарсы жүргізген күресіне көз жүгіртсек, жалпы дінбасылардың (консеваторлар да, реформистер де) біртұтас майдан болып советтерге қарсы шыққанын және олардың әртүрлі топтарының әрекеттері тек әртүрлі тактикамен айқындалғанын көруге болады. Олардың бір тобы басмашылар қатарында белсенді әрекет етсе, ал басқалары басмашыларға идеологиялық жағынан басшылық жасады делінген [7, 105–106 б.]. Бұл құжаттан большевиктердің өзіне қолдау білдірген дінбасыларға да, реформистерге де (немесе жәдидшілерге) сенбегенін байқауға болады. Түркістан аймағында билігі әбден орныққан большевиктер 1920 жылдардың соңынан бастап дінге қарсы шабуыл бастап, кезінде өзіне қарсы шыққан дінбасыларды да, қолдаған дінбасыларды да қысымға ұшырата бастады.

Совет үкіметі 1929–1931 жылдардағы советтік ұжымдастыруға қарсы көтерілістердің де барлығын басмашы қозғалысымен және оны ұйымдастырушы дін өкілдерімен, молдалармен және ишандармен байланыстырды. Көптеген советтік зерттеулерде қазақ даласында болған көтерілістердің көпшілігіне бандиттік деп баға берілді. Соның бірі Батпаққара көтерілісі басмашы қозғалысының көрінісі деп бағаланды. Соңғы зерттеулерде, 1928 жылы қазақтың ірі байларын кәмпескелеу науқанына, совет үкіметінің жүргізген саясатына және сол кезеңдегі түрлі зорлық-зомбылықтарға қарсы халықтың наразылықтары қазақ халқының азаттық жолындағы күресі екендігі айтылады. Бұл көтерілістерде халықтың дінбасыларға да арқа сүйегені белгілі (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5208-іс. 57–69 пп).

Архив құжаттарынан байқағанымыздай, советтік билік сол жылдары Қазақстанда орын алған көтерілістерді басмашылармен байланыстырды. Мәселен, 1929 жылғы Бостандық ауданындағы болған көтеріліс жайындағы советтік жазбаларда, Бостандық ауданы 1924 жылға дейін басмашылар қолында болды делінсе, ал сол көтерілістің басшыларын басмашы Истамбек

Ченыбековпен тікелей байланыста болды деп айыптайды [16, 34-36 б.] Қызыл тулы кавалериялық 11-дивизия командирі Евсеевтің Қазақ өлкелік партия комитетіндегі «1930 жылы наурыз, сәуір, мамыр айларындағы Қазақстандағы арнайы мақсаттағы жасақтың жауынгерлік іс-қимылдары туралы» баяндамасында, «елді мекендердегі партиялық ұйымдардың әлсіздігінен, рушылдықтың және діни наным-сенімдердің күшті болуы салдарынан Қазақстанның бірқатар аймақтарында советтік саясатқа наразы қазақ халқының қалың бұқарасы молдалардың, ишандардың, байлардың, атқамінерлердің шексіз ықпалына түсті және олар өздерін Совет үкіметін құлатып, Қазақстанда хандық құруды мақсат етіп қойған бірнеше бандаларға ұйымдасты» деп айыптай сөйлеген. Сонымен қатар, Қазақстандағы шаруалар көтерілістерін Украинадағы советтерге қарсы азаттық қозғалыспен салыстыра келе «...Рим Папасының советтерге қарсы жорығы үгіт-насихат сипатында болса, Қазақстандағы қазақтардың 25 мың ұлттық әскері сол сарбаздар тарапынан қолдау тапқан молдалардың қарулы қозғалысы сипатында болды» деп жазған (ҚР ПА. қ. 141-қ. 1-т. 2953-іс. 38–39 пп.). Осы құжатта советтер барлық көтерілісті басқаратын бір орталық болды деп айыптай келе, барлық көтерілістің (бандалардың) басында молдалар, ахундар, хазіреттер тұрғанын атап өтеді. Мысалы, Ырғыз бен Арал аудандарындағы 6 көтеріліс басшысының төртеуін Мұхантай Саматұлы (ахун), Исатай Сатыбалдыұлы (3 мешіт ұстаған молда) басқарса, Қаракұмдағы көтерілісті Жұмағазы Бәйімбетұлы (молда) мен Ақмырза Төсұлы (ишан) басқарған.

1930 жылдың қаңтарында өз ізбасар мүридтерімен бірге қарулы көтеріліс бастаған Ақмырза ишан 1930 жылдың 26 наурызында советтік арнайы жасақпен болған екінші шайқаста көтерілістің бірнеше басшысымен бірге қаза табады. Ақмырза ишан қайтыс болған соң, оның бауыры Тоқмырза Төсов, Садырбай Әлібаев және Тұрмахан Досымов бастаған ізбасарлары көтерілісті жалғастыру үшін тірі қалған наразылармен бірге Қызылқұмға шегінген. Бірақ Садырбай Әлібаев көп ұзамай қолға түскен және оған қатысты 1930 жылғы 31 шілдедегі айыптау қорытындысында оның 1930 жылы 14 наурызында Ақмырза ишан тарапынан көтерілістің қолбасшысы әрі ханы болып сайланғаны жазылған. Сонымен қатар, Садырбай Әлібаев өзінің тергеушіге берген жауабында: Мен ишанның ізбасар мүридін ретінде ишанның контрреволюциялық әрекетіне қатысудан бас тартуға хақым жоқ еді және Алланың қалауымен дұрыс істеп жатқаным толық сенімді болдым деген (ҚОПДА. 12-қ. 1-т. 79-іс. 2–2 арт. пп.).

Қазақ АССР бойынша ОГПУ өкілі және оның 2-ші бөлімінің басшысы Шумиловтың 1931 жылы 22 қазандағы «Қазақстан жеріндегі 1929–1931 жылдардағы көтерілістер мен бандалық бой көтерулер туралы» құпия анықтамасында көтерілісшілердің әр түрлі діни ұрандары туралы баяндалады. Мәселен, Бостандық ауданындағы (бұрынғы Сырдария округі) көтерілісте «Кеңес өкіметі жойылсын», «Ислам діні жасасын» деген ұрандар болса, Батпақара ауданындағы көтерілісте «Жасасын азат Қазақстан», «Дін

бостандығы» деген ұрандар болған. Ал, Абыралы ауданында «Қазақтар мұсылман ретінде бірігуі керек, қажет болса Мұхамедтің туының астында өлуі керек» деген ұрандар көтерілген. Одан басқа Созақ көтерілісшілері

«Алла Ху! Алла Ху!» деп ұрандаса, Сарысу, Шаян және Талас аудандарындағы көтерілісшілер «Қасиетті соғыс үшін», Ырғыз бен Жетіқара көтерілісшілері «Мұсылман діні үшін өлеміз», «Совет үкіметі мен коммунистер жойылсын», «Қазақ халқы жасасын» деп ұрандаған. Ал Қармақшы ауданында Ақмырза ишан бастаған көтерілісшілер «Біз мұсылман діні үшін коммунистік залымдарымен күресіп өлеміз» деген ұран көтерген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5052-іс. 315–321 пп). Созақтағы бас көтеруде халық ақ жалаумен көшеге шығып, бір ауыздан дауыстап дұға оқып өткені, ал, әйелдер көшенің екі жағында жылап тұрғаны жазылған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2968-іс. 146 п). Сонымен қатар, 1930 жылы 30 сәуірде Қарақұм көтерілісінің басшылары мен үкіметтік комиссия арасында болған келіссөзде де, 1928 жылы орта таптан әділетсіз тәркіленген малдарды қайтару, колхоздарға зорлап кіргізуді тоқтату, салықтарды мал-мүліктің санына қарай салу сияқты талаптарымен қатар дін бостандығын беру, мешіттерді қайтару, діни шаралар мен салттарға кедергі жасамау туралы шарттар да болған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2953-іс. 42 п). Осы көтерілісте үкіметтік комиссия көтерілісшілер талабын қанағаттандырғаннан кейін, олар ерікті түрде қару-жарақтарын тапсырады. Бірақ, большевиктер сөзінде тұрмай, Жұмағазы Бәйімбетов, Жұмаш Қабыланов, Қосжан және Досжан Қараевтар бастаған бір топ көтеріліс басшыларын тұтқындап, үштіктің шешімімен атып тастаған. Бұл суық хабар халықтың наразылығына қайтадан себеп болып, Аламесек, Қармақшы, Қарсақпай аудандарында және осы аудандарда өмір сүріп жатқан рулар Қожбан Жұбановты хан сайлап, көтеріліс қайта жанданған. Алайда, көтерілісшілер сол жылдың күзінде-ақ талқандалады. Бірақ архивтік деректер көтеріліске қатысушыларды қуғындау 1938 жылға дейін жалғасқандығын көрсетеді.

Басмашылармен күресте Қызыл Армия 1922 жылдың қазанынан 1931 жылдың маусымына дейін 516 адамынан айырылса, басмашылар болса 1924 жылдың 1 мамыры мен 1925 жылдың 1 желтоқсаны аралығында 2104 адамынан айырылған. Бұхара аймағында Энвер паша өлген соң басмашы қозғалысының көшбасшысы Ибрагим Бек Лоқай болған. Ибрагим Бек төрт жыл бойы (1922 жыл қыркүйек – 1926 жыл желтоқсан) Тәжікстанның оңтүстігі мен Өзбекстанның оңтүстік-шығысында күрес жүргізген. Ақыры жеңіліп, 1926 жылы 21 маусымда Ауғанстанға шегінген. Өзі айтқандай, күресті жалғастыруға оның адамы да, ақшасы да, қаруы да қалмаған. Бірақ ол жақта жаңа әмір Надир Шахпен арасы дұрыс болмай, Орта Азияға қайтып келген. Ұжымдастыруға байланысты 1929 жылы басмашы қозғалысы қайта жанданғаннан кейін Ибрагим Бек 1931 жылы барлық түркі халықтарына үндеу тастап, көтеріліске шақырған. Оның бұйрығымен басмашылардың бірнеше қарулы тобы және 9 мыңдай оның руласы Лоқайлар шекарадан бері өткен. Бірақ 1931 жылдың маусымында советтік жасақтармен болған шайқаста 1244 адамынан айырылған және 75 адамы тұтқынға түскен.

314 адам өз еркімен берілген. Қиын жағдайда қалған Ибрагим Бек және оның 15 көмекшісі (ішінде 4 дінбасы бар) 1931 жылы 23 маусымда өз еркімен берілген және олар 1932 жылы тамызда атылған. Басмашылардың Ибрагим Бектен басқа Салим Паша (түрік офицері), Фузайл Мақсым, Темір Курбашы, Берды Датқа, Саид Мургат, Турды Бай секілді танымал басшылары да болған. Қозғалыстар бірде тоқтап, бірде қайта жанданып отырған. Зерттеуші Ланда, басмашылар қозғалысын жалпы 16 жылға созылған дейді (Ланда, 1995: 203–205). Бірақ Қазақстанда кейбір наразылықтар 1937 жылға дейін тоқтамаған. Мысалы, қармақшылық ықпалды дінбасы Жұмағазы Бәйімбетов бастаған Қарақұм көтерілісіне қатысушылар Жұмағазы хан өлген соң наразылығын 1937 жылға дейін жалғастырған. Жұмағазы көтерілісіне қатысқан Ерназар Әлментаев және оның баласы Бедер Ерназаров бастаған бірнеше адам 1937 жылдың басына дейін қызыл әскерге жолбасшы болғандарға, көтерілісшілердің жазалаушы отрядтарына және НКВД қызметкерлеріне шабуыл жасап отырған. 1937 жылдың 4 қыркүйегінде Ерназар Әлментаев, Сыздық Егізбаев, Дүйсембек Зубаиров, Пірәлі Біржанов, Төлеген Каначаев Оңтүстік Қазақстан облысы НКВД үштігінің шешімімен ату жазасына кесілген (ҚОПДА, 12-к. 1-т. 24-іс. 287-361 пп.).

Осылайша 1930 жылдары жаппай айыптау және жазалау науқаны басталған. Советтік Өзбекстанда да дінбасыларға «басмашыларға көмектесті», «басмашыларды жасырды», «басмашыларға қосылды», «олармен ынтымақтасты», «тыңшылық жасады», «контрреволюциялық ұйымдарға мүше болды», «контрреволюциялық үгіт жүргізді» және «басмашыларға идеологиялық басшылық жасады» деген айыптар тағылып көп адам ату жазасына кесілген [15, 81–82 б.]. Сол кезеңде тұтқындалған молдаларға ғана емес, байларға да басмашыларға қатысы бар деген айып тағылған. Мысалы, Советтік Қазақстанда 1940 жылы Кафез Айбасов және Абдулкарим Бимурзин есімді екі бай да: совет өкіметін құлатуды және біртұтас мұсылман буржуазиялық мемлекетін құруды мақсат етіп қойған Энвер пашаның басмашылар қозғалысына мүше болған деп айыпталған [9, 63–65 б.]. Ал, 1937 жылы тұтқындалған бірнеше ишан мен ахунға: панисламистік ұйым құрды, 1917 жылы Мұстафа Шоқаймен, «Шура-и Исламия» және «Улема Джамиати» ұйымдарымен байланыста болған деген айыптар тағылған. Бұлардың ішінде Умартнорьев Юсупхан ишанға тағылған айыптар ішінде: антисоветтік панисламистік ұйымға бұрынғы басмашыларды тартқан деген сөз де болған [9, 266, 276 б.].

Басмашылық қозғалыстың советтік билікке үлкен соққы болғаны анық. Қозғалыстан соң советтік дінге қарсы үгіт-насихат арқылы басмашылыққа қатысты совет қоғамында жалпы жағымсыз пікір қалыптастырылды. Тіпті ол науқанға совет дінбасылары да қатыстырылды. Мысалы, Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы (САДУМ) басшысы, мүфтий Зияуддин Бабаханов 1968 жылы 23 тамызда шетелдік делегациямен болған кездесуінде: Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Орта Азияның кейбір республикаларында Совет Одағынан шығуға талпынған тенденциялар бірден

орын алды. Алайда оған жалпы халық емес, бір уыс басмашылар, яғни халықтың қолдауын таппаған қарақшылар түрткі болды. Бірақ ақыры басмашылар жеңілді. Мұсылман дінбасыларға келетін болсақ, олардың арасында сол кездегі Совет үкіметіне қарсы шыққандар да болды, бірақ олардың пікірі барлық мұсылман қауымның пікірін білдірмеді деп мәлімдеген [24, 48 б.]. Бірақ советтік теріс көзқарасқа қарамастан жалпы дінге сенушілер басмашыларға деген оң көзқарасын анық көрсетіп отырғанын да байқауға болады. Нақты айтар болсақ, 1960 жылдардың басында, Тәжік ССР-да басмашы бейітінің киелі орын деп жарияланғанына және суару каналының ол мазардың үстінен емес жанынан өткізіп салынуы арқылы аймақты суару жобасының бұзылғанына Дін істері жөніндегі кеңес өкілі қатты наразы болған [1, 318 б.].

Басмашылар қозғалысын ұлт-азаттық күрес деп кесіп айту қиын. Себебі, ұзақ жылдарға созылған және бір орталыққа бағынбаған көтерілістер нақты түрді аймақтың саяси тәуелсіздігі үшін немесе ұлттық автономия үшін ортақ мақсатта күреспеді. Діни сипаты басым бұл көтерілістердің кейбірі әсіре, консервативтік көзқарастағы дінбасылардың немесе діни фанатик курбашылардың басшылығымен жүргізілді. Олар негізінен дін атымен қалыптасып қалған жергілікті қоғамдық-саяси қатынастар үшін, діни дәстүрлері үшін күресті. Большевиктердің діни реформаларын өз діни дәстүрлеріне қауіп деп санап, жаңа өзгерістер мен реформаларға қорқа қарады және оны діннен бастарту деп түсінді. Осылайша көтерілістердің көбі діни ұрандармен жүріп жатты.

Әрине советтік реформалардың жүзеге асырылуы барысындағы қателіктер өз алдына бөлек тақырып. Бірақ 1918–1927 жылдарда орын алған антисоветтік діни сипатағы көтерілістерді дәстүршілдік пен жаңашылдықтың текетіресі деп бағалауға болады. Ал, 1928 жылдан бастап большевиктер тарапынан радикалды түрде жүзеге асырылған байлардың мал-мүлкін тәркілеу және күштеп ұжымдастыруға қарсы жүзеге асқан көтерілістер де көбіне діни сипатта орын алды. Дінбасылар, әсіресе ишандар байлармен бірге «қанаушы» тапқа жатқызылып мал-мүліктері тәркіленді және бұрынғы қожа-ишандар институты жойыла бастады. Бұл өзгерістер дінге қарсы жаппай үгіт-насихатпен, шабуылмен бірге жүзеге асты.

Сондықтан 1928 жылдан кейінгі көтерілістерді советтердің дінбасыларға және дінге қарсы шабуылына деген қарсы реакция деп те айта аламыз. Жалпы 1937 жылдарға дейін жалғасқан көтерілістерді 1928 жылға дейінгі және кейінгі деп бөлуге болады. Советтік құжаттар мен советтік тарихнамада бұл әртүрлі наразылықтардың барлығына бандиттік, басмашылық деп баға берілді.

Советтік биліктің басмашыларға деген реакциясы да әртүрлі болды. Жаппай наразылықтарға байланысты бастапқы кезеңде советтер тіпті өздерінің зайырлы реформаларынан да бас тарта тұрды. Діни білім беруге, діни соттар мен вакфтарға тиіспеді. Жергілікті мұсылмандардың діни сенімдеріне тіл тигізуден аулақ болып, ол тұрғыда өте мұқият қимылдады.

Тіпті ислам дінінің жанашыры болып көрінуге тырысты және бұл дінге қатысты жұмсақ саясат 1928 жылға дейін жалғасты. Шығыс мұсылмандарының қолдауына мұқтаж большевиктер осылайша өздерінің дінге қарсы шабуылынан уақытша бастартты. Сонымен қатар, өздеріне қарсы қарулы көтерілістерді күшпен басып отыруды және оларға қарсы жаппай үгіт-насихат жүргізуді де ұмытпады. Тағы бір айта кетерлігі, большевиктер басмашыларға қарсы жергілікті дінбасыларды да қолданып, көтерілісшілерге қарсы діни пәтуәлар бергізді. Аймақта өз билігі әбден орныққан большевиктер 1928 жылдан бастап дінге қарсы шабуылын бастады. Ақыры әскери күші жағынан советтермен тең емес әрі бір орталыққа бағынбаған басмашылар қозғалысы жеңіліске ұшырады. Бірақ жекелеген наразылықтар 1937 жылға дейін тоқтамады. Осылайша ақыры жеңілетіні белгілі болған бұл қозғалыс совет үкіметін өзімен санасуға мәжбүр етті, дінге қарсы саясатты кешеуілдетті.

Дереккөздер

ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві
ҚОПДА — Қызылорда облыстық Полиция департаментінің архиві

Әдебиеттер:

1. Ахмадуллин, 2020 — *Ахмадуллин В.А.* Государственно-мусульманские отношения в СССР в 1944–1965 гг. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Москва: Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 2020. 538 с.
2. Аширов, Исмаилов, 1984 — *Аширов Н., Исмаилов Х.* СССР-дегі ислам мен мұсылмандар жағдайын антисоветтік бұрмалауға сын. Алматы: Қазақстан баспасы, 1984. 64 б.
3. Бабаджанов и др., 2007 — *Бабаджанов Б.М., Муминов А.К., фон Кюгельген А.* Диспуты мусульманских религиозных авторитетов в Центральной Азии в XX веке. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 263 с.
4. Гусева, 2013 — *Гусева Ю.Н.* Ишанизм как суфийская традиция Средней Волги в XX веке: формы, смыслы, значение. Москва: ИД Медина, 2013. 214 с.
5. Есмағамбетов, 2012 — *Есмағамбетов К.* Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы. 1 том. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 544 б.
6. Жолдасұлы, Бенхұр, 2019 — *Жолдасұлы Т., Бенхұр Ш.* Совет билігінің исламға қатысты саясаты (1922–1930 жж.) // Қазақ тарихы, 2019. № 8 (175). Б. 53–56.
7. Ислам и советское государство (1917–1936), 2010 — Ислам и советское государство (1917–1936). Сборник документов. Составитель, автор предисловия и примечаний Д.Ю. Арапов. Москва: Издательский дом Марджани, 2010. Вып. 2. 209 с.
8. Ислам и советское государство, 2010 — *Ислам и советское*

государство, Выпуск 1: (по материалам Восточного отд. ОГПУ. 1926 г.). Вступ. ст., сост. и коммент. Д.Ю. Арапова и Г.Г. Косача. Москва: Издательский дом Марджани, 2010. 152 с.

9.Койгелдиев, 2009 — *Койгелдиев М.К.* Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов. Алматы: Искандер, 2009. 448 с.

10.Куроедов, 1982 — *Куроедов В.А.* Религия и церковь в советском обществе. Москва: Политиздат, 1982. 263 с.

11.Ланда, 1995 — *Ланда Р.Г.* Ислам в истории России. Москва: Восточная Литература РАН, 1995. 312 с. Петраш, 1981 — *Петраш Ю.Г.* Тень средневековья. Алма-Ата: Казахстан, 1981. 152 с.

12.Против религиозного обмана и мракобесия, 1970 — Против религиозного обмана и мракобесия: Сборник материалов о реакционной роли религии, антиобщественной деятельности служителей культа в Киргизии. Фрунзе: Кыргызстан, 1970. 190 с.

13.Россия – Средняя Азия, 2013 — *Россия – Средняя Азия: Политика и ислам в конце XVIII – начале XXI века.* Москва: Издательство Московского университета, 2013. 480 с.

14.Саидбаев, 1984 — *Саидбаев Т.С.* Ислам и общество. Москва: Наука, 1984. 302 с.

15.Салмонов, 2008 — *Салмонов А.М.* Узбекистонда мусулмон диний муассаса ва ташкилотлар фаолияти тарихи (1917–1950 йиллар). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. Фарғона: Фарғона давлат универсситети, 2008. 156 с.

16.Саяси қуғын-сүргін, 2022 — *Саяси қуғын-сүргін* құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары). Т. 25. Архив құжаттарындағы Түркістан облысының шерлі тарихы. 1918–1954 жж. Құжаттар мен материалдар жинағы. Астана: Литера-М, 2022. 342 б.

17.Шоқай, 2012 — *Шоқай М.* Во имя Аллаха, Милостивого / Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы. 3 том. Құрастырған: К. Есмағамбетов, Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 664 б.

18.Шоқай, 2012 — *Шоқай М.* Гробница пророка / Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы. 2 том. Құрастырған: К. Есмағамбетов, Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 640 б.

19.Шоқай, 2012 — *Шоқай М.* Мятежная Фергана / Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы. 2 том. Құрастырған: К. Есмағамбетов. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 640 б.

20.Khalid, 2011 — *Khalid A.* Komünizmden Sonra İslam Orta Asyada Din ve Politika. Çeviren: Aslıhan Tekyıldız. Ankara: Sitare Yayınları, 2011. 222 p.

21.Monteil, 1992 — *Monteil V.* Sovyet Müslümanları. Çeviren: Mete Çamdereli. İstanbul: Pınar Yayınları, 1992. 284 p.

22.Smirnov, 2005 — *Smirnov N.A.* Sovyet Rusyada İslam Tarihi İncelemeleri. Çeviren: Arif Berberoğlu. İstanbul: Evrensel Basım Yayınları, 2005. 343 p.

23.Taheri, 1991 — *Taheri A.* Kızıl Gökte Hilal: Sovyetlerde İslamın

Geleceği. İstanbul: Sel Yayınları, 1991. 288 p. Tasar, 2017 — *Tasar E. Soviet and Muslim: The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943–1991*. New York: Oxford University Press, 2017. 410 p.

24. Vakhobov, 1979 — *Vakhobov A. Sovyetler Birliği'nde İslam*. Çeviren: Sibel Özbudun. İstanbul, Havass Yayınları, 1979. 120 p.

25. Yaman, 2012 — *Yaman A. Türk Dünyasında İslam, Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik*. İstanbul: Elips Kitap, 2012. 206 p.

26. Yeşilot, Özdemir, 2021 — *Yeşilot O., Özdemir B. Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi // Belleten, Nisan, 2021. Cilt: 85/Sayı: 302. Pp. 279–309.*

27. Zholdassuly, 2023 — *Zholdassuly T. Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare (1943–1990)*. Ankara: Hitabevi, 2023. 336 p.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ЭПИСТОЛЯРНОМ ЖАНРЕ: ОТРАЖЕНИЕ ПРОСТРАНСТВА И МЕСТА В ПИСЬМАХ М.ШОКАЯ

Жарбулова Сауле Траровна - кандидат педагогических наук,
Кызылординский университет имени Коркыт Ата,

Муратбаева Э. – студент группы Рял-22-2у, Кызылординский университет
имени Коркыт Ата.

Аннотация: Жизнь и общественная деятельность М.Шокая отличается самобытностью и уникальностью. М.Шокай признан одним из тех общественных деятелей Казахстана, жизнедеятельность которого стала неотъемлемой частью идеологической программы о независимости и суверенности современного Казахстана. Ипостаси его политической и общественной деятельности постепенно открываются – во многом благодаря публикациям на страницах газет своего периода и эпистолярному наследию, которые позволяют выявить степень автобиографизма его писем.

Ключевые слова: топонимы, слово, письмо, словарь, город, название.

Abstract: M.Shokai's life and public activities are distinguished by their originality and uniqueness. M.Shokai is recognized as one of those public figures of Kazakhstan, whose life activity has become an integral part of the ideological program on the independence and sovereignty of modern Kazakhstan. The hypostases of his political and social activities are gradually being revealed – largely due to publications on the pages of newspapers of his period and epistolary legacy, which reveal the degree of autobiography of his letters.

Key words: toponyms, word, letter, dictionary, city, name.

Начиная от самого человека до объектов природы, каждый определенный объект, имеет свое собственное название. Истоки

географических имен лежат в первобытном обществе. Великие мыслители - философы античного периода такие как Демокрит, Платон и Аристотель были заинтересованы в географических названиях, как одного из способа познания мира и окружающей действительности. Географические названия связаны с историческими событиями. Конкретные адреса географических объектов, конкретная привязка их к местности называются топонимами. Ономастическая терминология «топонимы» имеет греческое происхождение, где *τοπος* - «место, местность, область, страна, пространство»+*νομα*- «имя» [1,с.136].

Исследованы многие аспекты жизнедеятельности Мустафы Шокая, но главной целью данной работы исследовать топонимы в его письмах, так как топонимы, как языковая единица, включающая в себя многообразные взаимосвязанные элементы ономастического пространства языка, представляет своеобразный историко-культурный материал. Однако, до сегодняшнего дня не проводился системный анализ ономастического материала эпистолярного наследия М.Шокая, в то время как выявление топонимов способствует более расширенному пониманию авторской картины мира.

Общественный и политический деятель, публицист Мустафа Шокай вошел в историю как легендарная личность Казахстана 20-го столетия. Благодаря знаниям языков, М.Шокай выступал с докладами и аналитическими обзорами в Париже, Лондоне, Стамбуле и Варшаве. Его именем названы улицы и учебные заведения, воздвигнуты памятники в Казахстане и Франции. К трудам М.Шокая обращаются сотни тысяч людей, как к бесценному духовному наследию о национальной независимости. Ему посвящены более полутора тысяч книг и статей на разных языках. Издано «Полное собрание сочинений » Мустафы Шокая в 12 томах в 2012-2014 годы.

Топонимы не могут обойтись без ориентировки в пространстве, поэтому без географических названий не может обойтись и картография. Без изучения географического ландшафта, топонимические исследования не будут достаточными и надежными. За основу в разработке анализов нашей работы мы взяли XII том сборник писем М.Шокая [7].

При обращении в письмах, автор выделяет географические названия того или иного региона, например: *«Твои письма, отправленные из Ташкента и Москвы , я получил», «Я лично побывал в кишлаках Ярославля, Владимира, Москвы, Харькова, Курска, Саратова, Нижнего, Уфы, Казани и других, поэтому я приблизительно знаком с жизнью русского крестьянства...», «Я много раз бывал на Кавказе и в Крыму...», «Теперь по гонению бога странствую по Европе: Берлин, Лондон, Париж, впереди Москва»*[7,с.76], данная информация предоставлена в письме Б.Дабылову от М.Шокая в сентябре 1927 года.

Обратим внимание на цитату М.Шокая в контексте : *«Кто не путешествовал, кто не видел все страны, у того меньше бывает сила знания»* [7,с.76], автор таким образом хотел передать , что каждое его

передвижение связано с познавательной целью, путешествия могут быть связаны не только с приключениями, но и дают возможность расширить свой кругозор и встретить интересных людей. Благодаря своей силе знания, М.Шокай обращался к своим соратникам на различных языках, а страны в которых он бывал сыграли немаловажную роль в его жизни.

Топонимы, т.е. географические наименования, зафиксированные в письмах М.Шокая, играли весомую роль в политических событиях, были вовлечены в различные исторические события.

Рассмотрим хронологическую таблицу, где исторические события с 1918 по 1930 гг. рассказывают о той местности, где находился М.Шокай, т.е. с помощью которой можно кратко ознакомиться с событиями и его соратниками, происходившими в его жизни. На материале хронологической таблицы можно изучить биографию М.Шокая, можно открыть малоизвестные факты относительно прибывания в той или иной стране (Таблица-1).

Таблица-2. Хронологическая таблица по письмам М.Шокая

	топонимы	примеры из текста	обращение
1	Ташкент	Протекшее с тех пор время (я выехал из Ташкента 12.1.1918г. - ровно 4 года тому назад!) не только не ослабило остроту переживаний, но даже как будто наоборот: мысленное ощущение теперь даже острее и больнее, чем тогда.	М.Чокай – NN. 12.05.1922 [7,с.46]
2	Асхабад	И странно, в 1922г., в Париже я мысленно ближе к Туркестану, чем в 1919г., когда был в Асхабаде.	М.Чокай- NN. 12.05.1922[7,с.46]
3	Париж	И странно, в 1922г., в Париже я мысленно ближе к Туркестану, чем в 1919г., когда был в Асхабаде.	М.Чокай-.NN. 12.05.1922[7,с.46]
4	Стамбул	Из Стамбула я вернулся дней 4-5 тому назад.	М.Чокай- Б.Дабылову. 3.05.1927[7,с.75]
5	Варшава	После Варшавы побывал в Берлине и Гейдельберге.	М.Чокай- В.Дабровскому 14.06.1929 [7,с.170]
6	Берлин	После Варшавы побывал в Берлине и Гейдельберге.	М.Чокай- В.Дабровскому 14.06.1929 [7,с.170]
7	Гейдельберг	После Варшавы побывал в Берлине и Гейдельберге.	М.Чокай- В.Дабровскому 14.06.1929 [7,с.170]
8	Лондон	Завтра утром я уезжаю в Лондон.	М.Чокай- С.К.Мартелю Июль, 1929 [7,с.181]

9	Женева	Очень занят дома подготовкой к очередной поездке (на этот раз в Женеву)!	М.Чокай-Т.Элекхоти 30.08.1930 [7,с.228]
10	Швейцария	Вторую половину апреля до 5 мая провел в Швейцарии.	М.Чокай-М.Векилли 10.05.1938 [7,с.360]

Анализируя письма М.Шокая мы акцентировали внимание на то, что топонимы выполняют информационную функцию в тексте. Топонимы в эпистолярном жанре способствуют дополнениям автобиографических сведений автора письма. При составлении хронологической таблицы, мы соблюдали метод исследований исторических событий.

На основе данной таблицы (табл.1) составили карту «По следам М.Шокая. 1918-1930 гг.». При составлении данной информационной карты, мы использовали XII том сборника полных сочинений М.Шокая(рис.1).

Рисунок-1. По следам М.Шокая. 1918 - 1930 гг.

Примечание:

- 1-1918 год Ташкент
- 2-1919 год Ашхабад
- 3-1922 год Париж
- 4- 4-1927 год Стамбул
- 5- 5-1929 год Варшава
- 6- 6-1929 год Берлин
- 7- 7-1929 год
Гейдельберг
- 8- 8-1929 год Лондон
- 9-1930 год Женева
- 10-1938год Швейцария

Используя картографический метод на материале хронологической таблицы была составлена карта «По следам М.Шокая. 1918- 1930 гг.», где благодаря топонимам можно проследить маршрут передвижения М.Шокая.

Таким образом, можем сделать вывод о том, что топонимы в письмах способствуют выявлению достоверных биографических фактов, а также источником познания авторского восприятия окружающей действительности.

Список литературы:

1. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. «Издательство наука» Москва 1978г.-200с.
2. Моисеев А.П. Топонимическое краеведение (лингвистическое). - Челябинск: АБРИС-2013-160с.
3. Суперанская А.В. Что такое топонимика? https://www.koob.ru/superanskaya_a_v/chto_takoe_toponimika
4. Музя Е.М. Принципы классифицирования топонимов. <https://web.znu.edu.ua/herald/issues>
5. Разуваева Е. Г. Классификация топонимов в русском языке / Юный ученый. — 2023. — № 7 (70). — С. 1-3. — URL: <https://moluch.ru>
6. Атабаева М. С., Ерол Т. Функции географических наименований International Journal of Innovative Technologies in Social Science <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/504803.pdf>
7. Әбусейітова М. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық.- Алматы: Дайк-Пресс,2014г. XII том-478с.
8. Поспелов Е. М. Географические названия мира: Топонимический словарь: Около 5000 единиц – М.: Русские словари: Астрель, 2002. – 509 с.
9. Есмагамбетов К.Л., Шокай М. Избранные труды: В двух томах. Том второй Алматы: «Арыс»,2016г.-456с.
10. Сәрсенбаев Ә.. Ұлт тұлғасы Мұстафа Шоқай. Национальное достояние- Мұстафа Шоқай. Pride of Nation-Mustafa Shokay. - 2013. - 264б. - Қазақша, орысша, ағылшынша.
11. Березович Е.Л. Теория коннотации в современной лингвистической семантике и ономастика / <http://lib.urfu.ru/mns-urfu>

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ

Кудайбергенова Кунимжан Тыныштыкбековна - Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика» БББ, PhD, аға оқытушы

Аннотация: Место великих личностей, которые сражались за науку и интересы казахского народа, рискуя своей жизнью, для нас особое. Сколько же светлых звезд сверкнуло на небосклоне нашей нации! Среди них труды

таких личностей, как Әлихан Бүкейханов и Мұстафа Шоқай, представляют собой целый мир и оставили неизгладимый след. Еще до обретения независимости они пропагандировали важность народной духовности, ценностей, истории, быта и других аспектов. Эти люди, безусловно, являются одними из самых выдающихся, кто служил на благо казахского народа до конца своей жизни.

Ключевые слова: Алаш, наука, ученые, произведение, литературный прием, нация, духовность.

Annotation: The place of great figures who fought for science and the interests of the Kazakh nation, risking their lives, holds a special significance for us. Many bright stars have shone in the sky of our nation! Among them, the works of Alikhan Bukeikhanov and Mustafa Shokay stand as a unique world and have left an indelible mark. Even before gaining independence, they promoted the importance of national spirituality, values, history, traditions, and other aspects. These individuals are undoubtedly among the most outstanding who served the Kazakh people until the end of their lives.

Keywords: Alash, science, scholars, work, literary technique, nation, spirituality.

Қазақ халқының ұлттық, саяси санасын қалыптастырудағы ең биік белес болған ХХ ғасыр басындағы ұлт зиялыларымыздың алдыңғы қатарлы тобының саяси қызметі де, құқықтық көзқарастары да, тіпті ғылыми, әдеби мұралары да ұзақ жылдар бойы жабық тақырып саналып, зерделі зерттеулерге нысан бола алмады. Сондықтан осындай Алаштың ардақты ұлдарының қазақ еліне, жеріне жасаған ұшан-теңіз еңбектері елеусіз қала берді. Тек тәуелсіздіктің ақ таңы атқан кезден бастап халқымыздың ұлт зиялылары қалың көпшілікке насихаттала бастады.

Соның бір дәлелі ретінде Ғылым Академиясының Орталық ғылыми кітапханасы 2001 жылдан бастап «Ұлы тұлғалар» деген атпен Ғылыми-биографиялық кітаптар шығара бастады. Бұл кітапта Алаш зиялыларының әдеби мұралары кеңінен зерттеліп, тың деректермен байытылған.

М.Шоқай дербес тәуелсіздік алмай ұлт руханиятын еркін дамыту мүмкін еместігін түсінген қоғам қайраткері. Ә.Бөкейхановтың тікелей ұсынуымен Санкт-Петербург университетінің заң факультетін бітіріп жатқан Мұстафа Шоқайдың Мұсылман комитетіне сайлануы, оның қазақ халқына деген қызметі Әлихан Бөкейхановтан тәлім-тәрбие алудан басталғандығын ескере отырып, Ә.Бөкейхановтың қазақ халқының жарқын болашағы үшін соңғы демі біткенше атқарып өткен сан-қилы қызметтерінің бір парасына ғана тоқталмақпын.

Ә.Бөкейхановтың артына қалдырған шығармашылық мұрасының үлкен саласы – орыс тілінде жазылған монографиялық, энциклопедиялық сипаттағы ғылыми еңбектері. Ғалымның негізгі, басты еңбектері қазақ халқының тарихына, экономикасына, мәдениетіне, ру-тайпалар шежіресіне, тұрмыс-салтына, орман шаруашылығына, қазақ жерлерінің отарлану тағдырына арналған.

Ә.Бөкейхановтың 1903 жылы жазған «Қазақ өлкесінің тарихи тағдыры және мәдени өркені» («Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи») деп аталатын зерттеуінің маңызы айрықша зор. Мұнда қазақ жерінің мың жылдық тарихы, қазақ жерін мекенден түрлі ру-тайпалардың, елдер мен ұлыстардың қалдырған заттық ескерткіштері, сәулет өнерінің белгілері жан-жақты сөз болады. Ғалым бұл еңбегінде Геродоттан бастап, қытай, ұйғыр деректеріне сүйеніп, қазақ сөзінің түп-төркіні қалай шыққандығы жөніндегі аңызды келтіріп, «қырғыз» деген орыстар таңған, қате атау екенін нақты дәлелдермен келтіреді.

Сондай-ақ, Әлихан Бөкейхановтың қазақ халқына деген жанашырлығын, ұлтқа деген сүйіспеншілігін «Қазақтар» («Киргизи», 1910) деп аталатын орыс тілінде жазған еңбегінен көре аламыз. Бұл монографияда қазақ халқының тарихы, әлеуметтік құрылымы, отаршылдық зардаптарын шегуі, тұрмыс-салты, мәдениеті, саяси күресі, білім деңгейі туралы өз пікір байламдарын айтады. Мұнда түркі тектеске жатқанмен, қазақ бір халық, қырғыз - екінші халық екенін тағы да нақты дәлелдермен айтып көрсетеді. Ең алдымен бұл еңбекте ғалым демографиялық, статистикалық сипатына көп тоқталады.

Ғалымның ғылыми мұрасының ішіндегі ерекше маңызды еңбектерінің бірі – «Дала өлкесіндегі қой шаруашылығы» («Обцеводство в степном крае», 1904) деп аталатын кітабы. Қазақ халқының ғасырлар бойғы ата-кәсібі болған қой шаруашылығы туралы терең біліммен жазылған энциклопедиялық зерттеу еңбек деп айтуымызға әбден болады. Сонымен қатар, Ә.Бөкейхановтың географиялық, этнографиялық зерттеулерінің бірі – «Адай уезінің қазақтары» («Казахи Адайского уеза») деп аталатын еңбегі. Бұл еңбекте Адай уезінің аумағы, жер бедері, топырағы, ылғалы, өсімдігі туралы жан-жақты айтылады. Қазақ халқының құрамына тоқталып, 27 болыстың екеуіндегі Байұлына жататын Таз, Ысық, 3 болыстағы Шөмішті – Табыннан 22 болысты түгел қоныстанған Адайдың бұтақтары қай жерді қыстап жайлайтыны туралы егжей-тегжейлі айтылады. Бұл еңбектері арқылы Ә.Бөкейхановтың демографияға да үлкен мән бергенін байқаймыз. Тіпті Қарқаралы және Адай уездерін мекендеген рулардың шежіресін кестеге түсіріп, алғаш рет генеалогиялық карта жасағанын біреу білсе, біреу білмейді.

Ұлт қайраткері Ә.Бөкейхановты қазақ-орыс тілдерінде қатар жазған публицист деп айтуға толық негіз бар. Ә.Бөкейханов «Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты» және «Қазақ» газеттері мен «Айқап» журналдарында қазақ елінің тарихы, сауаттылық, тіл, дін мәселелеріне қатысты сыни мақалаларын да үзбей жариялап отырған.

Ең алғаш қазақ тіліндегі тұңғыш мақаласын 1900 жылы «Дала уалаяты» газетіне жариялайды. Кейіннен татардың «Фікір», «Уақыт», қазақтың «Серке», «Қазақстан» газеттері мен «Айқап» журналдарына мақалаларын шығарып отырған.

Халықтың сана-сезімі мен ұлттық руханиятын көтерудегі баспасөздің орасан зор маңызын бағалай білген Әлихан Бөкейханов қазақтың тұңғыш

басылымы «Дала уалаяты» газеті жабылып қалған соң, өзі бас болып қазақ тілінде газет басып шығаруды қолға алады. 1905 жылы Мәскеуде өткен орыстың «жергілікті және қалалық қоғам қайраткерлері» съезіне 5 миллионға жуық қазақ халқының атынан өкіл болып барып, съездің Романов үйінде өткен мәжілісінде жасаған баяндамасында былай дейді: «У нас так же преследуется школа с казахским языком, нас тоже давит цензура. Вот уже 13 месяцев, например, не могу добиться от цензуры разрешения на издание киргизского перевода 46-ти басен И.Крылова. Крестьянские начальники (большей частью бывшие ротмистры) не допускают при рассмотрении дел казахского языка» [1, 186].

Осындай жан айқайдың арқасында тікелей Ә.Бөкейхановтың және ұлт зиялыларының араласуымен 1913 жылдың ақпанында «Қазақ» газеті жарыққа шығады. А.Байтұрсынұлы редакторлық еткен бұл газет бүкіл қазақ зиялыларының басын біріктіріп, қазақ халқы үшін қызмет атқарған.

Ә.Бөкейхановтың «Мұсылман съезі», «Қазақ», «Қазақтан солдат ала ма?», «Жапон һәм Қытай», «Төртінші Дума һәм қазақ» атты мақалалары Ресей астанасының «Сибирские вопросы», «Биржевые ведомости», «Новая жизнь» сияқты газет-журналдарында жарық көрген.

Ә.Бөкейхановтың қазақтың бас ақыны Абай туралы баспа жүзін көрген алғашқы ең толымды, терең, ғылыми еңбек «Абай – (Ибрагим) Құнанбаев» («Семипалатинские областные ведомости», 1909, №250-252) деп аталады. Орыс тілінде жазылған бұл әдеби-сын еңбек 1909 жылы Санкт-Петербурдан басылып шығады. Шындығына келгенде, Абай мен Әлиханның жас айырмасы екі мүшел. Екеуі де бір атыраптың Семей губерниясы, Қарқаралы уезінің адамдары, сондықтан ұлт зиялыларының көзі тірісінде ұшырасуы, сұхбаттасуы әбден мүмкін, бірақ ондай сөзді Ә.Бөкейханов бұл еңбекте жазбайды. Абайдың ұлы Тұрағұлмен, ағаларының балалары Шәкәрім, Кәкітайлармен қалай танысты, қалай достасты, қалай хат жазысты – осылар төңірегінде айтылады. Қалай дегенде, Әлиханның Абайды, оның айналасын, шығармаларын өте терең білгендігін аталмыш мақаладан анық көреміз. Сонымен қатар, Абайдың өлеңдері мен нақыл сөздерін жинақтауға да атсалысады.

Әлихан Бөкейхановтың ғылыми, көсемсөз әдеби мұрасының ішінде жеке адамға арналып жазылған, бірқатар мақала, рецензиялары бар. Алғашқы еңбектің бірінде Ш.Құдайбердіұлының «Түрік, қазақ һәм хандар шежіресі» («Қазақ» газеті, 1913, №12) кітабы сөз болады. Және бір сын мақаласын Ә.Бөкейханов Шәкәрім туындысына арнаған («Қазақ» газеті, 1915, №121). Бұл жолы 1912 жылы басылған «Қалқаман-Мамыр» дастаны туралы жазады. Әуелі Шәкәрімнің шежіре жазғандығын, Абайдың ағасы Құдайбердінің баласы екендігін, Абайдың көзі тірісінде көлеңкеде жүргенін, Иван Гусев деген орыс жазушысының «Шәкәрімнің білімі қазақта жоқ екен» деген сөздерін келтіріп, «Мұсылманшылық», «Қазақ айнасы», «Жолсыз жаза» кітаптарын шығарғанын айтады.

Ә.Н.Бөкейханов халықтың рухани байлығының бірі – көркем әдебиетке де көп көңіл аударған ғалым. Қазіргі заманғы ағылшын зерттеушілерінің

пікірінше «ол ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті мен баспасөзін дамытуда жетекші рөл атқарған. Халық ауыз әдебиеті, әдебиеттану, көркем аударма салаларында да Әлихан Бөкейхановтың жасаған еңбегі ұшан-теңіз.

«Қазақтың ұлт болып ел қатарлы өмір сүруі үшін, ең алдымен, халықтың сана-сезімін оятатын жағдай туғызу керек, қазақтың ұлттық тілін, әдебиетін өрістетуге керек. Өз әдебиетін қалыптастыруда табысқа жеткен халық қана азат өмір сүре алады», [2, 16 б] - деп білген Әлихан ұлттық әдебиетімізді өркендетуде жан-тәнімен еңбек етті. Халықтың мәдениетін көтеруде, ой-санасын оятуда, халықты надандық құрсауынан шығарудағы әдебиеттің баға жетпес орнын ол студенттік кезден-ақ түсінген. Сол мақсатта заманындағы қазақтың алдыңғы қатардағы ұлт зиялылары мен әдебиет өкілдерінің басын біріктірген. Оларды халыққа қызмет етуге, білім беріп көзін ашуға шақырды. Сөйтіп, ол өзінің маңына Ахмет, Міржақып, Шәкәрім, Мағжан, Ғұмар, Көкбай, Жүсіпбек, Халел, Жиһаншы, Мұхамеджан сынды ақын-жазушылар мен көрнекті зиялы қауым өкілдерін жинайды. Әдебиет өкілдерін дамыған өркениетті елдердің әдебиетінен үлгі алуға үйретеді.

Әлихан Бөкейханов М.Ж.Көпеев, Ә.Диваев, Г.Н.Потанин, А.Байтұрсындармен қатар ауыз әдебиеті туындыларын жинауға да көп күш салады. Ауыз әдебиеті мұраларын жинауды ол Ф.А.Щербина экспедициясы құрамында ел аралап жүрген күндері бастайды. Күні бүгін оның өзі жинаған немесе басқаның жинап-терген нұсқаларын өңдеп, ғылыми түсініктерін жазып бастырған бірнеше кітаптары ҚР сирек кездесетін кітаптар қорында сақтаулы. Атап айтсақ, ол еңбектер: В.В.Радлов жазып алған «Қозы Көрпеш - Баян», «Ер Тарғын» жырының Марабай ақыннан жазып алынған нұсқасы. А.Байтұрсынұлымен бірігіп жинасып, алғысөзімен ғылыми түсініктерін өзі дайындаған, қазақтың 4 ғасырдан бергі «Жиырма үш жоқтауы» және «Ер Сайын» жырлары.

Ә.Бөкейханов халық ауыз әдебиеті шығармаларын жинаумен қатар оларды жан-жақты зерттеп, талдаған ғалым. Оның осы саладағы жазған еңбектерінің мәні жайында Сорбона (Франция) университетінің ғалымдары: «Оның «Қыр баласы» деген лақап есіммен жариялаған қазақ эпосы туралы тамаша зерттеулері отандастарының сана-сезімін оятуда зор маңызы болды» [3, 16б] деп айтса, Оксфорд университетінің ғалымдары: «Ә.Бөкейханов қазақ эпосы мен фольклорын ғылыми тұрғыда зерттеген тұңғыш ғалым» - деп жазады [4, 16б].

Ә.Бөкейханов қаламынан шыққан көлемді әдеби, ғылыми, фольклорлық еңбек – «Қара Қыпшақ Қобыланды» деп аталады. («Қазақ» газеті, 1915, №126-129). Бұл ғалымның бірінші рет зерттеген еңбегі боп табылады. Ол шағын 8 баптан және бөлімшеден тұрады. Бірінші бөлімшеде «Қара қыпшақ Қобыланды» жырының мазмұны қысқаша ғана баяндалады. Ә.Бөкейханов «Қара қыпшақ Қобыланды» жыры бір оқиғаның көрінісі, белгілі адамның ғұмырбаяны емес, ақын қиялы екшеп, өзгертіп, көптеген қоспалармен жаңғыртып жасалған көркем шығарма деген байлам жасайды. Жырды халықтың тұрмыс-салтын, тіршілік-болмысын көрсететін рухани-мәдениет ескерткіші ретінде бағалап тануды ұсынады.

Ғалым «Қара қыпшақ Қобыланды» зерттеуінде жырдың негізгі сюжетін баяндайды, туынды қай дәуірді бейнелейтінін қарастырып, жорамалдың бірнеше нұсқасын ұсынды, кейінгі жыршылар қосқан жасанды өзгерістерді көрсетіп берді. Текстологиялық тәсілдерді қолданды, эпостың халық өмірін танудағы қызметін айқындады.

Ә.Бөкейхановтың фольклоршы ретіндегі ой-тұжырымдары «Қазақ жыры «Қобыландыдағы әйел бейнесі» («Түркістан уалаяты газеті», 1899) деген орысша жазылған еңбегінде жалғаса түседі. Мұнда қазақ фольклоры үлгілерінің мазмұны бай, формасы сан алуан екенін көрсетіп, өлеңші, жыршы дегендердің кім екенін анықтап, ас-тойда домбыра арқылы айтылатын жырлардың ерекшеліктерін танытады. Қалыпты тіршілікте руға, жүзге бөлінетін қазақтар ел басына күн туғанда тұлпар мініп, ту ұстап, «Алаш» деп ұран салып, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығаратыны ауыз әдебиеті шығармаларының басты сарыны екені дәлелденеді.

Қорыта айтқанда, Мұстафа Шоқай мен Әлихан Бөкейхановтардың ғылыми-зерттеу еңбектері, публицистикалық шығармалары өз кезіндегі ең үздік әлем ғалымдары, қаламгерлері тудырған еңбектердің биік өрісімен пара-пар.

Бүкіл саналы өмірін ұлтына, оның азаттығына арнаған Мұстафа Шоқай мен Әлихан Бөкейхановтарды қазақ халқының ұлттық руханиятының биігіне көтерілген тұлғалар деп айтуға толық негіз бар.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Әлихан Бөкейханұлы. Ұлы тұлғалар. Елім деп соққан ұлы жүрек. Алматы, 2002, 360 б.
2. Әлихан Бөкейхан. Таңдамалы, «Қазақ энциклопедиясы», Алматы, 1995.
3. «Қазақтар 1917 жылға дейінгі орыстар жайында. Ә.Бөкейхан. М.Дулатұлы. А.Байтұрсын. Т.Рысқұлұлы. - Орта Азияны зерттеу қоғамы. Оксфорд. Англия, 1985 ж.
4. «Қазақтар 1917 жылға дейінгі орыстар жайында. Ә.Бөкейхан...» - Орта Азияны зерттеу қоғамы. Оксфорд. Англия, 1985 ж.

М.ШОҚАЙ ЕСТЕЛІКТЕРІНІҢ ТАРИХИ МӘНІ

Жолмаханова Ақерке Болатқызы - Қорқыт ата атындағы Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика БББ аға оқытушысы, PhD

Аннотация: Мақалада мемлекет және қоғам қайраткері, тұңғыш қазақ эмигранты М.Шоқай естеліктерінің тарихи-деректілік мәні жанрлық сипат аясында ашылады. Автор мемуарлық шығармалар мен естелік жанрына деген жаңаша көзқарас ұсына отырып, автобиографиялық мемуардың өзіндік

ерекшеліктеріне тоқталған.

Қазақ эмиграциясының қалыптасу жолы мен себеп-салдарлары Қазақстандағы ХХ ғасыр басындағы қоғамдық-саяси оқиғалармен байланыстырыла отырып зерделенеді. Қоғамтанушылардың, тарихшылардың әдебиеттанушы ғалымдардың монографиялық еңбектерін талдау арқылы естелік жанрының деректілік мәні туралы дәлелді деректер келтірілген.

ХХ ғасыр басындағы Қазақстандағы тарихи жағдай және М.Шоқайдың эмиграциялық кезеңіне байланысты архивтік деректер молынан пайдаланылған.

ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ұлт-азаттығы жолындағы күрескерлік ұстанымдары сараланады. Қазақ эмигранты М.Шоқайдың саяси күрес жолындағы ұстанымы, оның өз естеліктерінде көрініс табуы туралы айтылады.

Естеліктегі өмірбаяндық, публицистік стиль М.Шоқай естеліктерінің аясында ашылады. Автор естеліктің жанрлық ерекшеліктерін аша отырып, әдебиеттік тарихилы туралы тың ой білдіреді.

Кілт сөздер: эмиграция, диаспора, эмигрант, ирригент, естелік, әдебиет, мемуар, жанр, әдебиеттану, деректілік, идеология

Кеңестік идеология тұсында қазақ эмиграциясы, оның себептері мен салдарлары, шетелдердегі қазақ эмигранттары, оның өкілдері, олардың өмір жолдары мен әлеуметтік жағдайлары туралы айту мүмкін болмады. Ал эмигранттық әдебиет туралы тіптен ауызға да ала алмадық. Өйткені кеңестік билік өзінің құрамындағы Одақтас Республикалардың, оның ішінде Орта Азия Республикалары мен Қазақстанның шетелдермен байланысқа шығуына, олардың ұлттық тарихы мен мәдениетін, әдебиеті мен өнерін тереңдей зерттеуіне мүмкіншілік бермеді. Соның салдарынан шетелдердегі қазақтар, олардың өмір тіршілігі мен мәдениеті, әдебиеті мен өнері, олардың туған жерден жыраққа кету себептері жайлы зерттеу мүмкін болмады. Осындай саяси-идеологиялық қысымның әсерінен Қазақстанда «эмигрантология», «диаспорология» сияқты ғылым салалары кенжелеп қалды.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ғана ғылымдағы еркіндікке қол жеткізді. Қазіргі кезде шетелдерде өмір сүріп жатқан қазақтар, олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы, мәдени-рухани өмірі туралы саяси ғылымдар айналысып келеді. Соңғы жылдардағы зерттеу деректеріне сүйенер болсақ шетелдерде 4,5 миллион қазақ өмір сүреді. Ресейде 2002 жылы жүргізілген жалпы халықтық санақтың есебі бойынша Ресейде – 1,2 миллион қазақ болды. Соның ішінде, Омбыда – 81 мың, Самарада – 15 мың, Орынборда – 125 мың, Саратовта – 80 мың қазақ бар. Ал 2005 жылы Қытайда жүргізілген жалпы халықтық санақтың нәтижесі Қытай қазақтары соңғы он жылда 15%-ға өсіп, қазіргі кезде Қытайдағы қазақтардың саны – 1 миллион 413900 адам. Еуропа елдерінде 15 мың, Түркияда 20 мың, Моңғолияда 145 мың қазақ мекендейді. ТМД мемлекеттері бойынша айтар болсақ, Түркіменстанда – 100 мыңға жуық, Өзбекстанда – 1,5 миллион, Тәжікстанда – 80 мыңдай қазақ бар.

Нақты статистикалық мәліметтерге сүйенсек, 1991 жылдан бастап елімізге алыс және жақын шетелдерден 210 225 отбасы немесе 824 170 этникалық қазақ көшіп келген. Оның ішінде Өзбекстаннан – 126 790 отбасы (494 565 адам), Қытай Халық Республикасынан – 25 764 отбасы (85 487 адам), Моңғолиядан – 22 124 отбасы (110 856 адам).

Шетелде өмір сүріп жатқан қазақтарды Отанынан қоныс аудару себептеріне байланысты «диаспора», «ирригент», «эмигрант» деп бөліп қарастырамыз. Диаспора – белгілі бір халық бөлігінің экономикалық, географиялық және саяси факторларға байланысты басқа елге күшпен көшірілуі. Ал эмигрант - өз Отанынан саяси, экономикалық, діни т.б. мәселелерге байланысты еріксіз қоныс аударушы болса [1. 162] ирригент – өзінің тарихи Отанында, яғни атамекенінде өмір сүріп жатқан, бірақ белгілі бір саяси жағдайларға байланысты өзге мемлекет құрамында қалып қойған халық бөлшегі.

Қазақ эмиграциясы мәселесін ХХ ғасыр басындағы саяси жағдайлар мен тарихи оқиғаларсыз ғылыми негіздеу мүмкін емес. Қазақстанның тәуелсіздік алғанға дейінгі тарихын КСРО тарихынан бөле жара қарастыра алмаймыз. Өйткені ХVІІІ ғасырдағы патшалық Ресейдің отаршылдық саясаты мен Кеңестік билік тұсындағы Қазақстандағы саяси-тарихи жағдай тек КСРО-ның саяси ұстанымының нәтижесі еді. Осы ретте орыс эмиграциясы туралы зерттеуші Ю.Б.Боревтің: «История человечества полна потрясений и катаклизмов (особенно в ХХ века), что вызывало огромные потоки перемещений людских масс, миграций и эмиграций. Так, из России в ХХ веке было три главные волны эмиграций: 1) послереволюционная – людей, не принявших революцию; 2) послевоенная – перемещенных во время войны людей, опасавшихся вернуться на родину; 3) постсоветская – начавшаяся еще на закате советского периода и продолжившаяся в перестроечный и постперестроечный периоды» [2] деген пікірін еш өзгеріссіз қазақ эмиграциясына қолдануымызға болады.

ХХ ғасырдың басы қазақ даласында қайшылыққа толы өзгерістер кезеңі болды. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1917 жылғы Ақпан, Қазан төңкерістері, «Алаш» партиясының және «Алашорда» үкіметі мен Уақытша үкіметтің өмірге келуі ел азаттығы мен ұлт бостандығына деген азатшыл ойдың барынша көрінген, патшалық империя мен орыс билігіне қарсы ұлттық саяси-әлеуметтік жіктердің белсенді әрекетке ұмтылған шағы болды. Бұдан басқа да қазақ жеріне орталықтан ауысқан азамат соғысы, тіпті бірінші жиһангер соғысының да зардаптары тимей қойған жоқ. 1917 жылы ақпанда өкімет басына келген Уақытша үкіметтің халыққа қарсы бағытталған саясаты, сондай-ақ, қазақ өлкесіне Ресейден ағылған ақ гвардияшылардың елді талан-таражға түсіруі елдің саяси-экономикалық, әлеуметтік жағдайына көп зиянын тигізді. «1917 жылы қазақтар екі төңкерістің – Ақпан буржуазиялық-демократиялық және Қазан социалистік революцияларының куәгері болды. Мұның біріншісі монархия мен орыс патшалығы билігін құлатуға мүмкіндік жасады. Ақпан революциясының нәтижесінде елде қос өкімет орнады. Қазақстан үшін мұның маңызы аз болған жоқ» [3. 11-12].

Осы қоғамдық құрылымдардың, яғни қос өкіметтің бір жағында буржуазия мен буржуазияланған помещиктердің Уақытша үкіметі пайда болса, екінші жағында жұмысшы және солдат депутаттарының мүддесін көздейтін Кеңестер құрылды.

Көп кешікпей Ә.Н.Бөкейханов Торғай облысы бойынша Уақытша үкіметтің комиссары болып тағайындалады. Сәл кейінірек М.Тынышбаев, одан соң Мұстафа Шоқай Уақытша үкімет жанындағы Түркістан комитетінің құрамына енгізіледі. Жанша Досмұхамедов, Халел Ғаббасов, Жақып Ақбаев, Асфендияр Кенжин, Әзімхан Кенесарин және басқа қазақ зиялылары Қазақстан мен Түркістанның бірқатар уездері мен қалаларындағы уақытша үкіметтің атқарушы органдарының құрамына кірді. «Алайда бұл кейін Қазақстанның ұлттық демократиялық қозғалысын аса күрделі жағдайға тап қылды, өйткені ол Кеңестердің айналасына шоғырланған төңкерістік-демократиялық топтардың іргесін дереу аулақ салған болатын, оның үстіне белгілі мөлшерде олармен пікір қақтығысына барып қалған еді» [3.91].

Осындай себептерден келіп, ұлттық-демократиялық бағыттағы қазақ зиялыларының көшбасшысы Ә.Бөкейханов «Қазақ» газетінде өзінің кадеттер партиясынан шығып, қазақтың жалпыұлттық партиясын құрғысы келетіндігі туралы мәлімде жасады. Ол өзінің бұл ойын: «Кадеттер партиясы жерді жеке меншікке беру керек деп отыр. Біздің жағдайымызда жерді жекеменшікке беру, біраздан кейін, бұл Башқұртстанда болған сияқты, жеріміз көрші мұжықтың қолына өтеді де, қазақтар жерсіз қалып, қайыршылыққа ұшырайды. Кадеттер партиясы Ұлттық автономияға қарсы шығып отыр. Біз Алаш туын жоғары көтеріп, ұлттық автономия құруға ұмтыламыз. Кадеттер партиясы шіркеуді мемлекеттен бөлуге қарсы, ал мен шіркеудің мемлекеттен бөлінуін қолдаймын. Осы ұстаным бойынша келіспеушілік айқын байқалды. Сол себепті мен кадеттер партиясынан шығып, «Алаш» партиясын ұйымдастыру қажет деген шешімге келдім» [4] деп түсіндіріп, нақтылайды. Әрине, Ә.Бөкейхановтың бұл шешімі қазақты толық азат ету жолындағы маңызды шешім болғаны анық.

Қазақтың ұлттық-демократиялық бағытты ұстанған зиялылары Қазан төңкерісіне дейін-ақ азат ел болу жолындағы өз бағдарламаларын насихаттап, тәуелсіздік жолында ұлт зиялылары мен жалпы бұқараны бірлікке шақырған болатын. «Алаш» партиясын құру туралы алғашқы қадам 1905 жылы Орал қаласында жасалды. Бұл кезеңде қазақ зиялылары ел мүддесін қорғауды өз міндеттеріне алып, ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартып, рухани зерделі азаматтардың күш біріктіріп жүрген тұсы болатын. Бұл саяси топ элиталарының басында Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Ақбаев, М.Шоқай, М.Тынышбаев, Халел және Жанша Досмұхамедов және т.б. болды.

1917 жылғы 21-26 шілдеде Орынбор қаласында Қазақстанның барлық аймақтарынан келген ұлт зиялылары Жалпықазақтық бірінші съезде бас қосты. Осы жиында А.Байтұрсынов пен М.Дулатов «автономиялы тәуелсіз мемлекетін құру» идеясын ұсынды, ал Ә.Бөкейханов «демократиялық, федеративтік және парламенттік Россия республикасының құрамындағы»

қазақтың ұлттық-территориялық автономиясы болуын қолдады. Съезд басым көпшілікпен Ә.Бөкейхановтың ұсынысын қолдады. Бірінші жалпықазақтық съезд өзінің күн тәртібіндегі аса маңызды мәселелердің бірі – қазақ саяси партиясын құру мәселесін талқылау барысында іс жүзінде осы партияны ұйымдастыруға арналған құрылтай жиналысына айналды. «Жаңадан құрылған партия «Алаш» деген атқа ие болды. Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов сияқты қазақтың ұлттық-демократиялық интеллигенциясының көсемдері басқарған «Алаш» партиясының құрамына әуел бастан-ақ қазақтың ғылыми және шығармашылық зиялыларының белгілі өкілдері – М.Тынышбаев, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердиев, Ғ.Қарашев, Ә.Ермеков, Халел және Жаһанша Досмұхамедовтер, М.Дулатов және т.б. кірді» [5.134].

«Алаш» партиясының құрылуына негізгі себеп ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси өзгерістер еді. Бұл кезеңде Қазақстан Ресей империясының аграрлы-отарлық өлкесі болды. Ресейлік әскери-монархиялық басқару жүйесі, қазақ жерін Ресейдің меншігі етіп жариялануы, қазақ даласына ішкі Ресейден қоныс аударушылардың күрт өсуі, дәстүрлі қазақ шаруашылығының терең дағдарысқа ұшырауы сол қалыптасқан жағдайдың нақты көріністері еді. Қазақ қоғамындағы осы саяси жағдай елдің тәуелсіздігі мен ұлттың азаттығы үшін қоғамдық қозғалысты бастап кете алатын жаңа саяси күшке сұраныс туғызды.

1917 жылы 21 қарашада «Қазақ» газетінде Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Елдос Ғұмаров, Есенғали Тұрмұхамедов, Ғабдулхамид Жүндібаев және Ғазымбек Бірімжановтар құрастырған «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасы жариялануы еді [6]. Он тараудан тұратын партия бағдарламасының жобасы азаттық қозғалысы жетекшілерінің жиырма жылдан аса уақыт Ресей отаршыларына қарсы жанқиярлық күресінің қорытындысы іспетті. Бағдарламаның «Мемлекет қалпы» деп аталатын бірінші тарауында мемлекеттік басқарудың нысаны мен құрылымы туралы мәселелер қарастырылған. Ал, екінші тарау «Жергілікті бостандық» деп аталды. «Қазақ жүрген облыстардың бәрі бір байланып, өз тізгіні өзінде болып, Россия республикасының федерациялық ағзасы болу. Реті келсе, қазақ автономиясы жұрттармен әзірге бірлесе болу» [7. 236], - деп басталады. Демократиялық, зайырлы-қоғамдық ұстаныммен жасалған осы бағдарлама кезінде ұлтшылдық, исламшылдық және түркішілдік бағытты ұстанған деп сыналды. Мәселен, Кеңес Одағы Коммунистік партиясының таралуы мен КСРО-ның ыдырауы қарсаңында жарыққа шыққан (1987 жылы) «Ұлы Қазан Социалистік революциясы» энциклопедиясында: «Ол бай-феодалдардың, мұсылман дінбасыларының, қалыптасып жатқан қазақ буржуазиясының мүдделерін білдірді. Исламшылдық және түркішілдік идеологияның уағыздады» [8], - деп жазады.

ХХ ғасыр басында саяси сахнада жүрген ұлт зиялыларының мемлекеттік құрылымға деген ұстаным-көзқарастары бірдей болды деп айта алмаймыз. Бұл заңды да. Өйткені азат мемлекет құру жолындағы сол кездегі саяси жүйе толыққанды зерттеле қоймаған болатын. Сондықтан ұлт қайраткерлері

арасында «автономия» мәселесі, оның түрі, сипаты мен мазмұны төңірегінде бірауыздылық бола қоймайды. Бір топ қазақ зиялылары «автономиялық республика» дегенді мемлекеттің өзін-өзі басқаруы деп білсе, екінші жақ бұны шектеулі билік, яғни мемлекеттің белгілі бір бөлігіне өкімет билігін, не басқаруды өздігінше жүргізуге берілген құқық ретінде түсінді. Мысалы, Алаш қозғалысының жетекшісі Ә.Бөкейханов: «Федерация мағынасы – құрдас мемлекеттер бірлесуі. Федеративтік республика һәр мемлекеттің іргесі бөлек, ынтымағы бір болады. Әрқайсысы өз тізгінін өзі алып жүреді» [6] дейді. Ал қазақ интеллигенциясының бір бөлігі патшалық құлап, орыс революцияшыл демократтары (ең алдымен кадеттер) билік басына келсе, орыс мемлекетінің бодан халықтарға жасап келген қиянаты өзінен-өзі жойылады деп сенді.

М.Шоқай тіптен басқа жолды таңдады. Ол Петроградта жүрген кезінде өлкенің жергілікті халқының өзін-өзі билеу құқын қамтамасыз ету жөнінде Мұсылман фракциясында көптен бері жинақталған ой-пікірлерге негізделген жоспар жасауға кіріседі. Ол бойынша бірыңғай Түркістан конфедерациясын, оның құрамында ұлттық автономиялар құру көзделеді [9]. М.Шоқайдың осы идеясының негізінде 1917 жылдың 16-22 сәуір күндері Ташкентте Түркістан мұсылмандарының бірінші құрылтайы өтеді. Оған қазақ, өзбек, татар, түрікмен, қырғыз халықтарының өкілдері ретінде 150 делегат қатысады. А.Халид бұл жиында Түркістан халықтары ұлттық қозғалысының «ең биік шыңы» [10.256] деп бағалайды. Съезде Түркістан өлкесі мұсылмандарының орталық кеңесі (ТӨМОК) немесе Ұлттық Орталық сайланып, оның құрамына М.Шоқай (төраға), А.-З.Валиди (хатшысы), Махмудқожа Бехбуди, У.Қожаев, Мүнәуар Қари Абдурашидханов, Асадолла Қожаев, Нәсірхан Төре, С.Лапин, Ташпулат Нарбутабеков, Ш.Шагиахмедов, С.Ақаев, Ә.Оразаев, Абиджан Махмуд, М.Тынышбаев, Ораз Сердар және т.б. енеді [11.97].

1917 жылы 26-29 қарашада IV өлкелік Мұсылмандар съезінде Түркістан автономиясы құрылады. Бұл саяси құрылым кеңестік тарихта «Қоқан автономиясы» (Түркістан Мұхтарияты) ретінде белгілі. Автономияның премьер-министрі болып М.Тынышбаев, сыртқы істер министрі М.Шоқай тағайындалады. Съезде сөйлеген Мұстафа Шоқай: «Орталықта болып жатқан жағдайлар шет аймақтарды ұлттық төңкерісті (1917 жылғы Ақпан төңкерісін айтып отыр) өздерінің қорғап қалуына мәжбүрлеп отыр. Большевиктердің Қазан қан төгісін бастан өткізген Ресей мен Түркістан өз тағдырларын өздері шешуі керек», -деп автономия үшін алдағы атқарылар міндетті меңзеді [12].

Төраға қызметін атқарған аз уақыт ішінде М. Тынышбаев өзіне үкімет басшысы қызметін атқарудың тиімді емес екеніне көз жеткізді. Өйткені үкіметтің нақты тірегі болмады, автономияны қолдаушылар арасында да пікірқайшылықтары мен келіспеушіліктер болды. Түркістан Мұхтариятын большевиктік солшыл эсерлерден құрылған Түркістан Халық комиссариаты үнемі қыспаққа алып отырды. Осының барлығы Түркістан Мұхтариятының жұмысын ілгерілетуге мүмкіншілік бермеді. Сондықтан М.Тынышбаев Түркістан автономиясының басшылық қызметінен бас тартты.

М.Тынышбаев отставкаға шығып, Жетісуға кеткен соң премьердің

орнына келген М.Шоқай билігі Қоқан мен уезд көлемінде ғана шектеліп қалған үкіметті азғана уақыт басқарды. Істің аяғы Кеңестік басшылар Түркістан (Қоқан) автономиясының Уақытша үкіметіне ультиматум жариялауға дейін барды және көп кешікпей, 1918 жылы ақпанның басында Қызыл гвардияның отрядтары автономияның аздаған күшін тас-талқан етті, автономия басшыларының бір бөлігі атылды, қалғандары қамауға алынды, Мұстафа Шоқай қашып құтылды [3.122-123]. М.Тынышбаевтың Жетісуға кетуі, Түркістан (Қоқан) автономиясының күйреуі, М.Шоқайдың эмиграцияға кетуге мәжбүр болуы шын мәнінде «Алаш» партиясы оң қанатының ыдырауына алып келді.

Түркістан Мұхтарияты жойылғаннан кейін большевиктердің Мұхтарият басшылығын қуғынға ұшытаруы және жергілікті мұсылман халықтарының қоғамдық құрылысы мен әдет-ғұрпын өзгертуге тырысушылық жаппай эмиграцияға жол ашады. «1920-1921 жылдары Тәжікстанның оңтүстік аудандарынан Ауғанстанға 200 мың адам жер ауады. Олардың арасында қазақтар да болатын. 1921 жылдың аяғында Бұхараны 250 мың адам тастап кетеді. Елге танымал, беделді тұлғалар Ауғанстанға, Иранға, Үндістан мен Түркияға барып тұрақтайды. Жетісудағы Алаш ұйымының көрнекті мүшелері Ыбырайым Жайнақов, Отыншы Әлжанов, Төлебай Дүйсебаев т.б. Қытай ауып кетіп, сол жақтан большевиктерге қарулы қарсылық ұйымдастыруға әрекеттер жасайды» [13].

М.Шоқайдың Түркістан басшыларымен бірге Ауғанстан не басқа да Шығыс елдеріне эмиграцияға кету жоспары болмайды. Өз құжаттарында ол 1919 жылдың ақпан айында Әзірбайдан үкіметімен байланыс орнату үшін Бакуге келгеніндігі туралы: «Баку Каспий теңізі жағалауындағы Красноводскіден қарсы бетке орналасқан, сол себепті жерлестерім жүктеген және өзім де өмірлік және ұлттық парызым деп есептеген міндеттерді орындауға осы жерді қолайлы көрдім» [14.2],- дейді. Бірақ Әзірбайжанға қарағанда Грузиядағы ұлттық үкіметтің әлеуметтік негізі де, саяси ахуал да тұрақтылау көрінеді. Осыған байланысты ол саяси қызметін Грузияға барып жалғастыруды жөн көреді.

Осы мақсатпен Грузияға келген М.Шоқай 1919 жылдың қараша айынан бастап Солтүстік Кавказдың көрнекті өкілі Ахмет бей Цаликатимен (Цаликов) бірлесіп, Тифлисте «На рубеже» айлық журналын шығаруға кіріседі. «Борьба» газетімен шығармашылық байланыс орнатады. 1920 жылы «Йени Дунья» атты апталық газетін ұйымдастырады [11.208].

1921 жылдың 16 ақпанында кеңес әскерлері Грузияны тізе бүктіреді. Осыдан кейін іле-шала «Батумская жизнь» газетінде Грузияның тәуелсіз өмір сүруінің тек Закавказье үшін ғана емес, басқа мемлекеттер үшін де аса зор маңыздылығын айтып, «Грузияның қасіреті – бүкіл Алдыңғы Азия халықтарының қасыреті» [15] деп мақала жариялайды. Азат та Тәуелсіз Грузияның ұлттық Тәуелсіздігі жолында күресіп жатқан барлық халықтар үшін тірі символ екендігіне сенеді.

Кеңес әскерлерінің Кавказ елдеріне басып кіруі М.Шоқайдың дүдәмал ой-толғаныстары мен саяси күрес төңірегіндегі көзқарастарының түпкілікті

анықталуына соңғы нүкте қояды.

М.Шоқайдың елде қалмауының басты себептерінің бірі Кеңес өкіметінің орнауымен тоталитарлық, полицейлік жүйесінің қалыптасып келе жатқандығын, оның ешқандай демократиялық қозғалысқа жол бермейтінін көре білуінде еді. Оны Мұстафаның інісі Нұртазамен, досы В.А.Чайкин және т.б. жора-жолдастарымен, Баку мен Тбилисиде кездестірген ұлт-азаттық қозғалысының қайраткерлерімен болған әңгіме, сұхбаттарынан айқын аңғаруға болады. Түркістан мен Қазақ жерінде саяси күрес жүргізуге мүмкін болмағандығы жөнінде кейін М.Шоқай «Прометей шолуы» журналында да жазады [16.9-10].

Осылайша М.Шоқайдың эмигранттық өмірі басталды. М.Шоқай қазақ зиялыларының арасында шетелге қашып кетіп, өзінің идеясын шетелдерде жүріп жалғастырған алғашқы қазақ эмигранты болды.

«В современной исторической науке все больше внимание уделяется проблемам человека в истории, его внутреннему миру, восприятию исторической событий. Такой подход к истории существенно расширяет комплекс исторических источников, дает возможность по-новому рассмотреть вопросы истории, которые давно поставлены в науке и исследования вводятся огромный пласт источников личного происхождения (дневники, воспоминания, письма), в котором отображены мысли, чувства, настроение, общественные сознание, уровень духовной жизни, психология людей определенной исторической эпохи» [17.3] Шынында әдебиет – заманның көркем шежіресі. Оның ішінде, мемуар жанрына жатқызып жүрген тарихи тұлғалар мен мемлекет және қоғам қайраткерлерінің, мәдениет, өнер өкілдері мен тарихшылардың т.б. ғылым саласы өкілдерінің естеліктері мен күнделіктерін тарихи дерек көзі ретінде қарау, оларды ғылыми айналымға түсіру қазіргі ғылым үшін өзекті мәселенің бірі. Өйткені адам қашанда қоғамды жасаушы, оның белсенді мүшесі. Сондықтан оның өзі өмір сүрген қоғам туралы естелігі, ойы, пікірі құнды. Яғни, субъектінің тарихқа деген көзқарасы, оны танып-білуі ғылым үшін, әсіресе гуманитарлық ғылым үшін аса қажетті дерек көзі. «Адам әлемнен тыс тұрған абстракт зат емес, яғни адам дегеніміз мемлекет, қоғам» [18.43] деген К.Маркс пікірі адам мен қоғам арасындағы байланысты нақтылай түседі. Субъективтік таным ылғи да тарихты ой елегінен өткізіп, саналы түрде безбенге салып, бағамдап отырады, белсенді түрде әлеуметтік өмірдің, тарихи дамудың, тарихи оқиғалар мен тұлғалардың бағасын беріп отырады. «Табиғаты жағынан алып қарағанда таза мемуарлық шығармалар мен мемуарға жақын болып келетін естелік туындылар арнайы зерттеуді, мазмұндық, идеялық-көркемдік тұрғыдан ара жігін ажырата отырып, сараптауды қажет етеді. Естелік, очерк, күнделік, ой-толғаныстар, хат және эпистолярлық, ақпараттық-деректі реңде жазылған шығармалардың өзі қазіргі таңда қомақты ұзін тізімді құрайды. Олардың қай-қайсысын да ортақтастырып тұрған идеялық-көркемдік желі - барлығының да өмір фактісіне, нақты дерекке негізделіп жазылу» [19.14],- деген зерттеуші пікірі естелік жанрының тарихи маңызын асыра түседі.

М. Шоқай публицист – редактор. Оның ұйытқы болуымен және тікелей

басшылығымен бірнеше газет-журналдар шыққан. Ол эмиграцияға дейін-ақ саяси-күрескерлік жолда газет-журналдардың маңызын түсінді. Сондықтан ол «Бірлік туы» газетін шығаруға және оның бағытын айқындауға ат салысты. Өзінің журналистік-публицистік жолын «Бірлік туы», «Улуғ Түркістан» басылымдарынан бастаған М.Шоқай «Иени Түркістан», «Яш Түркістан», «Түркістан» журналдарының негізін қалап, олардың қалыптасып, дамуына барынша еңбек сіңірді. Аталған журналдар бірнеше түркі тілдес және мұсылман мемлекеттеріне тарады. Публицист ретінде аталған басылымдарда және басқа да эмигранттық басылымдарда өзінің «Тұтас Түркістан» идеясына, ұлт азаттығына т.б. байланысты мақалаларын жариялап тұрды. Осындай публицистикалық мақалалары мен түрлі жиындарда сөйлеген сөздерінен басқа М.Шоқайдан қалған құнды мұраның бірі – оның естеліктері.

М.Шоқайдың «1917 жыл туралы естеліктерден үзінділер» деген еңбегі «Яш Түркістан» журналының 1936 жылғы 76 санынан бастап 1937 жылғы 90 санына дейін жарияланды. Кейін ол (1937 ж.) осы журнал жанындағы баспаханадан түрік тілінде жеке кітапша [20] ретінде жарық көреді. 1938 жылы «1917 жыл туралы естеліктерден үзінділер» француз тіліне аударылып, «Прометей шолуы» (La Revue de Promethee) журналында басылады [21]. 1988 жылы бұл шығарманың алғашқы (түрік тіліндегі) нұсқасы негізінде және өзінің алғысөзімен профессор Саадет Исхакиқызы Шағатай Анкарада бастырып шығарады [22.15-16].

Естелік жазудағы басты мақсаты туралы М.Шоқай: «Естеліктердің негізгі мақсаты түркістандықтарға сол заманда кездестірген қиыншылықтарымызды көрсету еді. Түпкі мақсатымыз болған Түркістанның тәуелсіздігіне тек басымызға түскен қиыншылықтарды жадымызда тұтып, сол кезеңнің тәжірибелерін есепке алып, әрекет еткенде ғана қол жеткіземіз»[23.8],-дейді. Сол кез үшін М.Шоқай естелігі басынан өткізген қиындықтар мен тәжірибелерді бөлісу үшін маңызды болса, қазіргі күн үшін тарихи дерек көзі ретіндегі маңызы орасан зор. Бұған біз М.Шоқай естелігіндегі жазбалар мен ХХ ғасыр басындағы тарихты салыстыра отырып көз жеткізуімізге болады. Мәселен, «Түркістанның ұлттық мүддесіне қатты қауіп төндіретін қорқынышты ахуал Ташкентте қалыптасты. Асылында, өлкелік ұйым деген атқа ие болмағанымен Түркістан жұртшылығына рухани ықпалын тигізіп отырған «Шура-и Исламия» мен «Улема жамияти» атты екі топ бір-біріне қарсы аяусыз күрес жүргізіп отырған еді. Мүнәууар Қари басқаратын «Шура-и Исламия» жаңа заманның өмірлік талаптарын өлкеміздің жат жерліктердің қол астында болуына байланысты туындайтын шарттарды есепке ала отырып, реформа жоспарын алға тартты.

... Ал Серәлі Лапиннің жетекшілігіндегі «Улема жамияти» мәселеге басқа қырынан келетін» [24.30-31] М.Шоқай естелігіндегі осы жолдарды 2010 жылы шыққан бес томдық «Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін» ұжымдық еңбектегі осы саяси жағдайға байланысты айтылған үзіндімен салыстыруға болады. «Тұтастай еуропалықтардан тұратын және жергілікті (мұсылман) халықтардың өмірімен санаспайтын жұмысшы, солдат

депутаттарының ташкенттік Кеңесіне қарама-қарсы өлкеде әрқайсысы өз алдына Түркістанның жергілікті халықтарының мүдделерін қорғайтын екі саяси партия құрылды. Олардың алғашқысы жәдиттердің, яғни ұлттық-демократиялық қозғалыстың күшімен құрылып, «Шура ислами» («Ислам кеңесі») деп аталды.

«...Екінші бір партия – өзін «Шура-улема» («Діни қауым кеңесі») деп атап, Серәлі Лапиннің жетекшілігімен 1917 жылы маусымда «Шура-исламидің» құрамынан шыққан мұсылмандардың топтасуымен құралды. Бұл әлсіз әрі мүшелерінің саны аз ұйым іс жүзінде Оңтүстік Қазақстан тұрғындарының өміріне айтарлықтай ықпалын тигізе алған жоқ» [3.98]. Мәселе 1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейінгі Түркістандағы жағдай туралы болып отыр. М.Шоқай естелігіндегі Түркістанда құрылған екі саяси ұйым туралы деректермен «Қазақстан тарихының» (4-том) XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихына байланысты келтірілген деректер бір-бірін жоққа шығармайды. Дегенмен, елеусіз болса да ерекшеліктердің бар екендігін аңғаруға болады. М.Шоқай аталған екі саяси ұйым туралы: «өлкелік ұйым деген атқа ие болмағанымен» десе, екінші зерттеу еңбекте аталған саяси құрылымды: «екі саяси партия құрылды» деп, саяси партия ретінде бағалайды. Сол сияқты М.Шоқай С.Лапин басқарған ұйым атауын: «Улема жамияти» деп атаса, қазіргі тарихшылар «Шура-улема» деп атайды.

М. Шоқай 1917 жылы сәуірде Петроградтан Түркістанға оралғаннан кейін «Шура-исламидің» жұмысына белсене араласады. Өйткені аталған ұйым уақытша үкіметтік саясатын қолдады, ең бастысы Түркістанның демократиялық жолмен дамуы үшін жұмыс жүргізді. Сонымен бірге, жергілікті халықтың құқықтарын қорғауға атсалысты. Яғни, ұйым алдына қойған мақсаты жағынан Шоқаймен идеялас. Біздің пайымдауымызша жоғарыдағы

Естелік жанрына тән қасиет – автобиографиялық сипат. Естелік жазушы өзінің көрген-білгенін, куә болған оқиғаларын өзінің өмірімен байланыстыра отырып, қорытынды жасайды. Естелігін бірінші жақта баяндай отырып, өзі куә болған оқиғаға немесе саяси жағдайларға баға береді, өзі өмір сүріп отырған қоғамға деген көзқарасын білдіреді. Осының барлығы айналып келгенде өмірлік тәжірибе мен дүниетанымға байланысты.

Естелікте ғұмырбаяндық сипат басым болғандықтан басқа жанрларға қарағанда адам мен уақыттың арасындағы байланыс та анық көрінеді. Ал адам мен уақыт арасындағы байланыста деректілік алға шығады. Осы тұрғыдан қарар болсақ, М.Шоқай естелігіндегі әрбір деректің өмірлік шындыққа барынша жақын екендігін көреміз.

Естелік өмірбаяндық жазба болғанымен ол естелік жазушының жеке өмірімен тұйықталып қоймайтындығын жоғарыда айттық. Егер естелік авторы қоғамдағы болып жатқан ірі оқиғалар мен белгілі өзгерістердің бел ортасында жүрген қайраткер тұлға болатын болса, естеліктің тарихилық мәні арта түседі. М.Шоқай естеліктерінің басты құндылығы да осында. Ол ұлт азаттығы жолындағы күресте өзі бел ортасында жүрген әрбір оқиғаны баяндай отырып, оқырманға өзі айтып отырған оқиғаның себептері мен

салдарларын түсіндіруді ұмытпайды. Мәселен: «Ол кезде 1917 жылдың төңкерісі бізге ұлттық мемлекет құру мүмкіндігін береді деп үміттендік. Әрі оған сендік те. Біз бұл үміт пен сенімімізден айрылғанымызды да көрдік. Әрине, осы тұрғыдан алғанда 1917 жылғы төңкеріске қатысуымызды мүлдем ұмытқанымыз болмас. Осынау өткенімізді бейтарап түрде ортаға қоя отырып, оларды жадымызда ұстауға тиіспіз. Өйткені біз осылайша бұрынғы қателіктерімізді жадымызда тұтып, болашақта олардан сақтана аламыз» [24.12] деген үзіндіден келер ұрпаққа айтар өнегелі ойды аңғарамыз. Бұл да естелік жанрына тән қасиеттің бірі. Естелік шынында ұрпақ сабақтастығымен тығыз байланысты. Аға ұрпақ өкілдерінің келер буынға айтар ойы, өзі өмір сүрген қоғам, орта, тарихи тұлғалар туралы көзқарас-пікірі естелік арқылы жетеді. Ендеше, естелік алдына көркемдік сипаттан гөрі таза деректілікті, тарихи шынайылықты жеткізуді мақсат етеді.

Екінші мәселе, саяси күресте шыныққан, ойы толысқан саяси тұлғаның сараптамалық ой-түйіні. Бұл да тарих үшін маңыз жоғары мәселе. 1917 жылғы ақпан төңкерісі кезіндегі Қазақстандағы жағдай, оны қазақ зиялыларының қалай қабылдағаны туралы: «Петроградтан тараған нұсқаулар жер-жерде, оның ішінде Қазақстанда да қозғалыстың өрістеуіне себепші болды. бір жағында буржуазиялық элементтер әрекет етсе, екінші жағында революциялық-демократиялық күштер қимыл жасады. Олар соған сәйкес Уақытша үкіметтің жергілікті құрылымдарын атқарушы (азаматтық) комитеттер мен революциялық билік органдары – Кеңестер құрады. Орталықтағы сияқты жергілікті жерлерде де Кеңес қайраткерлерінің атқару комитетінің құрамына немесе керісінше атқару комитетіндегілердің кеңес құрамына кірген фактілері жиі кездесіп отырды. Лениннің бағалауы бойынша мұндай «екі диктатураның ғажайып жымдасуының өзіндік себептері болуымен қатар, ізінше шиеленісті жайтқа түрткі болды, себебі саяси селбесушілердің ел мен Қазақстанды дамыту болашағы туралы түсініктері барынша алшақ еді» [3.89] деген жолдармен Шоқай естелігінің сәйкестігі анық көрінеді.

Орыс әдебиеттанушысы М.Кузнецов К.Паустовскийдің «Алыс жылдар», И.Эренбургтің «Адамдар, жылдар, өмір» атты шығармаларын талдауда таза деректі туынды мен көркем-деректі туындыны бір қатарға қойып қарастырады. Мысалы К.Паустовский туындысы үшін деректілік ұғымы шартты түрде ғана, шығармада суреткерлік қиыл алға шығады. Ал И.Эренбург өзі таңдап алған жанрдың талабына сай деректілікке аса мән береді. Біздің айтпағымыз, осындай шығармаларды талдап, бағамдауда деректі туынды мен көркем-деректі туындыға деген теориялық көзқарасты қалыптастыру қажетті.

Әдебиет сыншылары Н.Воробьева мен С.Хитаров: «Мемуарный жанр как бы продолжается в документальной прозе, в воспоминаниях участников войны – партизан, подпольщиков, разведчиков, и в произведениях писателей, основанных на достоверных событиях. Назовем известные читателю книги Д.Медведева, И.Козлова, роман В.Кожевникова «Щит и меч», А.Васильева «В час дня, Ваше превосходительство», В.Ардаматского «Ленинградская

зима», Ю.Семенова «Семнадцать мгновений весны», «Майор Вихрь», «Альтернатива» [25.216-217] деген пікір айтады. Осы пікірлер тұрғысынан қарайтын болсақ, М.Шоқай естеліктері деректі туынды ретінде әдебиеттану ғылымында бағалануы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Советская энциклопедия. 30-том. Москва. Издательство. БСЭ. 1972.
2. http://www.independentacademy.net/science/library/borev_emigrazija.html
3. Қазақстан тарихы . 4-том - Алматы: «Атамұра» 2010, 752-б.
4. «Қазақ» №256, 1917 ж.
5. Әбілова М., Нұрсейтова А. «Алаш» қозғалысы: тарих және қазіргі заман» библиографиялық көрсеткіш, А.,-2005 ж. ҚР Ұлттық кітапханасы
6. «Қазақ» №251, 1917 ж.
7. Құл-Мұхаммед М. «Алаш» бағдарламасы: қиянат пен ақиқат». Алматы: «Атамұра» 2000 ж.
8. Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. М.,-1987 г.
9. Абдуллаев Р.М., Агзамходжаев С., Алиев И .А. и др. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Ташкент, 2000 г.
10. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform. P.256
11. М.Шоқай шығармаларының толық жинағы. I том, Алматы: «ДайкПресс» 2012 ж. 544-б.
12. ҚР ОММ., 689-қ., 4-т., 932-іс, 8, 13, 30, 40, 57-п.; 698-қ., 14-т., 455-іс, 2, 6-7-п.
13. «Дни», 25 августа 1923 г.
14. INALCO.L`Archives de Moustafa Chokay Bey. Carton 3. Dossier la. P.2
15. Чокаев М. Борьба за независимость Грузии и мусульмане. Батумская жизнь. 3 марта 1921 г.
16. Tchokay Mustafa. Souvenirs ... incitant a l`action. 1919 – novembre – 1939. La Revue de Promethee. – 1939. – Т. III, N7, 1-er decembre. – P. 9-10
17. Павловская С.В. Воспоминания и дневники отечественных историков как исторический источник изучение общественно-политической и научно-педагогической жизни России конца XIX – начала XX веков. Авт. на соиск.канд. ист.наук. 2006 г. Россия. Нижний Новгород.
18. Маркс К., Энгельс Ф. Өнер туралы. 2-том. – Москва. Искусство, 1957 г.
19. Ақыш Н. Қазақ мемуарлық романы. – Алматы: «Арна» 2010. 416-б.
20. Shokay M. 1917 yili hatira parkalari
21. Tchokay M. Le Turkestan on 1917 (Pages de souvenirs) La Revue de Pzome`the. 1938. Т. 1. №2. PP. 179-188; Т. II. №1. PP. 46-51; №2. PP. 211-219
22. К.Есмағамбетов. Әлем таныған тұлға. Алматы: Дайк-Пресс 2008 ж. 504 б.
23. Такенов Ә., Қойгелдиев М. Мұстафа Шоқай-Мария Шоқай: Естеліктер. Turk dunyasi arastirmalari vakfi, Istanbul, 1997. 271 б.

24. Такенов Ә., Қойгелдиев М. Мұстафа Шоқай-Мария Шоқай: Естеліктер. Turk dunyasi arastirmalari vakfi, Istanbul, 1997. 271 б.

25. Воробьева Н., Хитарова С. На новых рубежах. – Москва: Советский писатель, 1974 г.

М.ШОҚАЙ ПУБЛИЦИСТИКАСЫН ОҚЫТУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Бекболат Жаннұр – Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті «Қазақ тілі мен әдебиеті педагогтерін даярлау» мамандығының 1-курс докторанты

Бүгінгі күні білім беру жүйесінің алдында мамандар дайындау сапасын арттыру мәселесі маңызды міндеттерінің бірі болып отырғаны белгілі. Қоғамдағы үдемелі өзгерістер педагогикалық білім беру жүйесінде болашақ педагог мамандарда жаңа кәсіби ойлауды қалыптастыруды көздейді. Заманауи қоғам бәсекеге қабілетті, шығармашыл, жаңа өзгермелі жағдайларға тез бейімделуге дайын, өзін-өзі дамытатын, өз бетінше шешім қабылдай білетін азаматтарды тәрбиелеуге қабілетті, кәсібилігі жоғары педагог мамандарды қажет етеді. Осы қоғамдық сұранысқа сәйкес лайықты маман дайындауда ең бастысы олардың кәсіби шыңдалуына басымдық берілуде.

Болашақ «Қазақ тілі мен әдебиеті», «Филология», «Журналисттка», «Тарих» мамандығы білікті мамандар даярлауда бүгінгі таңда аса танымал мамандықтардың қатарына жатады.

Болашақ мұғалімі - ол халыққа білім беру мен ғылыми педагогикалық салалары үшін қазіргі заманғы білімдер мен кәсіби дағдылардың айтарлықтай көлеміне ие жоғары білікті маман. Сонымен қатар оның қолданылу саласы және білімі әртүрлі болуы мүмкін: білім беру, ғылыми-зерттеу, әдеби-шығармашылық, ұйымдастыру-басқару, әдеби кеңесші, өндірістік-басқарушылық тағы басқалар. Осы ретте, аталған маман иелері оқу мен оқытуда бірнеше құзыреттіліктерді қатар меңгеруі маңызды.

Тәрбие - қоғамның негізгі қызметтерінің бірі, жеке адамды мақсатты, жүйелі қалыптастыру процесі, аға ұрпақтың тәжірибесін кейінгі буынға меңгертіп, олардың сана-сезімін, жағымды мінез-кұлқын дамытушы. Ересек буын қоғамдытарихи өмірде жинаңталған тәжірибені, білімді жас буынға тәрбие процесі арқылы береді.

Тәрбие материалдық игіліктерді өндіруге қабілетті, іскер адамдарды дайындауға бағытталуы қажет. Басты өндіруші күш - жеке тұлға. Адам жүйелі түрде күрделі қатынастарға араласып, қоғамдағы қалыптасқан идеяны, саяси және моральдық көзқарастарды, сенімдерді қоғамдағы адамдардық өмір сүру тәртібін меңгереді. Педагогика баланы оқыту, тәрбиелеу тәжірибелерін қорытып, тәрбие және даму үшін қажетті жағдайларды анықтайды. Қысқасы, тәрбие - қоғамның тарихи әлеуметтік-экономикалық жағдайларынан туатын объективтік процесс.

Тәрбие процесінде бала өзінің дамуына қажетті жағдайларды пайдалануға тиіс. Табиғи және әлеуметтік орта оның көзқарасын дамытады.

Тәрбиенің мақсаты мен жүйесі мемлекеттің саясаты мен экономикасына тәуелді. Тәрбие мен қоғам бір мезгілде пайда болды. Тәрбие қоғамдық құбылыс, онсыз қоғам өмірі ілгері дамымайды. Алғашқы қауымдық құрылыста ересектер балаларды еңбекке дағдыландыру үшін қауымның әдет-ғұрпын, салтын үйретті. Таптық қоғамда тәрбие мақсатын анықтау қоғамның ең негізгі мақсатына айналды. Құл иеленуші қоғамдық құрылыста құлдар, өндіріс құралдары (жер, еңбек құралдары) - құл иеленушілерінің жеке меншігі болды. Тәрбиенің мақсаты құл иеленушінің мүддесіне бағындырылып, балаларды басқыншылық соғыс өнеріне тәрбиеледі.

Әрбір мемлекетте балаларға білім беру мен тәрбиені ұйымдастырудың нақтылы мәселелері мен әдістері қарастырылады. Мұғалім қандай адамды қалыптастыратынын дәл білуі керек. К.Д.Ушинский өз қызметінің айқын мақсатын көрмейтін тәрбиешіні құрылыс материалдарын бір жерге үйіп тастап, одан не алғысы келетінін білмейтін архитектормен салыстырады [1, 75]. Тәрбиеші жас ұрпаққа берілетін білім, іскерлік, дағдыны, тәрбиелейтін сезімді біліп, жоспарлы, мақсатты тәрбие жұмысын жүргізеді.

Ал А.П.Пинкевич: оқытудың өмірмен және қоғамдық еңбекпен байланысы; жас ерекшелігі принципін сақтау; оқытудың белгілі бір жас кезеңіндегі оқушылардың даму деңгейіне сәйкес болуы (оқушылардың күш жігерін дамуға жұмсау, жұмыстың жүйелілігі, шығармашылық-қызығушылықтың басты негізі); пән мазмұнының ерекшеліктерін, әдістерін анықтау принциптерін ұсынса [2,39], М.Н.Скаткин, Т.Сабыров, т.б. оқыту принциптерінің шарттарын анықтай отырып, түрлі әдістерді ұсынады.

Қазақ халқының тәуелсіздік идеясын көтерген, бүкіл саналы өмірін осы ұлы мұратқа арнаған күрескерлердің қатарында Мұстафа Шоқайдың еңбегі ерекше бағалы. Бұлай деуіміздің бірнеше себебі бар. Біріншіден, ол 1921 жылдан 1941 жылға дейін өз елінен жырақта, Батыс Еуропада өмір кешті; саяси ақуал қыспағы зардабынан шет мемлекетте қоныс тепкен алғашқы қазақ мұғажыры болды. Тіпті біздің тілдік қорымызға мұғажыр (ел ауып кеткен) деген сөздің өзі осы отаншыл азамат өмірі мен қызметіне байланысты еніп отыр деуге де болады. Екіншіден, Мұстафа Шоқай – түрік халықтарының мүддесі үшін күреске ақыл – ой, күш – қайратын қалтқысыз жұмсаған қайраткер. Үшіншіден, ол – осы жолда қанша қиыншылық, таршылық көрсе де, алған бетінен қайтпаған, атақ, маңсап, жайлы мекен, жақсы тұрмыс үшін ар – ожданнан, сенімін саудаға салмаған кесек тұлға. Төртіншіден, Орта Азиядағы жеке ұлт, ұлыс болып саналатын қазақ, өзбек, қырғыз, түркмен, қарақалпақтарды «түркістандықтар» деп атап, осы ұғымды дәйекті түрде қалыптастырған да, ең алдымен, Мұстафа Шоқай болатын. Оның бұл терминді қолдануы Ресей империясының отары болып, бас еркінен айрылған халықтардың ежелгі тегі мен түбірін жаңғыртып, олардың тарихы да, тілі де, діні де тығыз байланысты екенін әйгілеген, талай жандардың санасын түрікшілдік мұратымен нұрландырған елеулі оқиға...

Мұстафа өзіне қаншама қуғынмен жаза төніп тұрған кезде де түркістаншылдық бағытынан зәредей де шегінбей, ерліктің, намысшылдықтың, өрліктің теңдесі жоқ үлгісін көрсетті. Ол Махамбет ақынның « қабырғасын бір – біртіндеп сөксе де, қабағын шытпас ер керек, біздің бүйткен бұл іске» деп айтқанындай, хас қаһарманның мінезін танытты. Мұстафа Шоқайдың шет елдерде жүріп, большевиктердің кесапатын әшкерелеген, түркістандықтар намысын жыртып, отандастарын азаттық кемелдікке, күреске шақырған мақалалар мен зертеулерді мыңмен жалғыз алысқан эпос пен ертегі ерлерінің әрекетін еске салады. Мұстафа Шоқайдың «Жас Түркістан» журналының беттерінде, «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» және «Советтер қол астындағы Түркістан» деген еңбектерінде жүйелі, дәйекті көтерілген тақырыптың бірі – большевизмнің Түркістанға салған сойқаны мен зорлығының зардаын сынау. «Түркістанда мақта төңірегіндегі күрес» (1929) деген мақаласында ол Кеңес үкіметінің Орта Азияны мақта өсіретін аймаққа айналдыру саясатының себебі мен жергілікті халыққа бұдан келетін қиындықтың түрлерін баяндайды[3].

Автордың түпкілікті ойы Түркістанда бірыңғай мақта егу дәстүрлі диканшылық жүйесін бұзатынын, астық өнімі күрт азайып кететінін дәлелдеуге саяды... «Астық тапшылығы салдарынан Түркістан 1918 – 1919 жылдар аралығында 2 миллионнан аса адамның айрылды» , - деп жазады ол. Бұл жағдай Кеңес дәуірінде жарық көрген кітаптардың ешқайсысында айтылмаған «күпия» еді. Кеңес үкіметін басқарушылардың Орта Азия республикаларын мақта өндіру орталығы етеміз деуінің ақыры кейіннен Сырдария мен Әмудария өзендерінің суын жоғарыдан байлап, ысырып етіп, ғасырар бойында толқыны тулап жатқан Арал теңізінің құрып кетуіне тікелей себепкер болғанын бүгін әлем жұртшылығы біледі. Ал кезінде мұндай қауіп боларын еске салғанда ауыр жазаланған еді. Мұстафа Шоқай шығармаларын оқи отырып, біз кешегі Кеңестік дәуірде Түркістан халықтарының басына түскен озбырлықтарын оннан бірінде білмей келгенімізге көзіміз жетеді. Кеңестік насихат ұзақ жылдар бойында жақсыны жаман, жаманды жақсы деп ой санамызды әбден шатастырып үлгергенін сезгендей боламыз. Халқының шын перзенті, асыл азаматтың нақтылы құжаттарға сүйеніп, жүрек қанымен жазғандай еңбектері кеңестік жүйенің кеселдерін танып, түсінуге көмектеседі; келешек буындардың да ұлттық санасын оятуға қызмет етеді. Бұл туындылардың азатшыл ойдың энциклопедиясы деп қарасақ та артық емес. Солардың ішінен, бүгінгі жамағатшылық, алдағы уақыт үшін мәні ескірмейтін кейбір тұжырымдардан үзінді келтірсек дейміз.

«Кеңес үкіметінің ұлттық саясаты – басынан аяғына дейін ұлттық езу, қанау саясаты. Түркістандағы «ұлттық республикалар» дегеніміз сырты жылтырап, іші қалтырап тұрған мәнсіз, мағынасыз бірдеңелер екенін кеңес баспасөзінің өзі де теріске шығаруға дәрменсіз.» [4, 23];

«1917 жылғы қарашада өткен Кеңестер конференциясын да түркістандықтарды басқару ісіне жолатпау туралы қаулы шығарылды.»;

«Түркістанның қазақ бөлігіне орыс мұжығы селдей қаптауда. Орыс мұжығына көбірек жер алып беру, сонымен бірге орыс мұжығын Түркістанға көбірек орналастыру үшін Кеңес үкіметі өзінің «көшпенді және жартылай көшпенді тұрғындарды алдымен орналастыру» туралы шығарған қаулысынан бас тартты.»;

«Қазір большевиктер айтып жүрген уағыздар жаңалық емес. Ол – Столипиннің: «қазақтарды емес, қазақтардың тың жатқан жерлерін ойлау керек. Қазақстан жерлерін тек қазақтардың өздеріне қалдыру Ресей үшін кешірілмес күнә болар еді», - деген сөзінің екінші нұсқасы.»; «Ұранымыз Түркістан – түркістандықтардікі» болуы тиіс. Халқымыздың бақыты иен гүлденуі сонда ғана қамтамассыз етіледі. Қасқырға қой баққызатын аңқау заман өткен;

«Мәскеу большевиктері біздің ұлтық рухымызды өшірумен ғана шектелмейді. Олар, бәрінен бұрын біздің өзімізге түрікшілдікті және кемалшылдықты ең жексұрын, ең залалды нәрсе деп көрсетуге тырысады.»;

«Түркістандықтардың өз ішінде Түркістанмен шекаралас Ауғанстан, Иран және Шығыс Түркістанда Америка мектептерін ашуға ұрынып жүргендер бар. Біздің мұндай пікірді шығарушылар араңдату мақсатын көздеп отыр. Өйткені Иран, Ауғанстан және Шығыс Түркістанда Америка миссионер (Америкалықтар Азияда басқаша түрдегі мектеп ашпайды) мектептерінің ашылуы көрші отырған мұсылман елдерімен арақастынасты бұзуға апармай қоймайды.»;

«Большевиктер «отарлық құлдықта»деп есептейтін үнділер Үндістанның тәуелсіздігі хақына шет елдітермен ашық сөйлесе алады. Кеңес ұлттық республикасындағы халықтар тәуелсіздік туралы жұмған аузын аша алмайды. Олар тек Мәскеуде бекітіліп, рұқсат етілген «рухпен» ғана сөйлесуге мәжбүр.»;

«Түркістандықтардың көбісі 1917 жылғы революцияны Ресей мен түркістанның ара жібін айрыған 1916 жылғы көтерілістің заңды жалғасы деп қабылдаған еді. Әттең, бұл қуанышымыз ұзаққа созылмайды. Революция үмітімізді ақтамады, сенімінен айырды, алданып қалғанымызды айқын көрсетті [5,11]».

2015 жылы Мұстафа Шоқайдың туғанына 125 жыл толды. Тәуелсіздік жылдары есімі елге оралған Мұстафа Шоқайдың аты қазір жиі аталып, мұрасы бірте - бірте туған халқының игілігіне айнала бастады. Біз Мұстафаны әлі де тани қойғанымыз жоқ. Әрине ,ол туралы кинода түсірілді,роман да жазылды.Оның өмірі мен қайраткерлік қырын зерттеген еңбектер де жарық көрді. Алайда,асыл азаматқа деген кеңестік қоғамда қалыптасып қалған түсініктің әлі де болса көбесі сөгіле қоймағандығын байқаймыз.

Мұстафа Шоқайдың шығармаларын жинаудың өзі де ерекше қажыр – қайратты қажет еткенін айтпай кетуге болмайды. Оның біразды Париждегі Шығыс тілдері мен өркениеттері институтының кітапханасында сақталған. Қалған еңбектері Түркияның, Ресейдің, Өзбекстанның, Қазақстанның, Польшаның, Америка құрама штаттарының Ұлыбритания мен Грузияның

мұрағаттары мен кітапханаларын, сирек қорларынан табылған. Олар қазақ, орыс, шағатай, түрік, француз, ағылшын, неміс, поляк, грузин тілдерінде жарық көрген түпнұсқа еңбектерін құрайды.

Жақында Мұстафа Шоқайдың 12 томдық кітабы тұңғыш рет жарық көрді. Бұл – әлемнің бірден – бір елінде көп томдық. Ал 2-11 – томдарын Мұстафа Шоқайдың еңбектері құрайды. Шоқай студент кезінен – ақ баспасөздің қоғамның саяси және мәдени өміріне тигізер ықпалы мол, дәрмені күшті екені байқаған еді. Сол себепті ол кей кезеңдерде баспасөз тірлігінен қол үзбеген. 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін Түркістанда атқарған қауырт жұмыстары кезінде де мақала жазуға уақыт бөлді. Ол Ташкентте ұлттық орталықтың төреғалығымен қатар «Бірлік туы» газетін басқарып жүрді.

Большевиктер Түркістанға өз билігін орнатқаннан кейін Тбилесей мен Бакуге барып уақытша тұрақтағанда баспасөзге мақала жазу мен қатар журналдар да шығарды. Тбилесейде біреуі түрік тілінде екіншісі орыс тілінді шығуына мұрындық болды. Тбилесей большевиктердің қолына өткеннен соң, Стамбулға кетіп бара жатып жолшыбай біраз күн Батумиге аялдады. Бір жергілікті газетке Тбилиседейдегі саяси жағдайға бірнеше мақал жазып үлгерді. Содан ағылшындардың қол астындағы Стамбулға өтіп бірнеше апта «Таймс» газетіне мақалалар беріп тұрды. Шет елдегі өмірінің соңғы аялдамасы – Париж қаласында Шоқайдың саяси шығармашылық тәжірибесінің шырқау шегіне жеткені байқалады.

Шоқай өз өмірінің ең қасіретті ауыр күндерін бастан өткерген тұтқын лагерінде өткен жұмыстары кезінде де естеліктермен алған әсерлерін қағазға түсіре білді. Міне, тап осы кезеңде, немістерге Түркістанның мәдени және философиялық қырын таныстыру үшін «Түркістан» атты мақала жазды. Мария әрі Шоқайдың мұрасына құрметпен қарап, оның қиын қыстау кезеңдердегі ой сезімдерінің іс түссіз жоғалып кетуіне жол бермеді. Мұстафа Шоқай: «жаман ұлттар жоқ, жаман адамдар жоқ, мейірімді мемлекеттер жоқ, мейірімді адамдар бар», -деп тегін жазған жоқ. Ғұламаның ғазалға бергісіз ғазиз ойларының кейбірі ғана бізге аман жетті. Жетпегені өртеліп желге ұшып кетті. Шоқайдың тағы бір қыры ол – қазақтың тіпті Алаштың тарихында саяси эмиграцияны алғаш бастаған тұлға. Оған дейін біздің тарихымызда шет елдерден шыққан адамдар болғанымен, саналы түрде күрес жүргізу үшін эмиграцияға кеткен тұлғалар болған емес.

Ұлы саясаткер, күрескер, түркі халықтарына ортақ М.Шоқайдың өмірі мен публицистикасының қайбір тұсын алып қарасақ та ол көзі қарақты оқырманға үлкен ой салары, тәлім-тәрбие берері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ушинский, К. Д. Педагогика. Избранные работы / К. Д. Ушинский. — Москва : Издательство Юрайт, 2024. — 258 с. — (Антология мысли). — ISBN 978-5-534-07424-6.
2. Пинкевич А. П. Краткий очерк истории педагогики: научная литература - Харьков: Пролетарий, 1930

3. Шоқай М. Түркістанда мақта төңірегіндегі күрес / Таңдамалы. — 1-т. — Алматы: Қайнар, 1998. — 36–37-б.
4. Мұстафа Шоқай 1 том: Мақалалары.-352 бет
5. Мұстафа Шоқай 2 том: Түркістан ұлт-азаттық қазғалысының тарихы және саяси ахуалдар.-2007.-390 б.

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ МУЗЕЙІ: ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ («КӨШПЕЛІ МЕКТЕП МУЗЕЙІ» ЖОБАСЫ)

Сексембаева Салтанат Нурлыбековна - №51 мектеп-гимназиясының мектеп музейінің меңгерушісі, Астана қаласы

Біздің музей – аты әлемге танымал, бүкіл түркі халықтарының көсемі Мұстафа Шоқайға арналған. Музей 2021 жылы ашылған болатын, қазіргі таңда музей қорында 600-ден астам жәдігерлер мен басқа да экспонаттар бар. Оның ішінде Мұстафа Шоқайдың әр жылдарда қолданған құжаттарының көшірмелері, көрнекті қайраткердің өмірінен алынған фактілер мен жұбайы Мария Яковлевнаның өз қолымен «Сорбона» университетінің кітапхана қорына берген құнды жәдігерлер бар. Мұстафа Шоқайдың өзі пайдаланған портативті қолжазба машинкасы, өзі пайдаланған үш мөрі және Мария Шоқайға жазылған хаттарының түпнұсқалары қорда сақталуда.

Мектеп музейін құрудың және музей жұмысын жүргізудің мақсаты білімнің мүмкіндіктерін пайдалану арқылы М.Шоқай сияқты тәуелсіздікті аңсаған тұлғаны жан-жақты зерттеу, зерделеу, оқу-тәрбие қызметінің оң нәтижелеріне қол жеткізуге көмектесу болып табылады.

Музей оқушылардың азаматтық-патриоттық қасиеттерін қалыптастыруға, дүниетанымын кеңейтуге және танымдық қызығушылықтары мен қабілеттерін тәрбиелеуге, оқушылардың іздеу, зерттеу іс-әрекетінің практикалық дағдыларын игеруге, қосымша білім беру арқылы білім беру процесін жетілдіру мақсаттарына қызмет етуге бағытталған.

Музей – әр елдің руханияты мен құндылығының имиджін көрсететін, тарихи қор мен мәдениеттің басты көрсеткіші. Ол тек құнды заттарды тізіп қана қоймай, халықтың, болашақ жас ұрпақтың жадында жаңғыртушы тәрбие көзі болуы керек. Әр өңірде сол жердің өмір тарихы мен мәдениетін сипаттайтын музейлері баршылық. Біз тұратын елордамыз Астана қаласының өзінде еліміздің егемендігі мен жүріп өткен жолы туралы сыр шертетін айтулы музейлер өте көп. Бірақ Алаш ардақтыларына арналған музейлердің саны саусақпен санарлықтай. Бүкіл түркі жұртының тарихи тұлғасына айналған біртуар азамат, «Түркістан» автономиясын құруда аянбай еңбек еткен Мұстафа Шоқайдың аты берілген музейдің жоқтығы көңілге кірбін ұялатады. Біз №51 мектеп-гимназиясына Мұстафа Шоқай атын алған бойда бір ай көлемінде мектеп музейін өз қолымызбен аштық десек артық

айтқандығымыз емес. Бүгінгі таңда құнды жәдігерлерге толы музейіміз еліміздің ғана емес, әлем назарын аудартуда. Сондықтан осы музейдің ішіндегі құнды заттарды «көшпелі музей» жобасы арқылы таныстырып жүрміз. Бұл жобамыз барша мектеп музейлеріне, жас ғалымдарға таптырмас құрал болады деп ойлаймыз.

М.Шоқай музейін ұйымдастыру және дамыту тұжырымдамасы (бағдарламасы) тарихи мұраны насихаттау, М.Шоқайдың туған өлкесінің тарихын, табиғатын зерттеп материалдарды жинау және репрезентациялау жөніндегі іс-шараларды көздейді. Музей қызметінің жалпы мақсаты - оқушылардың бойында рухани-мәдени, тарихи құндылықтарын қалыптастыру мен дамытуға ықпал ету. Жеке мақсаттар - жас ұрпақтың Қазақстан халқының тарихы мен мәдениетіне қызығушылығын ынталандыру, ғылыми-зерттеу қызметі мен шығармашылыққа қабілетін дамыту, оқушылардың бойында М.Шоқайдың Түркістан идеясының көсемі, Тәуелсіздік жаршысы екендігіне патриотизм мен мақтаныш сезімін тәрбиелеу, тәрбиелік және танымдық құндылығы бар материалдарды жинау, зерттеу, өңдеу, рәсімдеу және насихаттау процесінде оқушылардың әлеуметтік белсенділігі мен ынтасын көрсетуге шақыру.

Патриоттық тәрбие мәселелері және оларды музей педагогикасы арқылы шешу қажеттілігін негіздеу. Патриоттық және адамгершілік тәрбие жүйесіндегі маңызды рөлі мектеп музейлеріне тиесілі. Мәдени-білім беру үдерісінде музейлік білім берудің нысандары мен әдістерін табысты пайдалану жас ұрпақтың әлеуметтік маңызы бар құндылықтарын қалыптастыруға және дамытуға ықпал етеді.

Мектептің педагогикалық ұжымының басты міндеті-оқу-тәрбие үрдісінде музейді барынша пайдалану. Сондықтан музейдің өзінде оның профилін ескере отырып немесе тарих және өлкетану бойынша оқу бағдарламасының тиісті тақырыптарын зерделеу кезінде әр түрлі сыныптарда жеке көрме стендтерін қолдануды ескере отырып, кейбір сабақтарды өткізу орынды болып көрінеді. Сабақтарда қолданылатын құжаттық материалдар: оқу процесін жандандырады, оны нақты мазмұнмен толтырады, білімнің берік игерілуіне ықпал етеді. Мектеп музейінің түпнұсқа материалдары тарих және өлкетану мұғаліміне отандық тарихтың маңызды кезеңдерін көрсетуге көмектеседі.

Музейдің мақсаттарына тоқталсақ:

- Жас ұрпақты М.Шоқайдың өмірі мен шығармашылығымен таныстыру
- Музейдің ақпараттық құралдарымен (экспонаттарымен) таныстыру
- Музей ғылымның, білімнің, мәдениеттің қалыптасуына ықпал ететін ғылыми мекеме ретінде жас ұрпақтың тәрбиесін, тарихи сананы жақсарту
- Оқушылардың көшбасшылық қасиеттерін дамыту.

2023 жылы музейдің тағы бір бағытын айқындадық, осы бағыт М.Шоқайды мейлінше көп адамға таныстыруға мүмкіндік береді. Осындай қызықты музейімізді жылжымалы көрме арқылы елге таныстыра бастадық.

Бұл жоба өзінің ешбір жобаға ұқсамайтындығымен ерекшеленеді. Әрі бұл жоба жан жақты, қарқынды дамып келе жатыр. Көшпелі музей бүкіл адамзаттың адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруда, оларды адамдар арасындағы қарым-қатынас ережелерімен тансытыруда, оқушыларды айналасындағыларға құрметпен қарауға, Отанға деген сүйіспеншілікті аға ұрпақта үйренуге, оның өткенін мақтан тұтуға тәрбиелейді.

Музейдегі құнды ақпараттарын, жәдігерлер мен экспонаттарды алып, музейден тыс мекемелерде экскурсия өткізу арқылы Мұстафа Шоқайды насихаттау жұмысының ауқымы кеңейіп келеді. Әдетте көшпелі музей адамдарды музейге емес, керісінше музейді адамдарға алып барады. Жылжымалы экскурсия музей қонақтарына музейге бармай-ақ, оның құндылығымен танысып, жәдігерлерді тамашалауға зор мүмкіндік береді. «Көшпелі музей» М.Шоқайдың өзі қолданған жеке заттарын музейге келіп тамашалайтын мүмкіндігі жоқ қонақтарға арналған жобалардың бірі. Бұл жобаның алғашқы сапары М.Шоқайдың туған жерінен бастау алғаны, жобаның толыққанды тұсау кесу рәсімі деп атауға болады.

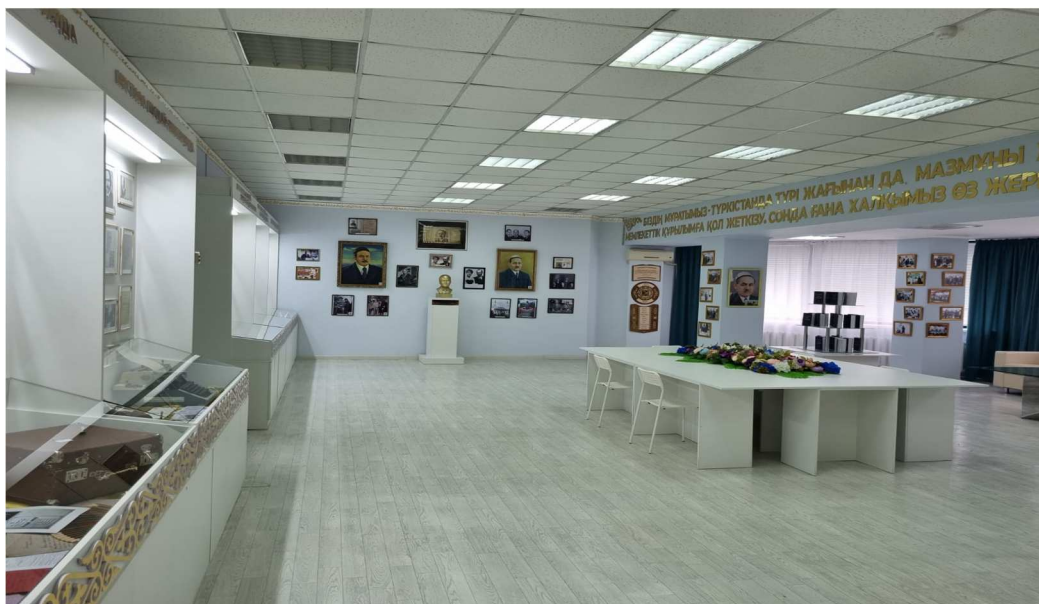
Мұстафа Шоқай атындағы музейдің ашылу тарихына тоқталып өтейік. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығы қарсаңында Астана қаласындағы көптеген білім ордаларына дәстүр бойынша көрнекті саяси қайраткерлердің есімдері берілді. Біздің 51 мектеп-гимназиясы да бұдан тыс қалған жоқ, мектеп бұдан былай қазақтың көрнекті қоғам және саяси қайраткері Мұстафа Шоқайдың есімімен аталады. Түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалысының танымал көшбасшысы Мұстафа Шоқай ең алдымен Түркістан мемлекеттілігін қалпына келтірудің алғашқы тәжірибесі болған Қоқан (Түркістан) автономиясының басшысы ретінде танымал. Бүгінгі таңда Мұстафа Шоқайдың саяси қызметі мен шығармашылығына деген қызығушылық өте жоғары, өйткені оның есімі халқымыздың тарихымен байланысты. Тарихи тұлғаның саяси мәдениетінің биіктігі, ойының кең ауқымдылығы, білімі, еуропалық және түркі тілдерін білуі оны түркі халықтарының ұлттық революциялық қозғалысының ірі идеологтары қатарына қосты. Мұстафа және оның мол мұрасы, шығармалары бүгінгі таңда өзекті болып отыр.

2021 жылдың 25 желтоқсанында мектеп басшысы Джумартова Данара Мейранбекқызының бастамасымен қоғам және саяси қайраткер Мұстафа Шоқайдың туған күніне орай көрнекті тұлғаның өмірі мен шығармашылық қызметін, еңбектерін қамтитын музей салтанатты түрде ашылды. Ашылу салтанатына Парламент Сенатының депутаты Нұртөре Жүсіп, Парламент Мәжілісінің депутаттары Жұлдыз Сүлейменова, Қазыбек Иса, «Егемен Қазақстан» АҚ басқарма төрағасы, ғалым, публицист, қоғам қайраткері Дархан Қыдырәлі, Нұр-Сұлтан қалалық Тіл басқармасының басшысы Сәкен Есіркеп, қоғам қайраткері, саяси ғылымдар докторы, профессор Әбдіжәлел Бәкір, сонымен қатар білім беру ұйымдарының басшылары қатысты.

Музейдің ашылуына көп еңбек сіңірген, зерттеп, зерделеуге қажетті материалдармен қамтамасыз етіп, оларды музей экспозициясына орналастыруға Әбдіжәлел Бәкірдің еңбегі зор екенін айта кеткен жөн.

Мұражайдың ашылуына Мұстафа Шоқайдың ұрпақтары мен Мұстафа Шоқай атындағы қоғамдық қорының өкілдері де қатысты. Қор Алматы, Қызылорда, Астана сияқты қалаларда жұмыс істейді. Оның құрамында мектепке экспонат іздеуде де, материалдық жағынан да көмек көрсеткен жоғары білімді және қамқорлығын білдірген адамдар бар. Мектеп ұжымы да шет қалмай, экспозицияға түрлі қызықты материалдарды жинауға белсене ат салысты.

Бүгінгі таңда білім ордамызда Мұстафа Шоқайдың өмірі мен шығармашылығына қызығушылардың қатары көбейді. Соған орай, біз жас ғалымдардың басын біріктіріп, зерттеу тобын құрдық. Бұл оқушылар Мұстафа мұрасын зерттеп қана қоймай, оны ғылыми негізде де насихаттайтын болады. Әрбір жәдігерді тарих деп қарастыратын болсақ, оқушылар да өз кезегінде сол экспонаттар туралы кітапханадағы еңбектерді ақтарып, ізденуде. Олар үшін Отан үшін от кешкен бабалары туралы білу-мақтаныш!

Көшпелі көрме, музейлер жобасының санын көбейтетін болсақ, оқушылардың оқу орындарына барған кезде, ол экскурсияны тамашалайтын оқушылар саны жетерлік болады. Себебі, бұл тарих пен мәдениетті формалды түрде емес қызықты етіп өтуіне байланысты, оқушылардың қызығушылығы жоғары. Тағы айта кетер жайт, көшпелі музей оқушының бір жерден екінші жерге баруы туралы еш ойланбай, сол оқу орынында тамашалай алуы оқушыға да, ата-анаға да таптырмас мүмкіндік.

Мектеп музейіне келетін халықтың ауқымын кеңейту мақсатында қолға алынған «Көшпелі мектеп музейі» жобасы қалай құрылды? Көшпелі музей бір бастауда ғана тұрмай қарқынды, жан-жақты дамуда. Жаңа ақпараттарды іздеп, өзін-өзі жақсартудан еш жалықпайды. Керісінше жаңадан шығып жатқан, заман талабына сай құрал-жабдықтар мен ақпарат көздерін барынша жаңартып тұрамыз. Егерде басында көшпелі музейде: фото көрмені, фото салйд және тағыда басқада заттарды тиімді құрал-жабдық ретінде қолдансақ, қазір бұл құралдарды заманауи үлгідегі планшеттер, LED-экрандарды қолдануды қарастырып датырмыз.

Негізінде бір бағытта дамып, үлкен жетістіктерге жету үшін жан-жақты дами білу керек, және адам қиялында еш шектеу болмау қажет. Шектеу тек адам ойындағы жаман ойлар. Олар әрқашанда күдік туғызып отырады. Ал қандай да бір мақсат қоя білген адам үшін, қасындағы ортасы немесе заман

талаптары өзгерседе, сол қойған мақсатына қалайда болсын жету үшін бар білімі мен күшін салады.

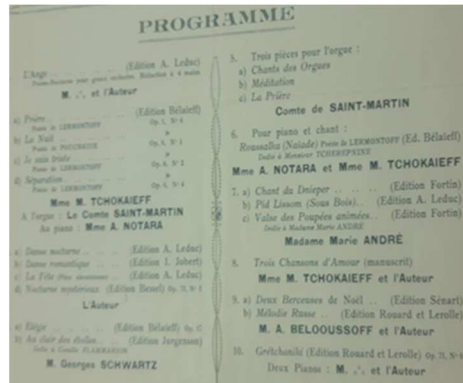
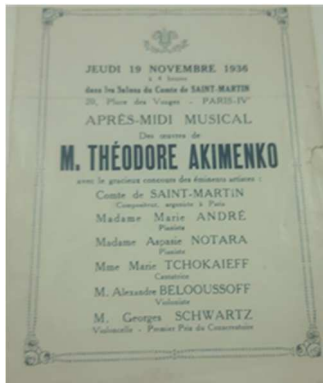
Көшпелі музей жобасы аясында біздің бастапқыда қолданған құрал-жабдықтарымыз: түп нұсқадағы хаттар, портативті жазба машинкасы, сурет көрмесі, ақпараттық фото-слайд, видео слайдтар болып табылды.

Paris le 30me Janvier 1936

Многоуважаемая и Дорогая Гитона!

Еще раз я Вам очень благодарен за Вашу так сердечный и неравнодушный прием!

Мне было так приятно познакомиться и поговорить с Вами, что я теперь должен

Paris le 30me Janvier 1936

Многоуважаемая и Дорогая Гитона!

Еще раз я Вам очень благодарен за Вашу так сердечный и неравнодушный прием!

Мне было так приятно познакомиться и поговорить с Вами, что я теперь должен

Бұл жерде көрсетілген экспонаттар мен аталған құрал-жабдықтарды өз ыңғайына қарай, заман талаптарына сай жаңартып, өзгертіп отыруға болады.

«Рухани тоғысу. Жаңылмаған жүрек» атты тарихи-танымдық көрмесін көшпелі музей арқылы таныстыру

Музейде «Жас Мұстафатанушылар» зерттеу тобы жұмыс жасайды. Зерттеу тобы өз жұмысын 2022 жылдан бастады. Бұл зерттеу тобының атқаратын жұмысы, музейге бірталай оң нәтиже көрсетуде. Алдымыздағы ата-апаларымыз Мұстафатанушылардың нұсқаулықтары арқылы білім алып жатырмыз.

Сұлутөбе қаласындағы «Рухани тоғысу. Жаңылмаған жүрек» тарихи-танымдық көрмесі. 26-29.06.2023ж.

Көшпелі музей жобасының бастамасы Мұстафа Шоқайдың туған жері Қызылорда қаласында, Сұлутөбе өңірінде өткені біз үшін үлкен мәртебе. Себебі, М.Шоқай эмиграцияда елін аңсап, жеріне жете алмай көз жұмғандықтан, М.Шоқай өміріне деген үлкен қадам дәл осылай басталғанымен мақтанамыз!

Шетелдік сапарларларға тоқтала кетейік. 2023 жылдық желтоқсан айында Мұстафа Шоқай музейінің меңгерушісі Сексембаева.С.Н іс-сапармен Германия мемлекетіне жол жүріп келген болатын (Берлин қаласына). Берлин қаласындағы «Неміс-қазақ қоғамдастығы» ұйымдастырған «Wistok» баспасы шығарған «Феномен Мустафы Шокая» атты кітаптың тұсаукесеріне және спикер ретінде қатысқан болатын. Германиядағы Қазақстан елшілігінің шақыруымен іс-шараға Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті жанындағы Мұстафа Шоқай ғылыми орталығының ғылыми жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор Әбдіжәлел Бәкір де қатысты. Бұл іс-шара ынтымақтастығымызды жақсартты. Қазіргі таңда Жас Мұстафатанушылар Алматыдағы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық музейінің ұйымдастыруымен мектеп оқушылары арасында өткен «Менің қаламдағы музей» Республикалық ғылыми жобаға қатысып, 1-орынды иеленді. Сонымен қатар ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің ұйымдастыруымен мектеп оқушылары арасында өткен «Менің қаламдағы музей» атты II республикалық ғылыми жобалар байқауына қатысып, Мұхтарқызы Мадина мен жетекшісі Сексембаева Салтанат Нурлыбековна 1-дәрежелі дипломды иеленді. Ерекше жұмыс дайындағаны үшін төмендегі оқушыларға сертификаттар табысталды:

1. Демеубек Алтынай
2. Жұмайқан Каусар
3. Рахимжанова Медина
4. Құрақбек Дарина

Белсенділік танытқаны үшін төмендегі оқушылар алғыс хаттармен марапатталды:

1. Ушкельбаева Айдана
2. Мұса Ұлдана
3. Абдықалық Аружан
4. Қасен Алуа

5. Садық Мәди

2024 жылдың 14-16 наурызы аралығында «Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық музей-қорығы» РМҚК ынтымақтастық меморандумы аясында наурыз айының жоспарына сәйкес «Әлем таныға тұлға – Мұстафа» атты мәдени-танымдық іс-шара ұйымдастырылды. 2023 жылдың маусым айында «Жылжымалы музей» шағын жобасы аясындағы алғашқы сапар Мұстафа Шоқайдың туған жері Қызылорда өңірінен басталды. Ал желтоқсан айында Германияның Берлин қаласында музейдің жұмысы дәріптелді. Осы жолғы сапар бағыты Семей қаласына түсті, оған басты себепші Семейдің Алаш астанасы болып табылатындығында.

Мәдени-танымдық сапардың мақсаты:

Түркі халықтары азаттық қозғалысының көшбасшысы Мұстафа Шоқайдың тарихи тұлғасы, мағыналы өмірі, сан салалы саяси қызметі мен мол шығармашылық мұрасын насихаттау арқылы оқушыларды ұлттық рух пен отансүйгіштікке, қоғамдық белсенділік пен адамгершілікке тәрбиелеу, оқушылардың білімдерін тереңдету.

Мектеп оқушылары күннен-күнге Мұстафа Шоқай өміріне, оның қайраткерлігіне қызығушылық танытуда. Бүгінде 30-ға жуық «Жас мұстафатанушылар» зерттеу тобының мүшелері ҚР Ұлттық Музейі жанынан ашылған «Мирас» үйірмесінде оқып, мамандандырылған гид-экскурсия жүргізушісі атанып, республикалық, қалалық сайыстардың жүлдегері атанып отыр.

Іс-шара «Рухани тоғысу. Жаңылмаған жүрек» атты Мария Шоқайға арналған фотосуреттер көрмесін таныстырумен басталды. Көрмеге бұрын-соңды ешбір ақпарат көздерінде жарық көрмеген Мұстафа Шоқайдың жары Мария Яковлевна Горинаның өмір деректерінен сыр шертетін фотосуреттер шығарылды. Келесі кезекте мектеп мұғалімдерінің қатысуымен «Менің Мұстафам» атты әдеби-композициялық қойылым көрсетіліп, «Мұстафа Шоқай» әні шырқалды. Жас мұстафатанушылар «Мектеп музейі» шолу экскурсиясын ұсынды. Іс-шара Мұстафа Шоқай атындағы №51 мектеп-гимназиясы оқушылары мен мұғалімдерінің орындауындағы мектеп гимнімен аяқталды.

Іс-шара аясында музейдің аса құнды экспонаттары, солардың ішінде ерекше атап өтуге болатыны Мұстафа Шоқайдың өзі пайдаланған портативті машинкасы, мөртаңбалары, хаттары, отбасылық альбомнан алынған Мұстафа Шоқайдың өзі түсірген түпнұсқа фотосуреттер, Мария Горинаның түпнұсқадағы концерттік бағдарламасы, ерекше литографиямен жазылған дін кітабы, Мұстафа Шоқайдың жеке мұрағатынан алынған газет қиындылары таныстырылды. Жылжымалы музейді тамашалауға келген қонақтар мектеп музейінің экспозициялық құндылығына өте жоғары баға берді. Жылжымалы музейі алдағы уақытта тек Қазақстан қалаларына ғана емес, жақын маңдағы елдерге де саяхаттауды жоспарлап отыр.

Қорытындылай келе, Көшпелі музейді Қазақстан бойынша насихаттау, жас ұрпақтың, оқушылардың тарих пен мәдениетке деген қызығушылығын арттыру, музей ғылымның, білімнің, мәдениеттің қалыптасуына ықпал ететін ғылыми мекеме ретінде жас ұрпақтың тәрбиесін, тарихи сананың қалыптасуын жақсарту, оқушылардың көшбасшылық қасиеттерін дамытуға қолайлы жағдай жасау, музей жинақтарын оқу-тәрбие үрдісінде, яғни оқу сабақтарында пайдалану фактілерінің санын арттыру, Көшпелі музей арқылы қазақ тілі, тарих сынды пәндерді педагогикалық тұрғыда жақсарту бағытында мектеп музейінің жұмысы өз жалғасын табады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Мұстафа Шоқай Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. Алматы 2013
2. К.Л.Есмағанбетов. «Әлем таныған тұлға». Алматы 2008
3. Әбдіжәлел Бәкір. «Мұстафа Шоқай өмірі мен қызметі, шығармашылығы». Алматы 2020
4. Қасымхан Бегманов. «Экспедициядан кейінгі өмір». Алматы 2021
5. Мария Чокай. «Я пишу Вам из Ньюжана...». Алматы 2001
6. Ақайдар Ысымұлы. «Мұстафа жолы».
7. Мұхтарқызы Мадина. «Мұстафа Шоқай саяси қайраткер ретінде қалыптасуы »
8. Садық Мәди. «Түркістандағы Қоқан автономиясы үшін күрес, ондағы Мұстафа Шоқайдың рөлі»
9. Желі ақпараттары (БАҚ көздері)

ТӘУЕЛСІЗ ЕЛ БОЛУДАҒЫ ҚАЗАҚ ГАЗЕТТЕРІ

Бағыты: Мұстафа Шоқайдың публицистикалық мұрасы.

Байдильдаева Жанар Мырзағалиқызы – Ә. Мүсілімова атындағы №101 мектеп-лицейінің технология және жаһандық құзыреттілік пәнінің мұғалімі

Аннотация: Мақалада көненің көзі асыл мұраларымызды зерттеп, дәріптеуде елдің қамын ойлаған біртуар азаматтың атқарған жұмыстары мен газет беттерінде көтерген тақырыптары жайында баяндалады.

Түйінді сөздер: саяси және экономикалық мақалалар, аналитикалық шолулар, азаттық, тәуелсіздік, туған ел, туған жер, тарих.

Аннотация: В статье рассказывается о работе неравнодушного к стране гражданина в изучении и прославлении нашего драгоценного наследия глазами древних и тем, поднятых в газетах.

Ключевые слова: политико-экономические статьи, аналитические обзоры, свобода, независимость, родная страна, родная земля, история.

Annotation: The article describes the work of a concerned citizen in studying and glorifying our precious heritage through the eyes of the ancients and the topics raised in the newspapers.

Key words: political and economic articles, analytical reviews, freedom, independence, native country, native land, history.

Ия, қазіргі кезендік тарихымызды тереңдеп зерттеп, асыл мұраларымызға лайықты баға беруде көп жұмыстардың атқарылып жатқаны шындық. Осы орайда, көне заман тұсында елдің қамын ойлаған, белгілі көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері – Мұстафа Шоқай еді.

Мұстафа Шоқай Түркістан автономиясын құруда жетекшісі бола тұра, «Бірлік туы» газеті мен «Қазақ» және «Сарыарқа» газеттерінің қазақ баспасөзінде өз мақалаларын жариялап отырды. Газеттер әр түрлі стильде жазылғанымен, ішкі мазмұны бірдей болып, тек әділдікті ту етіп, қазақ халқының өмірі мен келешегін сипаттап отыру еді. Алайда, сол тұстағы кеңес үкіметі оның бар еңбекпен жасап, жазған еңбегін құртып, аяқ асты етіп отырған. Себебі, Шоқай сол кездегі қазақ даласында, қазақ халқында болып жатқан әділетсіздік пен қиын-қыстау кездің себеп-салдарын айтып отырды. Оның басты мақсатында, халықты тәуелсіз ел болуға жетелеу тұрғандай.

«Бірлік туы» газеті қара қазақ баласының көзін ашу, саяси ұғым мен көзқарастан, өзгерістерден бейхабар халық үшін елдегі оқиғаларды саралап түсіндіріп, хабар беріп отыратын. Осылайша, халық газетті оқи отырып, елдегі көтерілген ауқымды да өзекті мәселелердің барын білді.

«Бірлік туы» газетін шығарушысы – Мұстафа Шоқай тек шынайы фактілерді арқау етіп, жариялымдар жасай берді (1917-1918 жж).

Газет жетісіне бір шықты. Жылдық құны – 5 сом, жарты жылдағы – 3 сом, үш айлығы – 1 сом 70 тиын болып белгіленді. Газеттің шығуына бірнеше саяси себептер әсер етті. Газет жалпы бес бағытты қамтыды. Олар:

- ✓ 1. Қоқан автономиясы мен Түркістан автономиясын да қолдады.
- ✓ 2. Түркістан мұсылмандарының бәріне бірдей оң көзқараста болды.
- ✓ 3. Саясаттағы сотқарлыққа, большевизмнің ұр да жық сойқандығына қарсы тұрып, ұрандар таратты.
- ✓ 4. Алаш идеясын риясыз қабылдады, жалпы қазақ съезінің шешімдерін орындауды мақсат етті.
- ✓ 5. Саяси қараңғы қазақ халқын сауаттылыққа бастап, оқу – ағарту мәселелеріне баса ден қойды.

Көптеген тілдерді білуіне байланысты Мұстафа Шоқайға Париж, Лондон, Стамбул, Варшавада аналитикалық шолулар жасауға және баяндамалар жасауға мүмкіндіктер алып отырды.

1921 жылдың жазында Мұстафа Шоқай Парижге барғаннан кейін Түркістанның саяси және экономикалық жағдайы туралы мақала жазуды жалғастырды. Шоқай – қазақ, орыс, француз, түрік, өзбек тілдерін еркін меңгерген. Көптеген еңбектерін осы тілдерде жазып, әрі аударып, газет-журналдарда таратып отырған. Діни сауатты болғандықтан, дін мәселесіне де қатты көңіл бөлді. Мұстафа Шоқай кемел саясаткер ғана емес, сонымен бірге сауатты қаламгер, публицист, редактор, қазақ журналистикасының соның ішінде қазақ эмигранттық журналистикасының негізін қалаушылардың бірі бола білді.

Көп саяси тұлғалар, белгілі ғалымдар мен сарапшылардың М.Шоқайұлын Кемаль Ататүрік, Джавахарлал Неру секілді қайраткерлер қатарына қоюында ешбір асыра бағалаушылық жоқ. Мұстафаның қайраткерлік, ұйымдастырушылық қызметі халықаралық сарапшы, көсемсөз майталманы, тарихшы-ғалым ретіндегі қырларымен астасып жатады. Әлемдік өркениет жетістіктерінен нәр алып, оның бітім-болмысына қайнап біткен бұл қасиеттерін бірін-бірінен айырып алып, өз алдына жеке қарау қиынға соғады. Тереңдік пен жан-жақтылық секілді өлшемдер өзара үйлесім тапқан ғалымдық талантының арқасында Мұстафаның шығармашылық ізденістері сан алуан қайнар бұлақтардан бастау алып бір арнаға — өмірлік мұратына айналған «тәуелсіздік идеясы» атты мұхитқа барып құяды. М.Шоқай жеті-сегіз тілді еркін меңгергендіктен, Еуропаның біраз қалаларында баяндамалар жасайды. Көрнекті саяси тұлға, ғұлама ғалым ретінде Ұлыбританияға, Польшаға, тағы басқа елдерге Түркістандағы, Шығыс Түркістан мен Ауғанстандағы жағдай туралы баяндама жасауға шақыртылады. Құжаттарында қазақ қайраткерінің дипломаттық қырын сипаттайтын соны мағлұматтар баршылық. Мұстафаның 1933 жылдың наурыз айында жазысқан хаттарында Ұлыбританияға баратын сапары төңірегіндегі мәселелер көтеріледі. Лондонда ол Корольдік Орталық Азия қоғамында «Түркістандағы Кеңестер саясаты», Корольдік Халықаралық

қатынастар институтында «КСРО және Шығыс Түркістан» деген тақырыптарда баяндамалар жасайды. Әлемге танымал ағылшын ғалымдары мен қоғам қайраткерлері мазмұнды сұхбаты үшін М.Шоқайға алғыс айтады. Ағылшын қайраткері Аллен түскі асқа шақырады. Мұндай жоғары құрмет кез келген тұлғаға көрсетіле бермейтін. Сол уақыттағы АҚШ-тан бастап Батыс Еуропа елдерінің басты басылымдарында Мұстафаның еңбектері жарық көрді. Шоқайдың мақалалары орыс, түрік, француз және ағылшын тілдерінде әр түрлі газет-журналдарда жарияланды. Ол орыс тіліндегі шығармаларын босқын орыс лидерлері Керенскийдің «Діни» газеті мен Милюковтың «Последние новости» газеттерінде жариялады. Француз тіліндегі мақалаларының басым көпшілігі «Прометей» журналында, содан кейін «Ориен е Оксидан» журналында жарық көріп тұрды. Ағылшын тіліндегі мақалалары болса, «Азиятик Ревью» («Эйшатик Ревью») секілді журналдарда орын алды. Мысалы, 1928 жылы ағылшындар М.Шоқайдың «Эйшатик Ревью» журналында жарияланған «Түркістандағы басмашылық қозғалысы» деген мақаласымен танысады. Журнал редакциясының мақалаға берген кіріспе сөзінде: «Батыс Еуропадағы бұрынғы орыс империясы мұсылмандарының Кеңес Одағына қарсы ұзақ уақыт бойғы күресіне байланысты маңызды проблема жөнінде ақпарат аз; қазір біз М.Шоқайдың Түркістандағы басмашылар қозғалысы туралы жұмысын жариялауға бақыттымыз. Ол 1917 жылы карашада Түркістан мұсылмандарының Төртінші съезінде автономды Түркістанның Уақытша үкіметінің Президенті болып сайланған, сол себепті тақырыпты жақсы біледі», — делінген. Алаш қозғалысының бастапқы баспасөз органы «Қазақ» газеті болса, коммунистер оны жауып тастаған соң, екінші органы «Яш (Жас) Түркістан» болды. Бұл басылымның алдына қойған міндетін Мұстафа «Біздің жол» деген мақаласында былайша сипаттады: «Егер біз халқымыздың ұлттық тәуелсіздігі жолындағы талаптарының мән-мағынасын бұзбай, күшін әлсіретпей, «Жас Түркістан» беттерінде көтере алсақ, онда бәріміз үшін қасиетті және аса ауыр жауапкершілік артқан міндеттердің бір бөлігін өтеген болар едік. Бұл жаңа бастаған ісімізге тікелей көрсетілетін көмек жоқ дерлік. Алайда біз отанымыздың ұлттық теңдікке ұмтылысынан, жерлестеріміздің рухани көмектерінен нәр аламыз. Сондықтан да біз барлық ауыртпалықтарға қарамастан, осы басылымды шығаруға бел байладық.

«Жас Түркістан» («Яш Түркістан») журналында М.Шоқай әр тарапты маңызды мәселелерді қозғайтын мақалаларды жариялап отырды. Қайраткердің мұрағаттағы мақалаларында Ресей үкіметінің отарлау саясаты, қоныстандыру барысы, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі, 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерісі, Алаш қозғалысы, Түркістан мұхтарияты, басмашылар қозғалысы, Кеңес үкіметінің саясаты, ұлт мәселесі, ашаршылық және т.б. көкейкесті мәселелер қозғалды. Оларды тақырып жағынан былайша саралауға болады:

- жер-су, шаруашылыққа байланысты;
- ұлт мәселесіне байланысты;

- большевиктік іс-әрекеттер туралы;
- өзге ел, мемлекеттер жайлы;
- жекелеген адамдар, қайраткерлер жөнінде;
- халықаралық жағдай туралы.

Осы басылымның беттерінде саяси күрестің от-жалынында шыныққан, өмір жолында сан түрлі, сан мінезді саяси қайраткерлермен жолығып, кейде олардың кейбіреулерімен айтысқа да түскен Мұстафа Шоқайдың саяси тұлғалар туралы айтқан ойлары өте маңызды. Мысалы, белгілі «1936 жыл» деген шығармасында ол: «Жалпы ұлттың мүддесін жеке қожалықтар мен жеке топтардың мүддесінен жоғары қоя білген, өзінің белгілі бір түзімге белгілі бір себептермен қалыптасқан қатынасын, оған тәуелділігін жалпы ұлт мүддесі тұрғысына сәйкес, ұлттың жалпы жағдайына үйлесетін түзімжолында құрбан ете білген адамдар ғана нағыз ұлттық патриот және ұлтқа пайдалы қызметші бола алады», — деп, өз ойын түйіндейді.

Оның пайымдауынша, саяси тұлғаға аса қажет қасиет — үміт, сенім, иман тәрізді руханиморальдық факторлармен бірге ғылыми-техникалық білімнің өзара тығыз бірлігі. Жеңіске жету үшін осы аталған қасиеттермен қатар білім қуаты қажет. Осыларды игеріп қана ұлт азаттығы жолында жұдырықтай жұмылуға болады. Сол сияқты «Біз саяси қайраткерлерді оның ұрандарына қарап емес, іс-қимылдарына қарап бағалаймыз» деген өз сөзіне ұлы күрескердің сонау лицейдегі оқушы және Петербордағы студенттік кездері, одан кейінгі саналы да сан салалы, қиын да күрделі күрескерлік жолы, кейін жат жерде де қайғы мен қасіретті аз тартпаған, алайда бір сәт толастамаған арпалысқа толы жалынды өмірі бұған бұлтартпас дәлел.

Тәуелсіздік – кез келген мемлекеттің басты байлығы мен барша азаматтардың бірлескен күшімен қорғалып, нығайтылуы тиіс нәзік нәрсе екенін есте ұстаған жөн.

Қорыта айтқанда, міне, Мұстафа Шоқай елдің осындай азаттығы мен тәуелсіздігін аңсады. Өзгелермен терезесі тең мемлекет құруды армандап, қазақтардың тұтастығы мен бейбіт өмірін армандады.

Тәуелсіз еліміздің тарихы, асыл мұралары еркін де ерікті, маңызды да мәнді еңбектермен толығыуы заман талабы. Қазақ халқының мүддесін қорғаған, аумалы-төкпелі кезеңде түзу жол көрсете білген, жүректері ел, туған жер деп соққан абзал азаматтардың ұйытқысымен дүниеге келген басылымдар шоқтығы әрдайым биіктеп тұрары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Мұстафа Шоқай. "Бірлік туы" газетінің қазақ баспасөзіндегі орны» мақаласы, авторы Аружан Айтмолданова, 25.02.2022 ж.
2. Мұстафа Шоқайдың ғалым-публицист ретіндегі қасиеттері және шоқайтанудың бүгінгі жағдайы, авторы: Каренов Р.С., Серия «История. Философия». № 1(65)/2012 г.

КОММЕМОРАЦИЯ ЛИЧНОСТИ МУСТАФЫ ШОКАЯ: ПАМЯТНИКИ, КИНЕМАТОГРАФ

Баймағамбетов Ерлан Русланұлы - учитель истории, сш №5 им.
Г.Мусрепова

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның заманауи мәдени кеңістігіндегі Мұстафа Шоқайдың коммеморативті тәжірибесіне талдау жасалған. Кең бұқара үшін қолжетімді естелік тәжірибесінің екі санаты- ескерткіштер және кинематография сәйкес әдістемелік құралдардың көмегімен қарастырылған. Мақала авторы Мұстафа Шоқайды еске алу тәжірибесінің себептеріне, мотивацияларына, акторларына баса назар аударған.

Түйін сөздер: Мұстафа Шоқай, коммеморация, еске алу тәжірибесі, ескерткіштер, бюсттер.

Аннотация. В настоящей статье проанализированы коммеморативные практики Мустафы Шокая в современном культурном пространстве Казахстана. Рассмотрены две категории практик памяти, наиболее доступных для широкой массы – памятники и кинематография с помощью соответствующих методологических инструментов. Автором статьи особое внимание уделено причинам, мотивациям и акторам практик памяти Мустафы Шокая.

Ключевые слова: Мустафа Шоқай, коммеморация, практики памяти, памятники, бюсты.

Abstract. This article analyzes the commemorative practices of Mustafa Shokai, a prominent representative of Kazakh intelligentsia of the twentieth century in the modern cultural space of Kazakhstan. Two categories of memory practices that are most accessible to the General public are considered: monuments and cinematography using appropriate methodological tools. The author of the article pays special attention to the reasons, motivations and actors of the memory practices of Mustafa Shokai – most often the actors are his «countrymen», and all the monuments are located in the Kyzylorda region – in the homeland of Shokai.

Keywords: Mustafa Shokai, commemoration, memory practices, monuments, busts

М. Шоқай родился 25 декабря 1890 года в селе Аулие-тарангыл, близ станции Сулу-Тобе, в ныне Кызылординской области. Обучался у аульного муллы, а затем поступил в русскую школу. В 1910 году окончил гимназию в Ташкенте. Затем М. Шоқай поступил на юридический факультет Санкт-Петербургского государственного университета. Во время студенческой жизни тесно общался с представителями русской демократической интеллигенции. Уже в 1913 году по рекомендации Алихана Букейханова Шоқай работал секретарем мусульманской фракции Государственной Думы

России. В конце 1917 года Мустафа Шокай становится главой Туркестанского Временного совета, а после входит в состав правительства Алашской автономии.

В 20-30-е годы XX века начинается репрессивная политика в отношении представителей движения «Алаш», заключающаяся в пропаганде тезисов о «контрреволюционной сущности «Алаш-Орды», «продажной сущности Алаш-Орды» с целью полного уничтожения казахской интеллигенции [1].

В январе 1918 года из-за разногласий с Советской властью Шокай был вынужден сначала скрываться в г.Ташкенте, затем через Россию приехать в г. Тифлис, где прожил два года. После свержения Грузинской республики он переезжает в Турцию, а уже после этого эмигрирует в Европу, в Париж. Нелегкая судьба политического деятеля и постоянное нахождение вдали от своей Родины не мешают ему активно поддерживать контакты с лидерами «Алаш», работать в качестве редактора французского журнала «Prométhée» и быть членом Комитета «Франция-Восток» при поддержке французского правительства [2].

Находясь в эмиграции, Мустафа Шокай ведет антисоветскую деятельность – публикует статьи и очерки о политике большевиков в Казахстане на русском, английском, французском, турецком, польском языках. Подобная деятельность Шокая не только постепенно заслуживает авторитет среди научных кругов в Европе, но и привлекает внимание руководства нацистской Германии.

Нацистская власть предложила Шокаю возглавить будущий Туркестанский легион. Однако после ознакомления с условиями жизни заключенных в концлагерях он отказался, выдвинув определенные условия, которые бы поспособствовали спасению жизни своих соотечественников.

Мустафа Шокай умер 27 декабря 1941 года в г. Берлине по официальной версии от сыпного тифа. Однако жена Мустафы Шокая, Мария Яковлевна, была уверена, что его отравили, так как у него был иммунитет к сыпному тифу палочки.

Все коммеморативные практики личности М. Шокая можно разделить на три категории: 1) памятники (статуи, бюсты); 2) научные конференции, форумы; 3) кинематография (художественные и документальные фильмы). Среди всех коммеморативных практик личности Шокая наиболее доступными и известными широкой публике являются памятники и кинематография.

В 2006 г. увековечивание памяти о нем происходит посредством переименования улиц в его честь в городах Кызылорда и Алматы.

13 октября 2015 года в селе Сулутобе Шиелийского района Кызылординской области, на малой родине Шокая, устанавливается бюст знаменитого казахского деятеля.

В 2017 году в г.Кызылорда установлен бронзовый 12-метровый памятник Шокаю скульптора Кошера Байгазиева, члена Союза художников

Казахстана [3]. Из областного бюджета было выделено 49 млн. 346,0 тысяч тенге. Кроме того, памятник также был профинансирован «Общественным Фондом им. Мустафы Шокая».

Что касается зарубежного культурного пространства, в 2001 г. в г. Ножан-сюр-Марне во Франции, возле дома, где Шокай жил в период с 1921 по 1941 годы, была установлена памятная стела [4]. В том же месте, через девять лет, в честь 120-летия Мустафы Шокая, ему устанавливается памятник с надписью на нем «Лидер освободительного движения». Памятник установлен после переговоров между Министерством иностранных дел РК и местным руководством округа Ножан-сюр-Марн при участии казахской диаспоры во Франции и Кызылординского областного фонда «Мустафа Шокай». Автор памятника – скульптор Амангельды Кененбаев. Примечательно, что обязательным условием для участия в конкурсе на создание памятника являлось то, что автор должен был быть родом из Кызылорды [5].

Безусловно, местом памяти является и сама могила Мустафы Шокая в Берлине. На надгробном памятнике, по желанию супруги М.Шокая – Марии, проставлена надпись:

«ЮН.15.13», что является 13 стихом 15 главы Евангелие от Иоанна: «Нет больше той любви, как если кто положит душу свою за друзей своих».

Таким образом памятники, стелы, бюсты, установленные на территории Казахстана, находятся в родном округе Мустафы Шокая – в Кызылординской области. Кроме этого, памятник, установленный во Франции, также был сделан выходцем из г. Кызылорда – скульптором Кененбаевым Амангельды.

Другим видом практик памяти является неотъемлемая часть современной культуры – кинематограф. Репрезентация прошлого в кинематографе, по утверждению российского ученого Т.И.Ерохиной, «способствует созданию символической картины мира, содержащей систему маркеров/символов, имеющих целью формирование культурной идентичности, смыслового, нормативного, аксиологического и аспектов культурной памяти» [6].

В 2003 году выходит документальный фильм «Зар, или Отлученные от Родины», режиссерами являются Светлана Махметова и Ораз Рымжанов. Сценарий написан одной из известных ученых, занимающейся исследованием жизни Шокая – Бахыт Садыковой [7]. Фильм создан при поддержке Национального продюсерского центра Республики Казахстан «Центркредит». В нем приняли участие такие ученые, как Мамбет Койгельдиев, автор исследований о деятельности партии «Алаш Орда» [8], Патрик фон цур Мюлен, автор монографии «Между свастикой и советской звездой», Ахат Андижан, автор работ о жизнедеятельности М.Шокая, Клод Дельпа, автор работ о жизни М.Шокая и другие. Документальный фильм посвящен созданию Туркестанского легиона и деятельности Шокая в

эмиграции, связанной с этим легионом.

Официальный приказ о создании Туркестанского легиона из числа различных этносов, включая узбеков, киргизов, казахов, ингушей, дагестанцев, чеченцев, датируется 22 декабря 1941 года.

Приводится историческая справка о жизни Мустафы Шокая, его называют первым казахским эмигрантом.

Образ Шокая многими учеными в данном фильме раскрывается в качестве героя, преданного Родине и мечтающего о независимости своего народа. Известно, что Мустафа Шокай получил прекрасное образование, владел в совершенстве русским, немецким, английским, французским, турецким и узбекским языками. Вышеупомянутые ученые отмечают необычайную образованность и интеллигентность казахского деятеля. Так, немецкий историк Патрик фон цур Мюлен говорит: «У Шокая было демократическое прошлое, он жил в изгнании, во Франции и всегда мечтал о демократическом Туркестане...» [9].

Таким образом, в данном документальном фильме впервые после обретения независимости Казахстаном показывается жизнедеятельность Мустафы Шокая. Здесь он предстает в исключительно позитивном свете и играет одну из главных определяющих ролей в политической и социальной жизни в тот период времени не только казахов, но и всего тюркского народа.

Культурологический анализ вышеупомянутых фильмов, на наш взгляд, демонстрируют образ главного героя – Мустафы Шокая - в качестве абсолютно положительного персонажа. Данная тенденция позволяет выявить особую черту практик памяти М. Шокая в казахстанском обществе на настоящий момент – воссоздание образа «героя», реабилитация его личности с помощью определенных инструментов в киноповествовании.

Вывод. Таким образом, различные виды практик памяти – создание бюстов, памятников, документальная и художественная кинематография – все они призваны создать светлый и положительный образ Мустафы Шокая. Во всех упомянутых выше кино-, документальных произведениях отмечаются в том или ином виде существующие на данный момент споры и дискуссии о роли личности М. Шокая в истории казахского народа, но в то же время сюжеты о его безмерной любви к Родине, постоянном беспокойстве о будущем собственного народа и одновременно оторванности от родного края, о его теплых отношениях со своей женой доминируют над всеми остальными аспектами.

Все же очевидным является тот факт, что требуется дальнейшая скрупулезная работа как по исследованию жизнедеятельности Мустафы Шокая в целом, так и коммеморативных практик, происходящих в настоящее время в казахстанском обществе.

Список литературы:

1. Кенжебаева С.Е. Представители Алашской интеллигенции и Советская власть // Вестник АГТУ. – 2011. –Т. 52. -№2. – С. 144-152.
2. Садыкова Б. Turkistan Milli Birligi. – Алматы: Общественный Фонд «Международ- ный Фонд «Ер Жәнібек», 2016 г. – 298 с.
3. Защита памятников историко-культурного наследия. Акимат Шиелийского района [Электрон. ресурс]. -URL: <http://www.shieli.gov.kz/ru/m-deniet/tarikhi-m-deni-eskertkishterdi-or-au.html> (Дата обращения: 10.02.2020)
4. Памятники и бюсты. Алаш. Электронная библиотека [Электрон. ресурс] -URL: http://alash.semeylib.kz/?page_id=1038&lang=ru (Дата обращения: 10.02.2020)
5. В Кызылорде установлен памятник Мустафе Шокаю. Kazakhstan Today от 28.03.2017 [Электрон. ресурс]. -URL: https://www.kt.kz/rus/society/v_kizilorde_ustanovlen_pamjatnik_mustafe_shokaju_foto_1153636777.html (Дата обращения: 05.02.2020)
6. В честь Мустафы Шокая// Газета «Казахстанская правда», №297 от 05.09.2012 [Электрон. ресурс]. - URL: https://archive.is/20120905083538/http://www.kazpravda.kz/rus/novosti_starij_razdel/v_chestj_mustafi_shokaja.html (Дата обращения: 10.02.2020)
7. Французский Шокай// Медиа портал «Караван» от 26 ноября 2010 г. [Электрон. ресурс]. -URL: <https://www.caravan.kz/gazeta/francuzskijj-shokajj-43446> (Дата обращения: 03.02.2020).
8. Ерохина Т.И. Феномен памяти в массовой культуре: контрпамять и постпамять в отечественном кинематографе // Ярославский педагогический вестник. – 2017. -№ 5. - С. 269-274.
9. Зар или отлученные от родины. [Электрон. ресурс]. -URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hlogEkQEJvI> (Дата обращения: 10.02.2020)

МАРИЯ ШОҚАЙ ЕСТЕЛІКТЕРІНІҢ МҰСТАФА БЕЙНЕСІН ЖАСАУДАҒЫ РӨЛІ

Пернебеков Жарқынбек – «Ыбырай» ұлттық мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пән мұғалімі

Қазақ әдебиеті өзіндік көркемдігімен ерекшеленетін бірқатар туындыларға бай. Әртүрлі сипатта, әртүрлі жанрда, алуан түрлі көркемдегіш құралдарды қолдану арқылы жазылатын шығармалар оқырман жүрегінен орын алып, адресанттың жай-күйін адресат сезініп ой түйетіндей ерекше жазылған. Шығарма өзіндік бір оқиғаға, жағдайға негізделіп жазылады. Әр оқиға өзінің салдарын сезіндіріп, белгілі бір психологиялық әсер

қалдыратыны сөзсіз. Туындыдағы әр сюжеттің өзіндік функциясы бар, яғни оқырманға беру керек белгілі бір әсері мен сезімі бар деуге болады. Ал, осы шығармаларды адресатқа жеткізу үшін автор тілі ерекше рөл атқарады. Яғни, әдебиетті талдау тілмен тығыз байланыста өрбиді деп нақты сеніммен айта аламыз.

Әдебиет тілі туралы жалпы түсініктердің бәрінің келіп құйылар арнасы, әдебиет тілі туралы ғылымның ең басты және өзекті мәселесі – образ және образдылық. Бұл мәселені дұрыс таратып түсіну үшін, әуелі, әдебиеттің объектісі - өмір болғанда, негізгі қаһарманы – адам екенін ескеруіміз керек. Кітап не туралы жазылған, симфония не туралы, сурет не туралы салынған, қандай сұрақ болсын жауап біреу – адам туралы, адамның әсемдігі, адам рухының керемет күштілігі, оның қасиеттері туралы. Өнер туындысының бәріне ортақ мазмұн адамның ойы, арманы, құштарлығы, мұраты. Адам тағдыры суреткер үшін шығарма арқауы ғана емес, өмірді танудың өзгеше тәсілі. Мұнда әңгіме дайын әдеби қаһарман жөнінде емес, сол қаһарманды жасаудағы қаламгердің бүкіл шығармашылық іс-әрекеті, ойы, қыры.

Әдебиеттегі адам бейнесін жасау сан түрлі амал-тәсілдер арқылы жүзеге асады. Ол сөздегі суретпен ғана бітпейді, көркем бейне жасауға қажет өмірлік материалды жинақтаудан әдеби тұлғаны даралауға дейін барады. Ал жинақтау тек типтендіру тәсілімен жүзеге асады. Типтендіре жинақтау арқылы суреткер болашақ образдың немесе типтің жалпы бітімін, тұлғасын, қалыптасуымен қатар оның ішкі ерекшелігін ашып, мінезін даралайды. Әрбір әдеби тұлғаны өз ортасынан адам ретінде бөлек оқшау танытып тұратын оның тек өзіне тән, өзгелерде жоқ және қайталанбайтын психикалық ерекшеліктері болуы шарт. Суреткердің өмір шындығын жинақтау әрекеті әрқашанда оның адам мінезін даралау әрекетімен ұласып, ұштасып жатады.

Қазақ прозасындағы Мұстафа Шоқай бейнесінің зерттелуін, қазақ әдебиетіндегі тұлғалар образының зерттелуінен тыс қарастыра алмаймыз. Т.Жұртбай, Қ.Әбдезұлы, Ә.Тарақов, Е.Аманшаев, Г.Орда, Ә.Аманжол, т.б. әдебиеттанушы ғалымдар әдебиеттегі тұлғалар образының зерттелуіне үлес қосты. Т.Жұртбайдың «Құнанбай. Тарихи және әдеби тұлға», Қ.Әбдезұлының «Тарихи тұлға және қазақ әдебиеті», «Тәкен Әлімқұлов шығармашылығы және 60-80 жылдардағы қазақ прозасы (дәстүр және жалғастық)», «Ә.Тарақовтың «Қазақ әдебиетіндегі тарихи тұлға проблемасы (Абылай хан бейнесінің көркемдік тағылымы)», Қ.Әбдіқованың «Ж.Аймауытов романдарындағы тұлға концепциясы», Ә.Аманжолдың «Қазақ әдебиетіндегі Ағыбай бейнесі», т.б. еңбектері қазақ әдебиетіндегі тұлғалар образының зерттелуіне айтарлықтай үлесін тигізді.

Жазушы әрі зерттеуші Дархан Қыдырәлінің «Мұстафа» көркем публицистикасы бүгінгі заман шындығы мен автор ұстанымының жарқын мысалы. Қоғам қайраткерінің тұлғалық болмысына әбден қаныққан автор оның өмір сүрген дәуірін терең талдап, кейіпкер болмысы мен Мұстафа Шоқайдың тарихтағы лайықты орнын саралайды. Тұлға өмірінің кезең-кезеңін арнайы қарастырып, Мұстафаның трагедиялық тағдыры мен ұлт-

азаттық күрестегі азапты жолдарын мұрағаттық деректер негізінде көркем тілмен айқындайды.

Мұстафа Шоқай туралы жазылған көркем туындылар аз емес десек те, прозалық шығармалардың аса көп еместігі ізденіс барысында аңғарылды. Зерттеуші Дархан Қыдырәлінің көркем тілмен көмкеріліп жазылған «Мұстафа» атты публицистикалық туындысын осы қатарға қосуға болады. Өйткені ондағы мұрағаттық деректер тілге жеңіл, көркемдік тәсілмен жазылған. Жалпы Мұстафа тұлғасы туралы зерттелген ғылыми еңбектер аз емес екені белгілі. Ғалым Мұстафаның тарихи тұлғасын зерттеп жүріп, ол туралы жинаған ғылыми деректерін бір жүйеге келтіріп, оқырманға ұғынықты көркем тілмен жазып шыққан. Кітапта Мұстафа бейнесі толықтай көрініс табады. Өйткені бұнда Мұстафаның балалық шағынан бастап, өмірінің соңғы сәттеріне дейін тәптіштеп айтылған. Аталмыш шығарма жайында жазушы Әкім Тарази былай дейді: «Жақында мен Дархан Қыдырәли деген жас жігіттің «Мұстафа» романын оқып шықтым. Ол да жоғарыда мен айтқан «Мұстафа кім?» деген сауалға толымды жауап беру тұрғысынан жазылған екен. ...Ұшан-теңіз материалды бір ғана дүниеге сыйғызуға бола ма? Осы бағытта жас зерттеуші Дархан Қыдырәли өзінше бір ізденіс танытыпты. Ал материал сұмдық бай. Содан қорықпай кіріскенінің өзі – үлкен тәуекел, ерлік. ...Оның үстіне кітабының бір ерекшелігі, мектеп жасындағы балаларға да түсінікті тәсілмен жазылған. Түсінікті тілмен деп отырған жоқпын, түсінікті, қызықты тәсілмен! ...Шығарманың әсіресе айқындығы – оның Мұстафатануға қосқан үлкен үлесі дер едім». Мұстафа туралы роман жазған жазушы аталмыш кітапқа осылай баға береді. Жанрлық жағынан алғанда, аталмыш шығарманы көркем публицистика деуге болатындай. Өйткені мұнда ғылыми тілден гөрі көркем тіл басым. Автордың көркемдік-эстетикалық талғамы, сөз қолданысына қарап, «Мұстафа» туындысын көркем публицистикалық шығарма деп атауға негіз бар.

Орыс әдебиетінде нәзік жандылар қауымының естеліктері XIX ғасырдың екінші жартысындағы әдеби процесте байқалатын құбылыс болды. Күнделіктердің, хаттардың, естеліктердің өткен дәуірді, оның қоғамдық-әдеби өмірін тануда, сондай-ақ ішкі жан дүниесі дәуірді оқу үшін одан кем түспейтін әдебиетші әйелдердің өмірі мен шығармашылығын зерттеудегі көркемдік құндылығы, «non-fiction» объективті жағымен ғана емес, сонымен қатар субъективті фактормен – «эго-мәтін» ретіндегі автор тұлғасымен анықталады.

Дворян әйелдерінің күнделікті өмірін әдеби аспектіде зерттеу бұрын ашылмаған тарихқа жол аша алды. Олардың қатарына: хаттар, естеліктер, өмірбаяндар, білімді дворян әйелдер қалдырған және олардың субъективті дүниетанымының, өмірлік тәжірибелерінің алуан түрлілігін көрсететін күнделіктер және тәжірибелерді жатқыза аламыз.

Өзін-өзі сөйлету әйелдердің көпшілігі үшін қоғамдық кеңістіктен шеттетіліп және әлеуметтік жағдайын қамтамасыз ету үшін ресми түрде қолданылған, өтемақы алудың жалғыз қолжетімді түрі болды. Әйелдер өмірбаяндық прозасының айқындаушы ерекшелігі - селективтілік және

эмоционалды бояу; Қоршаған әлем жай ғана барлық бөлшектерімен түсірілмейді - автор көргенінің бәрін рационалды қабылдау арқылы емес, сезімдік қабылдау арқылы береді.

Әйелдің дүниеге және ер адамға деген көзқарасы өзінің әмбебап мазмұнымен қатар белгілі бір ерекшелікке ие. Жазушы әйелдер шығармашылығында әйел бейнесі, «әйелдік» ұғымы, әйел тағдыры мәселесі маңызды орын алады. Ерлердің естеліктерінен айырмашылығы олар әрқашан өздерінің сезімдері мен көңіл-күйлерін егжей-тегжейлі сипаттайды, баяндауында көптеген сұрау және риторикалық құрылымдарды пайдаланады.

Орыс мемуарларының дамуы фактіліктен алшақтап, автор көрген нәрсенің «көркем» бейнесін дамыту бағытын ұстанды.

Тарихшылдық принципі де бірте-бірте дамыды, бұл кезде жеке басынан өткен нәрсе жалпы ұрпаққа тән деп саналып түгел әулеттің ғұмырнамасы автор естелігінің объектісіне айналды.

Осындай мемуар, естелік жанрының әйелдер қауымында бастауында тұрғандар қатарында С.В. Капнист-Скалон, Н.С. Соханская, Е.В. Новосильцева және С.В. Новосильцева, М.Ф. Каменская, Т.П. Пассек, С.А. Толстой және т.б. болды. Жазушы әйелдердің естеліктерінің көркемдік жүйесінің басты ерекшелігі – мазмұнның алуан түрлілігі: ол мемуаршылардың өздері басынан өткерген нәрселерінен немесе тікелей әсерлерден білгендерінен әлдеқайда асып түседі. Естеліктер әртүрлі сюжеттік қосымшалар мен ассоциативті сериялармен толтырылған күрделі баяндау құрылымымен ерекшеленеді. Бұл естеліктердің негізгі оқиға желісі әр түрлі тарихи, әлеуметтік, мәдени құбылыстарды суреттеумен үнемі толықтырылып отырады.

Қазіргі көптеген зерттеушілер мемуарлардың синкреттік құрылымы мен мемуарлық прозаның метажанрлық сипаты туралы айтады. Осы тұста, Л.А. Левицкий мемуарлардағы баяндаудың синтетикалық сипатын атап өтеді, бұл көптеген жанрлардың – тарихи прозаның, күнделіктің, өмірбаянның, әдеби портреттің ерекшеліктерін бір шығарманың аясында біріктіруге мүмкіндік береді [1, 116 б.]. Сондықтан, бүгінгі ғылымда естелік, мемуар жанрына түрліше тармақтар мен атаулар телініп жүр: «деректі әдебиет» (Л.Я. Гинзбург), мемуарлар (А.Г. Тартаковский), мемуарлық-автобиографиялық проза (Г.Г. Елизаветина), автобиографиялық проза (Н.А. Николина) сияқты ұғымдар сәтті қызмет етеді.), автодеректі жанрлар (И.Л. Савкина), эго-құжаттар (Н.Л. Пушкарева), өзіндік сілтеме мәтіндері (М. Медарич) және т.б

Соңғы екі онжылдықта әдебиеттанушылар ХІХ-ХХ ғасырлардағы орыс мемуарларын белсенді түрде зерттеді. Зерттелген құнды еңбектердің қатарында: А.Г. Тартаковскийдің «Русская мемуаристика ХVІІІ – первой половины ХІХ в. От рукописи к книге» және «Русская мемуаристика и историческое сознание ХІХ века монографиялары» [2, 188 б.], О.В. Мишуков «Русская мемуаристика первой половины ХІХ века: проблемы жанра и стиля» [3, 78 б.], А.В. Антюхов «Русская мемуарноавтобиографическая

литература XVIII века: Генезис. Жанрово-видовое многообразие. Поэтика» [4, 90 б.].

Өмірбаян – мемуарлық әдебиеттің негізгі түрлерінің бірі. Г.Г. Елизаветинаның айтуынша, автор өмірбаяндық прозада әдетте өз жанының тарихына оның әлеммен және адамдармен қарым-қатынасына назар аударады. Мемуарда авторды ең алдымен осы дүниенің өзі, оның өмір жолында кездестірген адамдары, өзі куә болған немесе қатысқан оқиғалар қызықтырады. Осы қырларымен юкл жанр естелік жанрымен астасып жатады.

Өмірбаяндық сипаттағы шығармаларда факт «тәуелсіз эстетикалық мәнге» ие болды. Бұл туралы П.В. Палиевский: «Жизнеподобие художественного образа заключается в том, что он «берет у жизни её принцип, не те или иные внешние её черты – вот что главное, – и переносит этот принцип в мысль, что позволяет ему стать элементом, организующим художественное целое произведения», - деген пікір айтады [5, 166 б.].

Естелік жанрындағы автордың орны туралы мәселе сөзсіз қызығушылық тудырады. Себебі естеліктің мәні мен құрылымын құрайтын автордың тұлғасы. Естеліктердегі деректі ақпарат әрқашан баяндаушының субъективті сферасы арқылы жазылады. Белгілі бір өмірлік оқиғаларды көркемдік бейнелеу үшін таңдау, ең алдымен, автордың өз өмірбаянына тән концепциясымен, оның өмір жолына психологиялық және эстетикалық көзқарасымен анықталады. Өмірбаяндық мәтіндегі көркемдік тарихи деректі материалды жеке іріктеуден, жүйелеуден және түрлендіруден көрінеді, ол автордың көркем әдебиетімен және оның субъективті интерпретациясымен толықтырылады.

Өмірбаянның ең маңызды және айқын қадағаланатын сипаттамаларының бірі – авторды, баяндаушыны және басты кейіпкерді біріктіретін «Мен» үштігі (Ф. Лежюн). Естелік жанрын тереңдеп зерттеген Л.М. Ньюбина мұны былай ашады: «создавая мнемонический текст, вспоминающее «я» выступает в трёх функциях одновременно – автора как исторической личности, субъекта, ведущего рассказ о собственной жизни, и героя или объекта рассказа, называемого также протагонистом. Это отличает данный вид литературы от других и определяет её абсолютный эгоцентризм и субъективную сложность» [6, 111 б.].

Орыс естелік жазбаларында автордар көп жағдайда өз шығармаларында экспрессивті және тұлғалық ішкі ойлары мен көзқарастарына баса назар аударып «тәубе ету» (исповедь) формасы арқылы береді. Діни рәсіммен (шіркеу тәубесі) терең байланысты бұл формаға өкінудің немесе мойындаудың моральдық мәні қабаттасып, автор өз естелігінде өмірлік философияға да ауысып кетіп жататын жағдайлар аз емес. Оған мысал ретінде орыс әдебиеттанушысы Ю.М. Лотман А.Е. Лабзинаның естеліктеріне мынадай пікір айтады: «свои мемуары она пишет сознательно как исповедь святой души в поучение душам, взыскующим спасения» [7, 304 б.].

Орыс әдебиетінде танымал мемуаршы Т.П. Пассек өз естеліктерінде өзі туралы айтпас бұрын, өзінің жақын туыстарының өмірінен бірнеше қызықты оқиғаларды айтып береді. Ол Пассек отбасы мұрағаты негізінде В.В. Пассектің жазбаларын тауып алып, Екатерина II мен Павел I кезінде бастан кешірген қуғын-сүргін мен заңсыздықтың тарихын өз естелігінде баяндайды.

Осыған ұқсас нұсқаны біз Мария Шоқайдың естеліктерінен де жиі байқай аламыз. Мария Яковлевна өз естеліктерінде маңызды саяси және тарихи мәселелерге бармас бұрын Мұстафа Шоқайдың балалық шағынан біршама қызықты оқиғалар арқылы бастайды. Соның бірі: «...Татардың балаларымен бірден тіл табысып, достасып кеттік. Олардың орыс достары да бар еді, мен алғаш рет орыс балаларын көріп, таң қалдым. Олардың таза қазақша сөйлегендерін көріп, мәз-мейрам болдым. Араларында Васька деген бала бар болатын. Ол менен «орысша не білесің?» деп сурады. Мен үндемедім. Ол маған үйрететінін айтты. Бұл бала мектепте бұзықтығымен аты шыққан екен, ол жөнінде мектепке барған соң білдім. Ол менен:

-Бабаның қазақшасы қалай? - деп сұрады.

-Ата.

Ананың ше?

- Шеше

Олай болса, біліп қой, деді ол, - орысшада ата-атец, шеше-шешец. Түсіндің бе?

- Түсіндім.

- Ұмытпайсың ба?

-Жоқ.

Ертеңіне мектепке бардық. Әкем мені мұғалімге табыс етті. Мұғалім маған өте ұнады. Ол біздің тілімізде сөйлесті. Басымнан сипап тұрып, менің ақылды бала екенімді, маған орысша оқу-жазуды үйрететінін айтты. Ол маған: «Сен ұзақ жерлерге барып оқисың. Ақмешіттен кейін Ташкентте жалғастырасың. Тек тәртіпті бол, бұзық болма, жаман балалар- мен дос болма», деді. Мен мақтанып, орысша екі сөз білетінімді айттым. Ол менен қандай сөздерді білетінімді сұрады. Мен «ата-атец, шеше-шешец» дедім. Мұғалім күлді. Әкем таң қалды...». Мария мұндай әр адамның есінде қала бермейтін, бірақ өз жарына деген сүйіспеншілігі мен әйел адам ретінде детальға мән беретіндігінен түрлі оқиғаларды шығармасының өн бойында әлсін-әлсін баяндап отырады. Мысалы: «Біз, қазақ балалары, бұл жануарларды аямастан, оларды ат сияқты шапқызатынбыз. Бұзау өте қырсық жануар, оның шаба қоюы оңай шаруа емес. Сондықтан алдымен үйден қызыл бұрыш ұрладық. Бұл нәрсе жалпы қырда өте сирек кездеседі, тек қайдан алуға болатынын білетін адамдарда ғана болады. Оны суық тигенге дәрі ретінде пайдаланады. Қызыл бұрыш біздің үйден әрдайым табылатын. Мен оның қай жерде тұратынын білетінмін және дәрі іздегендерге жасырып алып беретінмін.

Әдеби портрет авторы өзінің басты мақсатын өзінің жеке бақылаулары мен әсерлерін пайдаланып, өзі бейнелеген тұлғаның бірлігін ашуда, адам бойындағы сыртқы және ішкі сәйкестік пен үндестікті суретке түсіруден

көреді. Мұстафа Шоқайдың портретін жасауда Мария Шоқай сөзсіз жазушылық қабілетіне емес, сезім мен шынайылыққа сүйенгені анық байқалады. Оның саяси портретін жасауда Мария Шоқай: «Мұстафа студенттік жылдарында да, саяси қызметке араласқан жылдарында да ешбір партияға мүше емес еді. Социализмнің титтей қоспасы жоқ демократ болатын. Өз Отаны мен халқын жанындай жақсы көретін және халқының келешегі мен тыныштығы үшін еш аянбайтын. Саясатшылардың арасында соғысты жатайтындар да, бейбітшілікті жақтайтындар бар. Мұстафа Шоқай - бейбітшілікті жақтаушы, ұлтжанды саясаткер еді. Оның мінезі өте жұмсақ және нәзік болатын. Ол көпшілікті басқару үшін саясат адамының тез шешімге келе алатын, қатал мінезді болуы керектігін білетін. Ешқашан өз мінезін түзеуден және оқудан жалыққан емес. Ол Мұстафа Кемалға таң қалатын, биік санайтын. Түркістан үшін осындай реформашы болса деп тілейтін. Оның шовинистерге немесе басқа ұлт өкіліне титтей дұшпандық ойы болмаушы еді. Түрлі саяси көзқарастағы адамдарды және олармен пікір таластырғанды ұнататын. Өте сабырлы болып, қарсыласының пікіріне құрмет көрсететін» [8, 110 б.], - десе, адами келбетін сомдауда: «Ең үлкен кемшілігі -оның сенгіштігі еді, осы тез иланғыштығының кесірінен үлкен қиындықтарға да ұшыраған. Адамдардың азғантай адамгершілікке жатпайтын әрекеттеріне ренжіп қалатын. Алайда қателіктерді кешіре салатын, тез ұмытатын, кейін есіне де алмайтын. Жұрт болса, оны байқамай қалды деп ойлайтын. Саясатта да ол намысқой әрі жанға жақын болуы арқылы адамдардың жүрегіне жол табатын. Пікірталаста қызу қанды болушы еді. Өз пікірін дәлелдеуде қарсыласының намысына тиюден аулақ болатын. Көзқарас көкжиегі кең болғандықтан, өзінің ойын еркін жеткізетін және айтқан пікірінің тыңдаушыға ұнаған-ұнамағанына мән бермейтін. Мұстафа тар ауқымды ұлтшылдықтың дұшпаны еді. Ол бүкіл Түркістан ұлттарының бірігуі жолындағы күрескер еді. Орыстар да оны осылай танитын» [8, 113 б.],-деген баға береді.

Сонымен, портретті мемуарлық-биографиялық жанрдағы баяндау қызметі ретінде зерттеу оны кейіпкер мінездемесінің элементі ретінде де, суреттелетінге автордың бағасын білдіру тәсілі ретінде де, оның мотиві ретінде де қарастыруға негіз береді. Бұл жадының сюжеттік жағдайы өседі. Естелік авторының жеке әсерінің жеке ерекшелігі мен бірегейлігі бейнеленетін тұлғаның мінезі туралы өзіндік концепцияны құрудың ең маңызды дәлелі болады және жаңа жанрдың қалыптасуына жағдайларды жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Левицкий Л.А. Мемуары // Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. М : Сов. энциклопедия, 1987. С. 216.

2 Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. От рукописи к книге. – М.: Наука, 1991; Русская

мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. От рукописи к книге. / А.Г. Тартаковский. М.: Наука, 1991. 288 с.

3 Мишуков О.В. Русская мемуаристика первой половины XIX века: проблемы жанра и стиля. – Лодзь: Ibidem, 2007. 247 с.

4 Антюхов А.В. Русская мемуарно-автобиографическая литература XVIII века (Генезис. Жанрово-видовое многообразие. Поэтика). Автореферат дисс... на соискание ...д.ф.н. – Елец, 2003.

5 Палиевский, П. В. Документ в современной литературе // Палиевский П. В. Литература и теория. М.: Современник, 1978. С. 166.

6 Ньюбина Л. М. Человек вспоминающий // Человек. 2010. № 2. С. 111.

7 Лотман Ю.М. Беседы о русской литературе. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начала XIX века). – СПб.: Искусство, 1994. С. 304.

8 Чокай, Мария Яковлевна. Я пишу Вам из Ножана...: воспоминания, письма, документы: (сборник, посвященный Мустафе Чокаю). Алматы: Қайнар, 2001. – 206 с.

МУСТАФА ШОҚАЙ МҰРАЛАРЫ ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ

Бахтиярова Сара – Қорқыт ата университетінің доценті,
филология ғылымдарының кандидаты

Дүйсенова Жанар Мұсаханқызы – №197 Ә. Құдабаев атындағы қазақ орта мектебінің тарих пәні мұғалімі

Атамекенді сүю – оның тұтас мүддесіне қызмет ету, осы жолда әрқашан қызмет етуге, керек болса жанпида қылуға дайын тұру болып табылады.

Мұстафа Шоқай

Андатпа. Мақалада Мұстафа Шоқайдың өз ұлтына деген адалдығы мен отансүйгіштігі және сол жолда жасаған ерен еңбегі сөз етіледі. Бүкіл саналы ғұмырын қазақ халқының, жалпы түркі халықтарының бостандығы мен тәуелсіздігіне арнаған тұңғыш эмигрант күрескердің кемел ойлы кеменгер тұлға ретінде жасаған өлшеусіз күресінің нәтижесі тек түркі халықтарын емес, өзі жүріп өткен Еуропа елдерін де таңғалдырды. Ұлтжанды тұлғаның Түркістан автономиясын құрудағы алғашқы қадамдары мен ол ыдырағаннан кейінгі шетелде жүріп жасаған саяси қызметі баяндалады

Түйінді сөздер: Түркістан автономиясы, ұлт, Отансүйгіштік, эмигрант, мұрағат, қор, естелік, саяси қызмет, құжат.

Аннотация: В статье говорится о преданности и патриотизме Мустафы Шокая, а также о его выдающемся труде на благо своей нации. Этот первый

эмигрант-боец, который посвятил всю свою сознательную жизнь свободе и независимости казахского народа и других тюркских народов, удивил не только тюркские народы, но и страны Европы, по которым он путешествовал. Рассматриваются его первые шаги по созданию Туркестанской автономии и политическая деятельность за границей после ее распада.

Ключевые слова: Туркестанская автономия, нация, патриотизм, эмигрант, архив, фонд, память, политическая деятельность, документ.

Annotation: The article tells about Mustafa Shokai's dedication and patriotism to his nation and his selfless work. The result of the immeasurable struggle of the first emigrant fighter, who devoted his entire adult life to the freedom and independence of the Kazakh people, the Turkic peoples as a whole, as a perfect genius personality struck not only the Turkic peoples, but also the European countries through which he passed. The first steps of the nationalist personality in the creation of the Turkestan autonomy and the political activities that she carried out abroad after its collapse are described.

Keywords: autonomy, nation, patriotism, emigrant, archive, foundation, memory, political activity, document

Мұстафа Шоқай – бүкіл түркі әлемінің тарихи тұлғасына айналған біртуар азамат. Алаш партиясында болды, Түркістан автономиясының басында тұрды. 21 жыл Еуропада эмиграцияда жүріп, қазақтың бостандығы үшін күрескен тұлға. **Мұстафа Шоқай кім болған еді? Бірнеше себептерін атап өтсек, ұлттық тәуелсіздіктің бірден-бір жалынды жаршысы, туған елінен жат жүрген, бөтен елді мәңгілік мекен еткен Алаш ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі болды. Жапония ғалымы Уяма Тимохико жиырмасыншы ғасырдың бас шенінде Ресейдің өз ішінде және оның төңірегінде қызмет еткен көптеген мұсылман ұлы реформаторлары мен революционерлер шоғырын, оның ішінде Әлихан Бөкейханды да атай келе, жаңа азат жолдан осы «жұлдыздың ішінде Мұстафа Шоқай бірегей орын алады деп атап өткен. /2/**

Мұстафа Шоқай саясатқа қалай келді?

Мұстафа Шоқай саясатқа Санкт-Петербург университетінде оқып жүрген кезде араласа бастады. Университет қабырғасында жүріп, Шоқай баспасөз бетінде патша өкіметінің ислам діні жөніндегі саясатына қарсы үндеу жариялайды. Бұл үндеуге қазақ, башқұрт, татар және өзбек студенттері қол қойған.

Мұстафаның үлкен саясатқа араласуына ықпал еткен бірден бір адам Әлихан Бөкейханов еді. Бөкейхановты Шоқайдың саяси ұстазы деуге де болады. Ол Мұстафаның бойындағы қажыр-қайраты мен ұлтжандылығын байқап, жас Шоқайды сол кезде Петербордағы саясаткерлермен, қоғам қайраткерлерімен, мемлекеттік Дума депутаттарымен, оқымысты ғалымдармен және жазушылармен таныстырды. Кеңестік биліктің арандату саясатынан, күшпен жойылған Түркістан автономиясының таратылуынан кейін Мұстафа Шоқай шетелге эмиграцияға кетуге мәжбүр

болды. «Түркістанның» көкейтесті мәселелерін терең түсінген, ол жолда қандай қиындық болса да ғұмырын қиюға дайын еді. /3, 476 бет/

Елінен жырақта жүрсе де, қазақтың бостандығы үшін күресіп өткен. Еуропада жүріп, бүкіл әлем назарын Түркістан проблемасына аударды. Туған елі мен Түркістандағы жақтастарымен байланысын үзбей, үнемі хат алысып тұрды./2/

Шетелге барып, өз Отанының болашағы үшін саяси эмиграциялық қызметін атқарды, Еуропа ресми тұлға ретінде таныды. Мұстафа Шоқай эмиграцияда түрлі бағыттарда жұмыс жүргізген, Түркістан эмигранттарының басын біріктірді, публицистік қырынан танылды. Он жыл басылымын шығарған «Жас Түркістан» журналын Польша үкіметі қаржыландырды. Парижді өзінің екінші Отаны ретінде қабылдады. /3:479 бет/

Германия, Англия, Франция секілді ірі елдердің саяси мінберінен сөз сөйлеп, түркі халқының кеңестік кертартпа саясаттан кесепат көріп отырғанын ашына айтты. Мұстафаның қайраткерлік абырой-атағы мұхит асып, тіпті АҚШ-қа жетті.

1929 жылдан 1939 жылға дейін Германияда басылған «Яш Түркістан» журналындағы мақалалары жинақталып, алғаш рет 1998-1999 жылдары М.Шоқайдың екі томдық шығармалары жинағына енді. 2007 жылы осы басылым толықтырылып үш томдық болып қайта басылды.

2011 жылы Польша Республикасының Қорғаныс министрлігіне қарасты Болеслав Валигори атындағы Орталық әскери архивтен «Прометей» Лигасының қызметі, жекелеген ұлттық эмигранттық ұйымдар шығарған газет-журналдар туралы, сондай-ақ Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы қызметіне байланысты тың деректер табылды. Бұл архивтен алынған 600 парақ құжат Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің қорына тапсырылды.

Франция, Германия, Түркия, Ұлыбритания, Польша, Ресей Федерациясы, Өзбекстан мұрағаттары мен кітапханаларының қорларындағы М.Шоқай мұралары орыс, ағылшын, француз, неміс, поляк, түрік, әзербайжан, қазақ, өзбек және т.б. тілдерде сақтаулы.

Ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі кезеңді қамтитын барлық отандық және шетелдік мұрағаттар дүниесіне елеулі іргелі зерттеулер жүргізуге бағытталған «Архив – 2025» жеті жылдық бағдарламасы аясында мемлекеттік архив қызметкерлері Білім және ғылым министрлігінің «Ұлы дала тарихы мен мәдениетіне қатысты шетелдік мұрағаттар мен қорлардағы археологиялық жұмыстар (анықтау, талдау, цифрландыру)» жобасы аясында жұмыс барысында да М.Шоқайдың өмір тарихына қатысты материалдар алып келгені белгілі.

Мұстафа Шоқай мұралары тағдыр жазуымен өз Отанынан жырақта жиналды. Оның жеке мұрағатын «Жаңа Сорбонна – Париж III» университеті жанындағы университетаралық шығыс тілдері және өркениеті институтының кітапханасына жары Мария 1953 жылы өткізген. Осынау мұрағаттық қор жөнінде алғаш «Түркістан» журналында Ә.Оқтайдың «М.Шоқайдың мұрағаты мен кітаптары» деген мақала жарық көрді. Бұдан соң 1980 жылы

араға біраз жыл салып Нью-Орлеан университетінің (АҚШ) профессоры Э.Лаззери М.Шоқай қорын мазмұнына қарай он қорапқа жүйелеп салған.

Париждегі университетаралық кітапханада М.Шоқайдың мынадай құжаттары сақталған:

1) Мұстафа Шоқайдың «Иени Түркістан», «Яш Түркістан» журналдарында, «Горец», «Вольный горец» және Парижде шығып тұрған орыс эмигранттарының «Дни», «Последние новости» газеттерінде, т.б. баспасөз беттерінде, шетел басылымдарында француз, поляк, түрік т.б. тілдерде жарияланған мақалалары мен еңбектері (газет қиындылары, кейбірінің қолжазбалары да бар), үш өлеңінің қолжазбасы (1919-1940);

2) Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Тәжікстан республикаларының газет-журналдары мен «Известия», «Правда» газеттерінен жинаған ақпарат-конспект (1930-1939) дәптерлері және Кеңес Одағы мен жоғарыда аталған республикалардың орталық ресми басылымдарынан алынған газет қиындылары;

3) Әскери тұтқындардың тізімі, тілхаттары, М.Шоқайдың Вали Каюмханға тұтқындардың халі, түркістандықтармен кездесуі жөнінде жазған хаты (1941);

4) Кеңес Одағынан кеткен эмигранттардың өмірі мен қызметіне қатысты эмиграциядағы түрлі партиялар мен ұйымдар туралы материалдар (1920-1940);

5) Украина, Кавказ, Еділ-Орал және Түркістан халықтарының ұлтты құтқару күресіне қатысты материалдар (1920-1940 жж.);

6) М.Шоқайға М.Мұхити, Т.Шағатай, А.Оқтай, А.Исхаки, В.Каюм, С.Бахтияр, М.Ибрагимов, Искандер, М.Шамсуллах, Ж.Ақшора, А.Топшыбашы, И.Акунин, В.А.Чайкин, Е.П.Гегечкори, М.Векилли т.б. келген хаттар, ішінара жауап хаттардың көшірмелері сақталған (1923-1941);

7) Кеңестік билік, оның қызметі, ондағы болып жатқан реформалар жөнінде жер-жерден түскен мәліметтер, баспасөз беттерінде араб, урду, поляк, ағылшын, түрік т.б. тілдерде жарияланған материалдар;

8) Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуы, сол кездегі жер-жердегі саяси ахуал, қалыптасқан көзқарастар жөніндегі материалдар (1939-1941);

9) М.Шоқай және оның қызметі, шыққан кітабы жөнінде жазылған пікірлер, мақалалар, естеліктер.

Қазақстанның Ұлттық архив қорына М.Шоқайдың Франция архивімен қатар, 2003-2005 жылдары Ресей, Өзбекстан, Башқұртстан мемлекеттік архивтеріндегі деректер де жинақталды. /2/

Сонымен қатар, Ташкент қаласындағы Орталық ұлттық кітапхананың мемлекеттік қорында М.Шоқайға қатысты деректер сақталған. / 3 , 119 -120 б.б/

Петербордағы Орталық мемлекеттік тарихи мұрағатта жеке қорлар арасында М.Шоқайға қатысты №281 іс – құжатының көшірмесі сақталған. Мұстафа Шоқай студент бола жүріп Мемлекеттік Думада хатшы болып жүріп тұңғыш рет түрік халықтарының саяси өміріне араласқан. Татар,

башқұрт, әзербайжан халықтарының өкілдерімен байланыста болуы оның өз көзқарасы айқындалып, бағыт-бағдары нақтыланды. / 3.166-б/

«Мұстафа Шоқай екі мемлекет арасындағы достық көпірі болуға лайық тұлға. Кешегі Мұстафа мен бүгінгі жас Қазақстанның алға қойған мақсаттары, арман межелері бір екенін аңғару қиын емес. Оның еңбектері демократияны мақсат тұтқан қай халыққа да жат емес. Оның еңбегін Францияда кеңінен насихаттайтын боламыз. Екі елдің достығы Мұстафа Шоқайлардан басталған. Біз оны жалғастыруымыз керек,» - депутат Мэри Марьяни / 3,425 б/

Ножан қаласындағы мұрағатта М.Шоқайға қатысты екі құжат бар, біріншісі салық туралы анықтама журналы, онда қайраткердің қай үй, қай пәтерде тұрғаны жазылған. Екіншісі пәтерді жалға алғанда ақы төлегені жайлы шағын кітапша. М.Шоқайдың француз достары Ножандағы пәтерін «Түркістанның уақытша астанасы» деп атаған. Бұл сөз М.Шоқайдың халқына деген сүйіспеншілігіне, атқарған еңбегіне берілген баға болатын.

Грузияда М.Шоқай туралы «Независимая Грузия» газетінің бірнеше сандарында кездеседі. Грузия мұражайында француз тілінде жарық көрген «Прометей» журналы, кітап қорында М.Шоқайға қатысты екі кітап сақталған:

1. «Түркістан кеңес үкіметінің қол астында» (Шоқайдың Ной Жорданияға өз қолымен жазып берген кітапшасы) 1935 жылы Парижде жарық көрген.
2. М.Шоқай шығарған «Яш Түркістан» журналы. /3/

Мұстафа Шоқайұлы өзінің 1937 жылы «Яш Түркістан» журналына «Қоқан автономиясының» 14 жылдығына арнап мақала жіберген. Осы мақалаға сүйенсек, Қоқан автономиясы бар болғаны 2 ай, 3 күн ғана, яғни 1917 жылдың 10 желтоқсанында құрылып, 1918 жылдың 13 ақпанында тарағанын байқаймыз.

1920 жылы қызыл армия Грузияға кіргенде, Мұстафа Түркияға қоныс аударады, одан әрі Берлин асып, кейін Францияда тұрақтады. Эмиграцияда жүріп М.Шоқай кеңестік езгідегі Түркістан халықтарының өмірін көрсетуге арналған журналдар мен газеттер шығаруды ұйымдастырып, олардың жұмысына белсене араласты. Стамбұл мен Парижде, Берлин мен Лондонда, Варшавада ол Орта Азия туралы мақалаларын, теориялық зерттеулерін, тарихи және саяси шолуларын жариялады. Ол ұйымдастырған «Жаңа Түркістан» және «Жас Түркістан» журналдары тиісінше Стамбұл мен Берлинде басылып тұрды.

Мұстафа Шоқайдың шетелдік эмиграциядағы саяси қызметі бүкіл Түркістан жұрты үшін жазба және ауызекі жүргізген үгіт-насихат жұмыстарынан көрінеді. Оның аса шебер ұйымдастырушылығы, ұлттық құндылықтар саласында жасаған тұжырымдары осы күнгі саясатпен ұштасып, сабақтасып жатқандығы дәлел болады. /4/

«Мұстафа Шоқай жұмыр жер бетіндегі халықтардың тәуелсіздігін ойлады, сол жолда күресті. Бір мақсатқа жұмылған адамдардың басын біріктірді. Эмигранттардың халыққа жасаған қызметтері айтыла бастады. Бұл тек Грузин тарихының ғана емес, бүкіл адамзат тарихына ортақ келелі

мәселе. Біздің Грузияның тарихында Мұстафа Шоқайдың өзіндік орны бар. Мұстафа Шоқайдың қайраткерлігін сөз еткенде оның Грузияның саяси демократиялық қозғалысында алатын орнын ұмытпауымыз керек. Кейбір тартысты мәселелерде, әсіресе грузин халқының тағдырына қатысты жиындарда Грузияның өз өкіліндей болып, біздің халқымыздың атынан сөз сөйлегені тарихтан белгілі», - академик, тарихшы Марика Лордкипанидзе естелігінен. /3/

Мұстафа Шоқай нағыз полиглот болды, ол қазақ тілінен бөлек орыс, неміс, ағылшын, француз, түрік, өзбек тілдерін жақсы меңгерді. Осыған байланысты Шоқай Парижде, Лондонда, Стамбұлда және Варшавада аналитикалық шолулар жасауға және оны баяндауға мүмкіндік алды. Оның түркі тақырыптарын қамтитын саяси шолулар мен зерттеулер шетел басылымдарында жарияланды. /5/

Мұстафа Шоқай - қазақ тарихындағы, тіпті Түркістан тарихындағы ғана емес, бүкіл түркі әлеміндегі ғажайып құбылыс. Ол- қазақтан шыққан алғашқы саяси эмигрант.

Мұстафа Шоқай деректерін зерттеуде көрнекті ақын Қасымхан Бегмановтың «Мұстафа Шоқай жолымен» деп аталған экспедиция жұмыс жасап, тарихи - деректі, танымдық сапарнамалық кітап альбом жарық көрді. Бұл экспедиция Ыстамбұл, Грузия, Париж, Берлин жолдарымен жүрді. Сонымен қатар, түркі халықтарының азаттығы жолында бүкіл ғұмырын сарп еткен, қазақтан шыққан тұңғыш саяси эмигрант жайлы деректі фильмнің тұсауы кесілді.

Мұстафа Шоқай - азаттық жолындағы мол тәжірибе жинақтаған қайраткер. Орта Азия мен Кавказ халықтары арасындағы да үлкен көпір болды.

Тарих рақымсыз. Ол – ғұламаны да, білгірді де, өнер иесін де, хандар мен патшаларды да аямайды. Ол өз заңына қарсы келгендердің бәрін езіп-жаншып жүре береді. Тарих заңдары кері қайтуды білмейді және оны жаратпайды. **М.Шоқай /6/**

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. astana-akshamy.kz Ғазиза Исахан, архивтанушы, шоқайтанушы.
2. «ТАРАКЧЫ ВАХДЕТ Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы және Мұстафа Шоқай: зерттелуі мен оқыту мәселелері» ӘОЖ: 378, 016:94(574) «1914/91»: 929
3. Мұстафа Шоқай жолымен, Қасымхан Бегманов
4. <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/12244> . Әбдіжәлел БӘКІР, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің профессоры, саяси ғылымдар докторы, «Мұстафа Шоқай» ғылыми орталығының ғылыми жетекшісі
5. <https://kitapkhana.kz/699-mstafa-shoay.html>
6. <https://sputnik.kz/20191213/Mustafa-Shoqai-omirbaian-12269272.html>

МУСТАФА ШОҚАЙ-КЕҢЕСТІК ШЫНДЫҚТЫҢ ҚАЙСАР СЫНШЫСЫ

Бахтиярова Сара – Қорқыт ата университетінің доценті, филология
ғылымдарының кандидаты

Әлхайырова Анар Әбіләшімқызы – №197 Ә.Құдабаев атындағы қазақ орта
мектебі, Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

*«Ұлттық рухсыз ұлт тәуелсіздігі болуы мүмкін бе? Тарих ондайды көрген
жоқ та, білмейді де. Ұлт азаттығы – ұлттық рухтың нәтижесі. Ал
ұлттық рухтың өзі ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі аясында өсіп-дамиды,
жеміс береді.»*

Мұстафа Шоқай

Аннотация. В статье отмечается, что Мустафа Чокай является одной из самых знаковых фигур первой половины XX в. не только в политической жизни Казахстана, но и всего тюркского мира. Подчеркивается, что без идеологической предвзятости о Чокае стали говорить только недавно, что ныне его деятельность получает все большее освещение в историографии постсоветского пространства. Анализируется научная, публицистическая деятельность Мустафы, который стал одним из первых политических эмигрантов, отстаивавших интересы тюркских народов.

Ключевые слова: политический деятель тюркского мира, националистическая идея, историко-публицистические произведения, политический деятель, сильный критик, реформы.

Annotation. It is noticed that Mustafa Chokaj is one of the most sign figures of first half of XX-th century not only in political life of Kazakhstan, but also all Turkic world. It is underlined that without ideological bias about Chokae began to speak only recently. It is shown that nowadays its activity receives the increasing illumination in a post-Soviet territory historiography. Scientific, publicistic activity of Mustafy which became one of the first political refugees defending interests of the Turkic people is analyzed.

Key words: political figure of the Turkic world, nationalist idea, historical and journalistic works, political figure, strong critic, reforms.

XX-ғасырдың бас кезіндегі Ресейдегі саяси оқиғалар қазақ зиялылары мен ұлтшылдарын да саяси күрес алаңына шоғырландырды. Сол бір қилы кезеңде қазақ зиялылары алдарына үлкен мақсат қойып, бар күш-жігерлерін ойлаған мақсаттарына жету жолында жұмсады. Мақсат – тәуелсіздікке қол жеткізу, қазақтың ұлттық мемлекетін құру. Осы саяси күрестің басында Алаштың ардақтылары – Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов сынды тұлғалар болды.

Сол кезеңде осы тұлғалармен қатар, өзінің саяси көзқарасымен,

білімділігімен, іскерлігімен көзге түскен көрнекті тұлға – Мұстафа Шоқай.

Мұстафа Шоқай – қазақ, орыс, француз, түрік тілдерін еркін меңгерген. Көптеген еңбектерін осы тілдерде жазған. Көп саяси тұлғалар, белгілі ғалымдар мен сарапшылардың М.Шоқайұлын Кемаль Ататүрік, Джавахарлал Неру секілді қайраткерлер қатарына қоюында ешбір асыра бағалаушылық жоқ. Мұстафаның қайраткерлік, ұйымдастырушылық қызметі халықаралық сарапшы, көсемсөз майталманы, тарихшы-ғалым ретіндегі қырларымен астасып жатады. Әлемдік өркениет жетістіктерінен нәр алып, оның бітім-болмысына қайнап біткен бұл қасиеттерін бірін-бірінен айырып алып, өз алдына жеке қарау қиынға соғады. Тереңдік пен жан-жақтылық секілді өлшемдер өзара үйлесім тапқан ғалымдық талантының арқасында Мұстафаның шығармашылық ізденістері сан алуан қайнар бұлақтардан бастау алып бір арнаға — өмірлік мұратына айналған «тәуелсіздік идеясы» атты мұхитқа барып құяды [1].

М.Шоқай жеті-сегіз тілді еркін меңгергендіктен, Еуропаның біраз қалаларында баяндамалар жасайды. Көрнекті саяси тұлға, ғұлама ғалым ретінде Ұлыбританияға, Польшаға, тағы басқа елдерге Түркістандағы, Шығыс Түркістан мен Ауғанстандағы жағдай туралы баяндама жасауға шақыртылады. Құжаттарында қазақ қайраткерінің дипломаттық қырын сипаттайтын соны мағлұматтар баршылық. Мұстафаның 1933 жылдың наурыз айында жазысқан хаттарында Ұлыбританияға баратын сапары төңірегіндегі мәселелер көтеріледі. Лондонда ол Корольдік Орталық Азия қоғамында «Түркістандағы Кеңестер саясаты», Корольдік Халықаралық қатынастар институтында «КСРО және Шығыс Түркістан» деген тақырыптарда баяндамалар жасайды. Әлемге танымал ағылшын ғалымдары мен қоғам қайраткерлері мазмұнды сұхбаты үшін М.Шоқайға алғыс айтады. Ағылшын қайраткері Аллен түскі асқа шақырады. Мұндай жоғары құрмет кез келген тұлғаға көрсетіле бермейтін.

Сол уақыттағы АҚШ-тан бастап Батыс Еуропа елдерінің басты басылымдарында Мұстафаның еңбектері жарық көрді. Шоқайдың мақалалары орыс, түрік, француз және ағылшын тілдерінде әр түрлі газет-журналдарда жарияланды. Ол орыс тіліндегі шығармаларын босқын орыс лидерлері Керенскийдің «Діни» газеті мен Милюковтың «Последние новости» газеттерінде жариялады. Француз тіліндегі мақалаларының басым көпшілігі «Прометей» журналында, содан кейін «Ориен е Оксидан» журналында жарық көріп тұрды. Ағылшын тіліндегі мақалалары болса, «Азиятик Ревью» («Эйшатик Ревью») секілді журналдарда орын алды. Мысалы, 1928 жылы ағылшындар М.Шоқайдың «Эйшатик Ревью» журналында жарияланған «Түркістандағы басмашылық қозғалысы» деген мақаласымен танысады. Журнал редакциясының мақалаға берген кіріспе сөзінде: «Батыс Еуропадағы бұрынғы орыс империясы мұсылмандарының Кеңес Одағына қарсы ұзақ уақыт бойғы күресіне байланысты маңызды проблема жөнінде ақпарат аз; қазір біз М.Шоқайдың Түркістандағы басмашылар қозғалысы туралы жұмысын жариялауға бақыттымыз. Ол 1917 жылы карашада Түркістан мұсылмандарының Төртінші съезінде

автономды Түркістанның Уақытша үкіметінің Президенті болып сайланған, сол себепті тақырыпты жақсы біледі», — делінген [2].

Ол дін мәселесіне де қатты көңіл бөлген. Діни сауаты да айтарлықтай мол болған. Діннің халықты біріктіруде үлкен рөлі барлығына көзі жеткен. 1938 жылы Цюрихте жасырын кездескен жапон елшісі: «Орталық Азияда ынтымақтастық орнатуға қандай жағдайлар, мәселелер көбірек ықпал етеді?» деген сұрағына «Әрине, дін. Орталық Азияда әртүрлі ұлттар тұрады. Түбі бір түркі халқы болғанымен, олардың өзіндік ұлттық, мемлекеттік дәстүрлері бар. Ал, дін илаһи, мұсылмандық қағидаға сенеді. Сондықтан, діннің ықпалы молырақ»[3] деп жауап берген.

Осы жерде 1938 жылы Берлинде Түркістан жастарының алдында сөйлеген сөзінен үзінді келтірудің реті бар. «Бүгін Қазақстан, Қырғызстан, Қарақалпақстан, Түрікменстан және Тәжікстан, Өзбекстан деп алты жұмхұриетке бөліп тұрған Түркістан – бөлінбес, айырылмас бір өлке. Түрік халқы – батыр халық. Түрік халқы – арыстан ер халық. «Кімнен таяқ жегендей, бұл түріктің баласы, алдырып жүрген дұшпанға аузының аласы». Бұл нақылды ұмытпауымыз керек. Бәріміз бір болсақ, біздің алмайтұғын қамалымыз болмайды, мақсатымызға жетеміз!»-деген екен [4].

М.Шоқайдың тарихи-публицистикалық еңбектері батыс тарихнамасында қоғамдық екі жүйенің қырғи-қабақ соғыс жолына түсе бастаған жағдайында аса маңызды туындылардың қатарында болды. Өзінің жарияланымдарында ол КСРО-дағы ұлттық саясатты аяусыз сынға алды. Сондықтан КСРО-да олар идеологиялық сынға ұшырады. М.Шоқай Еуропада халықаралық саясат пен кеңестік Орта Азия мен Қазақстандағы ішкі жағдайдың өзекті мәселелері жөнінде баяндамалар жасап, мақалалар жариялады. Кітаптар шығарды. Көптеген эмиграциялық басылымдарда еңбектері жарық көрді. Әріптестерінің айтуынша, Мұстафаның сөздері терең ғылыми талдауларымен және философиялық пайымдауларымен, өзгеше ой-түйіндерімен, кейде таңқаларлық қорытындыларымен еуропалық қоғамдастықтың және орыс эмигранттарының арасында үлкен беделге ие болды.

Алаш алыптары шоғырына жататын арыс-тарымыздың әрқайсысының тарихтағы орны айрықша. Әйтсе де, Мұстафа Шоқайдың өзге қайраткерлерден, замандастарынан ерекшелігі неде дейтін болсақ, ең әуелі, Мұстафа Шоқай – Түркістанның тұтастығына толық сенген, сол жолда басын бәйгеге байлаған қабырғалы да сан қырлы қайраткер. Саяси көзқарас кеңістігі тұрғыластарынан әлдеқайда кең болған ол қазақтың тәуелсіздігін күллі Түркістанның тәуелсіздігінен бөліп қарамаған.

Екіншіден, Алаш арысы — көреген көсем. Көптеген қайраткерлер большевиктермен ымыраға келуге болады деп шешкенде, Шоқай жаңа биліктің алдамшы уәделеріне сенбеген. Тіпті Ташкентте билікті қолға алған большевиктер Шоқайдың Түркістан Халық комиссарлары кеңесінің (Үкімет) төрағасы болуын сұраған. Алайда, олардың түпкі пиғылын ерте аңғарған Шоқай бұл ұсыныстан бас тартқан. Кейінірек Тбилисиде, Ыстамбұл мен Еуропада жүргенде де большевиктерден арнайы шақырту

алғанына қарамастан, олармен ымыраға келмеген.

Украинаның сол кездегі сыртқы істер министрі А.Шульгин: «Егер Түркістан тәуелсіздік алып, М.Шоқай тірі болса, ол Джавахарлал Неру, Кемаль Ататүрк сияқты қайраткер болар еді» дейді [4]. Сол сияқты жапон ғалымы Уяма Томохико: «XX-ғасырдың бас шенінде Ресейдің өз ішінде және төңірегінде көптеген мұсылман ұлы реформаторлары мен революционерлері шоғыры пайда болды. Тіпті осы жұлдыздардың ішінде Мұстафа Шоқай бірегей орын алады» деген болатын [4]. Осы пікірлердің өзі Мұстафа Шоқайдың әлемге танылған қазақтың саяси қайраткері екендігін нақтылай түседі.

Алаш қозғалысының бастапқы баспасөз органы «Қазақ» газеті болса, коммунистер оны жауып тастаған соң, екінші органы «Яш (Жас) Түркістан» болды. Бұл басылымның алдына қойған міндетін Мұстафа «Біздің жол» деген мақаласында былайша сипаттады: «Егер біз халқымыздың ұлттық тәуелсіздігі жолындағы талаптарының мән-мағынасын бұзбай, күшін әлсіретпей, «Жас Түркістан» беттерінде көтере алсақ, онда бәріміз үшін қасиетті және аса ауыр жауапкершілік артқан міндеттердің бір бөлігін өтеген болар едік. Бұл жаңа бастаған ісімізге тікелей көрсетілетін көмек жоқ дерлік. Алайда біз отанымыздың ұлттық теңдікке ұмтылысынан, жерлестеріміздің рухани көмектерінен нәр аламыз. Сондықтан да біз барлық ауыртпалықтарға қарамастан, осы басылымды шығаруға бел байладық. Көлемі жағынан шағын болғанымен, «Жас Түркістан» өз мойнына азаттық пен тәуелсіздік туын көтерудегі аса зор міндеттерді алып отыр» [5].

«Жас Түркістан» («Яш Түркістан») журналында М.Шоқай әр тарапты маңызды мәселелерді қозғайтын мақалаларды жариялап отырды. Қайраткердің мұрағаттағы мақалаларында Ресей үкіметінің отарлау саясаты, қоныстандыру барысы, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі, 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерісі, Алаш қозғалысы, Түркістан мұхтарияты, басмашылар қозғалысы, Кеңес үкіметінің саясаты, ұлт мәселесі, ашаршылық және т.б. көкейкесті мәселелер қозғалды. Оларды тақырып жағынан былайша саралауға болады [6]:

- жер-су, шаруашылыққа байланысты;
- ұлт мәселесіне байланысты;
- большевиктік іс-әрекеттер туралы;
- өзге ел, мемлекеттер жайлы;
- жекелеген адамдар, қайраткерлер жөнінде;
- халықаралық жағдай туралы.

Осы басылымның беттерінде саяси күрестің от-жалынында шыныққан, өмір жолында сан түрлі, сан мінезді саяси қайраткерлермен жолығып, кейде олардың кейбіреулерімен айтысқа да түскен Мұстафа Шоқайдың саяси тұлғалар туралы айтқан ойлары өте маңызды. Мысалы, белгілі «1936 жыл» деген шығармасында ол: «Жалпы ұлттың мүддесін жеке қожалықтар мен жеке топтардың мүддесінен жоғары қоя білген, өзінің белгілі бір

түзімге белгілі бір себептермен қалыптасқан қатынасын, оған тәуелділігін жалпы ұлт мүддесі тұрғысына сәйкес, ұлттың жалпы жағдайына үйлесетін түзімжолында құрбан ете білген адамдар ғана нағыз ұлттық патриот және ұлтқа пайдалы қызметші бола алады» [7], — деп, өз ойын түйіндейді. Оның пайымдауынша, саяси тұлғаға аса қажет қасиет — үміт, сенім, иман тәрізді руханиморальдық факторлармен бірге ғылыми-техникалық білімнің өзара тығыз бірлігі. Жеңіске жету үшін осы аталған қасиеттермен қатар білім қуаты қажет. Осыларды игеріп қана ұлт азаттығы жолында жұдырықтай жұмылуға болады. Сол сияқты «Біз саяси қайраткерлерді оның ұрандарына қарап емес, іс-қимылдарына қарап бағалаймыз» деген өз сөзіне ұлы күрескердің сонау лицейдегі оқушы және Петербордағы студенттік кездері, одан кейінгі саналы да сан салалы, қиын да күрделі күрескерлік жолы, кейін жат жерде де қайғы мен қасіретті аз тартпаған, алайда бір сәт толастамаған арпалысқа толы жалынды өмірі бұған бұлтартпас дәлел [8].

М.Шоқайдың еңбектерінде неғұрлым жүйелі, дәйекті көтерілген тақырыптың бірі — большевизмнің Түркістанға салған сойқаны мен зорлығының зардабын сынау. «Түркістанда мақта төңірегіндегі күрес» деген мақаласында ол Кеңес үкіметінің Орта Азияны мақта өсіретін аймаққа айналдыру саясатының себебі мен жергілікті халыққа бұдан келетін қиындықтың түрлерін баяндайды: «Астық өндіруді азайту арқылы Кеңес үкіметі Түркістан тұрғындарын өте қиын жағдайға душар етеді. Ресейдің Түркістанда мақта шаруашылығын дамытуға «ең арзан, ең тиімді» болып отырған бұл жоспары біздің атамекеніміз халқына үрейлі апат төндіргелі отыр. Енді Түркістанның шеттен әкелінетін астыққа деген тәуелділігі жыл сайын арта беретін болады... Уақыт озған сайын Түркістанның өз астығы азая береді де, ол ең соңында Ресейге біржола тәуелді күйге түседі. Оның тек шикізат өндіріп беріп қана отыратын отарына айналады» [9].

Түркістанның бірлігі мен тәуелсіздігін ту етіп, оны өмірлік мұратына айналдырған, сол жолда құрбан болған Мұстафа Шоқайдың тұлғасы күн өткен сайын биіктей бермек. Түбі бір түрік жұртының тағдыры талқыға түскен шақта басын бәйгеге тіккен, саналы ғұмырын ұлт мүддесі мен ел мұраты жолына арнаған сан қырлы қайраткер тұлғаның тағылымын арқау еткен еңбектер жаңа, тың деректерге жетелемек.

Көрнекті публицист, қоғам қайраткері жөніндегі деректер, оның артында қалған рухани бай мұрасы Қазақстанда ғана емес, Өзбекстан, Түрікменстан, Ресей, Грузия секілді көршілес елдермен қатар Франция, Германия, Түркияда шашылап жатыр. Оларды жүйелеу мен жинау көп уақыт пен қаржыны талап ететіні белгілі. Сонымен қатар осынау мол рухани дүниені игеру үшін сол елдердің тілін білу қажет-ақ. Міне, осы тұрғыдан келгенде Астанадағы “Фолиант» баспасынан шыққан Дархан Қыдырәлінің “Мұстафа Шоқай ” деген кітабының маңызы ерекше.

Мұстафа Шоқайдың саясаткерлігі, шығармашылығы, түрікшілдігі, «Прометей» қозғалысына, «Түркістан легионына» қатысы, оның жұмбақ өлімі және тағы басқа проблемалар жеке-жеке кешенді зерттеуді талап

ететіндігі сөзсіз. Оның Еуропадағы іс-әрекеті жөнінде сөз қозғағанда оған қамқорлық жасап, қол ұшын созған поляктардың көмегіне тоқтала кету парыз. Мәселен, Ресейден талай қорлық көрген поляктар большевиктер табанына жаншылған орыс емес ұлттарға, оның ішінде қазақ халқына, Мұстафа Шоқайға деген ерекше ынта-ықыласы туралы мәселенің өзі арнайы тақырып.

Қорытып келгенде, М.Шоқайұлы жөнінде айтылатын ойды тез қайырмай, мәселені әлі де толық зерттеу қажет. Бұл қайраткердің мұрасын әлі де ғылыми айналымға енгізу керек. Өйткені, бір өкініштісі, Мұстафа Шоқайдың тұлғасын Міржақып Дулатұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхановтар деңгейіне көтере алмай келеміз. Мұстафаның қайраткерлік болмысын, ұлан-ғайыр мұрасын, бүгінгі күнмен өзектесіп жатқан ойтұжырымдарын зерттеу, насихаттау, ұлықтау еліміздің егемендігін баянды етуге, жас ұрпақты отансүйгіштік рухта тәрбиелеуге қызмет етуінде күмән жоқ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған қайраткер // Алаш. — 2010. — № 6 (33).
2. Есмағамбетов К. Герцогиня Атольскаяның салонындағы қазақтар жайлы әңгіме // Егемен Қазақстан. — 2010.
3. Шоқай М. Біздің жол / Таңдамалы. — 1-т. — Алматы: Қайнар, 1998.
4. Байтанасова Қ. Алаш тұлғаларының көзқарасындағы үндестік // Қазақ. — 2010. — № 49–51 (510–512). — 3–17 желт.
5. Шоқай М. 1936 жыл / Таңдамалы. — 2-т. — Алматы: Қайнар, 1999.
6. Бәкір Ә. Мұстафа Шоқай: «Біз құл болып тұра алмаймыз» // Түркістан. — 2008. — 1 мамыр.
7. Шоқай М. Түркістан лениншілдеріне жауап / Таңдамалы. — 1-т. — Алматы: Қайнар, 1998.
8. Шоқай М. Орыс тепкісіндегі Түркістанның ұлттық қозғалыстарынан. Жеңілмес ұлтшылдық / Таңдамалы. — 1-т. — Алматы: Қайнар, 1998.
9. Шоқай М. Түркістанда мақта төңірегіндегі күрес / Таңдамалы. — 1-т. — Алматы: Қайнар, 1998.

ТАРИХИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МҰРАЛАРДЫ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ САҚТАУДАҒЫ – М.ШОҚАЙ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Авторлық бағдарлама: «Жер бетіндегі әуе суреттері негізінде географиялық зерттеулердің фотограмметрия және топография әдістерінің интеграциясы»

11 сынып, 34-сағат, география пәні. Бағыты: М.Шоқай мұрасы - оқу үдерісінде.

Сейсекеева Ақалтын Оразғалиқызы – Е.Әуелбеков атындағы №4 облыстық мамандандырылған мектеп – лицей интернатының география-экономика,
Жаһандық құзыреттілік пәнінің мұғалімі.

Аннотация. Мектеп оқушылары фотограмметрия мен топография әдістерінің интеграциясын қолдану арқылы географиялық зерттеулер жүргізу тәсілдерін жетілдіру және жаңаша технологияларды білім беру процесінде тарихи ескерткіштерді зерттеу және сақтауда енгізу жолдарын қарастыру.

Түйінді сөздер: туған ел, туған жер, тарихи ескерткіштер, фотограмметриядағы мәдени мұралар, тарихи нысанның 3D моделі, QR-код.

Аннотация. Школьникам следует усовершенствовать методы географических исследований, используя интеграцию методов фотограмметрии и топографии, а также рассмотреть пути внедрения новых технологий в изучении и сохранении исторических памятников в учебный процесс.

Ключевые слова: родная страна, родное место, исторические памятники, культурное наследие в фотограмметрии, 3D-модель исторического объекта, QR-код.

Annotation. Schoolchildren should improve methods of geographical research using the integration of photogrammetry and topography methods, and also consider ways to introduce new technologies in the study and preservation of historical monuments into the educational process.

Key words: native country, native place, historical monuments, cultural heritage in photogrammetry, 3D model of a historical object, QR code.

Ия, қазіргі кезендік тарихымызды тереңдеп зерттеп, асыл мұраларымызға лайықты баға беруде көп жұмыстардың атқарылып жатқаны шындық. Осы орайда, көне заман тұсында елдің қамын ойлаған, белгілі көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері – Мұстафа Шоқай еді. Мұстафа Шоқай Түркістан автономиясын құруда жетекшісі бола тұра, «Бірлік туы» газеті мен «Қазақ» және «Сарыарқа» газет баспасөз беттерінде өз мақалаларын жариялап, елдің «оқу сауаттылығын» арттырып отырды. Жазбаларында тек әділдікті ту етіп, қазақ халқының өмірі мен келешегін

сипаттап отыру еді. Алайда, сол тұстағы кеңес үкіметі оның бар еңбекпен жасап, жазған еңбегін құртып, аяқ асты етіп отырған. Себебі, Шоқай сол кездегі қазақ даласында, қазақ халқында болып жатқан әділетсіздік пен қиын-қыстау кездің себеп-салдарын баяндап отырды. Оның басты мақсатында, халықты тәуелсіз ел болуға жетелеу болатын. Мектеп жасынан бастып, өскелең ұрпаққа Алаш қозғалысының қайраткерлері мен Түркістан өлкесі халықтарының азаттық күресі жетекшілерін таныстырып, ұстаздар өнегелі тарихи-географиялық сабақтар өтіп, тарихи ескерткіштерге баруда. Мәселен, қазіргі жаңа әдіс-технология бірімен өтетін 11 сыныпқа арналған инновациялық жаңаша «Жер бетіндегі әуе суреттері негізінде географиялық зерттеулердің фотограмметрия және топография әдістерінің интеграциясы» атты география сабағындағы элективті курс. Курс 5 тарауда, жылына 34-сағатта жасалынған.

Бағдарламаның өзектілігі: Бұл курста фотограмметрия мен топография технологияларын интеграциялаудың географиялық зерттеулердегі рөлі қарастырылады. Әсіресе, дрондық түсірілім білім алушылар үшін маңызды практикалық дағдыларды қалыптастыруда ерекше мәнге ие. Дрондар көмегімен алынған әуе суреттері топографиялық деректермен біріктіріліп, сандық және мобильдік картографиялауды меңгеруде мүмкіндігі өзекті болып табылады.

Бағдарламаның мақсаты: Білім алушылар фотограмметрия мен топография әдістерінің интеграциясын қолдану арқылы географиялық зерттеулер жүргізу тәсілдерін жетілдіру және жаңаша технологияларды білім беру процесіне енгізу жолдарын қарастыру.

V тарау. Жер бетін зерттеудің маңызды қолданыстары /9 сағатта тарихи ескерткіштерді зерттеу және сақтау тақырыптары қарастырылған.

26-34 тақырып: Қалаларды жоспарлауда компьютерлік карталарды қолдану. Табиғи байлықтарды басқаруда жер бетін зерттеу. Қоршаған ортаны бақылау және табиғи апаттарды болжау. Егін шаруашылығында дәл технологияларды қолдану. Жолдар мен көлік жүйесін жоспарлау. Тарихи ескерткіштерді зерттеу және сақтау. Әскери мақсатта жер бетін зерттеуді пайдалану. Жер бетін зерттеудегі жаңа технологиялар. Туризм және рекреация саласында жер бетін зерттеуді қолдану.

Бағдарламада 5 тарау негізінде 11 сыныпта «тарихи ескерткіштерді зерттеу және сақтау» сабақ тақырыбында оқушылар:

- Тарихи ескерткіштерді зерттеу және сақтау тарихи және мәдени мұралар екендігі туралы түсініктер алып, сараптай біледі;
- Мәдени мұраны құжаттаудағы фотограмметрияның рөлін түсінеді;
- Тарихи нысанның 3D моделін жасап үйренеді.

Ескерткіш–кең мағынасында — елдің, халықтың мәдени мұрасының жалпылама атауы. Тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы мұражайлық, көрмелік маңызы бар заттар мен жылжымайтын ескерткіштерді (құрылыстарды, ғимараттарды, т.б.) қамтиды. Осы орайда,

сабақта ескерткіштерді зерттеуде - Қызылордада Мұстафа Шоқай ескерткіші бар. Монументті өнер туындысы 1991 жылы Шиелі ауданы Сұлутөбе ауылында (қазіргі М. Шоқай ауылы) Алаш қозғалысы көрнекті қайраткері М.Шоқайға орнатылды. Ескерткіш Мұстафа Шоқайдың өз туған жерінде орнатылды. Ескерткіш гипстен құйылып, сырты мыс қаңылтырмен қапталған. Биіктігі – 2,5 м, тұғырының биіктігі 2 м. Ескерткіш жасалуына облыс қазынасынан 49 миллион 346 мың теңге бөлінді.

Қорыта айтқанда, білім алушылар ескерткіштерді зерттеу түсінумен қатар, олар қазіргі заман талабына сай, сандық карталар мен фотограмметриялық сауаттылықты меңгеруде туған жерге деген патриоттық сезімдері қалыптасады. Қазірде қаламызда М.Шоқай атында №187 ақпараттық технологиялар мектеп – лицейі мен көше атаулары берілген.

Мұстафа Шоқай ескерткіші

№187 мектеп-лицей

Қысқа мерзімді жоспар (31-сабақ)

Бөлім:	Жер бетін зерттеудің маңызды қолданыстары			
Педагогтің аты-жөні:				
Күні:				
Сынып:	Қатысушылар саны:	Қатыспағандар саны:		
Сабақтың тақырыбы:	Тарихи ескерткіштерді зерттеу және сақтау			
Оқу бағдарламасына сәйкес оқыту мақсаттары:	Оқушылар тарихи ескерткіштерді зерттеу және сақтау маңыздылығын түсініп, заманауи технологияларды қолдану арқылы мұраны сақтау әдістерін меңгереді.			
Сабақтың мақсаты:	Оқушыларға тарихи ескерткіштерді зерттеу және сақтау әдістерін үйрету, олардың маңыздылығын түсіндіру және заманауи технологияларды қолдану арқылы мұраны сақтау дағдыларын дамыту.			
Сабақтың барысы				
Сабақтың кезеңі/уақыт	Педагогтің әрекеті	Оқушының әрекеті	Бағалау	Ресурстар
Сабақтың басы	Сабақтың тақырыбын жариялайды.	Мұғалімнің түсіндірмелерін	1-10-ға дейінгі	Презентация

5 минут	Қазіргі заманғы технологиялар, соның ішінде Bing ЖИ биология, химия, физика және геология сияқты пәндерді зерттеуге қалай көмектесетіні туралы қысқаша мәлімет береді.	тыңдайды. Түсініксіз сәттерді нақтылау үшін сұрақтар қояды	бағалау шкаласы	ия және слайд тар
Сабақтың ортасы 35 минут	<p>Тапсырма 1: Виртуалды тарихи ескерткіш зерттеуі Нұсқаулық:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Оқушыларды 3-4 адамнан тұратын топтарға бөліңіз. 2. Әр топқа компьютер немесе планшет беріңіз. 3. Топтарға виртуалды түрде зерттеу үшін әртүрлі тарихи ескерткіштер тағайындаңыз (мысалы, А.Құнанбаев, М.Шоқай, Тәж-Махал, Колизей, Петра қаласы т.б.). 4. Google Earth немесе басқа виртуалды тур платформаларын қолданып, берілген ескерткішті зерттеуді сұраңыз. 5. Зерттеу барысында келесі ақпаратты жинауды тапсырыңыз: Ескерткіштің тарихы Архитектуралық ерекшеліктері Қазіргі жағдайы және сақталу деңгейі 	Оқушылар виртуалды платформаларды қолданып тарихи ескерткішті зерттейді, ақпарат жинайды және оны дәптерге жазып, жүйелейді.	<p>+3 балл</p> <p>Дескриптор: Оқушылар виртуалды тур платформаларын қолданып, тағайындаған тарихи ескерткішті зерттеп, оның тарихын, архитектурасын және сақталу жағдайын талдайды.</p>	<p>Интернет желісі</p>

	<p>Ескерткішке төнетін қауіптер</p> <p>6. Жиналған ақпаратты дәптерге жазып, жүйелеуді сұраңыз.</p> <p>Тапсырма 2: Тарихи ескерткішті сақтау жобасын презентациялау</p> <p>Нұсқаулық:</p> <p>1. Оқушыларға Microsoft PowerPoint немесе Google Slides сияқты презентация жасау құралын таныстырыңыз.</p> <p>2. Алдыңғы тапсырмада зерттелген ескерткіш туралы презентация дайындауды сұраңыз.</p> <p>3. Презентацияда келесі элементтерді қамтуды тапсырыңыз: Ескерткіштің қысқаша тарихы және маңыздылығы Қазіргі жағдайы және сақталу деңгейі (суреттермен) Ескерткішке төнетін қауіптер Сақтау және қалпына келтіру бойынша ұсыныстар Ескерткішті болашақ ұрпаққа сақтаудың маңыздылығы</p> <p>4. Презентацияға кемінде 8-10 слайд қосуды және визуалды материалдарды</p>	<p>Оқушылар презентация жасау құралын қолданып, тарихи ескерткіш туралы презентация дайындайды және оны сыныпқа таныстырады.</p>	<p>+4 балл</p> <p>Дескриптор: Оқушылар зерттелген ескерткіш туралы презентация дайындап, оны қорғау және сақтау бойынша ұсыныстарымен сынып алдында таныстырады.</p>	<p>Презентация және слайдтар Интернет желісі</p>
--	--	--	---	---

	<p>(суреттер, диаграммалар) пайдалануды сұраңыз.</p> <p>5. Дайын презентацияны сыныпқа таныстыруға дайындалуды тапсырыңыз.</p> <p>Тапсырма 3: Тест https://wordwall.net/resource/77594739</p> 	<p>Оқушы сұрақтарды байланыстырады</p>	<p>+3 балл</p> <p>Дескриптор: Оқушылар тарихи ескерткіштер тақырыбына байланысты тест орындайды.</p>	<p>Онлайн тест платформасы</p> <p>Wordwall</p>
<p>Сабақтың соңы 5 минут</p>	<p>«Exit Ticket» әдісі</p> 	<p>Оқушылар сабақ бойы үйренген ең маңызды үш нәрсені жазып, шығар алдында мұғалімге береді.</p>		

Пайдаланылған әдебиеттер:

1.«Мұстафа Шоқай ескерткіші», Уикипедия — ашық энциклопедиясынан алынған мәлімет, 28.11.2011 жыл.

2. 11 сынып география оқулығы, жаратылыстану-математикалық бағытта, (2.б, 42), (2.б,43), авторлары: К.Каймулдинова, Б.Абдиманапов, С.Әбілмәжінова, Алматы «Мектеп» 2020 жыл.

М.ШОҚАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТАРИХИ ТАНЫМ ЖӘНЕ ТАРИХИ САНА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Төлегенова Ақтоты Көпбергенқызы – Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, «М.Шоқай ғылыми орталығының» кіші ғылыми қызметкері, педагогика ғылымдарының магистрі

Аннотация. М. Шоқайдың ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресі мен оның шығармаларындағы ұлттың рухани және саяси санасының қалыптасуындағы рөлін талдайды. Шоқайдың кеңестік отаршылдыққа қарсы күресіндегі көзқарастары мен оның тарихи әділдік пен шынайылыққа негізделген еңбектерінің маңыздылығы көрсетіледі. Мақалада Шоқайдың Түркістанның біртұтастығы мен ұлттық мүддеге адалдығы, тарихи шығармаларындағы ғылыми дәлдік пен сыншылдық сипатталады. Мақала Мұстафа Шоқай мұрасының қазіргі таңдағы өзектілігін ашып көрсетіп, ұлттық сана мен тарихи танымның дамуына қосқан үлесін бағалайды.

Кілт сөздер: Тарихи таным, тарихи сана, Түркі халықтарының бірлігі, «Яш Түркістан», Ұлттық тәуелсіздік

Аннотация: Особо следует отметить роль М. Шокая в борьбе за национальную независимость и становлении духовного и политического сознания нации в его произведениях. Подчеркивается важность взглядов Шокая в его борьбе с советским колониализмом и его работ, основанных на исторической справедливости и подлинности. В статье описывается единство и верность Шокая Туркестану национальным интересам, научная точность и критичность его исторических произведений. Статья раскрывает актуальность наследия Мустафы Шокая в настоящее время и оценивает вклад в развитие национального сознания и исторического познания.

Ключевые слова: Историческое познание, историческое сознание, единство Тюркских народов, "Яш Туркестан", Национальная независимость

Abstract: The role of M. Shokai in the struggle for national independence and the formation of the spiritual and political consciousness of the nation in his works should be particularly noted. The importance of Shokai's views in his struggle against Soviet colonialism and his works based on historical justice and authenticity is emphasized. The article describes Chokai Turkestan's unity and loyalty to national interests, scientific accuracy and criticality of his historical works. The article reveals the relevance of Mustafa Shokai's legacy at the present time and evaluates the contribution to the development of national consciousness and historical knowledge.

Keywords: Historical knowledge, historical consciousness, unity of the Turkic peoples, "Yash Turkestan", National independence

Бастан өткерген тарихымыздың еш бұрмалаусыз, таза көрсетудің негізгі тәсілі – дер шағында халқымыздың келешегі үшін бүкіл өмірін күреспен өткізген зиялы тұлғаларымыздың мұрасын келер жас буынға үлгі ету. Елін сүйген адал ұлдарының өмірде алдарына қойған мақсаттары –

халқының тәуелсіздігі, егеменді ел болуы, сол жолдағы олардың идеялары, сол үшін құрбан болғандығын жария ету болса керек. Осы айтылғандарды Мұстафа Шоқайдың өз сөзімен дәлелдейтін болсақ: «Алла елімнің азаттыққа жеткенін көруді жазса, мен тек үгіт-насихат жұмысымен айналысқан болар едім: Жастар өкімет құрса, мен елімнің тарихы мен басқа да өлкедегі халықтар туралы тамаша еңбектер жазумен айналысар едім». Осы сөзден ақ Мұстафа Шоқайдың тарихқа деген соншалықты құштарлығын байқауға болады. Мысалы, «елімнің не болмаса басқа халықтар туралы тарих жазайын»- деп айтқанымен, бұл үлкен біліктілікті, білімді қажет ететін іс. Өз елінің тарихын жазушы тұлғалардан көкірек көзі ояу, санасы биік адам болу қажет етіледі. Осы сөзінен-ақ біз Мұстафа Шоқайдың өз елінің тарихын зерттеуге деген құлшынысын байқаймыз.

Тақырыбымыз М.Шоқай еңбектеріндегі тарихи таным және тарихи сана мәселелері болғандықтан алдымен осы тарихи таным және тарихи сана ұғымдарына түсінік бере кетуді жөн көрдік.

«Сана» түсінігіне Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында былайша анықтама берілген: «Сана – адамзат пайымында объективтілікті идеалды тұрғыда көрсетудің түрі. Сана – тұлғаның жеке сипаты мен оның ортасының мән-жайын, сипаттамасын, мағынасын білуге бағытталған барлық әрекеттерінің, оның түйсіну, ойлау, қабылдау, сезіну сияқты әрекеттерінің нақты формасы болып табылады.

Сананың қоғамда көрініс табуын – әлеумет өмірінің жалпыадамзаттық идеалдарын анықтайтын қасиеттер білдіреді. Ғылымның объективтілігі, тұлғалар арасындағы барлық қарым-қатынастардың әділдікке, шындыққа, жақсылыққа бет бұруы адам саналылығының негізгі сипаттамасы болып табылады. Адамзаттың өзін қоршаған әлемді тану, оны мақсатты қолдану аясындағы қызметі кезінде бұрыннан жиналған тәжірибелер мен біліктілігіне мән береді. Осылайша сана әрекетіне бағдарлайтын жан дүниенің қазынасы, мәдениет, өнер, дін, мораль адам санасының негізі болады [1, 541-б.].

Мұстафа Шоқай шығармаларының тарихи таным мен тарихи сана түсініктеріне тікелей қатыстылығы бар. Себебі, тарихи таным арқылы тарихи сана қалыптасады. Ал, өз кезегінде тарихи сана арқылы қалыптасатын рухани құндылықтардың екі түрі болады. Оны бірі байырғы, мәңгілік өшпес мұра ретінде жазылған ғұлама ғалымдардың шынайы еңбектері болса, екіншісі кеңестік идеология құрбаны болған өткеніміз бен бүгінімізді бұрмалаған «жалған» тарих еді. М.Шоқай өз еңбектері арқылы ақиқат пен жалғанның ара-жігін ажыратып, оны баспасөз беттерінде, үлкен мінберлерде жариялау істерімен шұғылданды.

Тарихи шығармалар қашанда субъективті тұрғыда жазылуы керек. Мұстафа Шоқай шығармаларының субъективтілігі – оның ұлтжандылығынан, дүниетанымының кеңдігінен, саяси көзқарастарының айқындылығынан көре аламыз. М.Шоқай сол уақыттағы Орта Азия мен Қазақстанда болып жатқан оқиғаларға Түркістанның бірлігі мен оның біртұтастығы, бөлінбейтіндігі тұрғысынан баға беріп, сол уақыттағы Орта Азия мемлекеттері мен Қазақстанның тәуелсіздігі үшін күрес жолына түскен

тұлғалардың қызметін олардың ұлттық мүддеге қаншалықты қызмет ете алуы тұрғысынан баға берген және сынап отырған. Осы орайда оның «Заки Валидовтың «Қазіргі Түркістан және оның бертіндегі тарихы» деген кітабы туралы» деген талдауын алсақ болады. «Заки-бей Түркістан туралы үлкен кітап жазыпты. Заки-бей бұл кітабында Қоқан Автономиясы туралы шындыққа зорлық жасайды» - деп басталатын талдауында автордың шығармасына көлемді талдау жасап, шындыққа жанаспайды деген тұстарын дәлелдерімен келтіріп, сынаған [2, 152-161-бб.].

Еуропалық баспасөз беттерінде жарияланған өткір тілдегі саяси мақалаларындағы қозғалған мәселелер Батыс елдеріндегі мемлекет басшылары мен саясаткерлерінің Кеңес Одағы жүргізіп отырған озбыр саясатына көңіл бөліріп, оған қарсы баспасөз беттеріндегі күреске айқын жол ашып берді.

Мұстафа Шоқайдың 1931 жылы жарық көрген «Түркістан хабарлары «Лениннің ұлттық саясаты»» деген мақаласында Түркістандағы кеңестік билікке қарсы ашық бой көрсетулер болып жатқандығын, жұмысшылар мен шаруалар және студенттер арасындағы ұлттық алауыздықтардың күшейіп келе жатқанын жазады. Осы мақаласында Түркістан – Сібір (Түрксіб) темір жолында жұмыс жасайтын қаза жігіттерінің еңбек жағдайларын сипаттап, өзінің түркістандық бауырларының өмір сүру жағдайын күйінішпен жеткізеді [2, 162-163-бб.].

Сонымен қатар «Большевизм – түркішілдіктің жауы» деп аталатын мақаласында Мәскеудің Түркістандағы ұлттық саясатының мәнін аяусыз сынайды. Оның мәні ретінде атамекеніміз халқының ұлттық сана сезімін тұншықтырып, оның қандай да бір көріністеріне жол бермеу, түркішілдіктің белгілерін түбірімен құрту болып табылады деп айыптайды.

Ресейдің Түркістандағы түріктердің ұлттық қасиеттеріне, ұлттық рухына қарсы ашықтан ашық күрес жүргізіп отырғанын жазады. Содан соң большевиктер атамекеніміз Түркістанның атауын өзгертпек болады. Халқымыздың өзінің тарихи аты «түрік» деген атпен аталуына тыйым салып, ұлыстар мен руларға бөлшектеп тастауды көздейді деп айыптайды.

Большевиктер атамекеніміз Түркістанды ұлтымыздың өзіне тән рухани әлемін суалтып, оның орнына орыс пролетриатының рухын орнатпақ болады деп атап көрсетеді.

«Ұлт азаттығы – ұлттық рухтың нәтижесі. Ал ұлттық рухты өзінің ұлттық азаттығы мен тәуелсіздігі, бостандығы аясында дамиды, жеміс береді. Ресейде қоғамдық жүйенің әртүрлі болғанына қарамастан, олардың бәрі айналып келгенде түрікшілдікке жау болатын себебі, міне, осыдан. Мәскеу Түркістанымызда түрікшілдікке қарсы күресуде» деген еді [2, 163-166-бб.].

Мұстафа Шоқайдың кез-келген «Яш Түркістан» журналына жарияланған мақалаларына мән беретін болсақ, түрікшіл қайраткерлердің көшбасшысына айналған тұлғаның Кеңестер билігі тұсында жарық көріп тұрған газет-журнал материалдарымен кеңінен танысуға тырысқанын байқауға болады

Мұстафа Шоқайдың 1917 жылдың 8 қарашасындағы «Бірлік туы»

газетіне Міржақып Дулатұлымен бірге жазған «Алаш ұранды қазаққа» деп аталатын мақаласында Түркістан аймағындағы босқын қазақ-қырғыздардың жағдайын тоқталып, олардың мың-мыңдап қырылуы мен босқынға айналуы, халықтың топ-тобымен Қытайға көшкендігі туралы айтылады.

«Яш Түркістан» журналында Мұстафа Шоқайдың 224-тей мақаласы жарық көрді. Онда Ресей үкіметінің отарлау саясаты, осыдан туындаған проблемалар, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі, 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерістері, Алаш қозғалысы, Түркістан Мұхтарияты, басмашылар көтерілісі, большевиктердің ұлттық аймақтардағы озбыр да өрескел саясаты қатаң әшкереленді. «Орыс тепкісіндегі Түркістанның ұлттық қозғалыстарынан», «Жеңілмес ұлтшылдық», «Түркістандықтар бас имегендер», «Ұлт мәселесі төңірегінде» т.б. еңбектерінің алғашқысында дүние жүзінде Түркістаннан басқа көптеген отар елдердің барлығы, бірақ бұл жердегі орыстардың отаршылдық саясатындай сұмдықтарды, ұлттық озбырлықтарды тарих әлі көрмегенін атап көрсетеді.

М.Шоқайдың қазақ рулары тақырыбына қалам тартқан «Қазақ рулары хақында» деп аталатын екі бірдей мақаласы «Яш Түркістан» газеті беттерінде жарық көрген еді. Осы мақалаға кішігірім талдау жасайтын болсақ, Алаш алыптарының қазақ тарихына қатысты этнография ғылымын қолдануы таң қалдырады. Мақаланың басын Мұстафа Шоқай Заки Валиди Тоғанның өз еңбегінде Әлихан Бөкейхановқа лайықты баға бере алмағын жеткізіп, ренішін жасырмайды. Осыдан кейін Мұстафа Шоқай Заки Валиди Тоғанның «Бүгінгі Түркістан» деп аталатын еңбегін таза ғылыми тұрғыдан сынауын бастайды. Мақаланың басын «Бұл арада мен тек бір ғана мәселені атап өтуге тиіспін. Әлихан Бөкейхановтың ұлттық қозғалыстағы қызметтеріне және патшалық Ресейдің агенті Бақытжан Қаратаевтың іс әрекеттерімен таныс болған адам Заки Бектің Әлихан Бөкейхановты жау, ал нағыз сатқын Бақытжан Қаратаевты қазақ халқының мүддесін қорғаушы етіп көрсетуімен келісу мүмкін емес»- деп бастайды автор.

Ал осы мақаласында Мұстафа Шоқай Заки Валидидің қандай қателіктері туралы айтып отыр? Ол орыс этнографтар Крафт, Аристов және Радловтың қазақтың рулық құрылымын зерттегенде, оның жіктелу классификациясына мән бермей, тек ру мен ұлыс, арыс атауларын ретсіз терумен айналысқан деп атайды. Заки Валиди шығармасында да осы қателіктің бой алғанын дәлелдейді. Жалпы қазақ рулары өз алдына бір үлкен саяси институтты құрайтын, өзіндік ерекшеліктері бар жүйе. Бұл жерде М.Шоқай Заки Валидидің еңбегінде жүйелі түрде зерттелмеген орыс ғалымдарының еңбегінен сөзбе-сөз қайталап шыққанын айтады, алайда ғалым Түркістан өлкесінде болғанына қарамастан өз бетінше зерттеу жүргізбегеніне қынжылады. Тіпті орыс зерттеушілерінің әріптерден жіберілген қателіктерін де сол қалпы көшірілгенін айтады. Кейінгі «Тағы да қазақ рулары хақында» деп аталатын мақаласында да осы әріп мәселесіне кеңірек тоқталады. Қазақтағы Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүздің рулары ата жолына байланысты өзінің аталу реттілігі бар, бұл реттіліктің бұзылуы бағзы замандарда жанжалға дейін алып баратын болған делінген. Мұстафа Шоқай

осы ретсіздіктердің болуы, кейбір жерлерде тіпті арыстардың санының толық болмауы ұшырасып жатқанын айтады, яғни зерттеу жұмысы кезінде мұндай өрескел қателіктердің жіберілуі ғылыми зерттеу деген атауға сәйкес келмейтінін айтып отыр.

М.Шоқайдың «Ұлт жолбасышыларының назарына» және соған жауап ретінде жазылған «Мұғажырияттағы ұлттық міндеттеріміз» деп аталатын мақалаларында Түркістан мұғажырларының жат жердегі жағдайын сипаттаған, оның ішінде Түркістандық мұғажырлардың Үндістанда, Араб елдерінде, Ауғаныстанда және басқа да елдерде шоғырланғанынан хабар береді. Сонымен қатар осы аумақтарда өмір сүріп жатқан мұғажырлардың тұрмысының ауыр екенін, тіпті ағылшын отарларындағы еврейлер мен орыс мұғажырларының жағдайлары бұдан әлдеқайда тәуір екендігін айтады. Оның себебін де автор атап көрсетеді. Себебі: орыстар мен еврейлер шетелдерде өмір сүріп, еңбек етіп дағдыланған. Ал біздің түркістандықтар болса бертінгі уақытқа дейін ғылыми техникалық прогрестің жаңалықтарын мойындамағанын айтады. Біздің түркістандықтар көбіне ата-бабаларының бастан өткергеніне мән береді деп көрсетеді. Автор мұндай ойдың дұрыстығын да атап өтеді. Бұл жастардың тәрбиесінде керек дүние. Алайда бізді басып-жаншыған озбыр күшке тойтарыс беру үшін солардың амалдарын да үйренудің қажеттігін ескертеді. Орта ғасырда бүкіл дүниені қалтыратқан Әмір Темір мемлекеті территориясында Қызыл тудың желбіреп тұрғанына назар аударады, яғни Темір, ата-баба әруағы бізді қорғай алған жоқ деп көрсетеді. Ал біз болсақ сол атамекенде тәуелсіз өмір сүруге зар болып отырмыз дейді [3, 192-194-б.].

Одан әрі ұлттық еркіндік жайлы жазылған келесі мақалаларын талдайтын болсақ, осы аттас «Ұлттық еркіндік және азаттық жолы» деп аталатын мақаласында да біз алдында талдап өткен 1937 жылғы оқиға баяндалады. 1937 жыл, яғни патшаның тақтан құлағанына 20 жыл толуы біршама уақыт болғандықтан, М.Шоқай шығармаларында осы жылға арналған оқиғалар көптеп кездеседі. Жалынды тәуелсіздікке үндеу оқиғалары жаппай репрессиялаудың алдында болған оқиға ретінде көрінеді [3, 233-б.].

Ұлт зиялыларына байланысты «Ұлт зиялы жөнінде» және «Батыр большевик Амангелді хақында ақиқат» деп аталатын мақалаларында қазақтың біртуар перзенті Шоқан Уалиханов пен өлімінің құпиясы әлі күнге дейін жұмбақ болып келген Амангелді Иманов туралы айтылады. Бұл екі тұлғаны алу себеміз осы тарихи таным тақырыбына сәйкес келген себепті тарауымыздың соңында осы екі тұлға туралы мақалаларға қысқаша түсінік беріп өтеміз.

Бірінші «Ұлттық зиялы жөнінде» деп аталатын мақаласында Мұстафа Шоқай ұлттық зиялының қандай болуы керек деген мәселеге тоқталады. Одан кейін патшалық Ресей кезінде орысша білім алып, ол білімін өз халқының пайдасына жарата алмай, құсада өмірден өткен Шоқан Уалиханов жайында баяндайды [2, 154-б.].

Жалпы Шоқан Уәлиханов халқының артқы қатарда қалып қойғандығына жаны ауырып, қоғамдағы даму процестерінің тым жай орын

алып жатқанын, халқының санасының жаңғыруын, оқу-білім беру мен ағартушылық саласынан ізденді. Ол ұлттық шектеушілік пен томаға тұйықтық халықтың мүддесі үшін жұмыс жасамайтынын ұқты. Сондықтан қазақ халқы алдыңғы қатарлы дамыған елдермен жан-жақты байланыстар орнатуын тіледі. Шоқан өз кезегінде қазақ қоғамының бар болмысын терең түсініп, оның Батыстан артта қалған пұшайман хәлін ұқты, соны алға тартамын деп бар күш-жігерін рухани мүмкіндігін аямады [5, 49-б.].

Сонымен қатар қазіргі таңда тарих ғылымындағы мәселелердің бірі тұста Шоқан Уалихановтың жеке басына қатысты әлі күнге дейін нақты жауабы табылмаған сұрақтар болып табылады. Соның бірі оның туған жеріне қатысты ғалымдар арасында бір пікірге тоқталған нақты жауабы жоқ. Осы тұста Шоқанның қай жерде туғанына қатысты мәселенің оның зерттеушігіне, ғалым болып қалыптасуына қандай қатысы бар дерсіз? Бірақ бұл мәселе жалпы тұлға болып қалыптасуында үлкен мәнге ие дерек болып табылады.

Бұл мақаласында М.Шоқай ол заманда мұндай оқыған, сауатты, көзі ашық Шоқан сияқты азаматтардың саусақпен санарлық болғанын, олардың алдында ұлт бірлігін сақтап қалу мәселесінің тұрмағандығына назар аударады. Ал қазіргі уақытта көзі ашық, көкірегі оюу азаматтардың бірігіп, біртұтас Түркістан мәселесіне мән беретін уақыт келді деп, мұғажырлықтан жүрген түркістандықтарды қоса осы ұлы іске кірісуге үндейді.

Келесі «Батыр большевик Амангелді хақында ақиқат» деген мақаласында Амангелді Имановтың большевиктер тарапынан оны большевиктендіруге тырысқан, ол туралы кино түсіріліп, неге түрлі жыр-дастандардың өмірге келгенін тілге тиек етеді. Ал Амангелдіні дүниеде теңдесі жоқ батыр, ұлт пен ұлтшылдық деген түсініктерден ада адам етіп көрсеті бұл да большевиктерің келесі бір құйтырқы саясаты ретінде бағалайды. Осылайша Торғай өңірін уақытша өз қолында ұстаған алашордашылар мен жергілікті ру арасындағы алауыздықтың отын тұтандырып, ақырында Амангелдіні өлтіріп, оны өліміне Міржақып Дулатовты кінәлайды. Осылайша олар бір оқпен екі қоянды атты деп тұжырым жасайды [3, 205-б.].

Амангелдінің өліміне қатысты басқа деректерде оның алашордашылар өлтірді деген пікірлер әлі күнге дейін кездесіп жатады. Ал Мұстафа Шоқай сол уақыттың өзінде ақ ру аралық күресте қаза тапты деп, бұл жерде Міржақып Дулатовтың кінәлі емес екендігін жазып кетеді [4, 130-б.].

Бүгінгі күнде Мұстафа Шоқайдың азаттық пен тәуелсіздік жайлы идеялары маңыздылығын жояр емес. Түбі бір түркі халықтарының жоғын жоқтаған, қазақтың тәуелсіздігін аңсаған Мұстафа Шоқай қыруар еңбек жасап кетті. Кеңес дәуірінде кеңестік идеологияға сәйкес «елін сатты», «опасыздық жасады», «революцияға қарсы», «нағыз түркішіл» және «нағыз панисламист» деген бағалаулар берілгенімен тәуелсіздік жылдарында ұлт мүддесі үшін нағыз күрескер тұлға ретінде нақтылануда [6, 846-б.].

М.Шоқай Түркістанның тұтастығы турасындағы күреске толы өмірі мен өзінің барлық мақалалары мен сөйлеген сөздерінде, тіптен әрбір қимыл-қозғалысында ылғи ақиқаттылықты, шынайылықты берік қамтамасыз еткен.

Ол оның барлық ішкі жан дүниесінің рухани ұстанымы десек те болады. Басқаша жасау М.Шоқай мінезінің табиғатына симайтын құбылыс болған болар еді. Түркістан халқының және сонымен қатар түркі тілдес халықтардың тәуелсіздігі мәселесі сөз болғанда, осы жолда ақиқатқа жету, оның салтанат құруы маңызды саналған тұста әрбір жасалған іс, әрекет, тұжырым мен ойлар барынша шын әрі адал болуды талап етті. Олай болмаған жағдайда, аталған істер жалпы мақсатқа көлеңке түсірген болар еді.

Осылай болғандықтан Мұстафа Шоқайдың әрбір шығармасы ғылыми талдау секілді әсер қалдырады. Түркістанның ұлттық тәуелсіздігіне қарсы большевиктер тарапынан жабылған сан түрлі жалаларды тауып, оларды дәлелдеу әрине, үлкен таным мен сыни ойлай алуды, жан-жақты білімді қажет етеді [7, 130-б.].

Саяси күрестегі объективтілікті, ұстанған жолың түпкі мақсаттарына адалдықты, М.Шоқай ғылыми адалдықтан бөліп қарамады. Ақиқаттылық – бұл танымның ғана емес, сонымен қатар өмірдің негізгі принципі болып табылады. Ол адамгершіліктің түпкі негіздерінің бірі екенін үнемі іс жүзінде дәлелдеп отырды. [8, 136- б.].

Мұстафа Шоқайдың өмірі мен қызметі ұлттық тәуелсіздік пен егеменді даму идеясын ұстануға негізделді. Ол Еуропадағы мұсылман эмигранттарының көшбасшысы ретінде кеңестік ұлттық саясатты сынап, түркі халықтарын біріктіруге және большевиктік отарлауға қарсы тұруға ұмтылды. Оның жарияланымдары мен қоғамдық қызметі ұлттық сананың оянуына және ұлттық идеялардың нығаюына айтарлықтай ықпал етті. Шоқайдың мұрасы бүгінгі таңда да өзектілігін жоғалтпай, ұлттық тәуелсіздік пен бостандық идеяларын нығайтуда маңызды рөл атқарады [9, 240-б.]. Мұстафа Шоқай Еуропадағы мұсылман эмигранттарының көшбасшысы ретінде олардың мүдделерін қорғап, КСРО-дағы ұлттарға қатысты саясаттың әділетсіздігін ашық түрде сынға алды. Оның жарияланымдары арқылы кеңестік ұлттық саясаттың теріс жақтарын көрсетуге тырысты. Шоқайдың ең басты мақсаты – тәуелсіз ұлттық мемлекет құру еді. Бұл мақсатқа жету үшін ол өзінің абыройына нұқсан келтірмейтін қолайлы мүмкіндіктерді барынша пайдаланды. Ол ұлттық сананың оянуы мен өзін-өзі анықтауға ұмтылған барлық түркі халықтарының басын біріктіріп, большевиктік отарлауға қарсы тұруға шақырды. Шоқайдың көптеген мақалалары мен шығармалары Кеңес үкіметінің ұлттық саясатын сынауға арналған. Ол осы жарияланымдары арқылы түркі халықтарының құқықтары мен бостандықтарын қорғауды көздеді. Оның еңбектері сол кездегі Еуропа мен Азияның саяси қайраткерлеріне, соның ішінде эмигранттарға үлкен әсер етті. Мұстафа Шоқай большевиктік отарлауға қарсы барлық түркі халықтарын біріктіруге тырысты. Ол өз халқының ұлттық мүдделерін қорғап, оларды егеменді даму жолында қолдады. Шоқайдың бұл әрекеттері ұлттық сананың оянуына және ұлттық идеялардың нығаюына үлкен ықпал етті.

Мақаланы қорыта келе, Мұстафа Шоқай өз заманындағы болып жатқан оқиғаларға өзінің объективті пікірін білдіріп, шындыққа тура қарап, шындық қандай ащы болса да, оны айтудан ешқашан тайсалмаған. Осылай өз

пікірлерін ашық түрде жеткізіп, біртұтас Түркістан идеясына адалдығын өмірінің ақырына дейін адал болды. Мұстафа Шоқай бейнесі бізге әлі де болса құпияларға толы тұлға болып қала бермек..

XX ғасырдың басындағы халықтың тарихи санасын қалыптастыру ісінде М.Шоқайдың жасаған қызметі ұшан-теңіз деп баға беруге болады. Себебі, білім жолына алғаш түскен кезінен Еуропадағы Германия жеріндегі мұғажырлықтағы қызметі аралығын алып қарайтын болсақ бұған көз жеткізген болар едік. Студенттік кезінен бастап өз елінің тарихын зерттеу ісімен айналысқан Мұстафа Шоқай кемелденген шағындағы жазған мақалаларынан да тарихи танымды қалыптастыру бағытында жазылған еңбектерін көреміз.

Ең алдымен елінің біртұтас мемлекетке бірігіп тәуелсіздікке қол жеткізуін аңсаған Мұстафа Шоқай осы арманын өмірлік мақсат етіп таңдап алған еді. Тек қазақ халқының жағдайын ғана емес бүкіл түркі әлемінің жоғын жоқтап отырды. Әрбір мақаласы талдауларға, нақты тарихи деректерге негізделіп жазылған.

Сонымен қатар, Мұстафа Шоқайдың шығармаларына белгілі бір мән беріп, бір біріне байланыстыра отырып, зерттеу қажеттілігі сезіледі. Мұстафа Шоқайды да дәл солай оның шығармаларына белгілі бір ғылыми тұрғыда, оны тұлғалық деп аталатын әдісті қолданып, шығармаларын белгілі бір түсінік бере отырып талдау жасалуы керек деп есептеймін. Мұстафа Шоқайдың саяси сарапшылық рөлі, оның тарихты жазу туралы арманы, болашақты болжай білетін көрегендігі де назардан тыс қалдырмай, жеке зерттеу жұмыстарына арқау болатын тақырыптар жетерлік деп санаймын. Осы мақаланы жазу барысында танысқан еңбектеріміздің саяси тұрғыдағы болжамдарының дәл қазіргі көзбен қарағанда орындалған тұстарына куә болдым. Туған жерге деген сағынышы, оған оралу туралы арманы орындалмай жат жерде сүйегі қалған халқының асыл перзенті өзінің алдына қойған міндеттерін біз бүгінгі күнде адал атқарып шықты деп сеніммен айта аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Бас ред. Б.Аяған. – Алматы. «Қазақстан энциклопедиясының» Бас редакциясы: 2005. 7-том. – 728 б.
2. Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. 1-т. – Алматы: Қайнар, 2007. – 352 б.
- 3 Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. 2-т. – Алматы: Қайнар, 2007. – 392 б.
- 4 Амангельдиев Б.Р. 1916 жылғы Торғай уезіндегі көтеріліс және Амангелді Иманов/ Батырлан Амангельдиев. Алматы. Асыл кітап: 2023. – 158 б.
5. Ә.Қ. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы саяси-әлеуметтік ойлар. Монография. – Астана, 2018. – 458 б.
6. Бәкір Ә., Құдайбергенова А.И., Тайман С.Т., Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз мемлекет жолындағы күресіндегі негізгі тұжырымдар //Отан тарихы.

№26(4) 2023 ж. 846-900 бб.

7. Мұстафа Шоқайдың әлеуметтік философиясы/Авторлық ұжым: Әбішев Қ.Ә, Жетпісбаева М.С., Қойгелдиев М.Қ. Алматы: ҚР БҒМ ҒК. Философия және саясаттану институтының компьютерлік-баспа орталығы, 2011. – 170 б.

8. Жетпісбаева М.С. Шоқай және ұлттық тәуелсіздік мәселесі. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 191 б.

9. Бәкір Ә.Қ. Тәуелсіздік түйіндері: ұлттық мұрат, елдік мүдде. – Астана: Сарыарқа, 2013. – 440 б

ТУРАР РЫСКУЛОВ - ВЫДАЮЩЕЙСЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Ибраев Галимбек Мадиекович – магистр педагогических наук
старший преподаватель ОП «Русского языка и литературы»

Андатпа. Мақала Қазақстанның экономикасы мен тәуелсіздігінің дамуына зор үлес қосқан Т.Рысқұловтың қоғамдық - саяси қызметіне арналған. Тұрар Рысқұлов бізге елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына, рухани бірлікті сақтауға және түркі халықтарының мәдениетін жандандыруға баға жетпес үлес қосқан Қазақстан Тәуелсіздігі идеясының негізін қалаушылардың бірі ретінде белгілі.

Түйінді сөздер: Түрксіб. Халық Комиссарлар Кеңесінің Төрағасы. Ұжымдастыру. Көшіру. БКП Орталық Комитеті). Қуғын-сүргін.

Аннотация. Статья посвящена общественно - политической деятельности Т. Рыскулова внесший огромный вклад развитие экономики и независимости Казахстана. Как известно Турар Рыскулов известен нам как один из основоположников идеи независимости Казахстана, внесшего неоценимый вклад в социально-экономическое развитие страны, сохранение духовного единства и возрождение культуры тюркских народов

Ключевые слова: Турксиб. Председатель Совнаркома. Коллективизация. Откочёвка. Центральный Комитет ВКП б). Репрессий.

Annotation. The article is devoted to the socio -political activities of T.Ryskulov, who made a huge contribution to the development of the economy and independence of Kazakhstan. As you know, Turar Ryskulov is known to us as one of the founders of the idea of independence of Kazakhstan, who made an invaluable contribution to the socio-economic development of the country, the preservation of spiritual unity and the revival of the culture of the Turkic peoples.

Keywords: Turksib. Chairman of the Council of People's Commissars. Collectivization. Migration. The Central Committee of the CPSU b). Repression.

Как известно Турар Рыскулов известен нам как один из

основоположников идеи независимости Казахстана, внесшего неоценимый вклад в социально-экономическое развитие страны, сохранение духовного единства и возрождение культуры тюркских народов. Вся его активная у общественно - политическая деятельность была направлена во благо успешного развития Казахстана, безусловно я не побоюсь высокопарных слов заслуженно занимает особое место в истории страны. Об этом красноречиво говорят следующие факты из его биографии. За активное участие в национально-освободительном движении народов Центральной Азии 1916 году был арестован. [1]

Являлся активным деятелем Туркестанской АССР, возглавлял Мусульманское бюро Туркестанской Коммунистической партии, наркомом здравоохранения и председателем ЦИК ТАССР. Делегат Съезда Народов Востока в Баку (сентябрь 1920 г.) Член Президиума и избранного съездом органа «Совета действия на Востоке». Затем Полномочный представитель Наркомата по делам национальностей РСФСР, в Азербайджанской Республике (1921), заместитель наркомнаца РСФСР, председатель СНК Туркестанской АССР, Полномочный представитель Коминтерна в Монгольской Народной Республике, заместитель председателя СНК РСФСР. Но главной его заслугой в его общественно - политической деятельности является то, что волею судеб стал одним из первых организаторов крупнейших социально - экономических преобразований в центрально-азиатских республиках бывшего Союза, на протяжении 3 лет возглавлял Комитет содействия Турксиба -Туркестана-Сибирской железной дороги.

Впервые Турар приехал на родину отца после окончания сельскохозяйственной школы. Нужда заставила обратиться к родственникам отца с просьбой помочь собрать деньги для продолжения учебы в России. Род салык, всегда отличался взаимовыручкой, пошел навстречу способного к наукам юноше. По некоторым сведениям, близкие собрали целое состояние - почти 100 рублей. [2]

Очередной приезд напрямую был связан с работой. Руководителя Комитета содействия Турксиба при Совете народных комиссаров, а эту должность он возглавлял с 1927 по 1930 год, интересовало как идут дела на железнодорожной магистрали. Он хорошо понимал, что это будет иметь определенное значение для экономического развития края. Как и создание тюлькубаском предгорье Западного Тянь-Шаня Аксу - Жабалинского заповедника. О том, что он организуется именно по инициативе Рыскулова, знали все жители родного аула. По приезду в родные края, он сказал им, чтобы они сплотились вокруг с железной дороги. И тогда дороги их накормит. И напоит, и оденет. Благодаря этому в те голодные дни казахи выжили. [1]

Турар Рыскулов, будучи заместителем председателя Совнаркома решал много важных вопросов, касающихся социально-экономического развития, в том числе прокладкой 1445 км Турксиба, которую назвали со временем дорогой Рыскулова.

Турксиб должен был обеспечить поставку в Центральную Азию, и южные районы Казахстана, сибирского леса и кузнецкого угля. Строить Турксиб «на частные средства под правительственные гарантии» царская Россия начала в 1913 году. Очередной этап сооружения дороги начался в апреле 1927 года. Комитет содействия Турксиба тогда руководил Т. Рыскулов. 25 апреля 1930 года, на 17 месяцев раньше срока, строительство завершено. Туркестано-Сибирской железная дорога прошла по территории районов южно - казахстанской области, тем самым способствовало бурному экономическому развитию. [1]

Заслуга Турара Рыскулова в строительстве Турксиба, его ответвления семиреченской ветки до Бишкека и даже до Иссык-Куля неоценимы, считает сотрудник Центрального государственного архива политической документации Республики Кыргызстан, ведущий сотрудник кафедры истории и этнологии Кыргызско - Российского славянского университета Айгуль Карымсакова. Его биография не до конца изучена. В историографии Кыргызстана, к сожалению мало упоминается о его деятельности. Бесценна роль Рыскулова и в оказании помощи голодающим из Казахстана. Он отправил четыре телеграммы руководству Кыргызстана о необходимости оказания помощи созданию детских приютов, организации пунктов питания. Свыше ста тысяч голодающих казахов оказались на территории соседней страны, руководство и жители которой с пониманием отнеслось к проблемам беженцев: делились с последним куском хлеба, предоставляли свои дома для проживания. Он многое сделал для формирования дружеских межнациональных отношений, и в этом помогли его контакты с политической и культурной элитой страны. [4]

Талант Т. Рыскулова был по достоинству оценен его современниками. М. В. Фрунзе в докладной записке на имя Ленина писал: «Среди местных кадров выделяются двое — Рыскулов и Низамедин Ходжаев, за которыми идут массы. Но первый обладает не только умом, но и недюжинным характером». [2]

Многие российские ученые продолжают работать в архивах, занимаются изучением жизни и деятельности Турара Рыскулова. Среди них его внук Владимир Рыскулов. Обостренное чувство справедливости, непримиримость и принципиальность привели Турара Рыскулова в ряды революционеров, отмечает историк Владимир Рыскулов. – В начале 1917 года в Аулие - Ате он организовал «Революционный союз казахской молодежи», поставив своей целью всемерную борьбу за свободу и независимость. Этой идее он посвятил всю свою яркую, но короткую жизнь. Именно им был поставлен вопрос о сохранении единства территории Туркестана. Будучи руководителем Мусульманского бюро Туркестанской Коммунистической партии, он неоднократно ставил вопрос о сохранении единства тюркских этносов Туркестана. Он доказывал, что тюркоязычные народы Туркестана — единый народ, лишь ходом истории раздробленный, а Туркестан — общий дом для тюркоязычных народов,

населявших Центральную Азию. С заявления Рыскулова о сохранении единства Туркестана начался этап гонений. В июне 1923 года Сталин на IV совещании руководящих кадров национальных республик и областей обвинил Рыскулова в «пантюркизме», говоря, что Рыскулов поддерживает Султангалиева, видного деятеля — революционера из Татарстана, открыто выступившего против политики Сталина по национальному вопросу. В ответной речи Рыскулов критиковал Сталина за то, что с недавнего времени сам Сталин восхвалял Султангалиева, называя его преданным делу революции коммунистом, а теперь утверждал обратное в угоду политической конъюнктуре. [1]

В письмах Сталину, написанных в 1932—1933 годах, он открыто писал о судьбе родного ему казахского народа, страдающего от неслыханного голода, который был следствием волюнтаристской политики Ф.И. Голощекина. Массовая откочёвка подвергшихся страшному голоду казахских крестьян в период коллективизации лишила кочевых казахов основного его источника пропитания — скота. Только после писем Т. Рыскулова Центральный Комитет ВКП б) решил вопрос о продовольственной помощи Казахстану. [3]

В период массовых сталинских репрессий Турар Рыскулов был объявлен "врагом народа" и расстрелян 10 февраля 1938 года. По данным ФСБ России, переданным в фонд «Мемориал», в списке захороненных на спецобъекте НКВД под названием «Коммунарка» имеется сведения о захоронении Т. Рыскулова. В 1956 г. реабилитирован посмертно.

Трагичность судьбы уникального человека заставляет задуматься о неимоверном подвиге людей, которые не побоялись выступить против сталинского режима. Они жили судьбой своего народа и были готовы отдать ради этого свои жизни. Турар Рыскулов по сути, оказался жертвой политических интриг. Его прямолежность, гражданская позиция выпадали из общепринятых тогда рамок политического поведения.

Рыскулов внес большой вклад в экономическое преобразование республик Центральной Азии, Российской Федерации и Монголии. По инициативе Т. Рыскулова в Казахстане была построена Туркестанско-Сибирская железная дорога, возникли мощные индустриальные центры — угледобывающие и металлургические комплексы Караганды, цветная металлургия Восточного и Южного Казахстана, нефтегазовая промышленность Западного Казахстана. На территории Казахстана и Центральной Азии были организованы крупные национальные заповедники всесоюзного значения.

Вклад Турара Рыскулова в развитие политической мысли и становлении экономики молодого советского государства, его образовательные инициативы — это значимое наследие, которое он оставил потомкам. Многие идеи Турара Рыскулова имеют актуальное значение для современного Казахстана. [1]

Завершить свою статью я хотел бы словами посвященной деятельности Т. Рыскулова, ректора КЖГУ им. М. Ауэзова, доктора

исторических наук, профессора, академик НАН РК Дарией Кожамжаровой - Удивительная вещь, время. - Одних оно бесследно стирает, других обрамляет, как драгоценный камень, воздавая за истинную верность своему народу, оставляя веках. Память народная бережно хранит и по крупицам собирает такие человеческие судьбы. И молодое поколение, широкая общественность должны знать и помнить о таких личностях как Турар Рыскулов.

Список использованной литературы:

- 1.Исмаилов А. Жизнь и судьба Турара. Каз. Правда: газета.-2005-№25.
- 2.Бекмуратова Г. Магистраль Турара. Новое поколение: газета -2007-№28.
- 3.Л.Доброта. Каз. Правда: электронная газета – 7 января 2020.
- 4.Карымсакова и др. Т. Рыскулов в истории Кыргызстана. Бишкек 2016.-с- 35-75.

М.ШОҚАЙ – ҰЛТ МҮДДЕСІН ҚОРҒАҒАН ҰЛЫ ТҰЛҒА

Байкенова Айман Бауыржановна - Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің 1-курс магистранты

Андатпа. Мұстафа Шоқай – қазақ халқының ғана емес, жалпы түркі халықтарының бостандығы мен бірлігі жолында өмірін сарп еткен көрнекті саяси қайраткер. Ол ХХ ғасырдың басындағы Орталық Азияның саяси аренасында ұлт мүддесін қорғаған тұлға ретінде танылды. Оның басты мақсаты – өз халқын отаршылдық езгіден азат ету, ұлттық дербестікті қамтамасыз ету және түркі халықтарының мәдениетін сақтап қалу болды. Бүгінгі Қазақстанда Мұстафа Шоқайдың идеялары ұлттық сананы, тәуелсіздікті, мәдени және рухани құндылықтарды ұлықтау ісінде ерекше мәнге ие.

Кілт сөздер:Мұстафа Шоқай, Түркістан, Отаршылдық, Азаттық, Большевиктер, Кеңес билігі, Түркі халықтары, Ұлттық бірлік, Саяси күрес.

Аннотация. Мустафа Шокай – выдающийся политический деятель, посвятивший свою жизнь борьбе не только за свободу казахского народа, но и за единство всех тюркских народов. Он стал известен как защитник национальных интересов на политической арене Центральной Азии в начале ХХ века. Его главной целью было освободить свой народ от колониального гнета, обеспечить национальную независимость и сохранить культурное наследие тюркских народов. В современном Казахстане идеи Мустафы Шокая играют важную роль в укреплении национального самосознания, независимости, а также культурных и духовных ценностей.

Ключевые слова:Мустафа Шокай, Туркестан, Колониализм, Освобождение, Большевики, Советская власть, Тюркские народы, Национальное единство, Политическая борьба.

Annotation. Mustafa Shokay was an outstanding political figure who dedicated his life to the struggle not only for the freedom of the Kazakh people but also for the unity of all Turkic peoples. He became known as a defender of national interests on the political stage of Central Asia in the early 20th century. His primary goal was to free his people from colonial oppression, achieve national independence, and preserve the cultural heritage of the Turkic peoples. In modern Kazakhstan, the ideas of Mustafa Shokay play an important role in strengthening national identity, independence, and the preservation of cultural and spiritual values.

Keywords: Mustafa Shokai, Turkestan, Colonialism, Liberation, Bolsheviks, Soviet power, Turkic peoples, National unity, Political struggle.

Мұстафа Шоқай – қазақ халқының азаттығы мен дербестігін қамтамасыз ету жолында аянбай еңбек еткен көрнекті саяси қайраткер. XX ғасыр басында Орта Азия халықтарының отаршылдық езгіден босап, өз тағдырын өзі шешуін мақсат еткен бұл тұлға, эмиграцияда жүріп те өз идеяларынан айныған жоқ. Оның саяси көзқарасы, ұлттық мүддеге адалдығы және елінің болашағына деген терең сенімі бүгінгі тәуелсіз Қазақстан үшін баға жетпес рухани мұра болып табылады.

Түркістан автономиясы және Алаш қозғалысындағы рөлі: 1917 жылғы Ақпан және Қазан революциялары кезінде Ресей империясының барлық аймақтарында тәуелсіздік үшін қозғалыстар белең ала бастады. Осы сәтті пайдаланған қазақ зиялылары, соның ішінде Мұстафа Шоқай, Түркістан автономиясын құру идеясына қолдау көрсетті. Оның мақсаты – Түркістан халықтарының өз ішіндегі бірлігін арттыру және олардың болашақтағы дербестігін қамтамасыз ету болды. Шоқай Түркістан автономиясын тек саяси құрылым ретінде ғана емес, мәдени, рухани құндылықтарды сақтау жолындағы негізгі тірек ретінде қарастырды. Ол Алаш қозғалысымен де тығыз байланыста болып, ұлт азаттығы жолында күш біріктірді. Алайда большевиктер Түркістан автономиясын күшпен басып, Орталық Азияны толық бақылауға алғаннан кейін, Мұстафа Шоқай шетелге кетуге мәжбүр болды. Эмиграцияға кеткеннен кейін де ол түркі халықтарының құқығын қорғауды өз міндеті деп санады. Шоқайдың эмиграциядағы өмірі оның ұлтына деген шексіз сүйіспеншілігінің айқын дәлелі болды. Франция, Германия сияқты Еуропа елдерінде жүргенде, ол халықаралық деңгейде Түркістан мәселесін көтеріп, кеңестік отаршыл саясатты сынап, баспасөз беттерінде мақалалар жазды. Ең белгілі еңбектерінің бірі – "Жас Түркістан" журналы. Бұл журналда Мұстафа түркі халықтарының ұлттық санасын оятуға, олардың құқықтарын қорғауға бағытталған мақалалар жариялап отырды. Оның еңбектерінде кеңес үкіметінің жүргізген саясатының нәтижесінде түркі халықтары тап болған әлеуметтік және экономикалық қиындықтар, сондай-ақ ұлттық мәдениетті жою қаупі нақты сипатталған. Мұстафа Шоқай Орталық Азия халықтарының бірлігін қолдап, оларды ортақ мүддеге ұмтылуға шақырды.

Кеңес заманында Мұстафа Шоқайдың саяси қызметін және еңбектерін

танып-білу мүмкін болмады. Кеңес үкіметінің қудалауына байланысты ол өмірінің соңғы 20 жылын туған жерінен жырақта, Батыс Еуропада эмиграцияда өткізді. Соған қарамастан, Мұстафа Шоқай соңғы демі қалғанша елін ойлап, қазақ халқы мен жалпы Түркістан халықтарының тәуелсіздігі үшін күресті.

Кеңес дәуірінде Түркістанды қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен, қарақалпақ, ұйғыр, дүнген және басқа да түркі тектес халықтар мекендейтіні белгілі болды. Тарихқа әділетті көзқараспен қарау маңызды, себебі Мұстафа Шоқай кеңес өкіметін толықтай айыптап, барлық іс-әрекетін жоққа шығармады. Алайда, большевиктердің саясаты түркі халықтарын қорғауға емес, сол аймаққа қоныстанған славян халықтарын қолдауға бағытталғанын, ал бұл саясат Ресей патшалығы кезінен жалғасып келе жатқан орталықтандырылған отаршыл саясаттың көрінісі екенін ашық айтты.

Мұстафа Шоқай большевиктік отаршылдардың мінез-құлқын жақсы танып, Кеңес Одағына тән отаршылдық саясаттың ерекшеліктерін көре білді, сонымен бірге оның басқа отаршылдық саясаттардан айырмашылығын түсінді. Ол большевиктік биліктің саяси бет-бейнесін ашық көре алды», – деп жазады Шоқайды зерттеген саясаттану ғылымдарының докторы, профессор Әбдіжәлел Бәкір [1, 12–14].

Осылайша, Мұстафа Шоқай кеңес үкіметінің саяси әрекеттерін өткір сынай отырып, түркі халықтарының құқықтары үшін күресіп, олардың тәуелсіздігіне жетуін басты мақсат етті. Мұстафа Шоқай Қазақстаннан жырақта, Францияда тұрса да, қазақ халқының ашаршылыққа ұшырағанын естіп, оның себептері мен салдарын зерттеп, бұл жағдайды Еуропа халқына жеткізді. Ол Кеңес үкіметінің зұлымдық саясатын бүкіл әлемге дәлелдеуге тырысты. 1933 жылдың басында Мұстафа Шоқай «Түркістанды таныту» атты мақаласында ашаршылық кезінде Түркістан аймағында болған, көрген-білген шетелдік куәгердің оқиғасын баяндады. Бұл адам орыс және кейбір түркі тілдерін білетін, Кеңес Одағының көптеген аймақтарын аралап шыққан саяхатшы болатын. Шетелден келген бұл адамдар сырт көзге байқалмайтын мәселелерді аңғарып, шынайы жағдайды дұрыс түсінген. Шоқай бұл адамның қолжазбасын «Жас Түркістан» журналының 44-нөмірінде жариялады, бірақ ол: «Маңызды себептерге байланысты бұл «бейтаныс саяхатшының» атын атай алмаймыз және оның Түркістан туралы айтып бергендерінің барлығын жариялау мүмкін емес», – деп хабарлады.

Менің Түркістаннан алған әсерлерім: бұл елді аштық жайлаған. Қайда қарасаң да аштықтан тыныс алу мүмкін емес еді. Орта Азияда темір жолдың бойында, Түркістан бойында, станцияларда, үлкенді-кішілі қалаларға барсаң да алдыңнан аш адамдарды көресің. Аштыққа негізінен Түркістанның жергілікті халқы ұшыраған еді. Елдің әр жерінде – Қазақстанда, Қырғызстанда, Өзбекстанда және Түрікменстанда аштықтың себептері жайлы жергілікті халыққа сұрақ қойсам, олар сөзден жалтарып, өтірік жауаптармен сұрағымнан қашқақтады. Олар: «Түркістанда аштық анда-санда болып тұратын. Төңкерістен бұрын да аштық болды» – дейді. Бірақ үкімет

пен партия өкілдері болмағандықтан, қарапайым халық аштықтың шынайы себептерін жасырмай ашық айтуға тырысты.

Өзбекстандағы Түркістандағы аштықтың басты себептері бидай, жүгері сияқты дәнді дақылдардың орнына мақта егілгенінен болған дейді. Өзбекстанда күріштің аз екенін де сезінді." Аштықтың басты себептерінің бірі ұжымдық шаруашылық екені де жасырын емес. Алайда үкімет пен партия мүшелерінің өкілдері аштықтың негізгі себебін ұжымдық шаруашылықтан көруді екіжүзділік деп, оны іштеріне енген жаулар сияқты көреді. Қарапайым адамдар бұл істің мәнін жасырмайды. Олар үшін ұжымдық шаруашылық аштықтың көзі ретінде көрінеді.

Самарқанда болғанымда, белгілі бір коммунист маған ұжымдық шаруашылықтардың Түркістанға сәйкес келмейтінін және Түркістан халқының Мәскеуге жасаған "жақсылығы үшін" "қарғыс айтқанын" жеткізгенін айтты."

Қазақстан мен Қырғызстандағы аштықтың басты себебі ретінде, халық ұжымдық шаруашылықтар арқылы жергілікті болудан айырылды дейді. Кейбір партия мүшелері қазақ және қырғыз ұлттарымен араласып тұрып жатқанымен, бұл ұлттарға мүлде қолайсыз жағдай жасап, қоныстандыруды жүргізгенін де жасырмай айтты. Қайта қоныстанатын шаруаларға бөлінген көптеген жерлер көбінесе көшпенді немесе жартылай көшпенді шаруалардан күшпен алынып, Ресейден келген көшіп келгендерге беріліп, қазақтарды жерсіз қалдырған. (Әсіресе біз С.Д.). Орыс шаруалары өздері қалаған жерлерді таңдап алып қоныстанған. Үкімет те оларды қолдауда. Қайта көшірілген қазақтар мен қырғыздарға баспана немесе азық-түлік үшін ешқандай көмек көрсетпеген. Көмек көрсеткен жағдайда да өте аз мөлшерде ғана көрсеткен."

Ең қарапайым жергілікті болу шарттарын дайындай алмай, олар қайтадан көшпелі күйге түсуге мәжбүр болды. Олардың ішінде Әулиеата өңірінің қазақтары да бар. Мұндағы көптеген отбасы өздеріне тиесілі жерлерін тастап кетуге мәжбүр болып, қайтадан мал шаруашылығымен айналыса бастады. Алайда олардың қолдарында да мал аз қалған еді. Көптеген мал жайылымдардың болмауынан аштыққа ұшырап қырылған, сондықтан олар шыдай алмады," - деп жазған шетелдік азамат [1,327-328].

Бүгінгі таңда Қазақстан зерттеушілері орыс билігінің қазақтарды жерінен айыру саясатын большевиктердің де жалғастырғанын дәлелдеуде. И. Ли Язмин мен Б.П. Бошин сияқты кеңес дәуіріндегі ғалымдар 1926 жылы Ресейде "Қоныстандыру және көшіп келушілердің ғылымы" атты көмекші оқулық жазып, бұл кітапты жоғары оқу орындарында оқыта бастаған."

Тарихшы Қанат Енсеновтің Қазақстан мұрағатынан тапқан деректеріне сәйкес, 1925 жылы Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитетінің мүшесі «Қазақ АКСР-і жерлеріне қоныс аударуды және қоныстандыруды тоқтату" туралы шешім қабылдаған. Алайда Қазақстанды басқаруға келген Ф. И. Голощекин бұл шешімді күшін жойған деп жариялап, 1929 жылы республика үкіметі жанынан көшіп-қонушыларды басқару комитетін құрған» [2, 195].

Мұстафа Шоқай қазақ халқының өз жерлерінен айырылуын былай сипаттайды: "1926 жылғы халық санағына сәйкес, Қазақстанда 6 миллион 503 мың адам тұрады. Бұл санға сәйкес, шамамен халықтың отыз пайызы – орыс және украин мұғажырлар, яғни көшіп келгендер (Мұстафа Шоқай қоныс аударушыларды осылай атайды – С.Д). 540 мың қала халқының көпшілігі (шамамен 53 пайызы) – орыстар. Орыс көшіп келушілер ең құнарлы, егін егуге қолайлы жерлерге қоныстанған. Олардың көбі Ақмола, Қостанай аймақтары мен Сырдария, Семей, Жетісу өңірлеріндегі суы мол жерлерге орналасқан," – деп, Мұстафа Шоқай кеңестік дәуірдегі отаршылдық саясаттың бір қырын дәлелдегендей еді.

Мұстафа Шоқай сол кезде тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл Кеңес Одағы бойынша ең құнарлы деп саналатын Қостанай мен Ақмола аймақтарындағы жерлерді орыс қоныс аударушылары иемденгенін көрсеткен. Оның айтуынша, қоныс аударушылар Қостанай аймағында тұратын халықтың 62,5 пайызын, ал Ақмола аймағында 52,5 пайызын құраған" [1,101] б.

Большевиктер И.В. Сталин 1929 жылы Сібір өңіріне сапар жасаған кезінде Кеңес Одағы бүкіл әлем бойынша мол өнімді елге айналдыра алмады. Бір кездері егіншілігімен танымал болған Ресей большевиктер билік еткенде қатты артта қалды. М. Шоқай: «Бүгінгі кеңестік дәуірдегі Ресей адам баласын қинаушылар еліне айналды,» – деп, большевиктердің саясатын сынға алған.

Большевиктердің мәжбүрлеп қоныстандыру мен ұйымдастыру саясаты Түркістанның жергілікті халықтарының ашу-ызасын туғызып, олардың қарулы көтеріліске шығуына да себеп болғанын тарихтан білеміз. М. Шоқай «Ана жұрттың жағдайы» деп аталатын мақаласында Лондонда жарияланған «Дейли Экспресс» газетінің 1929 жылғы 34.12. санындағы телефон арқылы сөйлескен сұхбатын мысал ретінде келтіреді:

Кеңес дәуіріндегі Түркістанда Ауғанстан шекарасына жақын жерде Қызыл Армия мен жергілікті шаруалар арасында үлкен шайқас болды. Бұл шайқаста 2000-ға жуық адам қаза тапты. Түркістан өңіріндегі шаруалардың көтерілісінің басты себебі басшыларға еккен өнімдерін беруден бас тартуы еді. Ауғанстан шекарасына жіберілген кеңестік әскерлерге шаруалар қару-жаракпен қарсылық көрсетті. Шайқас бір күнге созылды. Шаруалардың күші басым болғандықтан, оларды шегіндіру үшін әскер ұшақтармен бомбалар тастап, шабуыл жасады. Шаруалардың бір бөлігі Ауғанстан аймағына қашуға мәжбүр болды. Шайқас болған жерге «ГПУ» топтары жіберіліп, шабуыл жасаған шаруалардың қолбасшыларының 14-і өлтірілді, қалған азық-түлік тартып алынды» [3,57-58].

Ұйымдастыру жұмыстары кезінде Қазақстанда азық-түлік, астық өнімдерін дайындау белсенді түрде жүргізілді. Ұжымдық шаруашылықтарда астықтың барлық түрлері, тіпті келесі жылға сақталған тұқымдар да тәркіленді. Мал шаруашылығымен айналысатын аймақтарға астық өткізу міндеттеліп, қазақтар оны орындау үшін малдарын астыққа айырбастауға мәжбүр болды. Ет, жүн дайындау кезінде қазақтар малдарын союға тура келді (4)."

Большевиктік басшылар сол дәуірде Қазақстанды басқарғандар Қазақстан жерінің ерекшеліктерін мүлде елемей, қазақтарды ашаршылыққа ұшыратты [5,127-132]. Сонымен қатар, М. Шоқайдың осы мәселеге қатысты еңбектерінен 1930-жылдардың басындағы Қазақстанда болған ашаршылықтың большевиктердің отаршылдық саясатының әсерінен болғанын білуге болады.

Мұстафа Шоқай ұлт мүддесін қорғауда өз өмірін арнап, шексіз құрбандыққа барған қайраткер ретінде ел есінде мәңгі қалды. Оның өмір жолы – ерік-жігердің, ұлттық мақтаныш пен күрескер рухтың символы. Шоқайдың басты идеяларының бірі – тәуелсіздік пен ұлттық рухты сақтау болды. Ол ұлттық дербестікті тек мемлекеттік деңгейде ғана емес, сонымен қатар жеке адамның да құқығын қорғау және мәдени құндылықтарды сақтау арқылы жүзеге асыруға болатынына сенді. Мұстафа Шоқайдың осы идеялары бүгінгі таңда Қазақстанның рухани жаңғыру саясатына толықтай сәйкес келеді. Оның еңбектері қазіргі түркі халықтарының болашағы үшін маңызды, өйткені олар ұлттық бірлік пен ынтымақтастықтың негізгі қағидаттарын көрсетеді. Мұстафа Шоқайдың идеялары қазақ халқының ғана емес, жалпы түркі әлемінің рухани байлығы болып саналады. Оның саяси мұрасы бүгінгі ұрпаққа мемлекетіміздің егемендігі мен тәуелсіздігі үшін күрескен аға буынның қадірін терең түсінуге мүмкіндік береді Шоқайдың ұстанымдары мен еңбектері қазақ халқының тәуелсіздікке ұмтылған тарихының маңызды кезеңі, ал оның өмірі – еркіндік жолындағы батыл күрескердің шынайы бейнесі. Бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан ұрпақтары үшін Мұстафа Шоқайдың мұрасы тек өткенді еске алу емес, сонымен қатар болашаққа деген сенімді арттырудың негізі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шоқай М. Таңдамалы шығармалары. Үш томдық. 1-том. – Алматы: "Қайнар" баспасы, 2007. – 352 бет.
2. Шоқай М. Таңдамалы шығармалары. Үш томдық. 1-том. – Алматы: "Қайнар" баспасы, 2007. – 392 бет.
3. Бәкір Ә. Қазына: Мұстафа Шоқай мұралары туралы // Егемен Қазақстан: Жалпы ұлттық республикалық газет. 2015. 17 қаңтар.
4. Енсенов Қ. Қазақстан зиялылары және Қазақстандағы көші-қон мәселесі. // Алаш мұраты және тәуелсіз Қазақстан. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Астана, 2001. – 311 бет.
5. Бұрханов Қ. Тарихи шындықтар және қазіргі қоғам. // Егемен Қазақстан, 2012 жыл, 10 мамыр.
6. Шаяхметов Н.У. Әлихан Бөкейханов еңбектеріндегі дәстүрлі қазақ шаруаларының мәселелері. // Алаш мұраты және тәуелсіз Қазақстан. Халықаралық ғылыми конференция материалдары – Астана, 2011. – 311 бет."

ТҮБІ БІР ТҮРКІНІҢ ТҰТАСТЫҒЫН МАҚСАТ ЕТКЕН ҚАЙРАТКЕР – МҰСТАФА

Шамшат Наргиз Талғатқызы - Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің 1-курс магистранты

Аңдатпа. Мақалада Түбі бір Түркі мемлекеті, Түркістан және Мұстафа Шоқайдың өмірі мен өнегесі қарастырылады. Шоқайдың еңбектері мен саяси идеялары бүгінгі күнге дейін маңызды болып отыр. Ол түркі халықтарын рухани және саяси тұрғыда біріктіруді көздеген «түркі бірлігі» идеясының негізін қалады. Оның өмірі мен күресі ұлттық тәуелсіздік үшін жасалған қадамдардың символы ретінде есте қалады.

Түйін сөздер: Мұстафа Шоқай, Түркістан, түркі халықтары, бірлік, тәуелсіздік, мұра, халық.

Аннотация. В статье рассматриваются единое тюркское государство, Туркестан и жизнь, а также наследие Мустафы Шокая. Труды и политические идеи Шокая остаются актуальными и по сей день. Он заложил основы идеи «тюркского единства», стремящейся объединить тюркские народы в духовном и политическом плане. Его жизнь и борьба запоминаются как символ шагов, предпринятых в сторону национальной независимости.

Ключевые слова: Мустафа Шокай, Туркестан, тюркские народы, единство, независимость, наследие, народ.

Annotation. The article discusses the unified Turkic state, Turkestan, and the life and legacy of Mustafa Shokay. The works and political ideas of Shokay remain relevant to this day. He laid the foundation for the idea of "Turkic unity," which aims to unite Turkic peoples in spiritual and political terms. His life and struggle are remembered as symbols of the steps taken toward national independence.

Keywords: Mustafa Shokay, Turkestan, Turkic peoples, unity, independence, legacy, nation.

Мұстафа Шоқайдың ерен еңбегі мен тарихта қалған атын зерттеп білмеу мүмкін емес. Шоқай сияқты, қайраткер, тұлға, зиялы адам өз заманына қызмет еткен тұлға болды.

Мұстафа Шоқай (25 желтоқсан, 1890 жыл, Сырдария губерниясы, Ақмешіт уезі, Наршоқы 27 желтоқсан, 1941 жыл, Берлин) - көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, Түркістан Автономиясының жетекшісі. Ауыл молдасынан хат танығаннан кейін 1902 жылы Ташкенттегі ерлер гимназиясына оқуға қабылданады. 1912 жылы Санкт-Петербург Императорлық университетінің заң факультетін бітірген. Ағылшын, француз, түрік, өзбек, орыс тілдерін білген. Студенттік жылдары империя астанасындағы демократиялық қозғалыстарға қатысады [1].

1912 жылы түрік-балқан соғысы бұрқ ете қалғанда, ол Түркияны қолдау қоғамына белсене араласты. Мұстафа Шоқай Мемлекеттік Думаның

Мұсылман фракциясы Саяси бюросында Түркістан халықтарының бірден-бір өкілі болды. Думаның 1916 жылғы көтеріліске қатысушыларды жазалаушы казактардың айуандық әрекеттерін тексеру үшін комиссия құру туралы шешім қабылдауы барысында М. Шоқай шешуші рөл атқарды. Мұстафа, сондай-ақ, Құрылтай жиналысындағы «Түркістан халықтарының құқығын қорғау» жөніндегі өкілдер комиссиясын басқарды. Өкімет басына Уақытша үкімет келген соң, оның басшысы А. Ф. Керенский М. Шоқайға министрдің портфелін ұсынады, бірақ Мұстафа бұл ұсыныстан бас тартады. Бұл жерден Мұстафаның тың қасиетін, терең ойлы екенін байқаймыз.

Мұстафа алғаш сауатын ашқан Әліш медресесі Шиеліде Сұлутөбенің Наршоқы құмында Шоқай қыстауында болған. Қазір құлаған, орны жатыр, кірпіштері әлі табылады. Екі бөлмелі медресенің бір бөлмесінде балалар оқыған, екінші бөлме мешіт болыпты. Әліш – Шоқайдың ортаншы інісі, яғни Мұстафаның ағасы. Әліш Ташкенттен алдырған Ерім төре деген мұғалімнің мұсылманшылық та, орысша да сауаты болған.

Сонымен қатар, гуманист-ойшыл, демократ, энциклопедиялық білім иесі Мұстафа Шоқай ағартушы, Орта Азия мен Қазақстан халықтары тарихы мен мәдениетінің жоқтаушысы болды, ағылшын, француз, неміс, түрік және араб тілдерін өте жетік меңгерді. Бүкіл ғұмырын ол Орта Азия мен Қазақстан халықтарының ар-абыройын қорғауға, шындық үшін күреске арнады. Оның жан-жүрегі өле-өлгенше туған халқымен бірге болды.

Ауыл молдасынан хат танығаннан кейін 1902 жылы Ташкенттегі ерлер гимназиясына оқуға қабылданады. 1912 жылы Санкт-Петербург Императорлық университетінің заң факультетін бітірген. Ағылшын, француз, түрік, өзбек, орыс тілдерін білген. Студенттік жылдары империя астанасындағы демократиялық қозғалыстарға қатысады [2].

Мемлекеттік Думада жұмыс атқаруы:

Ақпан төңкерісіне дейін Алаш көшбасшысы Ә.Бөкейханмен бірге Ресей Мемлекеттік Думасының мұсылман фракциясында хатшы қызметін атқарады. 1916 жылғы дүрбелең кезінде Түркістан және жалпы казак жеріндегі бассыздықтарды әшкерелеп, Мемлекеттік Думаға арнайы құжатты мәліметтер ұсынады. Сөйтіп, осыған байланысты комиссия құруға себепші болады. 1917 жылы төңкерістер тұсында мықты Түркістан мемлекетін құру идеясын ұстанады. Ташкентте «Бірлік туы» газетін ашады. Орынбордағы Алаш қайраткерлерімен тығыз байланыс ұстайды. Алаш партиясы құрылатын бірінші жалпыказак сиезінің де, Алаш автономиясы жарияланатын екінші жалпыказак сиезінің де ұйымдастыру және өткізу жұмысына белсене қатысады. Алғашқы съезде «Шура-и-ислам» жұмысына қатысатын 8 казак өкілінің бірі болып сайланады. Екінші съезде Алашорда үкіметі - Ұлт кеңесіне Сырдария атынан кіреді. 1917 жылы Жаңа Марғұланда өткен өлкелік мұсылмандар кеңесінде қайраткер Бүкілтүркістандық мұсылмандардың құрылтайын Қоқан қаласына шақыру

туралы бастама көтереді. Қарашада Қоқанда Түркістан автономиясын жариялау шарасына бастан-аяқ қатысады [3].

Мұстафа халқына, еліне жаны ашыған және сондай бір Думдағы қызметін халық пайдасына атқару үшін пайдаланды десек те қателеспейміз. Мұстафа бүкіл халық деген ұғымды Түркістанның тағдырымен байланыстырған еді.

Мұстафа Шоқай мұсылман қауымының саяси санасын оятуда басты рөл атқарды... Ол Ресейдегі сияқты бәсең пан-тураншылдық, тәуелсіздіктен гөрі автономия құру жолын дұрыс деп тапты. Оның басты мұраты – бүкіл Түркістанның басын қосу еді.

М. Шоқай 1917 жылғы сәуірде Орта Азияда ең беделді газет есептелген «Үлкен Түркістанның» шығарушылар алқасының құрамына өтті. Бұл газет Түркістан татарлары басқармасы тарапынан басылатын әрі түрікшілдер мен исламшылардың мүдделерін көздейтін. «Үлкен Түркістан» газетінің редакторы 1917 жылғы 30 сәуірде Мұстафа Шоқайұлының идеясын қолдап: «татарлар, сарттар мен қазақтар жойылсын, түрікшілдік пен ислам жасасын!» деп жазған болатын.

1917 жылғы маусымда Мұстафа Шоқай Алашорда партиясының бір топ мүшелері және түркістандықтармен (Міржақып Дулат, Сұлтанбек Қожан, Әлібек Күміс) бірлесіп, Ташкентте тура түрікшіл әрі исламшыл «Бірлік туы» газетін шығарды. Оның бас редакторы Мұстафа Шоқай еді.

Қазан революциясы орыстар мен байырғы мұсылман қауымының қарым-қатынасын бұрынғыдан бетер шиеленістірді. Кеңес үкіметі күтпеген жерден жергілікті орыс қауымынан шыққан мемлекет қызметкерлерінің, саудагерлердің, офицерлер мен бай егіншілердің басты қамқоршысына айналды. Түбінде әлеуметтік тұрғыдан коммунизмге дұшпан болып шығатын орыстардың осы тобы жергілікті мұсылман халықтан қауіптенді. 1917 жылғы 16 қарашада ұйымдастырылған Түркістан халық комиссарлары кеңесінің 15 мүшесінің бәрі орыстар мен еуропалықтар еді. Халық комиссарлары кеңесінің бірінші сессиясы қарсаңында оның төрағасы Колесов: «Жоғарғы органдарға, яғни революция әкімшілігіне мұсылмандарды қатыстыруға болмайды. Өйткені бізге байырғы тұрғындардың ниеті белгісіз әрі олардың ешқандай пролетарлық ұйымы жоқ», - деп мәлімдеген болатын.

1917 жылғы 22 қарашада бүкіл мұсылман ұйымдарының өкілдері бұрынғы хан ордасы Қоқанда бас қосып, Бүкіл Түркістан мұсылмандар құрылтайын өткізді. Құрылтай «Халық кеңесі» деп аталған Түркістан автономиялы үкіметін құрды. Оның бірінші төрағасы Мұхамеджан Тынышбай еді. Тынышбайұлы орнынан түскен соң, Мұстафа Шоқай төрағалыққа сайланды.

1918 жылғы қаңтарда Ташкент кеңесі мұсылман үкіметін жою жөнінде шешім қабылдады. Қызыләскерлер (қызыл жұмысшылар бригадасы, армяндардың Дашнакцутун партиясының қарулы милиция күштері мен Ташкент гарнизонының бөлімшелері) Қоқанға жіберілді. Қызыләскер бөлімшелері мұсылман үкіметінің орталығына 5 ақпанда

жетіп, ертеңіне таң алдында шабуылға шықты. Қоқанды қорғап тұрған аз ғана мұсылман әскери бөлімшелерінің қарсылығы тойтарылды, қала қанға бөкті. Үш күнге жалғасқан жаппай қырғын мен ұрлық, талан-тараждан кейін басқыншылар қаланы өртеді. Байырғы мұсылман тұқымдарынан қырылғандар саны белгісіз, әйтеуір олардың өте көп екені анық. Өйткені Қоқан қаласында 1897 жылы 120 000 адам тұрса, 1926 жылы 69 300 адам қалған.

Мұстафа Шоқай жаппай қырғыннан әрең аман қалды. Ол әуелі кеңеске қарсы партизан соғысын жүргізіп жатқан бектер (баспашылар) арасында, 1919 жылы тәуелсіз Гүржістанда (Грузияда) бас сауғалады. Тбилисиде Шоқайұлы Кавказ мұсылмандары қоғамының саяси істеріне белсене қатысты және орыс тілінде басылатын «Вольные горцы», «На рубеже», түрікше басылатын «Йени дүния» газеттеріне Солтүстік Кавказ тау халықтарының саяси мұраттарын бейнелейтін мақалалар жазды.

1920 жылы Қызыл Армия Гүржістанға шабуыл жасап, басып алған соң Шоқайұлы Түркияға қашты және сол жақтан Берлинге келді, ақыры Париж маңындағы Ногент-Сюр-Марнда орналасты. Шет елде Мұстафа Шоқай мұсылман елауғандарының (эмигранттарының) ең беделді басшысы ретінде танылды. Ол маңызды екі журнал шығарды:

- «Йени Туркистан» («Жаңа Түркістан»), ай сайын шығатын журнал, 1927 жылғы маусымнан 1931 жылғы қыркүйекке дейін Ыстамбұлда шығарылды;

- «Яш Туркистон» («Жаңа Түркістан» 1929 – 1931 жылдары Берлинде басылды.

Мұстафа Шоқай бас редактор әрі саяси жетекші еді.

Осы тұста Мұстафа Шоқай «The Journal of Royal Central Asian Society», «The Asiatic Review» (London), «Orient et Occident», «Revue du Promethee» (Paris) және «Wschod» (Warsawa) журналдарында да мақалаларын жиі басатын.

Оның Орта Азиядағы революция туралы маңызды мақалалары:

«The Basmach Movement in Turkestan», «The Asiatic Review», 1928, Gilid XXIV;

«Fifteen Years of Bolchevik Rule in Turkestan», Journal of the Royal Central Asian Society, 1931, Gilid XVIII.

Оның мынадай ғылыми шығармалары бар:

«Chez les Soviet en Asia Centrale», Paris, 1928, 64-бет; «Turkestan pod vlastiu Sovetov» («Туркестан под властью Советов») орыс тілінде, Paris, 1935, 148-бет; «1917 yil Natira pargalari», Paris-Berlin, 1937, 96 бет.

Алмания армиясы 1940 жылғы маусымда Парижды басып алғанда немістер Мұстафа Шоқайұлын ұстап, Компиегнедегі абақтыға қамады. Біраздан соң оны босатып, Берлинге алып келді. 1941 жылғы маусым айында алман-кеңес соғысы басталған соң, Шоқайұлы немістерге тұтқынға түскен жерлестерімен кездесті. 1941 жылғы қарашада Берлинде дүние салды. Осы кемеңгер тұлға, тамаша саяси қайраткердің толық өмірбаяны

әлі жазылған жоқ. Дегенмен, оған арналған мына ғылыми еңбектерде, кітаптардың кейбір тарауларында ол қатысатын оқиғалар баяндалған:

«Turkistan Turklerinin buyuk Milliyetci ve yurseverlerinden Mustafa Tchokai Albumi» (түрік тілінде), Istanbul, 1942, қараша; «Hasan Oraltay, Asia – Turkistan Turklerinin Milli Istiklal Parolasi» (түрік тілінде), Istanbul, 1973 (76 – 83-беттері Мұстафа Шоқай туралы) ;

«Ёш Туркистон», арнаулы саны, Памяти Мустафы Чукаева (орыс тілінде), Париж, 1949 – 50. М. Шоқайұлының зайыбы Мария ханым мен Шоқайұлы таныстары естеліктерінің жинағы (Таһир Шағатай, Кәріс-бей, А. Шульгин, А. Чхенкели және Х. Жұмаев).

Мұстафа Шоқай өміріне қатысты мәліметтер Батыс елдерінде басылған мына шығармаларда кездеді:

Bennigsen, Alexandre, and Lemercier-Quelguejay, Chantal. La Presse et le Movement National chez les Musulmans de Russie avant 1920, Paris-La Haye, 1964;

Castagne, Joseph. Les Musulmans et la politique des Soviets en Asia Central, Paris, 1925; Hait, Baymirza. Die Nationalen Regierungen von Kokaand (Qogon) und Alash Orda, Munster, 1950.

Hait, Baymirza. Sowjetrussische Orientpolitik am Beispiel Turkestan, Koln 1962;

Mende, Gerhard von. Der National Kampf de Ruulandtuerken, Berlin, 1936;

Olzsha, Renner und Cleinow G., Turkestan, Leipzig, 1942;

Park, Alexander. Bolshevizm in Turkestan, 1917 – 27, New Vork, 1957;

Pierce, Richard, Russian Central Asia (1867 – 1917): A Study in Colonial Rule, Berkley, 1960;

Pipes, Richard. The Formation of te Soviet Union, Cambridge, 1957, (First Edition), 1964, (Second Edition);

Togan, Zeki Velidi. Bugunku Turkeli (Turkistan) ve yakin Tarihi, Istanbul, 1942 – 1947;

Togan, Zeki Velidi. Natiralar, Istanbul, 1969.(4)

Баяндамада, Мұстафаның 1936 жылы Берлинде Түркістан жастарына сөйлеген сөзінен:

«Бүгін Қазақстан, Қырғызстан, Қарақалпақстан, Түркіменстан һәм Тәжікстан деп, жат үкімет күшін алты жұмхұриетке бөліп тұрған Түркістан – бөлінбес, айрылмас бір өлке. Халқының қаны бір, тілі бір, діні бір. Түркістанның мақсаты – өзінің құтылысы – міллет үкіметін құрып, сәрвәз боп, өз алдына бір үкімет болып тұру. Халқы көптен бұл жұмысқа алысып, шалысып, қан төгіп, соғысып келеді. Үмітіміз зор, мемлекетіміздің келешегіне иланамыз. Түркістан жастары айрықша бұл мақсатымызға жеткізуге таласып, тырбасып жатыр. Біздің мақсатымыз – жалғыз Түркістанның ғана емес, бүтін түркі халқының дос болып, өзара бірлік пірадарлықпен жасап, сыртқы дұшпандарға қарсы өзінің толықтығын білдіріп қою. Ойымызға жетеміз, талабымызды орнына келтіреміз деген иманымыз зор, күшті болмақ. Халқымыз үстіндегі жат үкіметтің күші

нақадар ауыр болса, біздің... шығысымыз оқадар үзім, оқадар күшті болмақ. Алыста жүріп ел қайғысын ойлап, алыста жүріп ел қамын ойлап, Еуропаның әр тарапында жүрген, бүгінгі Түркияда тұрған Түркістан жастары, бірлесіңдер! Сендердің бірліктерің, сендердің бір-біріңе күш қосуларың еліміздің бақытына қызмет етпек. Мұны ұмытпаңдар! Бәріміздің құбыламыз – өзіміздің ата жұртымыз, өлкеміз Түркістан болмақ! Түркістан үшін өлу, Түркістан үшін жан беру – бәрімізге бір мақсат, бір мухаббат уәзифа болмақ. Мұны ұмытпау керек!..

...Түрік халқы – батыр халық. Түрік халқы – арыстан ер халық. «Кімнен таяқ жегендей біздің түріктің баласы, алдырып жүрген дұшпанға ауызының аласы». Бұл нақыл сөзді ұмытпауымыз керек. Бәріміз бір болсақ, біздің жеңбейтұғын жауымыз болмайды, мақсатымызға жетеміз! Онсыз біздің күніміз жоқ, құрып кетеміз. Құрымасымыз үшін, боспасымыз үшін күшімізді біріктіріп, иін тірестіріп, бір-бірімізге жәрдем беріп жүруіміз керек. Онсыз біздің күніміз қараң. Мұны ұмытпау керек! Түрік баласы, ұмытпаңдар, бастарындағы бөтен елдің өкіметін шығарып тастауға тырысыңдар!»[5].

Пайдаланған әдебиеттер

- 1) <https://e-history.kz>
- 2) <https://infohub.kz/kz/article/mustafa-shoqay-alashtin-alip-tulgasi.html> интернет порталы
- 3) <https://e-history.kz>
- 4) «Мұстафа Шоқай: Түркістан үшін» кітабы. «Мұстафа Шоқай» тақырыбы
- 5) «Мұстафа Шоқай: Түркістан үшін» кітабы «1936 жылы берлин қаласында түркістан жастарының алдында сөйлеген сөзі»

МҰСТАФА ШОҚАЙ. ТҮРКІСТАННЫҢ ҚИЛЫ ТАҒДЫРЫ»

Бекмырза Өркен Айғалиұлы - Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің 1-курс магистранты

Аңдатпа. Мұстафа Шоқай – бүкіл түркі әлемінің тарихи тұлғасына айналған біртуар азамат. Алаш партиясында болды, Түркістан автономиясының басында тұрды. 21 жыл Еуропада эмиграцияда жүріп, қазақтың бостандығы үшін күрескен тұлға. Биыл Мұстафа Шоқай атамыздың 134 жылдығы. Қазақ халқының тарихындағы ірі тұлғалардың бірі, қайраткері қаламгер Мұстафа Шоқай өзінің осыдан жарты ғасыр бұрын жазған еңбектерінде Түркістан аймағының тағдырын тілге тиек ете отырып, жергілікті халықтың тынысын алып, тіршілігін бұза келген отаршылдық саясаттың айла-тәсілін, қулық сұмдығын нақты деректермен алға тартады.

Кілт сөздер: Мұстафа Шоқай, Түркістан, Отаршылдық, Азаттық,

Большевиктер, Кеңес билігі, Түркі халықтары.

Аннотация. Мұстафа Шоқай – гражданин, ставший исторической личностью всего тюркского мира. Он был в партии «Алаш», стоял во главе Туркестанской автономии. Человек, проведший 21 год в эмиграции в Европе и боровшийся за свободу Казахстана. В этом году исполняется 134 года со дня рождения нашего дедушки Мұстафы Шоқая. Мұстафа Шоқай, одна из великих фигур в истории казахского народа, в своих произведениях, написанных полвека назад, описывает судьбы Туркестанского края, перехватывающие дыхание местного населения и губящие его жизнь.

Ключевые слова: Мұстафа Шоқай, Туркестан, Колониализм, Освобождение, Большевики, Советская власть, Тюркские народы.

Annotation. Mustafa Shokai is a citizen who has become a historical figure of the entire Turkic world. He was in the Alash party, he was at the head of Turkestan autonomy. A person who spent 21 years in emigration in Europe and fought for Kazakh freedom. This year is the 134th anniversary of our grandfather Mustafa Shokai. Mustafa Shokai, one of the great figures in the history of the Kazakh people, in his works written half a century ago, describes the fate of the Turkestan region, taking away the breath of the local people and ruining their lives.

Keywords: Mustafa Shokai, Turkestan, Colonialism, Liberation, Bolsheviki, Soviet power, Turkic peoples.

Мұстафа Шоқай – Түркістанның азаттығы мен бірлігі жолында күрескен көрнекті қазақ саясаткері, публицист, және қоғам қайраткері. Оның “Түркістанның қилы тағдыры” еңбегі – Шоқайдың Түркістан аймағының саяси, мәдени және әлеуметтік мәселелерін терең талдаған маңызды шығармаларының бірі.

Бұл еңбекте Мұстафа Шоқай Ресейдің патшалық және кейінгі кеңестік билігінің Түркістан аймағына қатысты жүргізген саясаттарын сынға алады. Ол патша үкіметінің отарлау саясаты түркі халықтарының дамуына үлкен тосқауыл болғанын, олардың дербес даму мүмкіндіктерінен айырылғанын атап өтеді. Кеңестік билік орнағаннан кейін де бұл жағдай түбегейлі өзгермегенін, большевиктер уәде еткен теңдік пен азаттық іс жүзінде жүзеге аспағанын көрсетеді.

“Түркістанның қилы тағдыры” еңбегі Түркістан халқының өз болашағын анықтауға құқығы бар екенін, оларды мәжбүрлі идеологиялар мен сыртқы күштердің ықпалынан қорғау қажеттігін көрсетеді. Шоқайдың бұл еңбегі тек Түркістан үшін ғана емес, бүкіл түркі халықтары үшін маңызды идеялар мен бағдарларды ұсынады.

Шоқайдың көзқарастары мен идеялары бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған және оның күресі түркі әлеміндегі ұлттық сананың оянуы мен дербес мемлекеттіліктің қалыптасуына үлкен ықпал етті.

1917 жылы Ресейдегі Қазан төңкерісінен кейін Шоқай Түркістан автономиясын құруды көздеген саяси қызметке белсенді араласты. Ол Түркістанның мәдени және саяси тәуелсіздігін сақтап қалу үшін күресіп, ұлттың өзін-өзі анықтау құқығын қолдады. 1918 жылы Түркістан

автономиясы Кеңес үкіметі тарапынан жойылғаннан кейін, Мұстафа Шоқай эмиграцияға кетуге мәжбүр болды. Эмиграцияда жүргенде, Шоқай Еуропада (негізінен Францияда) тұрып, онда Түркістан тәуелсіздігі идеяларын таратуға тырысты. Ол бірнеше басылымдарда мақалалар жазып, Түркістан халқының құқығы мен бостандығы үшін күресті насихаттады. Оның "Түркістанның қилы тағдыры" атты еңбегі – бұл Орта Азиядағы және Қазақстандағы саяси жағдайды терең талдаған тарихи-саяси зерттеу, онда кеңестік биліктің халыққа әкелген қиыншылықтары мен оның зиянды әсерлері туралы баяндалады. Мұстафа Шоқайдың еңбектері мен идеялары қазіргі Түркістан тәуелсіздігі мен ұлттық санасының дамуына зор ықпал етті. Ол Түркістан халықтарының өз тағдырын өзі шешу құқығын қорғап, олардың ұлттық мүдделерін алға тартты. Шоқайдың өмір жолы мен мұрасы бүгінгі таңда да өзекті болып отыр, өйткені оның арманы тәуелсіз, еркін және мәдениеті дамыған Түркістан болды. Түркістан автономиясы және күрес жолы 1917 жылы Ақпан төңкерісі кезінде Мұстафа Шоқай Петроградтағы Мемлекеттік Думада Мұсылман фракциясының мүшесі болды. Осы фракцияда ол Түркістанның саяси болашағы мен ұлттық дербестігін сақтау мәселелерін көтерді. 1917 жылдың қарашасында Түркістан өлкесінде Қоқан автономиясы деп аталған алғашқы ұлттық автономия құрылды, ал Мұстафа Шоқай сол автономияның басшыларының бірі ретінде танылды. Бұл автономия Түркістанның саяси және экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз етуді мақсат етті, бірақ 1918 жылдың басында Қоқан автономиясы большевиктік күштер тарапынан жойылды. Осы оқиғадан кейін Шоқай шетелге кетуге мәжбүр болды, алайда ол Түркістан тәуелсіздігі идеясынан бас тартпады.

Кітаптың басты мақсаты – Түркістан халықтарының тағдырына назар аударту және олардың өз еркіндігі үшін күрес жолындағы кедергілер мен мүмкіндіктерді талқылау. Шоқай өз еңбегінде Түркістанды сыртқы күштердің ықпалынан қорғау қажеттілігін, оның болашағы үшін ұлттық бірлік пен дербестікке қол жеткізу маңыздылығын көрсетеді. Бұл еңбек түркі әлемінің саяси санасының оянуына және тәуелсіздікке ұмтылуына ықпал етті.

Эмиграциядағы күрес және саяси қызмет.

Шоқай Францияға эмиграцияға шығып, Парижде өмір сүріп, Еуропадағы түрлі саяси және мәдени орталықтарда Түркістан тәуелсіздігі идеясын насихаттады. Ол Францияда "Яш Түркістан" («Жас Түркістан») атты журнал шығара бастады, бұл журнал арқылы Кеңес Одағының Түркістанда жүргізген саясаттары туралы шынайы ақпарат таратып, түркістандықтардың азаттық қозғалысын қолдаған. Бұл басылым эмиграциядағы қазақ және түркі зиялыларының басын қосып, олардың интеллектуалдық және саяси тұғырын күшейтті.

"Яш Түркістан" беттерінде Шоқай кеңестік режимнің Түркістан халықтарына қолданған саясатының зардаптарын ашып жазды. Ол кеңестік әкімшілік биліктің ұлттық мәдениетті жоюға, халықты кедейлік пен ауыр жағдайға жеткізуге бағытталғанын нақты айғақтармен дәлелдеді. Сонымен қатар, Шоқай Еуропа мен Азияның саяси және қоғамдық қайраткерлерімен

байланыс орнатып, Түркістан мәселесін халықаралық аренаға шығаруға тырысты.

Шоқайдың еңбектерінің маңызы мен мұрасы

Шоқайдың еңбектерінде Орта Азиядағы ұлттардың кеңестік жүйенің астындағы тағдырына деген терең сын көзқарасы байқалады. Ол Түркістан халықтарының өзін-өзі басқару құқығы мен ұлттық еркіндікке ұмтылысын қолдап, большевиктік биліктің қысымынан азат болу жолындағы күресті өз өмірінің негізгі мақсаты етті. Шоқайдың тарихи және саяси еңбектері тек Түркістан халқы үшін ғана емес, барлық түркі халықтарының тәуелсіздігі мен бірлігі үшін маңызды дереккөз болып табылады.

Мұстафа Шоқайдың тарихи мұрасы

Мұстафа Шоқайдың арманы – азат, өзіндік мәдениеті мен тілі бар, Түркістанның тәуелсіз мемлекет ретінде өмір сүруі еді. Кеңестік билік кезінде оның есімі бұрмаланып, қызметі халықтан жасырылды, бірақ тәуелсіздік жылдарында оның еңбектері қайта бағаланып, Қазақстанда және Түркі әлемінде кеңінен зерттеліп жатыр. Бүгінгі таңда Шоқайдың идеялары мен ұлт тәуелсіздігіне деген көзқарастары өзекті болып қалып отыр, өйткені олар Қазақстан мен бүкіл Түркістан халқының тәуелсіздікке ұмтылысының жарқын символы ретінде танылды.

Мұстафа Шоқай бұл еңбегінде кеңестік саясаттың Орта Азия халықтарына әкелген ауыр зардаптарын көрсетіп, Түркістанның ұлттық құндылықтары мен мәдениетін жоюға бағытталған репрессивті шаралар туралы жазады. Ол Түркістан автономиясының құрылуы және оның кеңес үкіметі тарапынан басып-жаншылуы, большевиктердің аймақтағы саясатының әділетсіздігі туралы баяндаған. Бұл еңбектегі негізгі мақсат – Түркістанның ұлттық ерекшеліктерін сақтап қалуға және оны әлемдік қауымдастыққа таныстыруға ұмтылу.

Кеңестік саясатқа сын көзқарасы

«Түркістанның қилы тағдыры» еңбегінде Шоқай кеңестік биліктің экономикалық және саяси саясатының халық өміріне келтірген қиыншылықтарын сипаттайды. Кеңестік билік ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру, жергілікті халықтың құқықтарын шектеу, дәстүрлі мәдениеттің құнсыздануы және дінге қысым жасау секілді шаралар арқылы түркістандықтардың ұлттық бірегейлігін жоюды көздегенін жазады. Ол халықтың ашаршылыққа ұшырауы, жұмыссыздықтың артуы, саяси қуғын-сүргіннің өршуі сынды мәселелерді қозғай отырып, бұл саясаттың әділетсіздігін айқын көрсетеді.

Ұлт тәуелсіздігі идеясы. Мұстафа Шоқай бұл еңбегінде тәуелсіздік идеясын ашық қолдап, Түркістан халықтарының ұлттық мүдделері мен өзіндік мәдениетіне негізделген дербес өмір сүруін армандайды. Шоқай Орта Азия халықтарының өзіндік басқару құқығын, мәдени-тарихи мұраларын сақтап қалуды маңызды деп есептейді. Ол үшін ұлттық құндылықтар мен рухани құндылықтарды дәріптеп, жастарға тарихты түсіндіру және олардың саяси санасын көтеру керек екенін айтады.

Мұстафа Шоқай 21 жыл бойы Еуропада эмиграцияда жүреді. Жан-

тәнімен жақсы көретін туған елін тастап кету қайраткерге онай соқпағаны анық. Елінен жырақта жүрсе де, қазақтың бостандығы үшін күресіп өткен. Демек, атамекенімді құтқару үшін күресемін. Қазақпын деп мақтануды ар көретін, қазақтың тілінде сөйлеуді масқаралық көретін салт қайдан шығып отыр? Балалардың көбі не қазақ, не орыс болып тәрбиеленбей, шөре-шөре бірдеме болып өсіп жатқанын неге көрмейсіңдер? Өзінің ішкі бірлігін нығайта алған халықтар ғана тәуелсіздігіне қол жеткізе алады және оны қорғап қала алады. Жалпы адамгершілік және философиялық тұрғыдан алғанда жақсы халық, жаман халық деген ұғым жоқ, болмайды да. Тарих рақымсыз. Ол – ғұламаны да, білгірді де, өнер иесін де, хандар мен патшаларды да аямайды. Ол өз заңына қарсы келгендердің бәрін езіп-жаншып жүре береді. Тарих заңдары кері қайтуды білмейді және оны жаратпайды. Атамекенді сүю – оның тұтас мүддесіне қызмет ету, осы жолда әрқашан қызмет етуге, керек болса жанпида қылуға дайын тұру болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Шоқай, Мұстафа. Түркістанның қилы тағдыры. – Алматы: Алаш, 1999. Шоқайдың еңбегінің негізгі басылымы. Бұл кітапта автор Түркістанның саяси жағдайын, отарлық кезеңдегі қиыншылықтарын және ұлт-азаттық күрес жолын баяндаған.

2. Қойгелдиев, Мәмбет. Мұстафа Шоқай: өмірі, қызметі және шығармашылығы. – Алматы: Алаш, 2004. Мұстафа Шоқайдың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін терең зерттеген еңбек.

3. Жүсіпов, Кәрім. Түркістан автономиясы және Мұстафа Шоқай. – Алматы: Ғылым, 2000. Бұл еңбекте Түркістан автономиясының құрылу тарихы мен оның көшбасшыларының бірі болған Мұстафа Шоқайдың саяси қызметі талданған.

4. Беннигсен, Александр. Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World. – University of Chicago Press, 1979. Кеңес Одағындағы мұсылман ұлттарының коммунистік қозғалысы туралы жазылған. Шоқайдың Кеңес үкіметіне қатысты сыншыл көзқарастары зерттелген.

5. Лапин, Владимир. Мұстафа Шоқайдың идеялары және қазіргі Түркістан. – Алматы: Қайнар, 2005. Мұстафа Шоқайдың идеяларының қазіргі Орталық Азиядағы саяси және әлеуметтік жағдайларға әсерін талдайтын еңбек.

6. Кәрімов, Сұлтанбек. Шоқайдың еуропалық кезеңі. – Париж, 1996. Бұл кітап Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы кезеңін және оның еуропалық саясатқа әсерін зерттейді.

7. Фицджеральд, Патрик. Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects. – New York: St. Martin's Press, 1997.

1	Бөрібаева Майнұр Әбілтайқызы АЛҒЫ СӨЗ	3
КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІСІ		
2	Әбдіуақап Қара МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ПРОМЕТЕЙ ОДАҒЫ: ТҮРКІСТАННЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСТЕ ЖАҒАНДЫҚ СИНЕРГИЯ	5
3	Rawel Libera МУСТАФА ЧОКАЕВ И ПОЛЬСКО-ТУРКЕСТАНСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ	15
4	Раджабов Қаһрамон Кенджаевич МУСТАФО ЧОКАЙ О ПРАВИТЕЛЬСТВО ТУРКЕСТАНСКОЙ МУХТОРИЯТА И ПОВСТАНЦЕВ	18
5	Әбдіжәлел Бәкір Қошқарұлы МҰСТАФА ШОҚАЙ: ТҰЛҒАЛЫҚ ФЕНОМЕНІ МЕН САЯСИ ҚЫЗМЕТІ	26
6	Тұрсын Хазіретәлі МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ҒЫЛЫМИ ТҰЛҒАЛАНУЫ	33
7	Веджихи Сефа Фуат Хекимоғлы ЯШ ТҮРКІСТАН МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША: ТҮРКИЯ- КЕҢЕСТЕР ОДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ	40
8	Болдыков Ж.Б., Бисенова Г.А. БРИТАНИЯ ҰЛТТЫҚ АРХИВ ҚОРЛАРЫНДАҒЫ М. ШОҚАЙ ДЕРЕКТЕРІ	48
9	Тайман Сағат Тамшыбайұлы ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ИНТЕГРАЦИЯЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	53
1- СЕКЦИЯ:		
ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ҚАУІП-ҚАТЕРГЕ ҚАРСЫ БІРІГУ ҮДЕРІСІ, МҰСТАФА ШОҚАЙ: ТҰЛҒАЛЫҚ ФЕНОМЕНІ ЖӘНЕ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ		
10	Ауанасова Алима Мусировна ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ И БОРЬБА МУСТАФЫ ШОКАЯ В ЭМИГРАЦИИ ПРОТИВ СОВЕТСКОГО КОЛОНИАЛИЗМА	58
11	Ауелгазина Толкын Кудайбергеновна МҰСТАФА ШОҚАЙ: ӨНЕГЕЛІ ӨМІРІ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ- САЯСИ ҚЫЗМЕТІ	64
12	Рашидов Ойбек Расулович TURKISTONDAGI SOVET TUZUMIGA QARSHI “AKSILINQILOBIY HARAKAT” MUSTAFO CHO‘QAY TALQINIDA	70

13	Рахматов Мурод Гайбуллаевич МУСТАФА ЧОКАЙ О ТУРКЕСТАНЕ ДЖАДИДЫ	74
14	Базарбаев Қанат Қалдыбекұлы, Амирбек Айдарбек Ануарбекулы KAZAKISTAN DIŞ POLITİKASI ÖNCELİKLERİ ÇERÇEVESİNDE TÜRK KAZAK İLİŞKİLERİNİN ANALİZİ: ÖZAL, DEMİREL, SEZER DÖNEMLERİ ÖRNEĞİ	81
15	Амирбек Айдарбек Ануарбекулы, Серікбай Айдана Арыстанбекқызы СЫРТҚЫ САЯСАТТЫ REALPOLİTİK ТҮРҒЫСЫНАН ТАЛДАУ: РЕСЕЙ МЫСАЛЫ	85
16	Амирбек Айдарбек Ануарбекулы, Керімбек Бақытжан Сағынбекұлы ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КОНФЛИКТТЕРДІ ТАЛДАУ: БЕЙБІТ ЖОЛ АРҚЫЛЫ ШЕШУ ТӘСІЛДЕРІНЕ МЫСАЛДАР	89
17	Омаров Дәулет Кәрібайұлы МУСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН МӘСЕЛЕЛЕРІ	93
18	Джалилов Алишер Худойбердиевич РАСКРЫТИЕ ПЕРВОНАЧАЛЬНОЙ СУЩНОСТИ СОВЕТСКОГО РЕЖИМА В ТУРКЕСТАНЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МУСТАФА ЧОКАЯ	96
19	Zohidjon Kholdorov THE ROLE OF MUSTAFA CHOKAY IN SAVING THE LIVES OF TURKESTAN PRISONERS AND THE FORMATION OF THE TURKESTAN LEGION	99
20	Мұстақұлов Алмас Мырзабайұлы МУСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ШЫҢЖАН ӨЛКЕСІ	102
21	Нұртаева Айдана Бауыржанқызы ТҮРКІСТАНДАҒЫ БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖӘНЕ МУСТАФА ШОҚАЙ	106
22	Титовұлы Бекарыс М.ШОҚАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН МӘСЕЛЕСІ	111
23	Серікбай Динара ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫ: АҚИҚАТ ПЕН АҢЫЗ	116
24	Ібайдулла Ғани Закрадинұлы ТҮРКІСТАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖӘНЕ МУСТАФА ШОҚАЙ	120
25	Мирзабаев Ильхан Дарханұлы ТҮРКІСТАН АВТОНОМИЯСЫ: ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТ ҚҰРУ ӘРЕКЕТІ	125

2-СЕКЦИЯ
МУСТАФА ШОҚАЙ МҰРАЛАРЫ – ҰЛТ РУХАНИЯТЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ

26	Аққали АХМЕТ ОСЫ ЖҰРТ ЕСКЕНДІРДІ БІЛЕМЕ ЕКЕН?	130
27	Абасилов Аман Мәделханұлы МҰСТАФА ЖӘНЕ МАРИЯ ШОҚАЙ ЕСТЕЛІКТЕРІНІҢ КОГНИТИВТІК ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	134
28	Тұяқбаев Ғабит Әнешұлы THE HISTORICAL SOURCES IN THE LETTERS OF MUSTAFA SHOKAI	141
29	Джумалиева Ләззат Төрбекқызы МҰСТАФА ШОҚАЙ – ТҮРКІ ДҮНИЕСІНІҢ БІРЛІГІ ҮШІН КҮРЕСКЕН ҰЛЫ ТҮЛҒА	148
30	Жолдасұлы Талғат СОВЕТТІК ОРТА АЗИЯДАҒЫ БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ДІНИ СИПАТЫ (1918–1930)	153
31	Жарбулова Сауле Траровна, Муратбаева Э. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ЭПИСТОЛЯРНОМ ЖАНРЕ: ОТРАЖЕНИЕ ПРОСТРАНСТВА И МЕСТА В ПИСЬМАХ М.ШОКАЯ	168
32	Кудайбергенова Кунимжан Тыныштыкбековна МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ	172
33	Жолмаханова Акерке Болатқызы М.ШОҚАЙ ЕСТЕЛІКТЕРІНІҢ ТАРИХИ МӘНІ	176
34	Бекболат Жаннұр М.ШОҚАЙ ПУБЛИЦИСТИКАСЫН ОҚЫТУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ	188
35	Сексембаева Салтанат Нурлыбековна МҰСТАФА ШОҚАЙ МУЗЕЙІ: ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ	193
36	Байдильдаева Жанар Мырзағалиқызы ТӘУЕЛСІЗ ЕЛ БОЛУДАҒЫ ҚАЗАҚ ГАЗЕТТЕРІ	204
37	Баймағамбетов Ерлан Русланұлы КОММЕМОРАЦИЯ ЛИЧНОСТИ МУСТАФЫ ШОКАЯ: ПАМЯТНИКИ, КИНЕМАТОГРАФ	208
38	Пернебеков Жарқынбек МАРИЯ ШОҚАЙ ЕСТЕЛІКТЕРІНІҢ МҰСТАФА БЕЙНЕСІН ЖАСАУДАҒЫ РӨЛІ	212
39	Бахтиярова Сара, Дүйсенова Жанар Мұсаханқызы МҰСТАФА ШОҚАЙ МҰРАЛАРЫ ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ	219
40	Бахтиярова Сара, Әлхайырова Анар Әбіләшімқызы МҰСТАФА ШОҚАЙ-КЕҢЕСТІК ШЫНДЫҚТЫҢ ҚАЙСАР СЫНШЫСЫ	225
41	Сейсекеева Ақалтын Оразғалиқызы ТАРИХИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МҰРАЛАРДЫ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ САҚТАУДАҒЫ М.ШОҚАЙ ЕСКЕРТКІШТЕРІ	231

42	Төлегенова Ақтоты Көпбергенқызы М.ШОҚАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТАРИХИ ТАНЫМ ЖӘНЕ ТАРИХИ САНА МӘСЕЛЕЛЕРІ	237
43	Ибраев Галимбек Мадиекович ТУРАР РЫСКУЛОВ - ВЫДАЮЩЕЙСЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ.	245
44	Байкенова Айман Бауыржановна М.ШОҚАЙ – ҰЛТ МҮДДЕСІН ҚОРҒАҒАН ҰЛЫ ТҰЛҒА	249
45	Шамшат Наргиз Талғатқызы ТҮБІ БІР ТҮРКІНІҢ ТҰТАСТЫҒЫН МАҚСАТ ЕТКЕН ҚАЙРАТКЕР – МҰСТАФА	255
46	Бекмырза Өркен Айғалиұлы МҰСТАФА ШОҚАЙ. ТҮРКІСТАННЫҢ ҚИЛЫ ТАҒДЫРЫ	260

Конференция №AP19677780 «М.Шоқайдың мемлекетшілдік мұраты: тарихтан тағылым, идеялық сабақтастық» ғылыми жобасын жүзеге асыру аясында өткізілді.

**«МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ТҮРКІ
ӘЛЕМІ:
ТАРИХТАН ТАҒЫЛЫМ МЕН ИДЕЯЛЫҚ
САБАҚТАСТЫҚ»
халықаралық ғылыми-теориялық
конференцияның ғылыми еңбектер жинағы**

Басуға қол қойылған күн 12.11.2024 ж.
Пішімі 14x21. 1/ 32. Қағазы офсеттік.
Қаріп түрі «Times New Roman».
Шартты баспа табағы 16,8. Таралымы 100 дана.
«Жиенай» баспаханасы.
Қызылорда қаласы, Байсеитова көшесі 101 А